

2112
PA 51 V

4193

बृहद्वर्मपुराणम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय^१ ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ भूर्भुवस्वरिति तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो निसर्गविमलं परमस्य विष्णोः ।
देवस्य धीमहि धियोऽधिगतं वयं यो
यद्वाच ईक्षितमतीक्षु प्रचोदयाद्वा ॥१॥

पवित्रे नैमिषचेने विमले साधुषेविते ।
सुगन्धिमन्दशीतेन वायुना सुमनोहरे ॥२॥
नानाद्रुमलताकीर्णे नानापुष्पसमाकुले ।
मयूरैः कोकिलै र्हेमै र्भ्रमरैरुपकूजिते ॥३॥
तथान्यैः पक्षिभिस्त्रैव गोमृगादिभिरेव च ।
शान्तस्वभावै र्याघ्राद्यैरावृते नैमिषे वने ॥४॥

१ B reads श्रीहरिः । C reads ॐ नमः शिवाय । ॐ वेद-
व्यासाय नमः ।

दीर्घसत्रमुपासीनानृषीन् सावसरांस्ततः ।

यदृच्छया समायातः सूतो वदरिकाश्रमात् ॥५॥

तं दृष्ट्वा सूतमायातं मुनयः शौनकादयः ।

स्वागतासनपाद्याद्यैर्मुदिताः समपूजयन् ।

तमूचुश्च महात्मानं सूतं पौराणिकोत्तमम् ॥६॥

अथ जचुः ।

कस्मादागमनं सूत तवेदं रोमहर्षणे ।

प्रफुल्लवदनाम्भोजो दृग्गन्धे ऽस्माभिरेव च ॥७॥

मन्ये व्याससमीपात्तं समागच्छसि सम्प्रति ।

वद तर्हि कथाः पुण्या व्यासेनोक्ता महामते ॥८॥

कः श्रोता तत्र किं वासौ प्रोक्तवान् शक्तिपुत्रजः ।

तत्त्वमाचक्ष्वानुपूर्व्या श्रुतवानसि चेत्तथा ॥९॥

सूत उवाच ।

नमो वः सत्यमेवाहं प्राप्नो'वदरिकाश्रमात् ।

भवतां निकटं तत्र कथाः पुण्याः श्रुता अपि ॥१०॥

व्यासो जाबालिना पृष्टः कथा धर्मार्थसंहिताः ।

प्रत्यवोचच्छृण्वताश्च मुनीनां मम च दिजाः ॥११॥

प्रावर्त्तयत् तथा पुण्यं पुराणं धर्मसंज्ञितम् ।

सर्वं धर्माः श्रुतास्तत्र सेतिहासा उदाहृताः ॥१२॥

चतुराश्रमधर्माश्च सामान्येन विशेषतः ।

धर्मप्रशंसा सत्यादिर्भेदा धर्माङ्गरूपिणः ॥१३॥

गुरुणां कथनञ्चैव पितुर्मातुस्तथा स्तवः ।
 तीर्थानि देशाः चेवाणि देवपूजाः पृथग्विधाः ॥१४॥
 तिथीनामपि माहात्म्यं यच्च^१कालविशेषजम् ।
 पुराणोपपुराणादिकीर्त्तनं पुण्यकीर्त्तनम् ॥१५॥
 गवाक्षं ब्राह्मणानाञ्च माहात्म्यं बह्व्यस्रः श्रुतम् ।
 शुक्रजैमिनिमन्वादः सृष्ट्यादिप्रक्रियाविधिः ॥१६॥
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरानां कथाः पुण्याः महोदयाः ।
 ज्योतिषां वर्णनञ्चैव कथितं तन्मया श्रुतम् ।
 गङ्गायाः सप्तसङ्गस्य श्रुतः प्रथमतः परम् ॥१७॥
 सर्वेषां खलु धर्माणां कारणं पावनं परम् ।
 रामायणञ्च संक्षेपात् कथितं तन्मया श्रुतम् ॥१८॥
 मयि श्रोतरि हे विप्रास्तत्र तेन कृपाशुना ।
 अस्मिन् पुराणममलं वक्तव्यमिति सर्वतः ॥१९॥

अथैव ऋषयः ।

सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर ।
 यदाह भगवान् व्यासो जावालिं प्रति तत्र वै ॥२०॥
 वयं शृण्वेष्वस्तत्र सत्रे परमके स्थिताः ।
 केन ह्यवसरः कालो धापनीयो वृथा नहि ।
 भवेन्न इति सञ्चिन्त्य स्थितानां त्वमिहागतः ॥२१॥
 तद्ब्रूहि सूत हे तात पुराणं धर्मनामकम् ।
 पुराणज्ञोऽसि धीरोऽसि वक्तासि मतिमानसि ॥२२॥

सूत उवाच ।

नमस्तस्मै मुनीशाय तपोनिष्ठाय धीमते ।
 वीतरागाय कवये व्यासायामिततेजसे ॥२३॥
 तं नमामि महेशानं मुनिं धर्मविदां वरम् ।
 श्यामं जटाकलापेन शोभमानं शुभाननम् ॥२४॥
 मुनीन् सूर्यप्रभान् धर्म पाठयन्तं सुवर्चसम् ।
 नानापुराणकर्तारं वेदव्यासं महाप्रभम् ॥२५॥
 तं नमस्कृत्य धर्मज्ञं ब्राह्मणाश्च सुगौलिणः ।
 शृणुध्वं मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्ये सनातनान् ॥२६॥
 जाबालिनाम विप्रयिः काश्यपेणो महासुनिः ।
 शिष्योपशिष्यमुनिभिः प्राप्तो वदरिकाश्रमम् ॥२७॥
 तत्र दृष्ट्वा महात्मानं व्यासं कृत्वा पुनः पुनः ।
 कुताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वेभ्य मम शृणुतः ॥२८॥
 पप्रच्छ विनयी तेन व्यासेनापि सभाजितः ॥२९॥

जाबालिरुवाच ।

महर्षे के कलौ धर्माः किमाचाराश्च कौदृशाः ।
 वर्णानामाश्रमाणाश्च किं कृत्वा मुच्यते भयात् ॥३०॥
 वक्ता ज्ञाता भवानेव कर्त्ता चासि प्रवर्त्तकः ।
 पृच्छामि त्वां महाबाहो वद मे शृणुतः प्रभो ॥३१॥

व्यास उवाच ।

धर्मं मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां

सद्भ्योऽपि एव परलोकगतस्य बन्धुः ।

अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना

नैवाप्तभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥२२॥

धर्मः सनातनः सर्वैः सेवनीयः सदा मुने ।

धर्म एव परो बन्धुः पिता माता पितामहः ॥२३॥

धर्मो गुरुः सत्य एको धर्म एव परा गतिः ।

धर्म आत्मा क्रिया धर्मस्त्रीर्यानि धर्म एव हि^१ ॥२४॥

धर्मो धनं सर्वदेवो धर्म एव न संग्रथः ।

धर्मः सगुणं विपद् धर्मराहित्यं व्यर्थजीवनम् ॥२५॥

सदसत्कर्मणां द्रष्टा धर्म एव सनातनः ।

धर्मं मतिः परो लाभस्तस्य ह्यपचयोऽन्यथा ॥२६॥

सा चातुरी चातुरी या धर्मरचाकरी भवेत् ।

सहस्रोपद्रवैर्युक्तो यो न धर्मं जहाति हि ।

स धीर उच्यते सद्धिर्धर्महात्मात्महा मतः ॥२७॥

धर्मार्थं क्रियते भाव्या धर्मार्थं क्रियते सुतः^१ ।

धर्मार्थं क्रियते गेहं धर्मार्थं क्रियते धनम् ।

धर्मार्थं क्रियते देहो धर्मार्थं सुस्थिरा मही ॥२८॥

धर्मार्थं वर्षतीन्द्रोऽपि धर्मार्थं तपते रविः ।

धर्मार्थं वहते वायु धर्मार्थं ऽग्निर्ज्वलत्यसौ ॥४८॥
 धर्मार्थानि पुराणानि धार्मिकः पूज्यतेऽमरैः ॥४९॥
 अधार्मिकमुखं दृष्ट्वा पश्येत् सूर्यं सदा नरः ॥५०॥
 धार्मिको यत्र तत्तीर्थं स देशो निरुपद्रवः ।
 नाधर्मं रमतां नुद्धि र्यतो धर्मस्ततो जयः ॥५१॥
 धर्मस्तुष्टुपात् सम्पूर्णो वृषरूपधरस्वरन् ।
 पाति लोकानिमान् मूर्त्तस्तथै धर्माय वै नमः ॥५२॥
 सत्यं दद्या तथा शान्तिरहिंसा चेति कौर्त्तिताः ।
 धर्मस्यावयवास्तात चत्वारः पूर्णतां गताः ॥५३॥
 सर्वप्रभेदैः सम्पूर्णा एते सत्ययुगे मताः ।
 एतेषां ब्रूयते पादस्तेतायां द्वापरे पुनः ॥५४॥
 दौ पादौ पाद एकश्च कसौ सोऽस्ते विनङ्क्ष्यति ।
 तस्माद्धर्मं मतिः कार्या सुरासुरनरादिभिः ॥५५॥
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य नायते महतो भयात् ।
 यथा स्वल्पमधर्मं हि जनयेत्तु महाभयम् ॥५६॥
 एतत्पुरा ब्रह्मलोके ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 दृष्टः सनत्कुमाराय प्रोक्तवान् हितकृत्तृणाम् ॥५७॥
 तेनाहमुपदिष्टोऽस्मि^१ तवावोचं विप्रेशतः ।
 श्रोतुमिच्छसि जाबाले किमन्यद्धार्मिकोत्तम ॥५८॥

इति बृहद्भर्मपुराणे व्यासजाबालिसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

एवं श्रुत्वा स जाबालिः प्राञ्च व्यासं मुनीश्वरम् ।
सत्यादेर्वद मे भेदान् धर्मावयवरूपिणः ॥१॥

व्यास उवाच ।

अमिथ्यावचनं सत्यं स्त्रीकारप्रतिपालनम् ।
प्रियवाक्यं गुरोः सेवा दृढञ्चैव व्रतं कृतम् ॥२॥
आस्तिक्यं साधुसङ्गश्च पितुर्मातुः प्रियद्वरः ।
शुचिर्न चिविधञ्चैव ह्रीरसञ्चय एव च ॥३॥
एवं दादगन्धा सत्यं दयां मे वदतः शृणु ।
परोपकारो दानञ्च सर्व्वदा श्रितभाषणम् ॥४॥
विनयो न्यूनताभावस्त्रीकारः समतामतिः ।
षड्विधेयं दया प्रोक्ता शृणु शान्तिमय मुने ॥५॥
अनसूयास्त्यसन्नोष इन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
असङ्गमो मौनमेवं देवपूजाविधौ मतिः ॥६॥
अकुतस्त्रिद्वयत्वञ्च गान्धीर्य्यं स्थिरचित्तता ।
अरुचभावः सर्व्वत्र निस्पृहत्वं दृढा मतिः ॥७॥
विवर्जनं ह्यकार्याणां समः पूजापमानयोः ।
छाया परगुणोऽस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं धृतिः चमा ॥८॥

आतिथ्यञ्च जपो होमस्तीर्थसेवार्थसेवनम् ।
 अमत्सरो बन्धमोक्षज्ञानं सञ्ज्ञासभावना ॥८॥
 सच्चिष्णुता सुदुःखेषु अकार्पण्यममूर्खता ।
 एवमादिगुणा विप्र शान्तित्वेन प्रकीर्तिताः ॥९०॥
 अहिंसात्वासनजयः परपीडाविवर्जनम् ।
 अद्वाचातिथिसेवा च शान्तिरूपप्रदर्शनम् ॥९१॥
 आत्मीयता च सर्व्वे च आत्मबुद्धिः परात्मसु ।
 इति नागाविधाः प्रोक्ता अहिंसेति महासुने ॥९२॥

जावालिस्त्वाच ।

गुरुन् वद महाभाग वेदव्यास जगद्गुरो ।
 गुरुणा तारतम्यञ्च कस्मात् किं फलमुच्यते ॥९३॥

व्यास उवाच ।

माता पिता गुरुः श्रेयान् ज्येष्ठभ्राता पितामहः ।
 श्वशुरो मातुलश्चैव तथा मातामहः सख्यतः ॥९४॥
 पितु ज्येष्ठः कनिष्ठश्च भ्राता ज्येष्ठा निजस्त्रसा ।
 पितुःस्त्रसा जनन्याश्च स्त्रसा गुरुजनाः सख्यताः ॥९५॥
 पत्न्यः पितामहादीनां तथैव गुरवः सख्यताः ।
 एतेषु हि पिता श्रेयान् गुरुरेव महागुरुः ॥९६॥
 पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः ।
 पितरि प्रीतिमापन्ने प्रीयन्ते सर्व्वदेवताः ॥९७॥
 पिता यस्य कचिद्रुष्टो न तस्य कस्यचिद्भक्तिः ।
 जपो दानं तपो होमः स्नानं तीर्थक्रियाविधिः ।

दृष्टैव तस्य सर्वाणि कर्माश्चान्यानि कानिचित् ॥१८॥
 करोति सर्वदेवेशं पितरं चानुतप्य यः ।
 अनुतापः पितुस्त्रैविध्यं दहति यं सुतम् ।
 जपादि विफलं तत्र दग्धचित्युत्तवीजवत् ॥१९॥
 पित्रर्थं पुण्यकर्माणि कुर्यात् सर्वाणि सत्सुतः ।
 तेनाननुमतोऽप्येवं कुर्वन्नेवावसीदति ॥२०॥
 यत्नात्तु पितरं यस्तु कियत्पुण्यञ्च कारयेत् ।
 स तत्पुण्यफलं कोटिगुणमाप्नोत्यसंग्रहम् ॥२१॥
 शृणु वक्ष्ये पितुः स्तोत्रं विष्णवे ब्रह्मणोदितम् ।
 नाभिपद्मोद्भवो येन तुष्टाव पितरं स तम् ॥२२॥
 ब्रह्मोवाच ।

ॐ नमः पित्रे जन्मदात्रे सर्वदेवमयाय च ।
 सुखदाय प्रसन्नाय सुप्रीताय महात्मने ॥२३॥
 सर्वयज्ञस्वरूपाय स्वर्गाय परमेष्ठिने ।
 सर्वतीर्थावल्लोकाय करुणासागराय च ॥२४॥
 नमः सदाशुतोषाय शिवरूपाय ते नमः ।
 सदापराधक्षमिणे सुखाय सुखदाय च ॥२५॥
 दुर्लभं मानुषमिदं येन लब्धं मया वपुः ।
 सन्भावनीयं धर्मार्थं तस्मै पित्रे नमोनमः ॥२६॥
 तीर्थस्नान-तपोहोम-जपादि यस्य दर्शनम्^१ ।
 महागुरोश्च गुरवे तस्मै पित्रे नमोनमः ॥२७॥

यस्य प्रणामस्तवनात् कोटिशः पित्रर्पणम् ।
 अश्वमेधशतैस्तुल्यं तस्मै पित्रे नमोनमः ॥ २८ ॥
 इदं स्तोत्रं पितुः पुण्यं यः पठेत् प्रयतो नरः ।
 प्रत्यहं प्रातरुत्थाय पित्राद्भुदिनेऽपि च ॥ २९ ॥
 स्रजन्मदिवसे साक्षात् पितुरग्रे स्थितोऽपि वा ।
 न तस्य दुर्लभं किञ्चित् सर्वश्रुतादिवाञ्छितम् ॥ ३० ॥
 नामापकर्म कृत्वापि यः स्तौति पितरं सुतः ।
 स भुवं प्रविधायैव प्रायश्चित्तं सुखी भवेत् ।
 पितुः प्रीतिकरो नित्यं सर्वकर्माणि धारयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

व्यास उवाच ।

पितुरग्रेधिका माता गर्भधारणपोषणात् ।
 अतो हि त्रिषु लोकेषु नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ३३ ॥
 नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति विष्णुसमः प्रभुः^१ ।
 नास्ति शम्भुसमः पूज्यो नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ३४ ॥
 नास्ति चैकादशीस्तुल्यं व्रतं चैलोक्यविश्रुतम् ।
 तपो नामश्रमात् तुल्यं नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ३५ ॥
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ।
 नास्ति भग्नौसमा मान्या नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ३६ ॥
 न जामातृसमं पात्रं न दानं कन्यया समम् ।
 न भ्रातृसदृशो बन्धु न च मातृसमो गुरुः ॥ ३७ ॥
 देशो गङ्गान्तिकः श्रेष्ठो दलेषु तुलसीदलम् ।

वर्णेषु ब्राह्मणः श्रेष्ठो गुरुर्माता गुरुष्वपि ॥३८॥
 पुरुषः पुत्ररूपेण भार्यामाश्रित्य जायते ।
 पूर्वभावाश्रया माता तेन सैव गुरुः परः ॥३९॥
 मातरं पितरश्चैवौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्मवित् ।
 प्रणम्य मातरं पश्चात् प्रणमेत् पितरं गुरुम् ॥४०॥
 माता धरित्री जननी दयार्द्रहृदया शिवा ।
 देवी भूरवनिः श्रेष्ठा निर्दोषा सर्वदुःखहा ॥४१॥
 आराधनीया परमा दया शान्तिः क्षमा धृतिः ।
 स्वाहा स्वाहा च गौरी च पद्मा च विजया जया ॥४२॥
 दुःखहन्त्रीति नामानि मातुरेवैकविंशतिम् ।
 शृणुयाच्छ्रावयेन्मन्त्रः सर्वदुःखाद् विमुच्यते ॥४३॥
 दुःखे भ्रष्टद्विर्दूनाऽपि दृष्ट्वा मातरमौश्वरीम् ।
 यमानन्दं लभेन्मन्त्रः स किं वाचोपपद्यते ॥४४॥
 इति ते कथितं विप्र मातृस्तोत्रं महानुषम् ।
 पराशरमुखात् पूर्वमश्रौषं मातृसंस्तुतम् ॥४५॥
 शेषित्वा पितरौ कश्चिद् व्याधः परमधर्मवित् ।
 लोभे सर्वज्ञतां या तु साध्यते न तपस्त्रिभिः ॥४६॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्तिः कार्या तु मातरि ।
 पितर्यपीति चोक्तं वै पित्रा शक्तिमुतेन मे ॥४७॥
 इति दृष्टद्वर्मपुराणे पितृमातृभक्तिः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

कायालिङ्गाय ।

कोऽसौ व्याधो धर्मवेत्ता पित्रोः संवेवकः परः ।
 का वा सर्वज्ञता तस्य विभ्रुतेति मुनीश्वर ॥१॥
 वद मे शृणुतो ब्रह्मन् श्रोतुं कौतूहलं मम ।
 गोपनीयं भवति चेत् तथापि वद मे प्रभो ॥२॥
 प्रपञ्चाय च भक्ताय शृणुष्वभिरताय च ।
 अनाष्टुष्टु गोप्यञ्च ब्रूयुः शानुयद्वाः प्रभो ॥३॥

व्यास उवाच ।

अथ द्वादशराम्येनमितिहासं पुरातनम् ।
 पिता पराशरोऽयं मे प्रोक्तवान् पुण्यकीर्तनम् ॥४॥

पराशर उवाच ।

तपो-देव इति ख्यातो द्विजः कश्चिद् गृही कृती ।
 कृतबोधः सुतस्तस्य ब्राह्मणस्य सुतेजसः ॥५॥
 स ब्राह्मणसुतस्तत्र तपस्यासक्तमानसः ।
 तप एव ब्राह्मणानां धनमित्येव निश्चयी^१ ॥६॥
 आभिनन्द्यैव पितरौ गन्तुमैच्छद्दशयः ।
 तं गन्तुमनसं दृष्ट्वा पुत्रं विप्रस्तदावदत् ॥७॥

तपोदेव उवाच ।

किं तात चासि तपसे मयि दृष्टे गृहे स्थिते ।
 त्वं तु स्वल्पवयाः प्रौढा भार्यापि तव वेष्यनि ॥८॥
 पुत्रान् जनय भार्हस्थ्यं कुर्व पूजय देवताः ।
 पित्रन् यजातिथौन् सेव कृतविद्याश्च ग्रीवय ॥९॥
 इत्थं ममाज्ञया विप्र गृहधर्मान् महागुणान् ।
 निरूपितांश्च मुनिभिश्चरितांश्च महात्मभिः ॥१०॥
 चरित्वा प्राप्नुहि परं शतयज्ञफलं गृहे ।
 पश्चात् सर्वं सुते न्यस्य तपोऽहमिव धास्यसि^१ ॥११॥
 ममापि पूर्वपितरश्चकुरेवं हि सदिदः^२ ।
 मा चापय वृथा कालं पित्राद्यातिक्रमादिभिः ॥१२॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्त्वोऽपि वज्रशः कृतबोधो महात्मना ।
 अनादृत्य पितुर्वाक्यं जगाम तपसे मुनिः ॥१३॥
 ततः स देवपीठेषु हविष्याश्रतोऽनपत् ।
 न सौर्यमाप्तवांस्तत्र मृगं भीतो विभीषया ॥१४॥
 ततो जगाम यत्नेन मङ्गान्तटमनुत्तमम् ।
 यत्र कोटिगुणं पुष्टं पापञ्च विततं भवेत् ॥१५॥
 तत्र स्नानञ्च पूजाञ्च अपदानादिकं चरन् ।
 दृढीकृत्य मनस्तस्थौ नाभिनन्दति कोऽपि तम् ॥१६॥

१ B तपोधर्मं विधास्यति । C तपस्यामभिधास्यसि ।

२ II has सदिज ।

तत्राप्युदेजितो लोकैर्गङ्गानुचररूपिभिः ।
 क्षामुद्रं प्रययौ तीरं यत्र नास्ति नृणां गतिः ॥ १७ ॥
 तत्र तिष्ठंस्तपस्तेषु निखलाङ्गस्त्वभोजनः^१ ।
 यद्युर्द्धादग्रवर्षाणि पुत्र तस्य तपस्यतः ॥ १८ ॥
 सर्वे वनचराः पश्चिमृगा विश्वासमागताः ।
 ततः काले तु कुत्रापि देशाद्धं तस्य चावृणोत् ॥ १९ ॥
 वस्त्रीकपिण्डो विपुलस्तत्र गर्भेषु मूषिकाः ।
 सर्पाद्याः विदधुर्वासं यद्युक्ते जातपुत्रकाः ॥ २० ॥
 वर्षासु जलवर्षेण वस्त्रीको गलितो गतः ।
 ततश्च पश्चिणस्तस्य ग्रीष्मि कैश्रीः समाकुले ।
 गौडं चक्रुस्तोऽपि जाता जनिताश्चक्रुश्चावकैः ॥ २१ ॥
 तद्दृष्ट्वा स मुनिसुतः स्वं मेने सिद्धतापसम् ।
 स तपोमत्सरो भूतः प्रचक्षार वने वने ॥ २२ ॥
 कदाचिज्जलधेसोये स्नातुं गच्छत एव हि ।
 तस्य गात्रे धकः खेन गच्छन् विष्टामयासृजत् ॥ २३ ॥
 तं तथाकारिणं विप्रः पश्चिणं क्रोधचक्षुषा ।
 तथैव भस्मसाक्षके वभूव दृष्ट्वा मत्सरः ॥ २४ ॥
 स्नात्वा सारस्वते तीर्थे वासं गन्तुं मनोदधे ।
 मध्याह्नकाले विप्रस्य कस्यचित्तु गृहं ययौ ॥ २५ ॥
 अतिथिर्भवितुं तस्य गृहस्थस्याङ्गुने स्थितः ।

ददर्श ब्राह्मणं गेहे सेवमानं पितुः पदे ।
 स्त्रोरौ मिधाय निद्रालो नैव किञ्चित् स चाब्रवीत् ॥२६॥
 एवं वृत्ते मुहुर्त्तार्द्धे ऽतिथिर्ब्राह्मणमुक्त्वान् ।
 प्रेषमाणश्च सक्रोधश्चक्षुषा भस्मकारिणा ॥२७॥

अतिथिरुवाच ।

अहो ब्राह्मणदायाद चारिचं किमिदं तव^१ ।
 अभ्यागतं ते तिष्ठन्तं प्राङ्गने मां न पश्यसि ।
 धर्मः किं ते गृहे नास्ति अतिथिर्येन सेव्यते ॥२८॥
 अतिथि र्यस्य भवनाच्चिराग्रे याति सर्वथा ।
 सर्वपुण्यपरित्यक्तो भवेत्^२ पापानि स क्षणात् ॥२९॥
 अतिथि धर्मरूपो हि गृहस्थानां गृहे गृहे ।
 जिज्ञासमानो गार्हस्थ्यधर्मास्तु निरपेक्षकः ॥३०॥
 चरते नमिदं नैव श्रुतं ते गृहिपुत्रक ।
 गृहं दृष्ट्वा गृहस्थानामागच्छत्यतिथिः खलु ।
 तत्र चैवार्चितस्तर्हि वनं तत् श्रपणाख्यः ॥३१॥
 यथायोग्यं तु सेवेत वाचा मधुरया ततः ।
 नेचेत् पचेत् नरके कृप्ते ब्राह्मणवालक ॥३२॥
 चाण्डालं ब्राह्मणं वापि यो नार्चयति चातिथिम् ।
 आत्मसम्भावना मूर्खः प्रत्युपकारचिन्तकः ।
 न मुखं तस्य पश्यन्ति नरके पतिता अपि ॥३३॥

१ C reads अहो ब्राह्मण दारिद्र्यं किमिदं तव चेष्टितम् ।

२ B reads मुहुर्त्ते ।

त्वं तु मे वचनेनापि नातिथ्यं विहितं कियत् ।
यामि त्वामभिग्रथैव पश्य मे ब्राह्मणं वलम् ॥३४॥

ब्राह्मण उवाच ।

अतिथे किं मयि भवान् क्षिपति क्रोधदर्शनम् ।
अतिथिर्द्धर्मरूपो वै यस्त्वं परसि भूतले ॥३५॥
अतिथित्वं गृहित्वञ्च सम्बन्धोऽयमपेक्षितः ।
अन्यथा वनवृक्षस्य किं नाभूदतिथिर्भवान् ॥३६॥
अहं पित्रा पराधीनः पित्राज्ञानुसरः सदा ।
यत् करोमि धनोपायं तत् सर्वं पितुरेव मे ॥३७॥
भार्या पुत्रश्च भृत्यश्च न सन्तान्ताः कदाचन ।
सदा स्यान्मर्यकमाणो यक्षीते तस्य तद्गुणम् ॥३८॥
मत्पितु अतिथिस्त्वं वै निद्राणस्य पिता मम ।
माहं गृही मातिथिस्त्वं निद्राणस्य पिता गृही ॥३९॥
एतस्य निद्राभङ्गो हि न मे धर्मः सतां मतः ।
अपिचेह गृहस्थस्य पुत्रो भार्या च वेद्यनि ॥४०॥
गृहानुपस्थिते चास्मिन्^१ किं नु धर्मं न रक्षति ।
सुग्रीखो यद्-गृहे पुत्रः स्त्री च ग्रीष्मान्विता यदि ॥४१॥
तदा तस्य गृहं पूर्णं धर्मेण सुखदेन हि ।
भार्यायां तनये वापि व्यस्य धर्मगृहं^२ पुमान् ॥४२॥
विश्वरसरति श्रेवं प्राहुर्धर्मनिरूपकाः ।

१ A and C read सस्मिन् ।

२ C has धर्मे गृहम् ।

सत्यमेवं किन्तु भवाच्चातिथिः किल केवलम् ॥४३॥
 विहगं भस्मसात् कृत्वा मात्सर्य्येण चरस्यपि ।
 तस्मात्प्राप्तं वक्तुं पितृभ्यः सेवासुरतो ह्यहम् ॥४४॥
 त्वमपि ब्राह्मणो भुङ्क्ष्वे दत्ते वत्से स्वमेव हि ।
 किमप्राप्य परस्मान्तु क्रुध्य शान्तिं समाचर ॥४५॥
 गृहेषु गृहिणां स्वात्मवस्त्रादि नेतुमाग्रजन् ।
 स्वयमेवातिथिस्तत्रादातान्यस्त्रापहद् गृही ॥४६॥
 तस्माद् गृहिण एवेह दण्डयोग्यत्वमिष्यते ।
 अतिथिः केन दूयेत तस्माच्छान्तिं समाचर ॥४७॥

अतिथिरुवाच ।

कुतस्तवेदृशं ज्ञानं जानीषे यत् परोक्षकम् ।
 भस्मीकृतो मया क्रौञ्चो मात्सर्य्यश्चाश्रितं ततः ॥४८॥
 क्लेशयित्वा मया देहं यस्तु ज्ञानमुपार्जितम् ।
 तत्त्वमेतेन वक्ष्या कुतः समुदपादयः ॥४९॥
 यस्तु क्रौञ्चो मया भस्मीकृतः कः स तदुच्यताम् ।
 केन त्वत्सदृशं ज्ञानं प्राप्नुयां तन्निदिष्यताम् ।
 त्वं मे गुरुरभ्यः स्वल्पवया अपि मतिप्रदः ॥५०॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्तः सोऽतिथिना त्यक्तमत्सरचेतसा ।
 तत्र विस्मययुक्तेन द्विजस्तं द्विजमब्रवीत् ॥५१॥

ब्राह्मण उवाच ।

द्याहि वाराणसीं विप्र तत्र कश्चिद् वसत्युत ।
 व्याधः साधुर्धर्मशीलस्तुसाधार इति श्रुतः ॥५२॥
 स ते निःसंशयं सर्वं कथयिष्यति धार्मिकः ।
 बृहदेव चरितं तस्य तव ज्ञानं भविष्यति ॥५३॥
 पुरा जाबालिनाम्ने स ददौ ज्ञानं दिजातये^१ ।
 तन्निदर्शनं धर्मं किञ्चदेतत् चराम्बहम् ॥५४॥
 इह जपं चोपविश पिता मे प्रतिबुध्यतु ।
 एतेन पूजितस्तत्र व्याससि ज्ञानवृद्धये । ५५॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः सोऽतिथिर्न्यास परमं विस्मयं गतः ।
 तूष्णीं स्थितः किञ्चिदपि नोवाच साध्वसाधु वा ॥५६॥
 तत्क्षणदेव गन्तुं स मतिं चक्रे स्वराजितः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु गृहस्थः प्रतिबुद्धवान् ॥५७॥
 बृह्दातिथिमुवाचेदं शृण्वतस्तस्य तस्य च ।
 किं मया चरितं भद्रं विप्रोऽयमतिथिर्मम ॥५८॥
 निद्रया मरणेनैव समापन्ने मयि ज्ञायम् ।
 कति कालं समायातस्तिष्ठन्नेवाङ्गने भम ॥५९॥
 पुत्रस्य धर्मभौर मे मन्त्रिद्रापावभौतितः ।
 खोरौ निधापितौ पादौ मदीयौ नाप्यपाकरोत् ॥६०॥

तस्मात्समापराधोऽयमिति चिन्तयेन्न वञ्चितः ।
 स एवमनुतप्यैव स्नयं स्नेजैव तं तदा ॥६१॥
 अपूजयद् यथाशक्ति सोऽतिथिस्तेन पूजितः ।
 उदित्वा रजनीं ताञ्च प्रातरुत्थाय वै ततः ॥
 प्रणम्य तं दिव्यसुतं ब्राह्मणं गृहिणं तथा ।
 वाराणसीं ययौ शीघ्रं यत्र व्याधस्तुलाधारः ॥६२॥६३॥
 ददर्श तत्र विपणौ विक्रीणानं मृगामिषम् ।
 स्त्रिया सह तुलाधारं ज्वलन्तं धर्मतेजसा ॥६४॥
 तिष्ठन्तं समुखे तच्च तुलाधारः समीक्ष्य तम् ।
 प्रोवाच ब्राह्मणं सायमिति चिन्तयन्मुपागतम् ॥६५॥

व्याध उवाच ।

स्वागतं ते दिव्यसुत प्रोक्षितोऽसि द्विजातिना ।
 मत्सन्निधानं मात्सर्यं तेन निःसारितं तव ।
 यत्पथोपार्जितं पश्चिनीङ्गीकृतश्लिरेण वै ॥६६॥
 हेत्स्यामि तव सन्देहं ब्रह्मन् यस्ते इदि स्थितः ।
 गृह्णान् मम समागच्छ त्वं सायमिति चिन्तयन् ॥६७॥६८॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः स दिव्यस्तेन व्याधेन चरितात्मना ।
 परमं विस्मयं प्राप्तो न वक्रुमशकद् यतः ॥६९॥
 सह तेन गतस्तस्य भवनं साधुधर्मिणः ।

ददर्श भवनं चारु नानाशोभाविराजितम् ॥७०॥
 तत्र व्याघस्तुलाधारः प्रणम्य पितरौ गृहे ।
 भार्यया सहधर्मिण्या पश्यतश्च द्विजन्मनः ॥७१॥
 तस्थौ तयोस्तु पुरतः पित्रोर्व्याधः सुभक्तिमान् ।
 तथाभूतं स्मितं तच्च व्याधं धर्मवतां वरम् ॥७२॥
 पिता प्रोवाच मुदितः सेव्यतामतिथिः सुत^१ ।
 इत्याज्ञप्तः पित्रभ्यां स यथाविधि यथाधनम् ।
 ब्राह्मणं पूजयामास यथायोग्यं यथामति ॥७३॥
 विभ्रान्ते सुखमासीने ब्राह्मणे व्याध एव सः ।
 संपूजयित्वा पितरौ यथाकालक्रियोचितम् ॥७४॥
 स्वभोजनादिद्रव्यार्थं नियोज्य च प्रियां सतीम् ।
 अतिथेर्निकटं गत्वा जिज्ञासोरुषितोऽभवत् ॥७५॥
 तं दृष्ट्वा मुदितो विप्रः पप्रच्छ चिरमीक्षितम् ।
 विस्मयाविष्टहृदयो व्यास ब्राह्मणपुत्रकः ॥७६॥

ब्राह्मण उवाच ।

कुतस्तवेदुषं ज्ञानं गुरोस्तु समुपार्जितम् ।

- १ For पराशर उवाच and the verses 69, 70, 71, 72 and the first line of 73 B reads

इत्युक्त्वा तं तुलाधारः स्वमहानागनयद्भिर्जं ।
 वहिः संस्थाप्य तं व्याधो विवेशाभ्यन्तरं ततः ॥
 स गत्वा पितरौ विप्रमागतं संन्यवेदयत् ।
 तावूचतुः पूजयैतं त्वं सायमतिथिं सुत ॥

केन मे तादृशं ज्ञानं सम्पद्येत वदस्व तत् ॥७७॥
मया भस्मीकृतः कौश्वः स वा क इति मे वद ।
तपसा देहशोषेण यज्ज्ञानं नार्जितं मया ।
तत् त्वं यादृच्छिको लब्धः कथमामिषविक्रयिन् ॥७८॥

व्याध उवाच ।

शृणुस्व^१ द्विजदायाद वृत्तान्तं मम यत्नतः ।
पुराहं बालकं कश्चिद् वने ब्राह्मणमुत्तमम् ॥७९॥
तेजोराशिं दुर्निरीक्ष्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
दृष्ट्वा क्रीडाः परित्यज्य तमेवाग्न्यगमं मुदा ८०॥
तत्रैकदाहं विपिने पक्षिणं धृतवानपि ।
मथा गृहीतः स पक्षी जालबद्धो जरन्नपि ॥८१॥
हराव व्याकुलस्तत्र पक्षिणस्तस्य चात्मजः ।
पूर्वपोषमनुस्मृत्य पित्रे वारि ददौ किञ्चित् ॥८२॥
सम्भ्रमात् तत्र जाले च पपात च ममार च ।
स पक्षितनयः पक्षिवपुर्हिता च तत्तृणात् ॥८३॥
धृत्वा दिव्यं वपुः सर्वैः स्तुयमानं ययौ दिवम् ।
तद्दृष्ट्वाश्चर्यमनुलं विस्मयाविष्टमानसम् ॥८४॥
मामुवाच स वै विप्रः पृष्टस्व ज्ञानिनां वरः ।
व्याधपुत्र शकुन्तोऽसौ त्वया बद्धस्व पक्षिणः ॥८५॥

१ B reads कुतस्तवेदृशं ज्ञानं सम्पद्येत वदस्व तत् ।

२ B reads शृणु ब्राह्मणदायाद ।

औरसस्तनयः पूर्वं स्मृत्वा पित्रे ददौ जलम् ।
 अविचिन्त्यैव मरणं पितरं तमपूजयत् ॥८६॥
 एतेन कर्मणा तस्य गतिरेषाभ्युपगते ।
 बाल लमपि पितरौ सेवस्व देशितो मया ॥८७॥
 दिव्यं ज्ञानं वपुस्त्रापि भविष्यति तव भुवम् ।
 इत्येवमुक्तस्तेनाहं गुरुणा ब्राह्मणेन हि ॥
 प्रतिज्ञाय सदा पूजां पित्रोरेतां चराम्यहम् ।
 नाहं जाने तपोदान-व्रतयज्ञादिकञ्च यत् ॥८८॥८९॥
 पित्रोश्चरणयोः सेवामेवैकां जान एव हि ।
 यन्मे ज्ञानं समुत्पन्नं पित्रोः सेवाफलञ्च तत् ॥९०॥
 प्रातरुत्थाय तं विप्रं पितृसेवोपदेशकम् ।
 प्रणम्य पितृसेवाञ्च करोमि तदमन्तरम् ॥
 क्रीत्वा मांसानि विक्रीय वैश्यवृत्तिर्गृहं चरे ।
 भार्यापि सन्धा सुभगा मदेकपतिदेवता ॥९१॥९२॥
 तथा सह चरे धर्मं पितृसेवां तथातिथे ।
 त्वं तु पित्रागनुमतो देहकर्षणमुद्यकम् ॥९३॥
 अन्यचालम्भग्रणः सिन्धुतीरेऽचरस्तपः ।
 यत्र वै मूषिकाद्याद्या^१ वरं विद्यासमागताः ॥९४॥
 त्वामदृष्ट्वा तव पिता बह्वनुतप्तवांस्तथा ।
 तेन ते विहितं शोचं तपोऽस्थिरमभून्ननु ॥९५॥

श्वेतं तद्वक्त्ररूपेण तपस्ते समुपाश्रितम् ।
 तव पिचनुतापाग्नेर्भस्म दृष्टं त्वया क्षणात् ॥
 निःसृते तपसि क्षुणे माहङ्कारोऽभवद् भवान् ।
 अतएवाधुना विप्र मदाक्यमवधाय^१ हि ॥८६॥८७॥
 गृहान् गत्वा प्रयत्नेन पितरौ यज सर्वथा ।
 यो^२ देवते परित्यज्य सृषाऽधाद्^३ देहकर्षणम् ।
 एवं तवोदितं सर्वं लप्स्यसि ह्यभिवाञ्छितम् ॥८८॥
 दुरदृष्टवशात्पर्यः पुःसोरेत उपाश्रितः ।
 वसते मातुरुदरे मासान् दश दिनानि च ।
 दुःखालये वसंस्तत्र भुङ्क्ते मासचतुष्टये ॥८९॥१००॥
 तदा तु पूर्वजमुषां दुःखानि स्मरति द्विज ।
 कथञ्चित् मंस्तभ्य ममो वदत्येवं हरिं स्मरन् ॥१०१॥
 नमो भगवते तुभ्यं नारायण जगत्पते ।
 लोकपित्रे लोकधात्रे लोककर्त्रे हरे नमः ॥१०२॥
 प्रदात्रे सुखदुःखानां तत्तत् कर्मानुरूपतः ।
 त्वत्तो हि जायते जन्तुर्धृत एव त्वया पुनः ॥१०३॥
 कुकर्मफलजं दुःखं भुङ्क्ते तत्सेवया सुखम् ।
 अतोऽस्मात्त्रिःसृतो गर्भान्त्वमेव पितरौ विभो ।
 सेविष्यामि यतो नैव जन्ममृत्युव्यथां भजे ॥१०४॥

१ B reads अवधारय ।

२ A reads ये ।

३ B reads अधा ।

एवं वदन् हरिमिव साक्षात् पश्यन् दिजोत्तम ।
 स्रुतिकावायुनाकृष्टो गर्भाक्षिःसरते स वै ।
 कोटिवृष्टिकदष्टस्य पौडामाप्नोत्यसौ तदा ॥
 इत्थं तु मृत्युकाक्षेऽपि व्यथामाप्नोति देहभृत् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥
 ततो जातस्य संवृद्धो माया च परिपोषितः ।
 पिबोः संसेवया देवाः पितरस्तस्य तोषिताः ॥
 ततः सहस्रमाप्नोति सद्देवतनिदर्शनम् ।
 एवं जन्तुः सुखं भुक्त्वा परच वान्नुते सुखम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥
 पराशर उवाच ।

इत्युक्तः स दिजसुतः प्रसन्नात्मा तुलाधृता ।
 पितरौ केन तुष्येतामिति प्रातर्गृहं ययौ ॥ १०९ ॥

इति बृहद्दर्शपुराणे तुलाधारोपाख्यानं
 तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

इतोऽपि कथितः श्रेयान् मन्त्रज्ञानप्रदो गुरुः ।
न ते स्त्रे पतिपुत्राद्या ये न मृत्योर्विमोचकाः ॥१॥
दुर्लभं मानुषं जन्म प्राप्य यो गुरुदीपतः ।
न दृष्टवान् परं ब्रह्म भुक्तं तेन विषं स्वयम् ॥२॥
अज्ञानतमसाकीर्णं चेतो जन्तोः स्वयं गुरुः ।
ज्ञानाग्नेन समावर्ज्यं करोति ब्रह्मनिर्मलम् ॥३॥
चिरन्तनतमोजुष्टं जन्तोरन्तरमेव हि ।
कोऽन्यः श्रीगुरोः पादाब्जिर्मलं कुरुतेऽर्चिषः ॥४॥
यमं लोक^१नियन्तारं लोके निर्दोषदर्शने ।
मोक्षयेद् गुरुरेवैकस्मिन् दयाद् गुरुं भजेत् ॥५॥
शान्तं सुशीलं धर्मज्ञं शास्त्रज्ञं चारुदर्शनम् ।
दयालुं पुत्रिणं दान्तं गृहस्थं गुरुमाश्रयेत् ॥६॥
वयोज्येष्ठमपितरमभ्रातरमवैरिणम् ।
अमातामहमज्ञानशायशून्यं तथा यतिम् ॥७॥
अन्तर्बहिस्तुल्यचेष्टं सदा सस्मितभाषणम् ।
मृहेऽनासक्तवत्सलं स्वयंयोग्यो गुरुं भजेत् ॥८॥

१ B reads यमलोकगतन्तावत् ।

गुरुपुत्रेषु पौत्रेषु गुरुभ्रातृषु यो भिदाम् ।
 कुर्यात् स उच्यते मूढो गुरुहा धर्मलोपकृत् ॥८॥
 तस्माद् गुरोर्व्यग्रजातं वयोऽल्पमपि पण्डितम् ।
 गुरुं कुर्यात्तु दीक्षाद्यामविचार्य गुरोः कुलम् ॥९॥
 नामामूर्तिर्धिया देवो नामामूर्तिस्तथा गुरुः ।
 पुत्रपौत्रादिरूपेण जाबाले नात्र संशयः ॥१०॥
 देवमास्य गुरुणास्य भेदो वाद्यादिना कृतः ।
 पातयेन्नरके तीव्रे गुरुभेदकरं नरम् ॥११॥
 ऊर्ध्वस्तिष्ठेत् गुरोरग्रे लब्धानुज्ञो वसेत् पृथक् ।
 निवीतवाभा विनयी भीतस्तिष्ठेद् गुरोः पुरः ।
 गुरौ तिष्ठति तिष्ठेत् उचितेऽन्वाज्ञया वसेत् ॥१२॥
 ग्रथिते चरणौ चेमेदम्भायाते च धारयेत् ।
 चापल्यं प्रमदागाथां तंकारश्च विवर्जयेत् ॥१३॥
 नापृष्टो वचनं किञ्चिद् ब्रूयात्तापि निषेधयेत् ।
 पादोदकं पिबेन्मूर्धा धारयेत् पूजयेदपि ॥१४॥
 अन्यत्र न मनो दद्याद् भोजयेन्निष्ठमाहृतम् ।
 अवशिष्टञ्च भुञ्जीत शिष्य एवम्विधो मतः ॥१५॥
 गुरौ साक्षात् स्थिते मार्गः पृथक् पूजां न चाचरेत् ।
 शान्तत्वादिगुणैर्युक्तः पित्रोर्भक्तियुतः सुधीः ॥१६॥
 शिवपूजारतः साधुः शिष्य आत्मा गुरोर्मतः ।
 चतुर्णामेव वर्षानां स्त्रीणाञ्च ब्राह्मणो गुरुः ॥१७॥
 ब्राह्मणो ज्ञानवृद्धो हि कनिष्ठोऽपि गुरुर्भवेत् ।

स्त्रियस्तु गुरुसम्बन्धाद् गुरुरप्युच्यते द्विज ॥१८॥
 गुरुसम्बन्धस्य मन्त्रस्य गोपनीयाः प्रयत्नतः ।
 प्रकाशात् सिद्धिर्हानिः स्यादित्याह भगवान्जिवः ॥२०॥
 शौक्लं तथा च सावित्रं दैवस्य जन्म सशतम् ।
 जन्मचयं ब्राह्मणानां स्त्रीशूद्राणां द्विजजन्मता ॥२१॥
 गुरुं तन्मं देवतासु भेदकक्षरकं व्रजेत् ।
 गङ्गादुर्गाहरौशानां भेदकक्षारकी यथा ॥२२॥
 पतिरेव गुरुः स्त्रीणां यदि स्यात् पतितो न च ।
 भार्याया देवपूजायामनुकूलो भवेत्यतिः ॥२३॥
 स्वामिप्रेमकरी भार्या सर्वदा सुखमश्नुते ।
 भार्या स्यात्पतिसेवायां सदा दक्षा ह्यकल्मषा ॥२४॥
 मातापित्रोः पुत्रद्वयं यथोक्तं पूर्वतस्तव ।
 असौलुषा भवेन्नारी लज्जाशीला च सर्वतः ॥२५॥
 निर्लज्जा शयने पत्युः सखिता स्यात् सदैव हि ।
 अन्तरं दुःखदूतस्य दर्शयेत् स्निग्धमुत्तमम् ॥२६॥
 पुत्राणां पालनं कुर्यात् पुत्रबुद्धिः परात्मजे ।
 स्वामिनः सुखदुःखेषु तथा स्यात् स्वयमेव हि ॥२७॥
 प्रोषिते च सुखं जज्ञादेवं नार्याः शूभं भवेत् ।
 गृहे द्रव्याणि रक्षेत सावधाना च सर्वतः ॥२८॥
 अन्नादेः संविभागश्च कुर्यात् सुचतुरा सती ।
 एवमिधा तु वा नारी सा सर्वैः पूज्यते द्विज ॥२९॥
 तथा च भ्रियते पृथ्वी लोकानां देवता च सा ।

गृहेषु तनया भूषा भूषा संसत्सु पण्डितः ॥३०॥
 सुबुद्धिः पुंसु भूषा स्यात् स्त्रीषु भूषा सलज्जता ।
 अपण्डितो मृतो विप्रो मृतो यज्ञो हृदचिणः ॥३१॥
 मृता सभा सुधीहीना मृता नारी गतचपा ।
 नदी च जलहीनेव ह्यणाहीना मतिर्यथा ॥३२॥
 राजहीना यथा भूमिः पतिहीना तथावसा ।
 यौवनं विविधा भूषा चारुकेशादिधारणम् ।
 देहशोभा च नारीणां विधवानां न शोभते ॥३३॥ ३४॥

इत्येवमुक्तं ननु काश्यपेय
 यदेव पृष्टं भवता ममैव ।
 सत्कीर्त्तनीयं परमं पवित्रं
 आद्यं गुरुणां चरितं नराणाम् ॥३५॥
 पित्रोः सुतानां पतिषु स्त्रियाञ्च
 गुरौ च शिष्यस्य सुभक्तिदत्तम् ।
 अतःपरं किं कथनीयमथ
 प्रब्रूहि तच्छ्रोतुमनास्त्वमथ ॥३६॥
 इति बृहद्भर्मपुराणे गुरुणां निर्णयः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

आवालिहवाच ।

तीर्थानि वद मे ब्रह्मन् वेदव्यास जगद्गुरो ।
दिवि भुव्यन्तरौघे च यानि सन्ति विशेषतः ॥१॥
तेषां फलं स्वरूपञ्च नाम कार्यविधिश्च यः ।
तत्सर्वं मे विशिष्यैव शृणुष्वोर्वकुमर्हसि ॥२॥

व्यास उवाच ।

तीर्थानि सन्त्यसङ्ख्यानानि दिवि भूमौ नभस्यपि ।
तेषां प्राधान्यतः प्राह तीर्थानां वायुरेव हि ॥
तिस्रः कोन्योऽर्द्धकोटी च तत्र वर्ष्मणि कियन्ति च^१ ॥३॥
कानिचिदाकाशरूपाणि अक्षरूपाणि कानिचित् ।
कानिचिद्देशरूपाणि देहकालात्मकानि च ॥४॥
कानि चेन्द्रियरूपाणि तरूपाणि कानिचित् ॥५॥
देवतानामधिष्ठानस्थानं तीर्थमिहोच्यते ॥६॥
फलस्वरूपतत्त्वेन शृणु तीर्थानि वक्ष्यते ।
यान्याह देवी रुद्राणी सख्यौ स्ते विजयां जयाम् ॥७॥

आवालिहवाच ।

कुच देवी तु रुद्राणी त्रैलोक्यजननी शिवा ।
सखीं जयाञ्च विजयां तीर्थानि केन वाब्रवीत् ॥८॥

एतन्मे पृच्छतो ब्रह्मन् रुद्राणीमुखपद्मजात् ।
 निर्गतं तीर्थमाहात्म्यपीयूषं पावनं परम् ॥८॥
 कस्तुभं कथयामास तदुपाख्यानमद्भुतम् ।
 तप्तः श्रुत्वा कृतार्थोऽहं भवेयं जगतां गुरो ॥९०॥

व्यास उवाच ।

कदाचित् पार्व्वती देवी कैलासशिखरे स्थिता ।
 साकं जयाविजयाभ्यां सखीभ्यां रहसि दिज ॥११॥
 सुखासीनाच्च तां दृष्ट्वा देवीं ते विजयाजये ।
 कृताञ्जलिपुटे भूत्वा प्रोचतुः पूर्व्ववाञ्छितम् ॥२२॥

सख्यावूचतुः ।

गिरिजे भगवत्यग्न दुर्गे गिरिगभाविनि ।
 आवयोर्वाञ्छितं किञ्चित् सम्पूरय शुभानने ॥१३॥
 सर्व्वदेवसमाराध्ये प्रसीद जगदम्बिके ।
 चिरं नौ वाञ्छितं तीर्थान्यवगाहय दर्शय ॥१४॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्ता तु सा देवी सखीभ्यां सुस्मितामना ।
 उवाच वचनं दुर्गा लोकदुर्गतितारिणी ॥१५॥

देव्युवाच ।

ममेष्टमिदमागच्छ विजये जयया सह ।
 सर्व्वतीर्थानि वां सख्यौ दर्शये ज्ञापयेऽधुना ॥१६॥
 इत्युक्त्वा सह ताभ्यां सा मुदिताभ्यां श्रिवा सती ।
 हिमालयमगाद् यत्र मङ्गा वहति वेगिता ॥१७॥

तत्र तां वेगिनीं गङ्गां दृष्ट्वा वगाह्य पार्ष्वती ।
प्रतिगन्तुं मनस्युक्ते सह ताभ्यां स्तमालयम् ।
तां दृष्ट्वा प्रतिगच्छन्तौमाहतुस्ते दिवास्तिके ॥ १८ ॥

सख्यावूचतुः ।

क गच्छसि महेशानि असम्युख्यं मनो हि नौ ।
हतेच्छयोः सर्वतौर्यं तीर्थमेकम् लब्धयोः ॥ १९ ॥

देव्युवाच ।

सख्यौ किमिति न स्नातं तीर्थेषु सकलेषु च ।
किं न जानासि गङ्गेयं सर्वतौर्यप्रसूरिति ॥ २० ॥
न केवलम् तीर्थानां प्रसूरेषा मदा श्रिया ।
सर्वेषामपि लोकानां धर्माणामपि देवता ॥ २१ ॥
पवित्राणि विधायैव भुवनानि चतुर्दश ।
त्रैलोक्ये भाति देवीयं दीप्यमाना विभुः किल ॥ २२ ॥
एतयाधिष्ठितं सर्वमूर्द्धमाकाशमेव च ।
भूतलञ्च तलस्थानं गिरौषां शिखराणि च ।
गुणैस्तुल्यानि पुण्यानि तानि नैवात्र संग्रहः ॥ २३ ॥
सुक्तिस्थानं सुखस्थानं वासस्थानं तदेव तु ।
अशोकमभयज्ञैव यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता ॥ २४ ॥
स्वर्गश्चैव सुखञ्चेदं मोक्ष एव च पञ्चधा ।
सम्पदेषा यत्रस्यैतद् यद्गङ्गादर्शनादिकम् ॥ २५ ॥
न ब्रह्माणमनाश्रित्य सृष्टिः कापि प्रवर्तते ।
नैतां गङ्गामनाश्रित्य तीर्थं किञ्चिद्विराजते ॥ २६ ॥

स्त्रीराजसुतगोम्रञ्च गुर्व्यात्महनमेव च ।

मातेव पाति गङ्गैषा यमदृष्टान्महाभयात् ॥ २७ ॥

दानयज्ञजपस्नानतपांसि मुक्तिदानि च ।

हृतानि येन तेनैषा गङ्गा देवी समाश्रिता ॥ २८ ॥

इयं सुरनदी पुण्या गङ्गा चिपथगा नदी ।

यदा न स्मर्यते सख्यौ तदैव विपदः पराः ॥ २९ ॥

भक्तिर्यस्य तु नास्त्यस्यां सर्व्वं धर्मास्त्यजन्ति तम् ।

सदा ह्यप्रियवाक्यस्य लोका इव सखीद्वय ॥ ३० ॥

अहमेषा शिवो विष्णुस्तत्त्वैर्नैषां भिदा न हि ।

किं वर्णितेन वज्रना हे सख्यौ विजये जये ।

युवाभ्यां सर्व्वतीर्थानि स्नातानि कलितानि च ॥ ३१ ॥

सख्यावृचतुः ।

प्रतीतिः केन मेऽचक्ष्णायन्मयास्मास्तु वर्णितम् ।

अचक्षुर्गोचरीभूतं न प्रतीयन्ति पण्डिताः ॥ ३२ ॥

देव्युवाच ।

स्तुहि गङ्गामिमां सख्यौ साक्षान्मे भक्तिभाविते ।

सर्व्वतीर्थोद्भवां देवीं गङ्गां चेद्द्रक्ष्यथाचिरात् ॥ ३३ ॥

ममैव वचनादच युवयोर्मुखतो ध्रुवम् ।

निर्गमिष्यति यदाक्यं भवेद् गङ्गास्तनो हि सः ॥ ३४ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्ते ते तथा सख्या विजया च जया तदा ।

चेन्नोक्तपावनीं देवीं स्तोतुं योग्ये बभूवतुः ॥ ३५ ॥

सखावृचतुः ।

नमः प्रसीदान् महेति मात-
 र्गजे त्रिलोकास्त्रिषदुःखहन्नि ।
 विष्णोः पदं तत् परमन्तु सन्धा
 त्रैलोक्यमाज्ञावसि साधितार्थम् ॥२६॥
 त्वां स्तौमि पश्यामि परावरेणे^१
 नमामि कायावयवैरपि त्वाम् ।
 अज्ञानमोहान्धतमोनिरस्त-
 चित्तां तु मां बोधय पादुशी तम् ॥२७॥
 त्वं ब्रह्मणा विष्णुना पूरुषेण
 शिवेन वै देववरेण भूयः ।
 चिद्धैः परैरपि धीरवर्गैः
 सुता किमावां मनुवो भवादुशीम् ॥२८॥
 धन्याऽवनीयं सक्तु भूतधात्री
 लोकैः सर्वैः पूजितेयं बभूव ।
 त्वं वै यस्यामवगाह्या नवोच्चै-
 र्विभासि पुण्याधिकपुण्यवत्याम् ॥२९॥
 जानन्ति के त्वां ननु मूढबुद्धयो
 नराः स्त्रियो वा वनजन्तवो वा ।
 पीतामृता दृष्टयहससूर्या

१ C has परावरेणि ।

२ B reads जल* ।

जानन्त्यनन्तामृतसारभूताम् ॥ ४० ॥

प्राणास्त्यजन्तं त्वयि वा वसन्तं

गायन्तमानन्दमयीस्तु वा त्वाम् ।

कः श्रद्धधीताहितदेहबन्धं

विनात्मधातास्वरकाय योग्यान् ॥ ४१ ॥

यः सर्वलोकामरयज्ञदेवः

स्वयं शिवः श्रीमति शोक्तमाप्ते ।

सर्वोत्तमां त्वां प्रदधाति गङ्गां

सार्धं शिवत्वं ह्यधिमन्यमानः ॥ ४२ ॥

सर्वस्य सर्वत्र तु नाधिकारः

कस्यापि कुत्रापि च को हि चासौ^१ ।

त्वं खण्डितब्रह्मकटाक्षकोटिः

सर्वत्र चाखण्डगतिः किलासौ ॥ ४३ ॥

ध्याये शिवे त्वां शशिः शुक्लवर्णाम्

चतुर्भुजां पद्मवराभयामृतैः ।

धुक्ताश्च शुक्लै मकरे वसन्तीं

जितोत्तमां देवतुतामलङ्कृताम् ॥ ४४ ॥

नमः शिवायै ज्ञान्तायै गङ्गायै ते नमोनमः^२ ।

नमो मकरवासिन्धौ कौटिचन्द्रायै नमः ॥ ४५ ॥

चतुर्भुजायै पद्मेन वरेणायभयेन च ।

१ B puts verses 43 and 44 after verse 45.

२ A omits verse 45.

पौथूषपूर्णकमकचटेन च विराजिताम् ।
 सर्वास्तकारभूषाव्यां चिनेषां दैवतैर्नुताम्
 क्षितास्यां गौरवसनां स्त्रिरनूपुरशिञ्जिनौम् ।
 ब्रह्मविष्णुशिवाराथां दधानाथै तनुं नमः ॥४६॥
 नमः कल्पवृक्ष्यै च लोकमात्रे नमोनमः ।
 सर्व्वतीर्थभवाथै च सुलभाथै नमोनमः ॥४७॥

ध्यास उवाच ।

एवं तयोः सुवन्द्योस्तु विजयाजययोर्द्विजः ।
 प्रादुरासीत् तदा गङ्गा दीपयन्ती जगत्त्रयम् ॥४८॥
 तां तथा प्रादुरासीनां मकरासनसंस्थिताम् ।
 विशोक्य सुसुदाते ते^१ विस्मिते विजयाजये ॥४९॥
 नाग्रकुताश्च वचनं वक्तुं किञ्चदपि द्विज ।
 रोमाक्षिताङ्गौ तिष्ठन्थौ वास्यदुदुगौ भ्रमम् ॥५०॥
 सर्व्वेषामपि देवानां भुजीनाश्च तदागमः ।
 नभूव ब्रह्ममनसां सिद्धगन्धर्व्वरचसाम् ।
 लघाणां किन्नराणाञ्च तथैवाक्षरसां सुने ।
 महर्षिरपि बाल्मीकिरदृष्ट तत्र चागतौ ॥५१॥५२॥
 सर्व्वे प्राञ्जल्यो भूत्वा ब्रह्माच्युतशिवादयः ।
 सर्वा देव्यश्च देवानां पुष्यचन्दनपाणयः ।
 जामास्तकारभूषाव्यां मङ्गां चक्रुः सुशोभिताम् ॥५३॥
 अथ तस्याश्च अङ्गेभ्यो जाबाले तीर्थराजवः ।

समुत्पन्ना हि तथैव दृष्ट्याते तदैव ते ॥५४॥
 मूर्त्तिमन्ति च तीर्थानि नानारूपाणि तानि वै ।
 देहदेशान्नुवाक्यादिरूपाणि विश्रुतानि च ॥५५॥
 मुखतो जग्निरे तस्या ब्रह्मतीर्थानि सर्वशः ।
 पादेभ्यो देशतीर्थानि जलतीर्थानि वक्षसः ॥५६॥
 कर्णयोर्जग्निरे तस्या आकाशतीर्थसञ्चयाः ।
 ललाटाज्जग्निरे चैव दिव्यतीर्थानि भास्वरात् ॥५७॥
 अङ्गुलीतीर्थानि अङ्गेभ्यो वातान्यस्त्रास्तथा ।
 तानीह सर्व्यतीर्थानि नानावर्णानि तत्र वै ।
 सर्वावयवपूर्णाणि भूषणैरज्ज्वलानि च ॥५८॥
 शृङ्खला मुनिदेवानां विजयाजयचोस्तथा ।
 तुष्टुबुर्बुष्टचेतांसि सर्वेषां पश्यतामपि ॥५९॥

तीर्थान्युचुः ।

ॐ नमो विमलवदनार्थे भूर्भुवःस्तःपरमहःकलायै केवलपर-
 मानन्दसन्दोहरूपायै लोकत्रयामीववलाकातिमिरापसारकपरम-
 ज्योतीरूपायै असदपलापतिक्तरसदूषितरसनादोषापसारणपरमा-
 मृतरसरसायनामृतरूपायै । मूर्त्तिमत्यै कोटिकोटिचन्द्रधवलायै
 मकरासनायै ते ॥ गङ्गे देवि स्मर्धुनि विष्णुपादोद्भवे द्रवमयनारा-
 यणतैजसग्रीरद्रवग्रीरे परमात्मान् प्रसीद प्रसीद ते नमोनमः ॥

नमस्ते देवदेवेशि गङ्गे त्रिपथगामिनि ।

त्रिलोचने श्वेतरूपे नमोविष्णुशिवाश्विते ॥६०॥

वेगशण्डितब्रह्माण्डकटाहे दोषशण्डिनि ।

रत्नकोटिकिरीटेन मण्डितामलमस्तके^१ ॥६१॥
 देवदेव्यादिकैरीटसृष्टपादाम्बुजदये^२ ।
 कामदे कामरूपासि तीर्थानाञ्च प्रसूरसि ॥६२॥
 श्यामे श्यामलसञ्चारकुक्षितामलकुन्तले ।
 शिवप्रिये शिवाराधे शिवशीर्षकृतालये ॥६३॥
 शिवे शिवप्रदे शैवं कुर्वाणा निखिलं जगत् ।
 अच्युतेऽच्युतभूषाख्ये अच्युताङ्घ्रिसमुद्भवे ॥६४॥
 अच्युतात्मकपादाब्जे धरागमनपावने ।
 अच्युतप्रेमधाराख्या ब्रह्माणी^३ ब्रह्मरूपिणी ॥६५॥
 ब्रह्मानन्दमयी ब्रह्मप्रसूर्जहारसामृता ।
 ब्रह्मलदायिनी ब्रह्मनदी सुरधुनी सुरा ॥६६॥
 भेदशून्याऽभेदकारीभेदकप्राणहारिणी ।
 अभेदबुद्धिरूपासि अभेदबुद्धिमप्रिये ॥६७॥
 सत्यप्रपञ्चरहिते अग्न्येदोषवर्जिते ।
 कमले विमले शङ्खे तत्त्व^४ब्रह्मपरात्मिके ॥६८॥
 वेगाधारे वेगगमे^५ स्त्रिरवायुप्रभेदिनि ।
 सूर्यमण्डलसंभिन्ने मन्दाकिनि महेश्वरि ॥६९॥
 सुरार्चिते महामले कोकामुखि रणप्रिये ।

१ For these two lines B reads,

रत्नकोटिकिरीटेन सृष्टपादाम्बुजदये ।

२ A and C read ब्राह्मणी ।

३ A and B मुक्त ।

४ B reads वेदाधारे वेदात्मके ।

वलिमांसप्रिये कालि मत्स्यासवसुखयहे ॥७०॥
 जवारकाचि सोलाचि रक्तवस्त्रपिधाविनि ।
 निःप्रद्वेष्टे निःसेष्टे निष्किञ्चनजनप्रिये ॥७१॥
 दिगम्बरप्रिये दिव्ये वीररूपे मनोहरे ।
 आकाशनिलये देवि सदा पद्मवतिनि ॥७२॥
 धरासथे च पातालनिलये खेचरे चरे ।
 सदा^१ सङ्गकरे भीमे महाभैरवसाधिते ॥७३॥
 भयहारे भयाधारे भवपति भवानले ।
 भावज्ञे भावरसिके गिरिजे गिरिशृङ्गणे ॥७४॥
 शृङ्गाटकगते कान्ते शृङ्गाररसशोभने ।
 कामरूपे कामभरे^२ कामनाभवमन्त्रये ॥७५॥
 दुर्गमे दुर्गतिहरे दुःखहन्नि सुखासथे ।
 हंसकारखवकौस्तुभच्छिबुकूलदये शुभे ॥७६॥
 देवानौसेविततटे सतिपापविनाशिनि ।
 ब्रह्महत्यादिपापेषु नाममात्रमहाशने ॥७७॥
 सुखदे मोक्षदे मातः सर्वेषां जगतामपि ।
 चाण्डालगृहिसन्धासि-योगिसेव्या च योगिनी ॥७८॥
 विषयास्त्रविषजासाहरे विषहरे^३ हरे ।
 हारे द्रव्यहरे गङ्गे कलिपापहरे परे ॥७९॥

१ B reads गदा ।

२ C reads कामभरे० ।

३ B and C read त्वघहरे ।

हृत्काररूपे प्रसवस्वरूपे ह्रीं स्वरूपिणि ।

अम्बिके भगवत्यम्भ भौमसूक्ते नमोनमः ॥८०॥

रष्टसिद्धिकरे स्त्रीं स्त्रीं^१ ह्रीं ह्रीं स्वाहास्वरूपिणी ।

विमलसुखि चन्द्रसुखि कोलाहले सर्वे प्रसीद ॥८१॥

राजलक्ष्मीसु भूपानां गृहिणां गृहिणी शुभा ।

योगिनां योग एव त्वं मतिः सन्यासिनामपि ॥८२॥

कवीनां विश्वतोदृष्टिर्बुद्धिस्त्वं राजसेविणाम् ।

लज्जाऽसि च कुलस्त्रीणां वालागां मधुरा च गीः ॥८३॥

भवती समरे सङ्गा साधूनाञ्च समा खलु ।

सरस्वती च वाल्मीके व्यासे वाचस्पता तथा ॥८४॥

श्रुतिः स्मृतिश्च संज्ञा च^२ कवितालक्षरी तथा ।

गतिस्त्वमेव भूतानां मत्स्यानामुदकं यथा ॥८५॥

जात्यहन्त्री मन्त्ररूपा कासरूपा कपालिनी ।

कुमारी तरुणी वृद्धा रसज्ञा रससुन्दरी ॥८६॥

स्वर्गे मन्दाकिनी त्वं हि देवदेवीनिषेविता ।

क्षितावलकमन्दा त्वं कृतार्थान् कुरुषे नरान् ॥८७॥

पाताले नागलोकाद्यैर्भोगवत्यसि सेविता ।

पूर्वस्थां दिशि सीता त्वं भद्राख्या चोत्तरत्र वै ॥८८॥

पश्चिमस्थां हि वंचुस्त्वमलकमन्दा च दक्षिणे ।

ब्राह्मी त्वं वैष्णवी शैवी कुमारी युवती तथा ॥८९॥

कपालमालिनी च त्वं विकटाचा सरस्वती ।

आशानवासिनी च त्वं चिताङ्गारास्त्रिसप्तधा ॥८०॥

सरस्वती जाङ्गवी च गङ्गा भागीरथी शुभे ।

हंसी पद्ममुखी पद्मसहस्रदलवासिनी ॥८१॥

वयं तु मातः परममङ्गलायनवासावगाहदर्शनस्मरणेन विधानि
तीर्थानि किलेतरथा जातानि च भगवति भवतीमेवाश्रयमाश्रितानि
तीर्थत्वेन प्रपञ्चरूपाणि भवत्या एव सर्वरूपायाः ये पुनस्तथि भक्ता-
स्तान् वयं पुनीमहे तदिभूतिविशेषदिदृक्ष्या तत्र तत्र भ्रमतः ।
त्वय्यभक्तास्तु दूरतस्थजामहे । त्वं पुनस्तत्तत्सद्यत्वाद्देवानां तीर्थानां^१
धर्माणां माता सर्वसाक्षिणी प्रसम्यसे शतशः । प्रादुर्भावप्रसङ्गौ नस्तत्त
इति परमम्, किंभूमस्तव महिमा नास्ति यतो ब्रह्महत्यास्त्रीहत्या-
गुरुहत्यादिमहापातकानिपातकानामेकाधिकरणञ्च; जनस्तज्जलकण-
सम्बन्धादिनैव पूतो भवतीति । तद्दर्शनादेव परमब्रह्मपदप्राप्तिः
फलमिति च यो महिमपरमाह स तत्तत्पापभागिति यथार्थवादः ॥

ध्यास उवाच ।

इत्युक्त्वा तानि तीर्थानि निखिल्युक्तञ्च सर्वशः ।

रुद्राण्या सह गङ्गा सा एकरूपा बभूव ह ॥८२॥

जया च विजया तत्र व्याकुले न विलोक्य ताम् ।

बभूवतुः प्रपथ्यन्धोस्तथोस्तत्र तु पार्वती ॥८३॥

अमर्हितान्यरूपा सा रुद्राणी समराजत ॥८४॥

देवताष्टविमुखाद्याः सर्वे चामर्हिता गताः ।

ताभ्यां सहैव सा देवी विस्मिताभ्यां जगाम ह ॥८५॥

इति ऋहडर्मपुराणे तीर्थप्रादुर्भावः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

संज्ञावृत्तः ।

ज्ञातानि सर्व्वतीर्थानि दृष्टानि च विज्ञेयतः ।
ज्ञाता च गङ्गा तत्त्वेन तत्प्रसादात्सहेयारि ॥१॥
श्रुतस्य परमः पुण्यो देव्यास्तीर्थकृतसखः ।
ये पठन्ति च श्रद्धन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥२॥
सर्व्वतीर्थाविगाहस्य हयमेधस्य च क्रतोः ।
गयाम्राङ्गशतस्त्रापि फलमेव^१ प्रसूयते ॥
अथ नास्तेव सन्देहस्तत्प्रसादात्सहेयारि ॥३॥
असंख्यमुखाभिर्गतो यः सखस्तत्परमाश्रया ।
स चाण्डेवंविधस्त्रास्तां लोकमातर्नमामहे ॥४॥
तीर्थानां वद नामानि यानि दृष्टानि सर्व्वथा ॥५॥
देव्युवाच ।

प्रोक्तं वः^२ प्रथमं तीर्थं गङ्गास्थं पावनं परम् ।
अस्त्वामन्यानि तीर्थानि कथयामि यथातथम् ॥६॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरवः ।
यस्मात् गङ्गा प्रभवति तीर्थं तत् प्रथमं मतम्^३ ॥७॥

१ B reads फलमेतत् ।

२ II reads च ।

३ II reads प्रसरति and स्मृतम् ।

ततो भ्रुवादिलोकेषु गङ्गासम्भेदकं स्थलम् ।
 नवसङ्ख्यकमास्थातं तीर्थं पवनपङ्क्तौ ॥८॥
 यत्र गङ्गा प्रभवति महावेगा महावला ।
 सिद्धदेवर्षिप्रमुखास्तत्र स्नान्ति गतागतैः ॥९॥
 ततः सुमेरुशिरसि धारापात इतीरितम् ।
 तीर्थं यत्रोर्ध्वलोकांस्तु भिन्ना गङ्गा यपात च ॥१०॥
 तत्रैव हि चतुर्द्धाऽभूद्गङ्गा गन्तुं दिशः समाः ।
 अथैव चतुरन्तोभ्यो येभ्यो गङ्गावरोहति ।
 तानि चलारि तीर्थानि तेषां नामानि वर्णये ॥११॥
 शीतालकं नाम पूर्वं दक्षिणश्चासकालकम् ।
 पश्चिमं वङ्गुभद्रश्च भद्रोत्तरमथोत्तरम् ॥१२॥
 नेरोरधोऽधः शैलानामष्टानां यत्र यत्र च ।
 संयुक्ता च वियुक्ता च तानि तीर्थानि षोडश ॥१३॥
 परपातं पूर्वपातं पूर्वस्थां गन्धमादने ।
 शाङ्करी विलसन्ती च तीर्थं पश्चिमपर्वते ॥१४॥
 पुण्यप्रभा प्रकाशाक्षी गोमती गोतमी तथा ।
 मणिकर्णा^१ मणिश्रोता एतान्युत्तरतोऽपि च ॥१५॥
 मणिदर्शा महावेगः^२ अवन्ती^३ ब्रह्मवेगिनी ।
 शिवेश्वरी शम्भुमुखी दक्षिणाद्रिबिमान्युत ॥१६॥

१ ॥ reads मणिकर्णा ।

२ B has मणिदर्शा महावेगा ।

३ A has अवन्ती ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेषां गिरौणां मध्यदेशतः ।
 शङ्खपाताख्यकं तीर्थमेवं^१ पूर्वादिपूर्वकम् ॥१७॥
 हिमालयनितम्बे तु यत्र शम्भुः शिवोऽविशत् ।
 शिवश्रोतोऽभिधानं^२ तु तीर्थमुक्तं महाफलम् ॥१८॥
 गङ्गाद्वाराणि चत्वारि तीर्थानि चितिमण्डले ।
 केतुमाले कुरौ चैव भद्राश्वे भारते तथा^३ ॥१९॥
 ब्रह्मद्वारं शिवद्वारं तेजोद्वारं ततः परम् ।
 हरिद्वारं ततस्त्वत्र सप्तश्रोतं^४ प्रकीर्तितम् ॥२०॥
 सप्तर्षीणां प्रीतयेऽभूत् स्वर्णदी यत्र सप्तधा ॥२१॥
 केतुमाले शिवानद्या सङ्गता यत्र सा नदी ।
 गोकुलं^५ नाम तीर्थं तद्विच्छेदात् परगोकुलम्^६ ॥२२॥
 शालुमत्या भानुमत्या गङ्गासङ्गात् कुरौ तथा ।
 पुण्यमालं नाम तीर्थं विच्छेदात् सोममालकम् ॥२३॥
 भद्राश्वे वैष्णवी नाम माकरीश्वर्या चापराम् ।
 सङ्गता विगता गङ्गा तीर्थं साकलदेवले^६ ॥२४॥

१ C has यत्र ।

२ A reads शिवश्रोतो० B reads शिवश्रोत० ।

३ B omits four lines from केतुमाले कुरौ चैव ।

४ A reads सप्तश्रोतः ।

५ B reads गोकुलम् ।

६ A and B read भद्राश्वे वैष्णवी नाम माकरी नाम चापरा ।

सङ्गता विगता गङ्गा तीर्थं साकलदेवले ।

A has साकलदेवले ।

गङ्गासागरसङ्गं तु श्रोतस्तु पश्चिमे वने^१ ।
 उत्तरे चिग्रतश्रोतः पूर्वे सप्तकखेवरम् ॥२५॥
 भारते कानिचित् सख्यौ तीर्थानि शृणुतं मम ॥२६॥
 जङ्घाख्यं तु ततस्तीर्थं यच्च नामा तु जाङ्गवी ।
 ततः प्रयागो नाम स्नात्तत्राक्षयवटोऽपि च ॥२७॥
 तीर्थे दे समगाद् यच्च यमुना च सरस्वती ।
 यच्च सुष्ठितसुष्ठस्तु चियतां यच्च कुचचित् ॥२८॥
 प्रसङ्गतो गतो यच्च नरो लुप्तशिरा^२ भवेत् ।
 ततो वासन्तकं चेचं वासन्ती यच्च पूष्यते ॥२९॥
 ततो वाराणसी नाम पूरौ ग्रन्थोः सतां गतेः ।
 मरणं दुर्लभं यच्च यच्च गङ्गोत्तरस्ववा ॥३०॥
 खले खले सुनिदाची सधुनौ मणिकर्णिका ।
 यस्मिन् भगवतः ग्रन्थोः सिद्धानि सुबह्न्युत^३ ॥३१॥
 भवन्ति तानि तीर्थानि नामभेदात् पृथक् पृथक् ।
 विशेषोऽस्मात्ति विशेषः पुराणे मत्स्यभाषिते ॥३२॥
 ततोऽपि कचितं तीर्थं पद्मावत्याः समागमः ।
 त्रिवेणी नाम तीर्थं च [पृथक् भूते च यच्च वै^४ ॥३३॥
 सरस्वती च यमुना च प्रयागफलदायकम् ।
 गङ्गासागरसङ्गं तीर्थं परमकं मतम् ॥३४॥

१ B reads गङ्गासागरश्रोतस्तु सप्तश्रोतस्तु पश्चिमे ।

२ C reads नर उप्तशिरा ।

३ B reads खपि ।

४ B omits the portion bracketted here.

यच धारासहस्रेण गङ्गासागरगा भवेत् ।

सहस्रन्तास्य धारास्य तीर्थानि कथितानि च ॥ २५ ॥

याचाकाशे स्थले] तोचे मोचो नृणां सदा भवेत् ।

कामेन वा कृतः कामं तं तमाप्नोत्यनन्तरम् ।

नारौ वाच नरो वाऽपि यच गङ्गाऽपि दुर्लभा ॥ २६ ॥

एवं यत्र च यत्रैव गङ्गातीरे^१ इये शुभे ।

शिवालया ब्रह्मविष्णु-ब्राह्मणानां तथालयाः ।

तेऽपि तीर्थविशेषेण देवीपीठास्य ये पुनः^२ ॥ २७ ॥

एवं वां कथिता सन्धौ गङ्गायां तीर्थसञ्चयाः ।

ब्रह्मतीर्थानि चैतानि गङ्गामस्तकजानि वै ॥ २८ ॥

क्षितावस्थानि तीर्थानि निबोध विजये जये ॥ २९ ॥

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे तीर्थप्रादुर्भावे षष्ठोऽध्यायः ॥

१ B reads गङ्गातीरवरे ।

२ II has an additional verse here :—

सगरसन्ततिमोक्षविधित्तया

प्रचलितापि जवेन हिमालयात् ।

इह तु मन्दमुपैति सरस्वती-

यमुनयोर्विरहादिव आह्वी ।

सप्तमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

निवसन्ति द्विजा यत्र तीर्थं तत् चितिमण्डलम् ।
येषां हि चरणौ तीर्थं सर्वतीर्थसमाश्रयौ ॥१॥
तीर्थं पद्मवनं प्रोक्तं तुलसीकाननं तथा ।
तुलसीमूलमारभ्य यावद्भूसास्तु षोडश ।
दशदिक्षु महत्तीर्थं तदेव सुरवन्दितम् ॥२॥
यत्र च श्रीफलतरुः सोऽपि देशः सुतीर्थकं ।
तुलसीवत् समाख्यातं वृक्षमागुणं तथा ॥३॥

सख्यावृक्षतुः ।

मातर्दुर्गे महेशानि तुलसीविन्मृच्छयोः ।
अग्नमाहात्म्यतत्त्वानि कथयस्व कृपामयि ॥४॥

देव्युवाच ।

पुरा कैलासगिरिषि ब्राह्मणः कश्चिदास ह ।
धर्मदेव इति ख्यातः साधुर्विष्णुपरायणः ॥५॥
वृन्दा नाम तस्य पत्नी ब्राह्मणी धर्मचारिणी ।
सदा पत्यनुगा साध्वी पतिप्रेष्टा सुखान्विता ॥६॥
पत्याश्रया सदा देवकार्याणि कुरुते सती ।
स्वयञ्च देवपूजायां पतिपूजाविधावपि ॥७॥
नियुक्ता सततं सख्यौ तिष्ठत्येव सुखान्विता ।

तपस्विनौ सविनया स्मितवक्त्रा सदा सती ।
 सल्लघणैः समैर्युक्ता समान्या सर्वदा जनेः ॥८॥
 धर्मदेवस्तु सततं कृष्णभक्तिपरायणः ।
 गायन् सदा शिवं कृष्णं पर्यटत्यृषिमण्डले ॥९॥
 दर्शनैयस्य धर्मात्मा धर्मज्ञश्च स्मिताननः ।
 पारगो गानविद्यायां सुस्वरः साधुसम्मतः ॥१०॥
 सदा सुस्वरगानेन विष्णुभक्ता च शीलतः ।
 रमयन् सर्वलोकानां चित्तं भ्रमति पावनः ॥११॥
 एकदा स दिजः सख्यौ गायन् ब्राह्मणसंसदि ।
 अतीयाथ गृहे कालं भोजनस्य द्विजोत्तमः ॥१२॥
 दृष्ट्वा तु तद्गृहे भार्या संपूज्यातिथिमागतम् ।
 पतिं प्रणम्य देवांस पूजयित्वा जलं पपौ ॥१३॥
 पश्चादागत्य तद्गर्त्ता धर्मदेवः स्वकालयम् ।
 विलोक्य यज्ञीं वारीणि पीत्वा गेहे स्थितां तदा ।
 हठाद्देववत्साद् साध्वीं शशाप राक्षसीमिति ॥१४॥
 सा शप्ता स्नामिना सद्यो राक्षसं भावमागता ।
 विषचार सदा लोके कैलासशिखरे शुभे ॥१५॥
 आगत्य स्नातलं लोकान् भक्षयामास सा क्षुधा ।
 सदा क्षुधापीडिता च^१ सरोषा सततञ्च सा ॥१६॥
 वनेवने^२ व्याघ्र-सिंह-गज-सङ्घिशशादिकान् ।

१ C reads सदा क्षुधा च पीडा च ।

२ B has व्याघ्र ।

सा तु श्रुत्वा हरेर्नाम सप्ताहं समुपोष्य च ।
 जहावसून् गिरौ तत्र कैलासे शिवधर्मिणि ॥३८॥
 अथ सम्यत्सरेऽतीते महादेवो मया सह ।
 विचरन् वनशोभां वै द्रष्टुं सख्यौ कुतूहलात् ॥३९॥
 ददर्श मास्यती-मस्यी-यूथिकातगराङ्गयान्^१ ।
 कुन्द-मन्दार-सेफासी-कुटजान् कनकाङ्गयान् ॥४०॥
 सप्तकं केसरैश्चैव शिरीषं गवमल्लिकाः ।
 सुषुकुन्दश्च वन्धूकं पुष्पवृक्षान् पृथक् पृथक् ॥४१॥
 ततः कदम्बपनसस्थूतास्नातकादिकान्^२ ।
 अश्वत्थवटनिम्बादिं तथा शिंशपचन्दनान् ॥४२॥
 शाकसी-ताम्र-हिमाल-गुवाकान् वेचकीचकान्^३ ।
 खर्जूरान् वेतसान् नीपान् गलान् शालपिथाक्षकान् ॥४३॥
 जनेरुकोविदारादीन् ददर्श विपिने शिवः ।
 एवं चचार विपिने फुल्लपद्मजसारसे ॥४४॥
 कूजत्कोकिलकेकासीभ्रमरादिकपशिषु^४ ।
 गणैः सार्द्धं प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिर्वाद्यकारिभिः ॥४५॥
 करवाद्यं वल्लवाद्यं कुर्मद्भिश्च मुदाम्बिनैः ।
 ढङ्कारजोषं विविधं श्रोत्फालगमनं तथा ॥४६॥

१ B has •तगरान् वहन् । C has •टगरान् • । २ •चूताना-
स्नातका • ।

३ B omits two lines from अश्वत्थ वट निम्बादिं । ४ B
reads कूजत्सु कोकिलकेकी • ।

कुर्वन्निः सः सुदितो विचचार वृषध्वजः ।
 तत्र पुष्करिणीतीरे प्रफुल्लकमलाकरे ॥४७॥
 ददर्श नारीं ज्वलन्तीं मृतां वृन्दां हि राक्षसीं ।
 मासुवाच महेशानो वृद्धा तद्राक्षसीवपुः^१ ॥४८॥
 वृक्षतां गिरिजे वृन्दा राक्षसी माझाणी पुरा ।
 विष्णुभक्तस्य विप्रस्य भार्या परमवैष्णवी ॥४९॥
 दैवेन राक्षसी भूत्वा मृतापि शोभते परा ।
 संवत्सरमृतायास्य नास्या नष्टमभूद् वपुः ॥५०॥
 श्रीविष्णुभक्तिमाहात्म्यं तन्नामभवणस्य च ।
 अस्या अङ्गेषु किं नाम दृश्यते देववन्दिते ॥५१॥
 एवं श्रुत्वा ■ वाक्यं तन्महेशस्य सखीदय ।
 वृद्धा वृन्दां मृतां दीप्या ज्वलन्तीं विस्मिताभवम् ॥५२॥
 प्रत्यवोचच्च देवेशं देवदेव प्रभो हर ।
 दृश्यन्ते विष्णुनामानि अस्या अवयवेषु तु ॥५३॥
 द्वादशाक्षरमन्त्रस्य दृश्यतेऽस्या वपुस्थित ।
 अपठंश्च तदा मन्त्रं गणाः शम्भोर्मुदाम्बिताः ॥५४॥
 तैजसन्तत् शरीरस्य पश्यन्तुः त्रिविक्रिहाराः ।
 तेषां संस्पर्शमात्रेण खण्डखण्डौकृतं बभौ ॥५५॥
 प्रतिखण्डेषु तं मन्त्रं ददृशुर्द्वादशाक्षरम् ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति महाफलम् ॥५६॥

मन्त्रस्य प्रतिवर्णस्य गर्भे नामसहस्रकम् ।

एवं तस्याः शरीरं तद्दृष्टुः खण्डकोटिशः ॥५७॥

ततो मत्पुरतः साक्षात् प्रकुरो लोकशङ्करः ।

उवाच सगणान् प्रीतो हर्षितांश्च स्वभावतः ॥५८॥

महादेव उवाच ।

इयं वृन्दा राक्षसी तु धर्मदेवस्य सुन्दरी ।

वैष्णवी याभिन्नभाषि ब्रह्महिंसां न चाकरोत् ॥५९॥

न वृथा भवितुं योग्या विष्णुप्रीतिकरी त्वियम् ।

विष्णुप्रीतिं करोत्वेषा तरुर्भूत्वा महीतले ॥६०॥

शरीरमर्ज्यतामस्याः श्रीविष्णुप्रीतये गणाः ।

अस्याः पत्रेण वृन्दायाः पूजितः स्नात् स्वयं हरिः ॥६१॥

मान्येनेति सुविज्ञेयं मणिसुक्तादिनापि च ।

नामान्धास्तुलसीत्यस्तु पवित्राद्याः सुपावनम् ॥६२॥

तकारो मरणं प्रोक्तं तद्योगः स्वादुकारतः ।

मृता लसति चेत्येवं तुलसीत्येव गीयते ॥६३॥

स्थितः प्रतिदलेष्वस्या मन्त्रो द्वादशवर्णकः ।

अधिष्ठात्री देवतास्यामावां देवीमहेश्वरौ ।

नारायण उपास्योऽस्याः प्रियेयं वैष्णवी मता ॥६४॥

अचान्तरे धर्मदेवः प्रियां स्मृत्वा समागतः ।

क्षीणो मलीमयः शोकाद् वृन्दा वृन्देति वै रुदन् ॥६५॥

क्वासि वृन्दे प्रिये कान्ते मयापकरुणात्मना ।

राक्षसीत्यभिज्ञप्तासि निर्दोषा मामिहास्तु धिक् ॥६६॥

शिवेन सात्त्वितो विप्रः स्त्रिरोभूत्वा प्रणम्य तम् ।

पुनर्जगद् चात्मानं धिक्काहं येन मोहितः ।

शिवं साक्षात् महादेवं नाभिवन्दितवानहम् ॥६७॥

देव्युवाच ।

ज्ञात्वा वृत्तान्तमस्याः स वृन्दायाः परितोषदम् ।

शिवं शान्तं महेशानं प्रोचे विप्रः स धार्मिकः ॥६८॥

यदि नारायणार्थेऽयं बभूव तुलसीतरुः ।

तरुमूलमहस्यं स्थां प्रियायाः प्रियकाम्यया ॥६९॥

एवमेवेत्याह शम्भुर्धर्मदेवस्तथाभवत् ।

शिवाज्ञया शिवगणाः पृथ्वीमागत्य हर्षिताः ।

रोपयामास तद्देहं कालिन्दीतट उन्नमे ॥७०॥

यत्र गोवर्द्धनो नाम गिरौ राजति राजितः ।

अर्द्धचन्द्राकृतिलक्ष देशो^१ यमुनया कृतः ॥७१॥

मात्ता वृन्दावनो रम्यः कृष्णप्रीतिस्खलं परम् ।

त्रैलोक्यगोपनीयोऽसौ देशो वृन्दावनाख्यकः ॥७२॥

योगिनां शिरसां^२ वेष्टं सहस्रदलपङ्कजम् ।

रोपयित्वा ययुः शैवाः कैलाशं श्वेतपर्वतम् ॥७३॥

इति वृहद्भूर्मपुराणे तुलसीप्रादुर्भावे सप्तमोऽध्यायः ।

१ C reads. देशोऽयं यमुनाकृतः ।

२ A and C have शिरसीवेष्टं ।

अष्टमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

अथ^१ सख्यौ कार्त्तिके वै नासि दामोदरप्रिये ।
अमावास्यातिथौ पृथ्वां प्रातः प्रादुर्बभूव सा ।
तुलसी प्रीतये विष्णोः शिवायाश्च शिवस्य च ॥१॥
प्रादुर्भूते तरौ तस्मिन् देवो नारायणः प्रभुः ।
आजगाम महेयेन ददर्श तुलसीं भुवि ॥२॥
महामेघप्रभां श्यामां स्कन्धपल्लवशोभिताम् ।
दत्तैरसङ्ख्यैः सङ्पूर्णां महामङ्गलमयीं क्षिराम्
ज्वलन्तीं स्नेन महसा गन्धामोदितदिग्मुखाम् ॥३॥ ॥४॥
तां विष्णुः स्वयमासीक्य हर्षितः सशिवोऽभवत् ।
ततो मूर्त्तिमती देवी बभूव तुलसी इमा ॥५॥
श्यामाङ्गी चारुवदना दिभुजा क्षितभाषिणी ।
शङ्खपद्मकरा श्वेतवसना युवती सती ॥६॥
गानासङ्कारभूषाङ्गा सिन्दूरारुणभाषिका ।
मधुपैर्गन्धसंमुग्धैरासीदवदनाम्बुजा ।
इहा नारायणं देवं तुष्टावानन्दनन्दिता ॥७॥

तुलस्युवाच ।

ॐ भगवते तुभ्यं नारायण जगत्पते ।
केवलानुभवानन्दस्वरूप परमेश्वर ॥८॥

कंठारथे महेशाय शैशवाय नमोऽस्तु ते ।
 हरये नरसिंहाय श्रीकान्ताय नमोनमः ॥८॥
 नमो भक्त्यैकलभ्याय तर्कदूराय ते नमः ।
 नमो वेदान्तवेद्याय विद्यावेद्याय ते नमः ॥९०॥
 नमस्ते श्रुतिगम्याय श्रुतिस्तुत्याय ते नमः ।
 नमो नीलधनश्यामतनये धृतमूर्त्तये ॥९१॥
 बङ्गरूपोररूपाय नीरूपाय नमोनमः^१ ।
 पूजकाय च पूज्याय पञ्चपुष्पफलैः प्रभो ॥९२॥
 अभवाय भवच्छेपे सुखदुःखप्रदाय च ।
 तवैवाहं सुखकरा त्वच्च मे प्रभुरीश्वर ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं हरे नमः ॥९३॥
 इति स्तुत्वा दण्डवत् सा कृत्वा तच्च प्रदक्षिणम् ।
 पुनस्तुष्टाव तुष्टात्मा वचोभिरमलैः सखि ॥९४॥
 ॐकाराय^२ नमस्तोऽस्तु शङ्कराय नमोनमः ।
 शिवाय^३ हरये दक्षवलिक्तुहराय ते ॥९५॥
 एकचिपुरहन्त्रे ते कैटभान्धकघातिने ।
 श्रीगौरीपतये कृष्ण महादेव नमोऽस्तु ते ॥९६॥
 इत्यादि स्तुवतीं देवीं तुलसीं शिवसन्निधौ ।
 जगाद् वरदो देवो दैवकीनन्दनो हरिः ॥९७॥

१ C has. जलैः ।

२ A has ॐकार ।

३ A and B have हराय ।

हरिरुवाच ।

तुलसि श्रीमति श्रेष्ठे रुन्दे रुन्दावने^१ प्रिये ।
 स्थिरीभव मम प्रीत्यै यावदाचन्द्रतारकम् ॥१८॥
 सदाभिनन्द्या वन्द्या च सुरासुरनरोरगैः ।
 तव पचभृते पूजा नाद्यारभ्य भवेन्नम ॥१९॥
 एकतः सर्वनैवेद्यनामापुष्यविभूषणम् ।
 एकतः पचमेकं ते द्वादशाक्षरमन्त्रवत्^२ ॥२०॥
 त्वां यः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् दृष्टवत् तदम् ।
 सप्तप्रदीपा पृथिवी कृता तेन प्रदक्षिणा ॥२१॥
 आहुते च तर्पणे चैव दाने नैवेद्यदापने ।
 स्वल्पचेण विना न स्यात् तप्तत्कर्षफलोत्तरम् ।
 पूजिते मयि पचैस्ते तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥२२॥
 कार्त्तिके मासि ते पचमेकं यच्छति धो जनः^३ ।
 स गोसहस्रदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥२३॥
 माघे मासि च ते पचमासां यच्छति धो जनः ।
 तस्मै अहं प्रयच्छामि वाजिमेधकृतोः फलम् ॥२४॥
 वैशाखे मासि ते पचैर्यो मे शस्यां प्रयच्छति ।

१ A has रुन्दावनि । B has रुन्दावनं ।

२ For Verses 20, 21, and 22 B has एकतः सर्वनैवेद्यदापने स्वल्पचेण विना न स्यात् मल्लकर्षफलोत्तरम् ।

३ A and B have नरः ।

तस्मै अहं प्रयच्छामि स्वमेव किमितोऽधिकम् ॥२५॥
 वैशाखे मासि ते पञ्चजलेन योऽभिषिञ्चति^१ ।
 तस्मै अहं प्रयच्छामि सदामृतनिधिस्थितिम् ॥२६॥
 आषाढे मासि यो मद्यां तत्पचरसवासितम् ।
 जलं ददाति तस्मै च ददाम्यपुनरुद्भवम् ॥२७॥
 तत्पचं यत्र तत्रापि पतेत् यत्र महीतले ।
 तदहं शिरसा यास्यां करिष्यामि शिवाज्ञया ॥२८॥
 तत्पचजलसिक्ताक्षं यो भुङ्क्ते मानवः कश्चित् ।
 तदेवामृतमित्युक्तं भुक्तं भाग्यवता शुभे ॥२९॥
 तत्पचरसभोजी यो गङ्गाजलसमन्वितम् ।
 योऽहमित्येव विज्ञेयं सत्यं सत्यं ग्रये ग्रये ॥३०॥
 स्पृष्ट्वा यस्तुलसीपत्रं मिथ्या वदति शोभने ।
 न तस्य नरकादुपादुङ्कारः कल्पकोटिषु ॥३१॥
 तत्काष्ठमासीं तत्काष्ठदृष्टपङ्कजं योऽदधत् ।
 अहं तस्मानुगः शुद्धे भवामि सुतवत्पितुः ॥३२॥
 इत्युक्त्वा सन्मतः शम्भोः सेन्द्रेर्देवगणैः सह ।
 योऽभिषिञ्च्य चित्तौ देवीं तुलसीं पापनाशिनीम् ।
 अन्तर्द्वाय ययौ देवो देवैः शम्भुगणैस्तथा ॥३३॥
 एवं वां कथितं सख्यौ तुलस्या जन्म कर्म च ।
 एतानुद्दिश्य तीर्थानि वीष्णुक्तानि च खादिषु ॥३४॥

१ A has किमतो० ।

२ B reads पञ्चमासां यच्छति यो जनः ।

एतां सम्पूजयेन्मार्तः सादरेण हरेर्मताम् ।
 दर्शने प्रणतौ स्वर्गं स्नानसमार्जने तथा ।
 पूजने चयने सख्यौ क्रमान् मन्त्रानुदीरयेत् ॥ ३५ ॥
 देवि विष्णुप्रिये मातस्तुलसि प्रियदर्शने ।
 हरिदर्शनदीपार्चिः प्रसीद दिजवक्त्रभे ॥ ३६ ॥
 नर एतेन मन्त्रेण प्रफुल्लितः प्रमे शुभाम् ।
 प्रपश्येन्न यमं पश्येत् प्रणमेन्नदनन्तरम् ॥ ३७ ॥
 विष्णुप्रीतिकरे मातर्नमस्ते तुलसीशरि ।
 पवित्रीकुम्भ मेऽङ्गानि विष्णुहृदयकारिणि ॥ ३८ ॥
 मन्त्रेणानेन तुलसीं वन्देताष्टाङ्गसोढनः ।
 नरः प्रदक्षिणीकृत्य न कार्या कश्च्येदपि ॥ ३९ ॥
 वैकुण्ठेश्वरपादाब्जवाशिनि प्रियदर्शने ।
 स्मृशामि त्वां महापापसङ्घयान्ते प्रणाशये ॥ ४० ॥
 मन्त्रेणानेन तुलसीं स्मृशेन्मर्त्यो विमुक्तिभाक् ।
 स्नानसमार्जने मन्त्रं कथयामि निबोध तम् ॥ ४१ ॥
 मातस्तुलसि कल्याणि क्लृप्तं ते सुमनोहरम् ।
 क्रीडन्त्यागत्य विबुधा मार्जये तत्प्रसीद मे ॥ ४२ ॥
 मन्त्रेणानेन तुलसीस्नानं हृष्टचतुष्टयम् ।
 स्मार्जयेत्तत्तुर्दिक्षु बगोमयजसैर्मुदा ॥ ४३ ॥
 ॐ तुलसी नम इति मन्त्रेण शक्तिसम्भवाम् १ ।

१ A has उदीरये ।

२ A and C read शक्तिसम्भवात् ।

षड्वचरेण सम्पूज्य जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥४४॥
 मातस्तुलसि कक्षाणि मोहिन्दचरणप्रिये ।
 केशवार्धे चिनोमि त्वां प्रवीद शुभदर्शने ॥४५॥
 मन्त्रेणानेन तुलसीपत्राणि प्रक्षेपेत् कृती ।
 एतैः पर्युषितैश्चापि पूजा कार्या चरेः सखि ॥४६॥
 नाशुचिः संसृष्टेदेतां नोपानन्दरक्षोऽपि च ।
 पश्चिमाक्षौ न चिनुयात् पञ्चान्मदादशीव्यपि ॥४७॥
 सृष्टेनैव च संक्रान्त्यां न रात्रौ सायमेव च ।
 निषिद्धेष्वपि कालेषु विष्णुर्ह्ये स्तुत्यमर्चयेत् ॥४८॥
 यन्नातिकम्पते शाखा च भङ्गं याति वा तथा ।
 चिनुयात् तुलसीपत्राण्येवं विष्णुप्रियो भवेत् ॥४९॥
 तुलसीमूलसम्भूतां मृदं मूर्द्धा विभर्त्ति यः ।
 दधाति रूपं सोऽर्कश्च तमोनाशाय केवलम् ॥५०॥
 गङ्गा मृदा चन्दनेन तम्पूज्य मृदाऽपि वा ।
 युक्तं पत्रं स्तुतीर्षे यो नयेत्^१ तीर्थमेव सः ॥५१॥
 तुलसीकान्तं यत्र तत्र नास्ति यमक्रिया ।
 तत्र चेन्म्रियते जन्तुर्न जन्तुत्वं पुनर्भजेत्^२ ॥५२॥
 तुलसीं स्थापयेन्नर्य स्रष्टुस्थाने परिष्कृते ।
 अक्षयस्वर्गवासो हि तेन सन्तो न संशयः ॥५३॥
 श्राद्धं दानं तपो होमः सन्ध्योपासनपूजने ।

१ B has नयेत् ।

२ C has जमेत् ।

पुराणपठनं चापि तुलसीसन्निधौ चरेत् ॥५४॥

चरितमिदमपूर्वं वामवोचं नु सख्यौ

श्रुतिमुखकरमिष्टं काचदोषघ्नमेकम् ।

शिवहरिसुखदक्ष प्रीतिदं मानसानां

श्रवणपठनमस्यानन्तपुष्पप्रदं स्यात् ॥५५॥

इति बृहद्भूमिपुराणे तीर्थसम्भवे तुलसीमाहात्म्यमष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

देवुवाच ।

अथातः शृणुतं सख्यौ माहात्म्यं श्रीफलस्य च ।
यत् श्रुत्वा सद्य एव स्याज्जनः शिवजनः स्यतः ॥१॥
ब्रह्माण्डोपरि विख्यातो ब्रह्मलोकः सनातनः ।
यत्र सर्वे चतुर्बाहुवदना वेदवादिनः ॥२॥
शिवलोकस्तत्सौख्यं यत्र सर्वे शिवात्मकाः ।
वेङ्कुण्डाख्यं परं धाम तत् ऊर्ध्वं हरेश्वरतम् ॥३॥
यत्र सर्वे घनश्यामाः पीतकौषेयवाससः ।
चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदापद्मधराः सखि^१ ॥४॥
उज्ज्वलकुण्डलद्योतकपोलाश्चाम्बुपुराः ।
दुर्गालोकस्तत्सौख्यं यत्र सर्वाः स्त्रियः शुभाः ॥५॥
यः पृथिव्यां कामरूप इति देशोत्तमः सखि ।
तत् ऊर्ध्वं गोलोको लघुस्तेजोमयः परः ॥६॥
यः पृथिव्यां समाख्यातो नास्ति हृन्दावनाभिधः^२ ।
एतेषु चो मया प्रोक्तो वेङ्कुण्डाख्यो मनोरमः ॥
नारायणस्य देवस्य परमं धाम विश्रुतम् ।
तत्रैकदा हरिर्मिद्रासमये ददृशे शिवम् ॥७॥८॥

१ C has *कराः समे ।

२ C has *तस्यः also द्रव्यः ।

कोटिचन्द्रप्रतीकाग्रं त्रिलोचनविराजितम् ।

त्रिशूलधमरुधरं स्वर्णभरणभूषितम् ॥८॥

पृथिवीजलतेजोभिर्वाय्वाकाशयजत्तरैः ।

सोमेन रविणा चापि स्तव्यमानं सुरेस्तथा ॥९०॥

सिद्धिभिर्द्याणिमाद्याभिः परितः सर्वतो दिशम् ।

एवम्भूतं महादेवं नृत्यन्तं सुदिनं परम् ॥९१॥

आनन्देनातिगादेन मग्नएव हरिः स्वयम् ।

उत्तम्यौ सहसा तन्मे पर्यङ्के श्रीविराजिते ॥९२॥

अहो किमिति लक्ष्मणोक्तः प्रबुद्धः सन्धवद् वभौ ॥९३॥

श्रीदेवाय ।

किमिदं ते प्रभो दृष्टं स्वप्ने वद जनार्दन ।

प्रेयसीं प्रति मां नाथ सन्नृत्यं वदस्व मे ॥९४॥

देव्युवाच ।

इति पृष्टो महालक्ष्मण देवदेवो जनार्दनः ।

यत्तु न शक्त आनन्देनान्दोलितमनस्तनुः ॥९५॥

गङ्गादाक्षरया वाचा तामुवाच ह केशवः ॥९६॥

भगवानुवाच ।

दृष्टः स्वप्ने महालक्ष्मि मया देवो महेश्वरः ।

आनन्दमवदेहोऽतिसुन्दरोऽद्भुतदर्शनः ॥९७॥

उन्निष्ठ गच्छ कैलासं मया ब्रह्म समुद्रमे ।

महादेवं महात्मानं द्रष्टव्यमन्यच्च त्रिलोचनम् ॥९८॥

मन्ये हन्त स्यतप्तोऽग्नौ भाग्येन केनचित् यता ॥९९॥

देव्यवाच ।

इत्युक्त्वा विस्मिता लक्ष्मीस्तथा शङ्के त्वरान्विता ।
 नारायणोऽपि कैलासममनाय मनो दधे ॥२०॥
 अथ मध्यपथे देवश्चन्द्रमौलिर्महेश्वरः ।
 गच्छन् वैकुण्ठभवनं दृष्ट्वा नारायणेन सह ॥२१॥
 उभयोर्दर्शनं तत्र मिथः सन्दर्शनार्थिनोः ।
 अत्युत्कृष्टावतोर्विष्णुशिवयोर्विस्मयप्रदम् ॥२२॥
 न वाचा प्रतिपद्यन्तत् य आनन्दो^१ महात्मनोः ।
 उत्पन्नस्तत्र समये मम लक्ष्म्याश्च सन्निधौ ॥२३॥
 तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ प्रकृतितत्परौ ।
 मिथः कृताञ्जिङ्गनौ च रोमाञ्चितसुविग्रहौ ॥२४॥
 आनन्दाभ्युत्तौ द्वौ च हवेव गङ्गदोम्निकौ ।
 कक्षादागमनं कुचेत्युत्तिकौ तौ हरौश्वरौ^२ ॥२५॥
 तत्राह विष्णुं गिरिभ्यः क्षणं संस्तभ्य केशवः ।
 मया त्वं स्तुप्ते दृष्टोऽसि श्यामसुन्दरविग्रहः ॥२६॥
 श्रीजुष्टवामपार्श्वस्य शङ्खचक्रगदाधरः ।
 अत्यद्भुतमहाग्रोभो यथा दृष्टोऽसि दृश्यते ॥२७॥
 त्वं ध्रुवः केशवानन्तनारायणजगद्गर्भेन ।

१ A has न वाचा प्रतिपाद्यान्तसुदावन्दो महात्मनोः । B has न वाचा प्रतिपाद्येन यदानन्दो महात्मनोः ।

२ A and B केशवः ।

कुतो गच्छसि सोत्कण्ठो मद्भाग्योपस्थितः पथि ॥२८॥

हरिरुवाच ।

दृष्टः स्वप्ने मयाऽपि त्वं शिव शङ्कर सर्वदा ।

स्वप्ने यथेक्षितोऽसि त्वं तथा दृष्टोऽधुनाऽपि च ॥२९॥

नमोऽष्टमूर्त्तये तुभ्यमेकादशभवाय च ।

पिणाकपाण्ये देवीपतये ते नमोनमः ॥३०॥

आगच्छ मत्पुरं नाथ वैकुण्ठं गिरिश प्रभो ।

तत्र त्वां पूजयिष्यामि योगिनां परमेश्वरम्

त्वमेव द्रष्टुमिच्छोर्मे मिलितोऽसि पथि प्रभो ॥३१॥

शिव उवाच ।

आत्मस्वरूप हे देव ममेदं मतमौष्ठितम् ।

व्यक्तीकृतं मदात्मलात्तस्मान्मत्पुरमागज ॥३२॥

देव्युवाच ।

एवमौ निदग्मतौ हि सखीदय परस्परम् ।

केन कस्य पुरं गम्यमिति प्रेक्षाऽपि संग्रहः ॥३३॥

उभौ संग्रहितौ तत्र समायातश्च नारदम् ।

पप्रच्छतुः पूजयित्वा मध्यस्थत्वेन तौ तदा ॥३४॥

नारदोऽपि भ्रमचित्तो न शक्तस्तत्र निश्चये ।

प्रोवाच किं नु देवेशौ पृच्छथोऽत्र त्रियं शिवाम् ।

इमे देव्यौ युक्तिदत्ते कर्त्तव्यं वक्ष्यतोऽत्र वां ॥३५॥

देवदेवावूचतुः ।

वदस्व गिरिजे लक्ष्मि कः कस्य पुरमेतु नौ । ३६ ॥

इत्युक्त्वा च ततस्तस्याभ्यां कृत्वाशाभ्यां यस्वीदय ।
 वर्त्ममध्यं त्रयोः प्रेम चान्यूनानधिकं तदा ।
 कचिन्ना स्नामनन्वाद्य विर्नेत्रो समुपस्थिताम् ।
 तयोरिव मन्त्रो योऽपि सन्देहि समजायत ॥२८॥२९॥
 ततस्तदा स्थिरीभूय समवोचमिदं यत्नि ।
 तौ देवदेवौ परमप्रीतिमन्तौ परस्परं ॥३०॥
 युवयोर्धादृशी प्रीतिर्दृश्यते क्षानुपाधिका ।
 मन्ये तथा प्रमाणेन न भिन्नवसन्तौ युवां ॥३१॥
 धादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।

(१) B has two additional verses here ;

यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
 मन्ये तथा प्रमाणेन आत्मा न्यस्ततनुर्मिथः ।
 या प्रीतिर्दर्शिता देवौ युवाभ्यां नाथ केशव ।
 मन्ये तथा प्रमाणेन भार्ये आवां पृथङ् न वां ॥

C has five additional verses here ;

यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
 मन्ये तथा प्रमाणेन आत्मिकोऽन्यस्तनुर्मिथः ।
 या प्रीतिर्दर्शिता देवौ युवाभ्यां नाथ केशव ।
 मन्ये तथा प्रमाणेन भार्ये आवां पृथङ् न वां ।
 यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
 मन्ये तथा प्रमाणेन देव एकस्य स द्वयोः ।
 यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
 मन्ये तथा प्रमाणेन एका पूजा द्वयोर्मता ।
 यादृशी दर्शिता प्रीतिर्युवाभ्यां नाथ केशव ।
 मन्ये तथा प्रमाणेन व्ययैकस्य च द्वयोः ।

मन्ये तथा प्रमाणेन भेदकृतां चिरं पतेत् ॥४२॥

किं भ्रामयसि मध्यस्थचित्तं भेदप्रदर्शनात् ।

योगिनो यं प्रपश्यन्ति नास्मा श्रीकृष्णशङ्करौ ॥४३॥

अतएव वदाम्येवं गच्छतं स्वं स्वमात्मनः^१ ।

वैकुण्ठोऽपि च कैलासः कैलासस्तत्पृथक् च ॥४४॥

आत्मानं शिवमात्मोक्तं वैकुण्ठं याहि केयव ।

विष्णुमात्मोक्तं वैकुण्ठं कैलासस्तु मया शिव ॥४५॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा मन्त्रः श्रुत्वा हस्तिना हरिशङ्करौ^२ ।

इर्वालिङ्गितसर्व्याङ्गौ मामेव प्रशंसन्तुः ॥४६॥

आलिङ्गनप्रणामादिं कृत्वा सख्यौ शिवाश्रितौ ।

गतौ कैलासवैकुण्ठौ नारदस्य स्वस्मान्नरं ॥४७॥

इति बृहद्दर्शनपुराणे श्रीकृष्णप्रादुर्भावे कृष्णशङ्कर-

समागमो नवमोऽध्यायः ।

१ A and B have स्वस्मात्तयं ।

२ B and C read शिवशङ्करौ ।

दशमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

कैलासमागते शम्भौ वैकुण्ठे गरुडध्वजं ।
सुखासीनं प्रिया शम्भोः पप्रच्छ मुदितामना ॥१॥
प्रभो देव जगन्नाथ प्रसन्नात्मन् त्रियःपते ।
कति प्रियतमाः सन्ति भगवन् भवतोऽनघ ॥२॥
माता गुरुणामधिका पुत्र एवात्मनो^१ वरः ।
सुहृदाश्च प्रियाणाश्च वरा भार्या जनार्दन ॥३॥
मन्येऽत एवमात्मानमनन्यां ते प्रिया त्रियं ।
मत्तोऽपि ह्यधिकः प्रेष्टो^२ बृष्टः श्रीकण्ठ ईश ते ॥४॥
अतोऽपि ह्यधिकः प्रेष्ट^२स्तेनाज्ञातोऽस्ति कोऽपि ते ।
तन्मे वद प्रभो देव भार्याहं यदि ते मता ॥५॥

भगवानुवाच ।

न मे प्रियतमाः सन्ति शिव एकः प्रियो मम ।
अहेतुकः प्रियोऽसौ मे स्वकायः प्राणिनामिव ॥६॥
पुत्रार्था यौवनार्था च गृहार्था स्त्री प्रिया नृणां ।
पुत्रः प्रियश्च पिण्डार्थः कौर्त्स्न्यश्च समुद्रजे ॥७॥

१ B reads आत्मनां ।

२ C has जेष्ठः ।

धनं प्रियं सुखार्थञ्च विपत्त्राणार्थमेव च ।
 प्रियं शरीरं धर्मार्थं ते च धर्मात्मना तथा ॥८॥
 सर्वं प्रयोजनेनैव प्रिया लोकेषु पद्मिनि ।
 केवलप्रीतये प्रेष्टः^१ प्रिये न कोऽपि दृश्यते^२ ॥९॥
 स्त्रीणां यथा पतिः प्रेष्टः स्त्री पुंसां न तथा प्रिया ।
 अहेतुकः प्रियः स्त्रीणां स्त्री सहेतुः प्रिया मता ॥१०॥
 अतोऽनुगच्छते पत्नी वक्रौ दीप्ते मृतं पतिं ।
 पुमान् पत्न्यां मृतायान् पुत्राद्योद्वहतेतरा^३ ॥११॥
 प्रीतिस्त्वहेतुकौ पुंसां पुरुषेष्वेव युज्यते ।
 न स्त्रीषु भिन्नधर्मास्ता मैत्री साम्यमपेक्षते ॥१२॥
 पुरा सख्यभुवावावां वृचिष्यां वसुपश्चितौ ।
 तथाहं प्रियकाम्यायै चरन् कान्ते दिशो दृश ।
 मनसा निश्चयं चक्रे दृष्टुं तत् कमलालये ॥१३॥
 यथाहं प्रियकाम्यायै चरामि विदिशो दृश ।
 तथा चरन् यो दृष्टः स्यात् स स्यान्नेऽहेतुकः प्रियः ॥१४॥
 एवं मनसि निश्चित्य चरन् दृष्टोऽहमीश्वरं ।
 मम तस्य च दृष्टेव दृष्टस्य नियतं^४ यथा ।
 बभूव महती प्रीतिर्विधेव प्राक्तनोद्धवा ॥१५॥

१ C reads श्रेष्ठः ।

२ All the MSS read प्रियेऽनुगच्छति ।

३ B reads परां ।

४ III has नियमं ।

स एवाहं^१ महादेवः स एवाहं जनार्दनः ।

उभयोरन्तरं नास्ति घटस्त्वजलथोरिव ॥१६॥

श्रिवादन्यप्रियो मेऽस्ति भक्तो^२ यः श्रिवपूजकः ।

श्रिवत्पापूजको लप्सि न कदापि प्रियो मम ॥१७॥

देव्युवाच^३ ।

इत्युक्ता कमला देवौ विष्णुना प्रभविष्णुना ।

अमन्यताप्रियां विष्णोः श्रिवपूजापराङ्मुखी^४ ।

धिक्ता धिक्त्वामिदं वाक्यं प्रवदन्तीं सुहृद्भुङ्क्तः ॥१८॥

तां वृद्धा कमलां लप्सो मामैरित्याह हर्षितः ।

मया प्रवर्तिता नासि श्रिवपूजाविधौ सति ॥१९॥

अद्यारभ्य महेन्द्रस्य पूजां कुर्व यथाविधि ।

अवाधेन प्रतिदिनं श्रिववन्द्ये प्रिया भवेः ॥२०॥

देव्युवाच ।

इत्युक्ता सा प्रतिज्ञाय याहितां नारदेन च ।

श्रिवपूजां समारम्भे कर्तुं पत्याश्रया सखि ॥

दिने दिने श्रिवे भक्तिर्वृद्धे पूजया श्रियः ॥२१॥

एवं धातेषु कालेषु कदाचिज्जलधेः सुता ।

पप्रच्छ केशवं देवं श्रिवभक्त्या समादरात् ॥२२॥

१ B has *यं ।

२ B and C read भक्त्या ।

३ B omits देव्युवाच ।

४ C reads =पराङ्मुखा ।

श्रीरुवाच ।

प्रभो श्रीपुण्डरीकाक्ष केन पुष्पेण सर्वथा ।
परितुष्यति ते प्रेष्ठः श्रितिकष्टस्त्रिलोचनः ॥२३॥
तेन पुष्पसहस्रेण प्रत्यहं नीललोहितं ।
सकृत्स्य पूजयिष्यामि तन्मे पूरय मानसं ॥२४॥

भगवानुवाच ।

देवि प्रियतमे नाथे लक्ष्मि प्राणाधिने शुभे ।
अहो ते भगवानीशः सुप्रसन्नो न संशयः ॥
शृणुष्वाम्भिसुते येन तुष्टो भवति शङ्करः ॥२५॥
भवामष्टोत्तरशतं सवत्सं समलङ्कृतं ।
पयसि दत्त्वा विप्रेभ्यो यत् पुष्पं लभते नरः ।
तत् पुष्पं करवीराख्यं पुष्पं दत्त्वा लभेत् कृतौ ॥२६॥
सुरक्तकरवीरेण तत् पुष्पं द्विगुणं भवेत् ।
येतेन करवीरेण तत् पुष्पं समुपार्जयेत् ॥२७॥
शेफालिकाख्यपुष्पेण रूप्यकोटिकसं लभेत् ।
शेफालिका शतगुणं कुन्दपुष्पान्तु शम्भवे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं मल्लौपुष्पमुदाहृतं ॥२८॥
निर्भितं सुक्तया चित्रं सुक्ताभिः पूजयेत् यदि ।
तत् पुष्पं लभते साधुर्द्रोणपुष्पप्रदानतः ॥२९॥
सुवर्णनिर्भितं चित्रं शम्भोः स्वर्णेन पूजितं ।
तत् पुष्पं लभते दत्त्वा पुष्पं चम्पकनामकं ॥३०॥
वैशाखे मासि शुक्लेन चामरेण सुवीजिते ।

शम्भौ या फलसिद्धिः स्यात्सा शिरीषप्रसूनतः ॥
 अश्वमेधस्य यत् पुष्पं तत् पुष्पं नागकेशरात् ॥ ३१ ॥
 मुषुकुन्दप्रसूनम् सन्धा शम्भुः समुद्रजे ।
 गयाग्राङ्गफलं दत्ते पिटृणां परितोषदं ॥
 तत् फलं स्यात् शतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥ ३२ ॥
 शिवस्तगरपुष्पेण चन्द्रप्राप्तिफलं लभेत् ।
 उपोष्य यत् फलं काश्चां तत् फलं वज्रपुष्पतः ॥ ३३ ॥
 उन्नप्तपुष्पं यो दद्यात् शिवाय परमात्मने ।
 स तत् पुष्पं लभेत् यत् स्यात् उपोष्यैकादशैश्चत ॥ ३४ ॥
 एवमन्यानि पुष्पाणि वर्जयित्वा तु केतकीं ।
 शिवप्रियाणि ज्ञेयानि महालक्ष्मि निबोध मे ॥ ३५ ॥
 एतानि सर्वपुष्पाणि दत्त्वा यत् फलमाप्नुयात् ।
 तत् फलं समवाप्नोति शिवाय पद्मपुष्पदः ॥ ३६ ॥
 पद्मपुष्पात् परं नान्यत् शिवप्रीतिकरं सदा ।
 तस्मात् पद्मप्रसूनानि देहि सङ्कल्प्य शम्भवे ॥ ३७ ॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा देवदेवेन लक्ष्मीः पद्मालया शुभा ।
 पद्मपुष्पप्रदानाय सङ्कल्पं प्रचकार ह ॥ ३८ ॥
 स्वयमाहृत्य काशारात् स्वयं प्रचाल्य धनतः ।
 स्वयं दत्ते भद्रेशस्य स्वर्णलिङ्गोपरि ध्रुवं ॥ ३९ ॥
 सहस्रं पद्मपुष्पाणि त्रिवारगणितानि च ।
 प्रत्यहं भक्तिभावेन सुदृढेन सखिदय ॥ ४० ॥

एवं वर्षे गतप्राग्ने कदाचिज्जगद्धे सुता ।
 प्रातः स्नात्वा सरो मत्वा निर्मलेनाक्षरात्मना ।
 प्रचिकाय सरोजानि सख्यौ संख्याय तत्परा ॥
 पुनः प्रधासयामास न संख्यायैव संभ्रमात् ॥४१॥४२॥
 पूजां कृत्वा स्पर्शक्षिप्ते सहस्रं पङ्कजाणि सा ।
 संख्याय दातुमारेभे सा पद्मा विजये जये ॥४३॥
 एकमेकं क्रमाद्वा श्रेष्ठे न्यूनान्मुजदयं ।
 विलोकाय चिन्तयामास शिवभक्ता समुद्रजा ॥४४॥
 नहो तु किमिदं ज्ञातं क्व गतं पङ्कजदयं ।
 शौरितं केन वा किंवा मया नैव चितं भ्रमात् ॥४५॥
 धिक्कामस्य चिन्ता नैव भणितं किञ्च किं भवेत् ।
 वयने चासनेऽर्चायां प्रत्यहं नष्टये मुञ्चः ॥४६॥
 अशेषभक्तिगैयिष्यात् दिरेव भणितं मया ।
 तस्मात्तयैव विहितं भ्रान्तयानर्थमेव हि ॥४७॥
 किं कर्त्तव्यं भवेत् किंवा सङ्कल्पवतिरीक्षते ।
 न कुत्रापि दिने पुण्यं परहस्तार्जितं कृतं ॥४८॥
 कथमद्य परदारा पङ्कजदयमानये ।
 त्यक्त्वा पूजासनं नैव गन्तव्यमपि युज्यते ॥
 अदत्तयोः पङ्कजयोरपि सङ्कल्पहानिकृत् ॥४९॥
 इत्येवं चिन्तयित्वा च मनसा निश्चिकाय सा ।
 सस्मार वचनं विष्णो रतिकाले यथोदितं ॥५०॥
 समुद्रकान्ते हे कश्चि प्रिये तव कुचदयं ।

दत्तवान् कामदेवो मे पङ्कजद्वयमर्चकः ॥५१॥
 अत एतेन हे सखि सरसि त्वयि सुन्दरं ।
 प्रीतिदं परमं चारु स्ननपङ्कजयुग्मकं ॥५२॥
 अतएव स्नावेतौ पद्मत्वे विष्णुवर्णितौ ।
 न मिथ्या भवितुं योग्यौ पद्मावेतौ मत्तौ मम ॥५३॥
 एताभ्यामर्चयामीशं पूर्णमस्तु सहस्रकं ।
 अनेन कर्मणा प्रीतः केशवोऽपि भविष्यति ॥५४॥
 इति निश्चित्य मनसा देवीं पद्मासया शुभा ।
 दधार कर्तृकां हस्ते केतुं दे स्ननपङ्कजे ॥५५॥
 स्नाग्नाभ्यामिदमप्युच्ये हर्षिताभ्यां सुहर्षिता ।
 यथा नमति मे मौलिर्देवदेवं महेश्वरं ।
 तथा स्नौ मत्सरोजे भवतं शिवपूजने ॥५६॥
 यथैव शङ्करः कृष्णो न भिक्षौ भवतः कश्चित् ।
 तथा युवां नातिभिर्नौ भवतं पङ्कजात् स्नौ ॥५७॥
 हे स्नौ मयि चेज्जातौ करमूर्द्धसुखादिवत् ।
 तदासं शम्भुपूजासहस्रपूरकौ मम ॥५८॥
 दत्तुक्ता सा स्ननं वामं धृत्वा वामेन पाणिना ।
 चकर्त्त पाणिना भक्त्या दक्षिणेन सकर्तृणा^१ ॥५९॥
 हित्वा चाविकसात्त्रैकं स्ननं कमलसज्जिभं ।
 प्रफुल्लचारुशीणभं स्पृष्टुं पूर्वञ्च विष्णुना ॥
 पद्माचरेण मन्त्रेणास्मरन्ती केदेवेदनां ।

हित्वा दत्त्वा स्ननं वामं मत्वात्मानं कृतार्थिकां ।
 अपरं केतुमारेभे स्ननं दक्षिणमुन्नतम् ॥६०॥६१॥६२॥
 अकस्मात्सु स्ननच्छेदादृणीभूतो महेश्वरः ।
 मोत्सहे द्रष्टुमीशानश्चेत्यमानं स्ननं परं ॥
 आविर्भूय स्वर्णसिङ्गात् जगाद त्वरया श्रियं ॥६३॥

शिव उवाच ।

मातः समुद्रतनये मा मा हिन्यि स्ननं परं ।
 यत्ने हिंस्रः स्नानो वामो जायतां पुनरेव सः ।
 ज्ञाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्ते च मनोरथः ॥६४॥
 यद्य हिंस्रस्तनो दत्तो मलिङ्गोपरि ते शूभे ।
 सोऽस्तु वृषः चितौ पुष्पो नास्मा श्रीफल इत्युत ॥६५॥
 मूर्त्तिर्मांसव वै भक्तिवृषः श्रीफलनामकः ।
 तत्कौर्त्तये चितावासां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥६६॥
 स तद्वर्त्मन वै सखि परमः सुप्रियो भवेत् ।
 तत्पत्रेष्वैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ॥६७॥
 स्वर्णमुक्ताप्रवासादिपुष्पाद्यन्यानि च ध्रुवं ।
 श्रीफलच्छदने प्रसक्तसां नार्हन्ति कोटिकां ॥६८॥
 यथा मे चीरि नेचाणि यथा गङ्गाजलं मम ।
 तथा प्रियतमो सखि चिपनः श्रीफलच्छदः ॥६९॥

देव्युवाच ।

एवं वदति देवेशे सखीः परमहर्षिता ।
 रोमाञ्चितसमयाङ्गी प्रणमाम पुनः पुनः ॥७०॥

ॐ नमः शिवाय शान्ताय कारणवहेतवे ।

निवेदयामि चात्मानं त्वं गतिः परमेश्वर ॥७१॥

एवं गद्गदवाक्येन स्तवन्तौ सा पुनः पुनः ।

शिवं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमाम पुनः पुनः ॥७२॥

उत्पायोत्पाय नमतौ स्तिरीभूता शिवाश्चवा ।

गद्गदोक्तिर्महेशानं लक्ष्म्यौः स्तौति पुटाञ्जलिः ॥७३॥

श्रीरुवाच ।

शशधरश्चिमुर्त्तं चन्द्रमौलेऽमलाभ

चिनयन मृदुचाहसोरवकामृताभ ।

धवलवृषभपृष्ठे भ्राजमान प्रसौद

प्रणतसदयदृष्टे देवदेवाधिदेव ॥७४॥

चिगुणमय विराजश्चक्षुस्त्ररपुष्प

प्रविलसितसिताभ डिङ्गिमध्वानवादिन् ।

सततसुखसुखाम्बो त्वं शिवः सन् विहारौ

जय जय जय शम्भो पार्वतीश प्रसौद ॥७५॥

भुवननिचयमौलाधार साकार शम्भो

अनन्तरविश्वशिष्याद्यासभूताशुनेश ।

सृजसि हरसि पासि स्नेह्या त्वं कथन्तद्

विदित इह ननु स्वाः ईदृशो वा इयान् वा ॥७६॥

मृतनिजयविचारौ प्रेतधूल्याचिताङ्गो

विवसनकृतमासाकौकशो भूतनाथः ।

भवसि विभवभूतं त्वां पुनः साधुचिन्तं
 लसति धरितुकामं प्रेतभूमीवराह्यं ॥७३॥
 चिपुरहर महेश अद्य सर्वेश नाथ
 प्रभव विभवनील सेतवक्त्र प्रसन्न ।
 गिरिश गहनगोप श्रीगुरो नीलकण्ठ
 चयकर हर दुःखं दुःखहन्तः प्रसीद ॥७८॥

देव्युवाच ।

इति सुवन्तीं सरिदीशपुत्रीं उवाच शम्भुः परमः प्रसन्नः ।
 शुभे वरं प्रार्थय विष्णुपत्निं श्रीसेऽहमीशो वरदो वराय ॥७९॥

श्रीहवाच ।

अद्याहं विष्णुपत्नीत्वं प्राप्ता^१ भक्त्येह भाविता^२ ।
 दृष्टस्त्वद्य महेशानः किमतोऽस्ति वरः परः ॥८०॥
 त्वत्दर्शनात् प्राप्तवरा सदाहं निगदे यतः ।
 नमः शिवाय शम्भायैत्येवमस्तु वरः परः ॥८१॥
 भक्तिनेकां प्रयाचेऽहं शिवे त्वयि महेश्वरे ।
 भक्तोपयुक्तस्तथायं त्वमेव चतुरः परः ॥८२॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तः स तथेयुक्ता महेशोऽन्तर्दधे सखि ।
 कपालमोचनसेत्रे वृक्षः श्रीफलकोऽर्जितः ॥८३॥
 इति दृष्टदुर्मपुराणे श्रीफलप्रादुर्भावे दशमोऽध्यायः ।

१ C has °कान्ते । २ A reads प्राप्ता ।

३ C has प्राप्ता तदुक्तिभावतः ।

एकादशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखिदय ।
जातो वै श्रीफलतर्भाहाक्यं तस्य कथ्यते ॥१॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्यः समागताः ॥२॥
ददृशुः स्निग्धविटपं त्रिपत्रैः सुदलैर्युतैः ।
दीप्यमानं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदं ॥३॥
प्रणेतुः सिद्धिपुस्तकं वासञ्चक्रुः सुखान्विताः ।
तत्र क्षणाय भगवानुवाच विष्णुरव्ययः ॥४॥

भगवानुवाच ।^१

अयं नास्ती विष्ण इति मासूरः श्रीफलक्षया ।
शाण्डिल्यश्चाप्य ग्रेसूषः शिवः पुण्यः शिवप्रियः^२ ॥५॥
देवावासस्तौर्धपदः पापघ्नः कामलच्छदः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिनयनो वरः ॥६॥
धूम्राक्षः शुक्लवर्णश्च संयमी आर्द्रदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नास्ती दधात्वेष तद्वत्तमः ॥७॥

१ C has मदुलैः ।

२ C has विष्णुस्त्रिवाच ।

३ B has शिवप्रदः ।

धनुःशतश्चास्य मूलात् खञ्जायात्तीर्थमुच्यते ।
 अधोभूमस्तथा तीर्थमतस्तीर्थवयं सखि ॥८॥
 ऊर्ध्वपचं हरौ ज्ञेयः पचं वामं विधिः स्तव्यं ।
 अहं दक्षिणपचञ्च चिपचदसमित्यतः ॥९॥
 अस्य कायाश्च पचञ्च लङ्घयेन्न पदा स्पृशेत् ।
 हरते लङ्घनादायुः पादस्पर्शात् त्रियं हरेत् ॥१०॥
 पद्मपुष्पसहस्रस्य फलमच ममापि च ।
 दर्शने प्रणेतौ स्पर्शे स्नानसमार्जने तथा ।
 पूजने चयने दाने कमान्मन्त्रानुदीरये^१ ॥११॥
 विष्णुश्च महाभाग महेशश्च सदा प्रिय ।
 शिवदर्शनलज्जोतिः प्रसीदाभिसुतात्मन ॥१२॥
 नर एतेन मन्त्रेण प्रफुल्लायः प्रणे शुभं ।
 प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रणमेत्तदनन्तरं ॥१३॥
 ॐ नमो विष्णुतरवे सदा प्रह्वरूपिणे ॥
 सफलानि ममाङ्गानि कुरुष्व शिवहर्षद ॥१४॥
 मन्त्रेणानेन मासूरमष्टाङ्गैः प्रणमेत् कृती ।
 स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतमः^२ परः ॥१५॥
 शिवपूजक मासूर प्रियस्पर्श महातरो ।
 स्पृशामि त्वां महापापघ्नयान्मे प्रणाश्रय ॥१६॥
 देववृक्षवर प्रेष्ठ स्वसन्तो सुमनोहरं ।

१ B and C have उदीरयेत् ।

२ C has प्रियतरः ।

कौण्डिन्यागत्य विबुधा मार्जये तत् प्रसीद मे^१ ॥१७॥

मन्त्रेणानेन विल्वस्य दशहस्तस्थलं मृजेत् ।

सगोमयजलैः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥१८॥

ॐ द्रुमाय श्रीफलाय नमो दशभिरक्षरैः ।

मन्त्रेण पूजयेद्विल्वं जपेच्छक्तिक्रमास्तथा ॥१९॥

पुण्यवृक्ष महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।

महेशपूजनार्थाय त्वत्पत्राणि चिनोम्यहं ॥२०॥

मन्त्रेणानेन चिनुयात् विल्वपत्राणि भक्तितः ।

पञ्चान्नदादग्नीसाथंमध्याह्नमभिसकालतः ॥२१॥

शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत् तथा तद् ।

वरमारुह्य चिनुयात् न शाखाभञ्जनं कश्चित् ॥२२॥

खण्डितैश्च शिवः पूज्यः पत्रैरन्यस्त्वखण्डितैः^२ ।

षण्मासानन्तरं विल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥२३॥

पूज्या एतेन वै देवाः सूर्य्यसम्मोदरौ विना ।

विल्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी ॥२४॥

पञ्चविल्वद्रुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरः ।

सप्तविल्वद्रुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः ॥२५॥

एको विल्वतर्ह्यत्र तत्र शम्भुर्मया सह ।

विल्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह ॥२६॥

एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वमरुद्गणैः ॥२७॥

यत्र वाय्वां गृहस्थस्य कोण ईशाननामके ।
 जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः कश्चित् ॥ २८ ॥
 पूर्वस्थां सुखदः स स्यात् दक्षिणे यमभीतिहा ।
 पश्चिमे च प्रजादायौ वृषो विष्व उदाहृतः ॥ २९ ॥
 आशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
 विष्वद्वृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धपौठस्थलं सुराः ॥ ३० ॥
 न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलाख्यकं ।
 देवाद्यदि प्रजायेत तदा शिववदर्शयेत् ॥ ३१ ॥
 चेनादिचतुरो मासान् शब्दने परमात्मने ।
 दत्तं स्याद्विष्णुपत्नैकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥ ३२ ॥
 मध्याह्नकास्ते ये भार्या विष्णुं कुर्युः प्रदक्षिणं ।
 तेः सुमेरुगिरिवरः कृत एव प्रदक्षिणं ॥ ३३ ॥
 न हिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च ।
 विना ब्राह्मण्यज्ञार्थं पतितो विष्वविक्रयी ॥ ३४ ॥
 पङ्कं विष्णुमिदृष्टं यो धत्ते मूर्द्ध्नि मानवः ।
 यमाधिकारो^१ नात्र स्यात् कृतपापेऽप्यपातके ॥ ३५ ॥
 विष्णुपत्रं फलं वीजं भूमौ पतितमीश्वरः ।
 स्त्रियं गृह्णाति शिरसा वैद्यर्थ्यभयशङ्कितः ॥ ३६ ॥
 चेनादिचतुरो मासान् सिञ्चेत् विष्णुतरुं कृत्वा ।
 यथास्निग्धो भवेद्दृक्षस्तथा तत् पितरोऽपि च ॥ ३७ ॥

१ A has यमाधिकारो नात्र स्यात् कृतपापेऽप्यपातके ।

चेचादिषतुरो मासान् सदा भ्रमति ग्रहरः ।
 गवीनविल्वपचार्यो भक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥२८॥
 हरिद्रामगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
 तत्राक्षयो विजयवृक्षः स्वर्णवृक्ष उदाहृतः ॥२९॥
 कामरूपे कामतटः काश्यामुक्तस्तथादिमः ।
 काञ्चीपुरेऽपरः^१ प्रोक्तः श्रीफलोऽक्षयपुष्पदः ।
 तेऽपि तीर्थविशेषाः सुखीर्येष्वपि सदातनाः ॥३०॥

देव्युवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु शम्भुरागत्य वै सखि ।
 ब्रह्मणा विष्णुना पद्मे पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥३१॥
 ततः सर्वे यथाध्यानं जग्मुर्नारायणादयः ।
 कथितोऽयं मया सख्यौ विजयवृक्षस्तत्तमः ॥३२॥
 अयं वां सम्प्रोक्तः शिवकथापुष्पनिचयः
 पवित्रः श्रोतव्यः श्रवणरमणीयः सखु सतां ।
 शिवे विष्णौ भेदापहरण उदारः सुमनसां
 सुमेव्यः पाथस्य प्रभवति शिवस्त्रापि निकटे ॥३३॥

इति बृहद्भूर्मपुराणे विजयवृक्षमाहात्म्ये^२ एकादशोऽध्यायः ।

१ C has पुरः ।

२ B has विजयमाहात्म्यं ।

द्वादशोऽध्यायः ।

सख्यावृचतुः ।

उक्तस्त्वया महेशानि तुलसीविल्वसम्भवः ।

अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तुतः ॥१॥

तदावां श्रोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यताम् ।

त्वं सखी स्नामिनी त्वं वां त्वं वां परमदेवता ॥२॥

देव्युवाच ।

अस्ति विल्वतुलसीतदुल्लसः

पुष्प एक उत विष्णुशिवार्हः ।

नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ

रोपितः कमलयात्र मयापि ॥३॥

कदाचित् देवद्याचायां प्रभासपुष्पतीर्थके ।

सर्वे देवाः समायाता दिने पुष्पे च कुञ्चित् ॥४॥

तत्रायातः स्वयं ब्रह्मा हंसारूढश्चतुर्मुखः ।

शिवो भूतगणैः साङ्गं चन्द्रमौलिर्मया सह ॥५॥

लक्ष्म्या च सह गोविन्दः प्रसन्नवदनः^१ सुरैः ।

इन्द्रः सुरपतिश्चैव वज्रिः शम्भुश्चैव ॥६॥

धातोर्भिर्वरुणश्चैव पवनः स्वर्गणैः सह ।

कुबेरो धनदः श्रीमान्महेश्वरधनाधिपः ॥७॥

ईशानश्च स्वयं देवः शिवमूर्तिः सनातनः ।

इत्यादयो देवगणा नारदाद्यैः सहर्षिभिः ॥८॥
 गौतमः कश्यपः साक्षात् वशिष्ठस्त्रिवनोऽसितः ।
 कण्डो^१मेधातिथिर्यासः पलाशश्च पराशरः ॥९॥
 विश्वामित्रः सजावालिर्जैमिनिश्च तपोधनः ।
 आर्षिसेनः पिण्डलादोऽप्यङ्गिराः पेल एव च ॥१०॥
 जामदग्न्यो भरद्वाजो जैमीपत्यः स्वयं मुनिः ।
 इत्याद्या मुनयः सर्वे सग्न्याः सुकुतूहलैः ॥११॥
 आजगमुर्ध्वयः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ।
 ते सर्वे पुण्यकर्माणि चकुरेव यथोचितं ॥१२॥
 सर्वे संहत्य मुदिताः शिवं कृष्णं विधिन्तथा ।
 अपूजयन् सुराधौशास्तीर्यभृतान् स्वयंप्रभान् ॥१३॥
 तत्राहस्य स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते ।
 नानाकौतूहलकथासुकार हि तथा सह ॥१४॥
 तत्रावयोर्भक्तिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ।
 अहं श्रियमवोचस्य सामुद्रि शृणु मे मतिं ॥१५॥
 स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरिं प्रभुं ।
 हरिः प्राणभृतामात्मा पूज्यश्च परमः सताम् ॥
 तच्चिन्तय महाभामे किं कृद्धा पूजये हरिम् ॥१६॥
 देव्युवाच ।
 इत्यूचे च^२ यदि मया तदा औरपि हर्षिता ।
 रोमाञ्चिताङ्गी सजये दण्डवत् प्रणमाम माम् ॥१७॥

अहन्तु प्रपन्तां लक्ष्मीं समुत्थाप्य च वाङ्मना ।
 समालिङ्गं^१ समुत्थाप्य नादमेव शुभाननाम् ॥ १८ ॥
 मामुवाच ततो लक्ष्मीर्गद्गदाचरभाषिणी ।
 ममाद्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ॥
 स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं महेश्वरं^२ ॥ १९ ॥
 देव्युवाच ।

सजये विजये देवि नावेवं भूतयोस्तदा ।
 नयनेषु सुजातानि अमलाम्बुजलानि च ॥ २० ॥
 तानि नौ नयनेभ्यश्च निषेत्तुर्भुवि हे सखि ।
 अमलानि कानि नाम दयोरेव लसन्मुदोः ॥ २१ ॥
 ततो जाता द्रुमाः पृथगां चत्वारो विमलप्रभाः ।
 स्याता आमलकी नाभा जाताः कादमसाद्यतः ॥ २२ ॥
 श्यामलच्छददृग्नासो कर्ष्णरस्कन्धमूलकाः ।
 शिवायधितपर्वाली पञ्चमाक्षैकपत्रकाः^३ ॥ २३ ॥
 विष्णुश्च च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ।
 ते ते गुणाः सर्व एव आमलका समाहृताः ॥ २४ ॥
 पञ्चमाक्षादक्षैरक्षाः शिवविष्णुसुरेश्वरौ ।
 सर्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नास्त्यत्र संशयः ॥ २५ ॥
 भाघे मासि सितायां तामेकादक्षां समुद्भवां ।
 शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्वदेवताः ॥ २६ ॥

१ C has समालिङ्ग्य ।

२ C has त्रिलोचनम् ।

३ A and C have शिवायधितपत्राक्षी पञ्चमाक्षैकपत्रकाः ।

सुषयले सग्निर्यास चर्षमापुः परं तदा ।

शिवश्च्युतस्वरूपश्च ददृशुस्तदुवुस्तदा ॥२७॥

नमाम्यामलकीं देवीं पञ्चमालाखलंकृतां ।

शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ॥२८॥

एतेन खलु मन्त्रेण सर्वा अस्याः क्रिया मताः ।

एतामुदिश्य तीर्थानि चीथुक्कानि मनीषिभिः ॥२९॥

विल्ववृक्षवदेवैह पृथिव्यां कर्मणां स्थले ।

विषिचुलामामलकीं सर्वतीर्थजलैर्दिजाः ॥३०॥

अथ सर्वसुराणाञ्च मुनीनाञ्च तदाद्यतः^१ ।

मथा संपूजितः कृष्णः श्रीश्च ग्रन्थमपूजयत् ॥३१॥

तदा जयजयध्वानो बभूव चितिमण्डले ।

आकाशे पुष्पवृष्टिश्च गङ्गागन्दाश्च पुष्कलाः ॥३२॥

दृष्ट्वा ह्यामलकीं^२ देवीं दधाराणन्दमुत्तमं ।

तेन धानीति नात्रापि राजत्वामलकी शुभा ॥३३॥

नमस्कृत्य ह्यामलकीं गता देवा दिवास्तथा ।

ब्रह्मविष्णुशिवश्चापि तत्राधिष्ठानमाहिताः ॥३४॥

जाता ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।

मान्या स्थाप्या च पूज्या च प्रसन्नव्या सखीदय ॥३५॥

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ह्यामलकीप्रादुर्भावो द्वादशोऽध्यायः ।

१ B has तदाद्यतः ।

२ For verses 33, 34 and 35 B has

दृष्ट्वा ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।

मान्या स्थाप्या च पूज्या च प्रसन्नव्या सखीदय ।

चयोदशोऽध्यायः ।

देवुवाच ।

अथातः शृणुतं सख्यौ देशतीर्थानि नामतः ।
गङ्गाया अन्यतो यानि विभ्रुतानि चितौ खलु ॥१॥
प्रभास इति विख्यातो देशः पुण्यतमः सखि ।
यत्र चन्द्रो दक्षिणतो विभ्रुको यक्षाणा बभौ ॥२॥
ततः पश्चिमतो नाम्ना तीर्थं सख्यौ पृथूदकम् ।
यचाग्निः सद्यमागत्य क्षान्तिं प्रतिदिनं दिनम् ॥३॥
ततो विन्दुसरो नाम तीर्थं सख्यौ सुविभ्रुतम् ।
विधेर्यत्र गतस्याभूदानन्दाश्रुसरो वज्रः ॥४॥
यत्र स्वयं तपस्तेपे कर्हमो वै प्रजापतिः ।
तत उत्तरतस्तीर्थं ब्रह्मतीर्थमिति श्रुतम्^१ ॥५॥
यत्र पूर्वमुखी देवी नदी यानि सरस्वती ।
तस्य पश्चिमतो नाम मेमिवारणमुत्तमम् ॥६॥
सततं यत्र मुनयस्तिष्ठन्ति सत्क्रियान्विताः ।
यत्र नास्ति कसिर्देवः सत्त्वहारौ नृणां सदा ॥
शृणुतं येन तत् चेन प्रशंसन्धृषयः सदा ॥७॥

पुरा सर्वे मुनिगणाः सशिष्याः कलिबन्धिनौ ।

ब्रह्माणं शरणापन्नाः कलिभीता अथावदन् ॥८॥

अथ चतुः ।

ब्रह्मस्य देवेश सत्त्वमूर्त्तिं सनातन ।

चतुर्वक्त्रा चतुर्बाहो हंसवाह नमोऽस्तु ते ॥९॥

नमः श्वेताय नीलाय ब्रह्मणे शोणशोचिषे ।

सर्जकब्रह्मणे रक्षकब्रह्मणे प्रलयाय च ॥१०॥

ब्रह्मणे ते नमस्तुभ्यं प्रमागम्याय ते नमः ।

प्रणवाधिष्ठातृदेव तुभ्यं [ब्रह्मन्मो नमः ॥११॥

नमः कमलभूताय कमलासनसंस्थित ।

चतुर्मुख नमस्तुभ्यं नमस्तेऽष्टविलोचन ॥१२॥

नमोऽक्षसूत्रपाणे ते कमण्डलुकराय च ।

नमः पुस्तकहस्ताय नमस्ते कुशपाणये ॥१३॥

सदा तिलकिने तुभ्यं सदा]१ वहुशिखाय च ।

सदोपवीतिने तुभ्यं सत्यवाक्याय ते नमः ॥१४॥

गायत्रीपतये तुभ्यं ब्राह्मणाय नमो नमः ।

नमो विष्णुशिवाराध्य देवर्षिर्द्धित ते नमः२ ॥१५॥

नमस्ते अग्नयजुःसामाथर्ववेदविदे नमः ।

अनादिमध्यनिधनसर्वज्ञाय नमो नमः ॥१६॥

१ B omits the portion brackettd.

२ B has देवर्षिः ऋषभे ।

ब्रह्मोवाच ।

प्रसन्नो वोऽहमृषयः स्वाभिप्रायं वदन्तु च ।

आगता वा कथं यूयं तन्मे कथयतर्षयः ॥१७॥

ऋषय ऊचुः ।

पृथिवी कलिना व्याप्ता नृणां सत्यापहारिणा ।

वयं तपोधना ब्रह्मन् कुप तस्यामहे चितौ ॥१८॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तः स तदा ब्रह्मा चिन्तयामास च विधा ।

तस्य चिन्तयतोऽष्टाणोऽभूद्देवः कस्मिन्महाप्रभः ॥१९॥

अथाङ्गकोटिधवलो दिवाङ्मस्य चिन्तोचनः ।

श्वेतमास्त्राम्बरधरः श्वेतशोभिः शुभाननः ॥

दधानो हस्तयुग्मेन अपमास्त्राकमण्डलू ।

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे कोऽयमित्यब्रुवन् विधिम् ॥२०॥२१॥

विधिर्वाच ।

एष वै निमिषो नाम सत्त्वभूर्निः सनातनः ।

सत्यकाशोचिततनुर्धुमदर्थेऽप्युपस्थितः ॥२२॥

एनमगसरं कृत्वा यूयं गच्छत भूतले ।

यत्रैव तत्र गन्तव्यं स्नातव्यं यत्र तिष्ठति ॥२३॥

यत्र चान्तर्हितो श्लेष भविष्यति हरेस्तनुः ।

स देश कलिना त्यक्तो युष्मदिष्टो भविष्यति ॥२४॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तास्ते मुनिगणा ब्रह्मणा चेमदायिना ।

निमिषाद्येवरा जग्मुर्ब्रह्मलोकाद्भूरातलम् ॥२५॥

उत्तरं कुरुमागत्य भूमिष्ठास्ते तदाभवन् ।

अतीत्य पर्वतान् सर्वान् वर्षाणि धृतीत्य च ।

हिमाद्रेर्दक्षिणे वर्षे भारताख्ये च बभूवुः ॥२६॥

तत्रैकत्र स्थले पृथ्वा सौराष्ट्रस्य समीपतः ।

विप्रः सोऽन्तर्द्धे श्वेतो निमिषाख्यः सखीदथ ॥२७॥

तत्र चान्तर्हिते देवे मुनयस्ते महाप्रताः ।

सर्वं नारायणमयं ददृशुः स्थावरादिकं ॥२८॥

विस्मिता मुनयः सर्वे जगदुक्तं ते मिथः ।

इदमेवोत्तमचेवं निमिषचेवमाहितम् ॥

अस्पृष्टं कलिना नृणां परमचेमदायकम् ॥२९॥

अत्र ये पशुपक्षाद्या लताद्रुमनरादयः ।

सर्वे नारायणा एव यथा गङ्गातटचित्तौ ॥

यज्ञाध्ययनदानानां स्थानमेकमिदं स्मृतम् ॥३०॥

जम्बुद्वीपचित्तौ तत्र भारतं वर्षमुत्तमं ।

तत्रापि नैमिषारक्ष्यं तीर्थं परममुच्यते ॥३१॥

इत्युक्त्वा मुनयः सर्वे तत्र वासं दधुक्षिरं ।

जुञ्जवुः सत्तपश्चेरुः सन्नुः कृष्णपरायणाः ॥३२॥

एतन्तु वैष्णवचेवं नैमिषारक्ष्यसंज्ञितम् ।

अधिष्ठायाद्यापि विप्राः कुर्वन्ति सत्क्रियाः सदा ॥३३॥

यत्र सूत उग्रव्रवा लोमहर्षणजो महान् ।

श्रावयामास वज्रधा पुराणानि सुधीः शुचिः ॥३४॥

एतदां कथितं ब्रह्मैव नैमिषारण्यसम्भवं ।

एतद् यः शृणुयात् सोऽपि मुच्यते कलिदोषतः ॥२५॥

अथ यत् कथितं स्तोत्रं ब्राह्मणः परमात्मनः ।

तत् श्रुत्वा ब्राह्मणो मोक्षमन्ये जन्मान्तरे सति ॥

जायते ब्राह्मणो विद्वान् मुक्तिपात्रं हरेस्तनुः ॥२६॥

इति बृहद्भूमपुराणे नैमिषारण्यसम्भवो नाम चयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

पुलहस्याश्रमस्तीरे गण्डकास्तीर्थमुत्तमम् ।
गण्डकी च नदी तीर्थं गिरेर्गण्डकतो भवा ॥ १ ॥
यत्र शास्त्राभिशिला वज्रकीटेन निर्मिताः ।
भवन्ति तन्महस्तीर्थं क्षितौ चैलोक्यविश्रुतम् ॥ २ ॥
अगस्त्याश्रमस्तत्र मलयस्तीर्थमुच्यते ।
महेन्द्रपर्वते चैव भृगुरामस्य शास्त्रयः ॥ ३ ॥
कावेर्याश्च तटे तीर्थं रङ्गनाथस्य शास्त्रयः ।
विन्ध्ये गिरौ च वासन्तीनिलयस्तीर्थमुच्यते ॥ ४ ॥
श्रीग्रेसं चपभञ्जैव पर्वतं प्राङ्गरेव च ।
पञ्चाक्षरःसरस्तीर्थं गोकर्णस्थं शिवस्तनम् ॥ ५ ॥
सूर्यारकं तथा तीर्थं दण्डकारण्यमेव च ।
माहिष्मती पुरी चैव विशाखा च तथा पुरी ॥ ६ ॥
क्षितकूपं परं तीर्थं काञ्चीदयश्च वेङ्कटम् ।
तीर्थमाङ्गस्तथा वेङ्गा कावेरी च सरस्वती ॥ ७ ॥
यमुना सरयू यम्या चन्द्रभागा च कौशिकी ।
गोदावरी विपाशा च नर्मदा च सरिद्वरा ॥ ८ ॥
विपाशा कृतमासा च ताम्रपर्णी वटोदका ।
एतानि अस्मत्तीर्थानि कथितानि मनीषिभिः ॥ ९ ॥

[मथुरा द्वारका चैव तथा गोवर्द्धनो गिरिः ।
 वृन्दावनं महातीर्थं यमुनायास्तटे शुभे ॥ १ ० ॥
 कुरुक्षेत्रं तथा यत्र जामदग्न्यस्य वै यज्ञः ।
 सामुद्रस्य तथा सेतुरयोध्या च तथा पुरी ॥ १ १ ॥
 गोतमस्याश्रमः पुण्यं तीर्थं प्रोक्तं मनोविभिः^१] ।
 तीरे ब्रह्मनदस्यापि कामकोटौ च पुण्यदा ॥ १ २ ॥
 कामरूपमिति ख्यातं यत्र योगिः शिवा मता ।
 दक्षालये मृताया मे यत्र योगिः पपात च ॥ १ ३ ॥
 उष्णधिन्यां तथा पुण्यां पीठं मङ्गलकोष्ठकम् ।
 शुभा मङ्गलचण्डाख्या यत्राहं वरदायिनी ॥ १ ४ ॥
 ज्ञातयो बहवो यत्र मत्तं तत्तीर्थमुत्तमं ।
 हिंसा न कार्या ज्ञातीनां ज्ञातिपूजारतो भवेत् ॥ १ ५ ॥
 सहस्रब्राह्मणैस्तुल्य एकः स्वजन उच्यते ।
 ब्राह्मणः स्वर्णतुल्यः स्यात् स्वजनस्य तुषो मतः^२ ॥ १ ६ ॥
 पुष्णीत स्वजनं दीनं सहायः स्यादिपत्तिषु ।
 कर्मणा मनसा वाचा ध्यायेत् स्वजनमङ्गलम् ॥ १ ७ ॥
 स्वजनाय शृणुं दत्त्वा यो गृह्णात्यधिकेन तत् ।
 तस्य वंशविलोपः स्यान्मृतं प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥ १ ८ ॥
 अपुत्रं स्वजनं स्वेन पुत्रेण पुत्रिणश्च यः ।
 कुरुते च भवेत् सख्यौ जन्म जन्म प्रजापतिः ॥ १ ९ ॥

१ B omits the portion bracketted.

२ B has स्वजनस्तुतमो मतः । C has स्वजनस्य तु यो मतः ।

बान्धवन्तु विषीदन्तं यः स्थापयति बान्धवः ।
 शिवस्त्रिभुवनस्य प्रतिष्ठाता स गीयते ॥२०॥
 अथकार्यशतं यस्तु ज्ञात्यर्थं कुरुते जनः ।
 न स दोषेण लिप्तः स्थात् सखीदय न संशयः ॥२१॥
 पातकादुद्धरेत् ज्ञातिं दोषास्त्रापि प्रकाशयेत् ।
 स्वदोषानपि न ज्ञातौ गोपयेत् तारके^१ ततः ॥२२॥
 राजद्वारं बान्धवार्थं न गच्छेत् परित्यापितः^२ ।
 राजद्वारे अग्राने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥२३॥
 आत्मनः साधुशीलेन ज्ञातिवञ्छिं सदा भरः ।
 ज्ञानयद्वायकार्थं^३ तु गोपेक्षेत^४ कदाचन ॥२४॥
 ज्ञातिश्रेष्ठः स एव स्थात् नैव दोषैश्च लिप्यते ।
 अतएव ज्ञातिदेशः परमं तीर्थमुच्यते ॥२५॥
 प्रसङ्गात् कथितं सख्यौ ज्ञातिकार्यमिदं मया ।
 यः शृणोति पठेच्चैतत् स ज्ञातिप्रियः स्रजवेत् ॥२६॥
 जलतीर्थं पुष्करं स्थात् देशतीर्थं गया मतं ।
 पुराणपठनं यत्र यत्र पश्यवसानि च ॥२७॥
 तत्र तीर्थं समाख्यानं गुरुदेवगृहं तथा ।
 शास्त्रधामशिला यत्र तीर्थन्तत् क्रोशयुष्मकम् ॥२८॥

१ Band C have तारवेत् ।

२ A and C have पारितोऽपि च ।

३ B has राजकार्येषु ।

४ A and C have गोपेक्षेत ।

वैद्यनाथसमाख्यातं तीर्थं कैलाससंस्थितम् ।
 वक्रेश्वरस्यलक्ष्यैव सुतीर्थं समुदाहृतम् ॥२८॥
 यत्र पापहरा नाम नदी पुष्पाजला शुभा ।
 ब्रह्माण्डाख्ये पुराणेऽस्य श्रेयं विवरणं शुभम् ॥२९॥
 देवपीठानि सर्वाणि विख्यातानि चित्तौ सखि ।
 तीर्थान्युक्तानि मुक्तौनां चेद्याणि विमलानि च^१ ॥३०॥
 लवणाम्बुनिधेस्तोरे तीर्थं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 मोक्षक्षेत्रं परं प्रोक्तं यत्रासौ पुरुषोत्तमः ॥३१॥
 वाराणसी च कामाख्या द्वारका पुरुषोत्तमः ।
 प्रयागश्च गया वृन्दावनं तीर्थोत्तमानि च ॥३२॥
 वनवासगतो रामो यत्र यत्र व्यवस्थितः ।
 तानि शोकानि तीर्थानि शतमष्टोत्तरं चित्तौ ॥३३॥

इति बृहद्भूमपुराणे तीर्थप्रादुर्भावे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

देवुवाच ।

अथातः शृणु वक्ष्यामि तीर्थानौन्द्रियदेहतः ।

विप्राणां चरणौ तीर्थं^१ गवां पृष्ठं तथा मतम् ॥१॥ cf. p 499

एते यत्र हि तिष्ठन्ति तत्र तीर्थमुदाहृतम् ।

स्त्रीणां सर्वाणि चाङ्गानि तीर्थान्युक्तानि सूरिभिः ॥२॥

वासानाञ्च गिरस्त्रीथं स्त्रं तीर्थं चक्षुरुच्यते ।

तथैव दक्षिणः कर्णस्त्रीथं स्त्रं परिगण्यते ॥३॥

सत्यवाक्यन्तु वाक्तीर्थं पुराणपठनस्तथा ।

देवस्निग्धरं चित्तं तीर्थमित्युच्यते बुधैः ॥४॥

असखिन्ताविरहितं मानसन्तीर्थमुच्यते ।

दाहणाञ्च करौ तीर्थं देवपूजाकरौ तथा ॥५॥

अन्तस्त्रीर्थं भूतशुद्ध्या प्राणायामाञ्च नासिके ।

मन्त्रितस्त्रासनन्तीर्थं पैदकी वसतिस्तथा ॥६॥

अथातः शृणु वक्ष्यामि कालतीर्थानि सुन्दरि ।

वैष्णवानि च शाक्तानि शैवसौरादिकानि च ॥७॥

काल एको विभुः साक्षात् देवो नारायणः प्रभुः ।

क्रियाकृतेरवच्छेदैर्भेदात् स त्रिविधो मतः ।

वर्त्तमानस्य भूतस्य भविष्यन्निति सोपधिः ॥ ८ ॥

सूर्यचन्द्रमसोर्गत्या परमाणुसंज्ञादयः ।

उपायोऽस्य च बहवो वैदिकव्यवहारतः ॥ ९ ॥

दण्डा मनुष्यमानेन षष्ठी राजिन्द्दिवं मतम् ।

ते पञ्चदश पक्षः स्यात् द्वौ पक्षौ मास उच्यते ॥ १० ॥

इन्द्रोः कलास्तु त्रिषथो वर्द्धमानाः परस्परं ।

शुक्लास्ता पञ्चदश वै शुक्लपक्ष इति स्मृतः ॥ ११ ॥

सर्वाणि देवकार्याणि स्नानदानोत्सवादयः ।

प्रशस्त्यन्ते तत्र सख्यौ शशौ यत्र हि वृद्धिमान् ॥ १२ ॥

अन्यास्य पञ्चदश वै कृष्णपक्ष उदाहृतः ।

क्षिणोति चन्द्रमा यत्र नाया प्रतिपदादिषु ।

चन्द्रस्य तु वक्षं यत्र मतमापञ्चमीतिधिः ॥ १३ ॥

एवं पक्षौ शुक्लकृष्णौ पितृणां तदहर्निशम् ।

आश्विनाद्या मता मासाः सौरचान्द्रप्रमाणतः ॥ १४ ॥

मासद्वयमृतुः प्रोक्तो यथैवं कान्तिकौ शरत् ।

एवं षडृतवो मासा द्वादशैवाथने समा ॥

साहस्रिंश च देवानामयनोत्तरदक्षिणे ॥ १५ ॥

तत्राषाढः कार्त्तिकस्य माघो वैशाख एव च ।

तीर्थान्युक्तानि मासा वै चत्वारोऽभीष्टदायकाः ॥ १६ ॥

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च कुर्यादेषु कृती नरः ।

स्नानं दानं तपो होमो गुरुदेवद्विजार्चनम् ॥ १७ ॥

इतिहासपुराणादिपाठश्रवणकर्मणौ ।

कूपारामतडागादिदीक्षाद्याश्च क्रियाः शुभाः ।
 मासेष्वेषु प्रशस्यन्ते विप्रास्तीर्थाश्रया इव ॥१८॥
 वैशाखे यो वसेत् काष्ठां शुचौ श्रीपुरुषोत्तमे ।
 कामरूपे कार्त्तिकिके प्रयागे माघमासि च ।
 यत्र कुत्र मृतोऽप्येष निर्वाणमुक्तिभाग् भवेत् ॥१९॥
 अथ वासौ क्षमीष्वेव कालेषु च स्थलेषु च ।
 अन्तर्जले वा गङ्गायां मृतोऽवश्यं तथा भवेत्^१ ॥२०॥
 आषाढे पद्मकुसुमैः कार्त्तिके तुलसीदलैः ।
 दीपैर्मण्डविधैश्चैव नैवेद्यैश्च यथोचितैः ।
 कुन्दैर्माघे विष्णुपञ्चरात्रे स्नेहान् प्रपूजयेत् ॥२१॥
 विशिष्टमासेष्वेतेषु कास्ततीर्थं विशिष्यते ।
 तृतीया नाम वैशाखे शुक्ला नान्वाक्षया तिथिः ।
 हिमालयगृहे यत्र गङ्गा जाता चतुर्भुजा ॥२२॥
 पुराणे कथिता या च धुगाद्या प्रथमा सखि ।
 ततो जङ्गुसप्तमी च यत्र नामास्तु जाङ्गवी ॥२३॥
 तत एकादशी शुक्ला कास्ततीर्थं हि माधवे ।
 ततो हि द्वादशी शुक्ला प्रशस्तजलदानिका^२ ॥२४॥
 वैशाखी पौर्णमासी च संयुता च विशाखया ।
 शुक्लाषाढा द्वितीया च वैष्णवी तिथिरुत्तमा ॥२५॥

१ B omits verse 20.

२ B has दायिका ।

ततश्च सप्तमी सूर्य-प्रोतिदा दशमी ततः ।
 मन्वन्तरा च विज्ञेया तत एकादशी शुभा ॥२६॥
 हरेरतितरां प्रेष्टा युक्ता भेनानुराधया ।
 यत्र स्वपिति वै विष्णुराद्यपादे जगत्पतिः ॥२७॥
 पौर्णमासी तथाषाढी मता मन्वन्तरा तु या ।
 ततो हि पञ्चमी शुक्ला नागदेवी-प्रियेक्ष्यते ॥२८॥
 अथैवं कार्त्तिके मासि द्यूतप्रतिपदित्यपि ।
 शिबेन गिरिजया यत्र द्यूतं द्यूतं जयप्रदम् ॥२९॥
 दौष्यन्ति भूमिपास्तत्र सेवन्ते तौ द्विजातयः ।
 पराजये न कर्त्तव्यं दुःखचित्तं नृपैः सदा ॥३०॥
 ततो भाद्रद्वितीयेति यमुना यत्र यागतम् ।
 अपूजयद्भर्मराजं स च तां भक्ष्यभूषणैः ॥३१॥
 यमुना च यमस्यैव तौ परस्परपूजितौ ।
 द्वितीयाथै तु तिथये ददतुः प्रथमं वरम् ॥३२॥
 द्वितीये शुक्लपक्षीये प्रिये भातुः ससुः सदा ।
 तद्यि ये सोदराः पूजां करिष्यन्ति मिथः सुखैः ॥३३॥
 मास्यचन्दनतामूलैर्भोजनैर्विविधैः शुभैः ।
 तेषां तासां ययः पापक्षयः स्वजनसङ्गतिः ॥३४॥
 आयुर्वृद्धिश्च भवति धर्मवृद्धिर्दिने दिने ।
 न चापि कलहं द्वेषं पापकर्म च किञ्चन ॥३५॥
 घैशुन्यादि च नो कुर्यान्न चाध्ययनपाठने ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् भाद्रन् भगिनीरपि पूजयेत् ॥३६॥

ततोऽष्टमौ कालतीर्थं गवां मङ्गलपूजनम् ।
 ततो युगाद्या नवमी यत्र चैतायुगोद्भवः ॥३७॥
 ततोऽपि द्वादशी तीर्थं या तु मन्वन्तरा श्रुता ।
 यत्र चोत्तिष्ठते विष्णुः शयनात् पापनाशकः ॥३८॥
 ततो मन्वन्तरा नाम पौर्णमासी तु कार्तिकी ।
 यत्र दामोदरो देवो भक्त्या तु तुलसीदलैः ।
 प्रदीपैस्त्वारुनेवैद्यैरिष्ट आत्मानमर्पयेत् ॥३९॥
 ततः कृष्णा च नवमी युगान्त इति कथ्यते ।
 माघे मासि शिता ख्याता चतुर्थी वरदा शुभा ॥४०॥
 ततः श्रीपद्ममी नाम यत्र लक्ष्मीः प्रपूज्यते ।
 महाकालीसरस्वत्यौ पूज्येते विविधार्घ्यैः ॥४१॥
 ततोऽपि सप्तमी शुद्धा सदा मन्वन्तरा सखि ।
 अरुणोदयनेलायां तत्र स्नायात् शुचौ जले ॥४२॥
 सूर्यायार्घ्यं मुदा दद्यात् सप्तजन्माद्यमुक्तये ।
 गङ्गास्नानममुक्यान्तु सूर्ययज्ञशतैः समं ॥४३॥
 खाने चार्क्षार्घदाने च मन्वावेतावुदीरयेत् ॥४४॥
 यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
 तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरो हन्तु सप्तमी ॥४५॥
 जगनी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
 सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥४६॥
 ततोऽष्टमौ यत्र भौमो विष्णुं प्राप त्यजन्नसून् ।
 तत्र सन्तर्पयेत् भौशं सत्तिसाञ्चत्तिभिस्त्रिभिः ॥४७॥

वेद्याप्रपद्यगोत्राय साङ्गतिप्रवराश्च^१ च ।
 अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भौशवर्षणे ॥४८॥
 अग्नेन खलु मन्त्रेण दद्यादग्नेऽञ्जलिचयं ।
 पितरस्तेन दत्ताः स्युर्विष्णुश्चापि सनातनः ॥४९॥
 ततोऽपि नवमौ नाम महानन्देति गीयते ।
 यत्र विष्णोर्महानन्दो भौशं प्राप्तस्य निर्वृतम् ॥५०॥
 ततो माघौ युगाद्या च पौर्णमासीति गीयते ।
 यथाभिविद्यते विष्णुः सुगन्धिपुष्पवारिभिः ॥५१॥
 ततः कृष्णाष्टमी तीर्थं पितरो यत्र सर्वथा ।
 पूज्यन्ते साधुभिः शार्कैर्धानतः कलियुगस्य च ॥५२॥
 ततश्चतुर्दशी कृष्णा रात्रियोगे शिवप्रिया ।
 अगण्यमहिमाद्या वै शिवरात्रिस्तु गीयते ॥५३॥
 यस्यां पातालभूस्त्वर्गवासिनः शिवमोदिनः ।
 रात्रौ चतुर्षु धाम्नेषु शिवः संपूज्यते सुदा ॥५४॥
 उपवासस्य पूजा च जागरस्य प्रमोददः ।
 येषां भवन्ति तद्भ्रात्रौ स ह्यती सर्वधर्मकृत् ॥५५॥
 एष्वेकमपि पापं किं पुनस्त्रिविधो विधिः ।
 शम्भोश्चतुर्दशी रात्रिर्विष्णोर्जम्बाष्टमी तथा ।
 देव्या महाष्टमी चैव मोक्षदाः स्फुरपोषणात् ॥५६॥
 अमावास्या ततो नाम ख्याता मन्वन्तरा षष्ठि ।
 चतुर्विंशतेषु मासेषु कास्तौर्यानि विद्धि मे ॥५७॥

दिनानि खलु सर्वाणि सन्ति मासचतुष्टये ।

पुण्यानि कालतौर्यानि सत्कर्माहानि सर्वतः ॥५८॥

तथाप्येतानि वां सख्यौ विशिष्य कथितानि च ।

मासेष्वन्येषु यान्येव सन्ति वक्ष्यामि तानि च ॥५९॥

इति बृहद्भूमपुराणे तौर्यकथने वैशाखादिकथनं

पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

पद्ममी चैत्रमासस्य शुक्ला तीर्थमुदाहृतम् ।
यत्र श्रीव्रह्मलोकोऽस्ति संप्राप्ता मानुषालयम् ॥ १ ॥
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीं मुच्यते^१ ।
एषा श्रीपद्ममी कार्त्तया विष्णुलोकगतिप्रदा ॥ २ ॥
ततः शुक्लाष्टमी चैत्रे स्नाताऽश्लोकाष्टमीति ध्या ।
यस्यामश्लोककलिकायुक्तं वारि पिवेन्नरः ॥ ३ ॥
भवत्यश्लोकभाक् तेन स्नात्वा देवींश्च जाह्नवीम् ।
तामश्लोकहराभीष्टमधुमाससमुद्भव ।
पिबामि श्लोकसन्तप्तो मामश्लोकं सदा कुरु ॥ ४ ॥
गङ्गे देवि शिवे मातरश्लोके श्लोकनाशिनि ।
इह लोके परत्रापि श्लोकं हर महेश्वरि ॥ ५ ॥
एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां स्नानं गङ्गाजले चरेत् ।
अश्लोकपुष्पकलिकायुक्तं वारि पिवेदपि ॥ ६ ॥
ततः श्रीरामनवमी पुष्पानक्षत्रसंयुता ।
यस्यां रावणनाशाय प्रादुर्भूतो जनार्दनः ॥ ७ ॥
यस्यां ससीतासौमित्रिभरतं राममीश्वरम् ।

संपूज्योपोष्य तन्नीत्यै न भूयो जन्म लभ्यते ।
 दशम्यां भोजयेदिष्टान् जुहुयाच्च तिलैः शतं ॥ ८ ॥
 ततस्तयोदशी शुक्ला चैत्रे मासि श्रुता सखि ।
 यस्यां संपूज्यते कामः सर्वकामसमृद्धये ॥ ९ ॥
 ततस्तुर्दशी नाम दमनाख्या^१ शिवप्रिया ।
 तत्र ये मूलमन्त्रेण समूलदमनोच्चयम् ।
 निवेदयन्ति गौरौशे तेषां चैवार्चनं फलम् ॥ १० ॥
 चन्द्रनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्माल्यवस्त्रकैः ।
 नानाविधैश्च नैविद्यैः पूजा कार्या सखीद्वय ॥ ११ ॥
 ध्वजच्छचवितानादि देयं कार्यः प्रजागरः ।
 महत्पुष्पमवाप्नोति चाश्वमेधशताधिकम् ॥ १२ ॥
 ततः सौभाग्यदा चैवी चित्रामचचसंयुता ।
 तस्यां चित्रर्चनां पूजां कृत्वा चान्द्रपदं व्रजेत् ।
 पूजयेन्नां भक्तिभावात् चन्द्रशोभितमस्तकाम् ॥ १३ ॥
 वारेऽर्कगुरुमन्दानां चैत्रे मन्वन्तरा यदि ।
 अश्वमेधाधिकं पुण्यं तत्र स्नात्वा लभेन्नरः ।
 दानश्चाचयतां याति पितृणाञ्चापि तर्पणम् ॥ १४ ॥
 वैशाखे मासि शुक्लायां द्वितीयायां जनार्दनः ।
 यवानुत्पादयामास युगञ्चारभवान् कृतम् ॥
 ब्रह्मल्लोकात् त्रिपथगां वृथिव्यामवतारयत् ॥ १५ ॥
 तस्यां कार्या यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

यवान्दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ॥ १६ ॥
 पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमाचलम् ।
 भगीरथञ्च नृपतिं सागरानपि सर्वतः ॥ १७ ॥
 स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ।
 श्रद्धया कल्पते यत्तु तदानन्वाय कल्पते ॥
 गङ्गातीरे विशेषेण सर्वमवयमुच्यते ॥ १८ ॥
 ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यान् जाता पूर्वमुमा सती ।
 तस्यां संपूजनीया सा स्त्रीभिः सौभाग्यवद्भवे ॥ १९ ॥
 उपचारैश्च विविधैः नृत्यगीतोत्सवादिभिः ।
 हेमं विष्णुदत्तैः कुर्यात् ब्राह्मणान् भोजयेदपि ॥ २० ॥
 अथ शुक्ला च दशमी ज्येष्ठे दशहरा स्मृता ।
 हस्तार्धसंयुता भौमे वारे तीर्थं विशेषतः ॥ २१ ॥
 अस्यां स्नानञ्च दानञ्च महापातकनाशनम् ।
 यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ।
 पिबेभ्यः पातकैस्तैः मुच्यते दशभिः परैः ॥ २२ ॥
 गङ्गाञ्च पूजयेद्भक्ता माध्यचन्दनकादिभिः ।
 गङ्गास्तवांश्च शृणुयात् भोजयेत् ब्राह्मणानपि ॥ २३ ॥
 गङ्गावतीर्णा धरणीमस्यां शैलाद्विमासयात् ।
 तस्मात् संपूजयेदत्र शम्भुं भूपं भगीरथम् ॥ २४ ॥
 विरिञ्चिं कुलशैलाञ्च धरणीं सागरानपि ।
 हंसकारण्डवास्थांश्च पक्षिणः स्त्रीगणानपि ॥

होमं कुर्याद्विशेषेण करवीरेः सितैः शतम् ॥२५॥

एवं दशहरा-पूजां यः करोति नरोत्तमः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा भक्तितत्परः ॥

अश्वमेधादयो यज्ञास्तेनैव तु कसौ कृताः ॥२६॥

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य युक्ता चेत् ज्येष्ठया भवेत् ।

महाज्येष्ठेति विशेषा युक्ता वायुनुराधया ॥

शनिवारस्य योगस्तु फलाधिक्यात् प्रशस्यते ॥२७॥

महाज्येष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमञ्जनात् ॥२८॥

इन्दुयहसहस्राणां सूर्य्ययहशतेष्वपि ।

फलं दत्ते भगवती महाज्येष्ठौ महाफला ॥

स्नानदानजपादिषु^१ गङ्गातीरे विशेषतः ॥२९॥

आषाढ्याः परतः कृष्णा पञ्चमी अवणायुता ।

अर्हा वाजसनीयास्त्राध्यायिमान्तु द्विजम्भनाम् ॥

उपाकर्मणि केषाञ्चित् केवलापि मता तथा ॥३०॥

सखि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षे कसौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥३१॥

गन्धमाद्यैस्तथा यस्त्वैर्यवगोधूमपिष्टकैः ।

सगौरसैर्भक्ष्यभोज्यैस्तथा वज्रविधैः फलैः ॥

रात्रौ जागरणं कुर्यात् नृत्यगीतमहोत्सवैः ॥३२॥

निर्माय प्रतिमास्तासु कृष्णं नन्दवधून्तथा ।

देवकौञ्चापि संपूज्य लभेत् सर्वार्थसाधनम् ॥ ३३ ॥
 अष्टम्यां केवलायाञ्च पूजा कार्या विधानतः ।
 निग्रीयथापिनी युक्ता रोहिण्या सा फलाधिका ॥ ३४ ॥
 तस्यां संपूजयेत् कृष्णं दुर्गां नन्दवधून्तथा ।
 देवकीं रोहिणीं रामं यमुनां नन्दमेव च ॥
 वसुदेवं तथा कंसं नारदञ्च महासुनिम् ॥ ३५ ॥
 विनापि भाद्रमासेन रोहिण्या सहितासु च ।
 कृष्णाष्टमीषु सर्वासु सम्पूज्यौ शिवकेशवौ ॥ ३६ ॥
 तथापि रजनीयोगोऽपेक्ष्यते वै फलाधिकः ।
 शृणुयात् कृष्णमाहात्म्यं कृष्णजन्मकथामपि ॥
 उपवासञ्च कर्त्तव्यो जागरसु महोत्सवेः ॥ ३७ ॥
 जयन्ती नाम योगोऽयं दैवतैश्च प्रशस्यते ।
 पूजोपवासकर्मादौ नवम्या वेध इष्यते ॥
 जन्माष्टम्यान्वर्द्धरात्रिव्याघ्रायां वैदिकक्रियाः ॥ ३८ ॥
 यदाख्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके च यत् ।
 सप्तजन्मार्जितं पापं स्तुत्यं वा यदि वा व्रतम् ॥
 तत्कालयति भूतेशं तस्यामभ्यर्च्य भक्तिः ॥ ३९ ॥
 होमजप्यादिदानानां फलञ्च शतसंमितम् ।
 संप्राप्नोति न सन्देहो यच्चान्यन्मनसेषितम् ॥
 उपवासञ्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः ॥ ४० ॥

१ B omits four lines from

देवकौञ्चापि संपूज्य to दुर्गां नन्दवधून्तथा ।

एवं कृत्वा विधिं सम्यक् परचाहनि भक्तिमान् ॥
 अरुणोदयवेलायां स्त्रियोऽपि च विभूषिताः ॥४१॥
 नदीषु च तडागेषु प्रतिमाः स्थापयेच्च ताः ।
 कृत्वा महोत्सवांस्तत्र चागच्छेयुर्महानपि ।
 तिथिभान्ते मुदा कुर्व्युः पारणं वैष्णवैः सह ॥४२॥
 यद्येकयामराद्यन्मादधिके तिथिभे लभे ।
 तथा सतीच्छया काले पारणाचरणं सखि ।
 दक्षिणां रुचिरान्दद्यात् गुरवे ब्राह्मणाय वा ॥४३॥
 गवां पूजा च विविधा कर्त्तव्या नवमीदिने ।
 गोपानां प्रीतिदानेन धर्मैः सम्यक् वर्द्धते ॥४४॥
 कृष्णपक्षे भाद्रपदे कन्दोगानां दिजम्बनां ।
 पुण्यायां प्रोक्तमतुल्यमुपाकर्म्मविधानतः ॥४५॥
 भाद्रे सिता द्वितीया च पुष्पा मन्वन्तरा मता ।
 स्त्रीणामन्योत्सवः पुण्यं क्षानदानादिमङ्गलं ॥४६॥
 पञ्चम्याश्च ततः कुर्यात्सर्पाणां देवतार्चनं ।
 ततः षष्ठी च सामान्या मासि भाद्रपदे शिवा ॥४७॥
 नाका पापहरा तत्र क्षानाद्यद्यमुच्यते ।
 ततश्चतुर्दशी कृष्णा दापराद्या महाफला ॥४८॥
 ततः प्रतिपदं शुक्लामारब्ध चाज्ञया हरेः ।
 इन्द्रः पाशयते पृथ्वां त्रीहिग्रस्तौषधीः स्वयं ॥५०॥
 तस्मात् स तत्र संपूज्यः सभार्यश्च दिने दिने ।
 सगणः सानुयाचश्च सायुधश्च सवाहनः ॥५१॥

पटभित्तिस्ततो देवो राज्ञा पूज्यो विशेषतः ।
 पचेऽपि समुदायेऽथ प्रत्यहं मघवेज्यते ॥५२॥
 सप्तम्याश्च तथाष्टम्यां नवम्याश्च विप्रिय्य च ।
 शिवौ शिवश्च देवीश्च पूजयेयुः स्त्रियो व्रतैः ॥५३॥
 द्वादश्यामत्र नृपतिः शक्रमुत्थाप्य पूजयेत् ।
 अत्र पार्श्वपरौवर्त्तः शयानस्य हरेरपि ॥५४॥
 इत्यश्च अवणायोगात् अवणदादग्नी मता ।
 कश्यपाददितौ जात उपेन्द्रो यत्र वामनः ।
 खानदानोपवासादि कुर्यान्नत्र हि वैष्णवः ॥५५॥
 अथैव शुक्लपक्षे हि सिंहाग्ने दिगम्बरे ।
 अगस्त्यं पूजयेत्प्रातः प्रत्यहं मानवो गृही ॥५६॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तं दत्तपाचसंयुतं ।
 नानाभक्ष्यफलैर्युक्तं तास्रपाचसमन्वितं ॥५७॥
 अङ्गुष्ठमात्रपुरुषं कुम्भजातं चतुर्भुजं ।
 सुवर्णप्रतिमायान्तु पूजयेद्दक्षिणामुखः ॥५८॥
 धान्यसप्ताम्बरैर्युक्ते निदध्यात्प्रतिमां घटे ।
 धेतुं सवत्सां दद्याच्च ब्राह्मणाय पयस्विनीं ॥५९॥
 एवमेव विधानेनागस्याचार्यं प्रदापयेत् ।
 काशपुष्पप्रतीकाश्च अग्निमारुतसम्भव ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥६०॥
 होमं कृत्वा ततः पश्चात् वर्जयेन्नामवः फलं ॥६१॥

एवं कृत्वा चेन्द्रलोकं रूपारोग्यसमन्वितः ।
 प्राप्नोति सखि यः सम्यक् सप्तैवार्धान् प्रयच्छति ॥६२॥
 उदेति यावद्भगवानगच्छो व्योचि तावतः ।
 काशाम् रूपूजयेत्तं वै कन्यासिंहांशकान्तरे ॥६३॥
 तावच्च भोजयेद्विप्रान् परमान्नफलादिभिः ।
 दत्त्वा च दक्षिणं शृङ्गं दद्यात्सर्वं द्विजातये ॥६४॥
 यद्यहं प्राप्नुयां कामं भगवन्मनसेषितं ।
 त्वत्प्रसादाद्विघ्नेन भूयस्त्वां पूजयाम्यहं ॥६५॥
 इत्येवं प्रार्थयेत्काशीवासिनं कुम्भसम्भवं ।
 इत्येवं सखि ते प्रोक्तान्येतानि दश पक्ष च ।
 कालतीर्थानि परतः शृणु वक्ष्यामि पक्षतः ॥६६॥
 इति सहस्रद्वर्मपुराणे व्यासजावाक्सिस्मादे तीर्थकथने
 अगच्छार्घ्यः षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

देवुवाच ।

सख्यौ तीर्थानि तिथयः पितृणां प्रीतये पराः ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षीयाः पितरस्तत्र लिप्यवः ॥१॥

प्रत्यहं तासु कुर्वीत आहुं वै पार्वणं विधिं ।

देवीं मामेव विधिना पितृरूपामधिष्ठितां ॥२॥

यजेयुः प्रथता मर्त्याः कन्यासंस्मरे रवौ सति ।

पूजा ने आहुत्वरूपेण परमप्रीतिदायिनी ॥३॥

अहमेव स्मधा स्मृता नम ओङ्कार एव च ।

विशेषात् स्तवमेवाहं विष्णौ सुप्तेऽपि सर्व्वथा ॥४॥

तस्मादपरपक्षेऽस्मिन् आहुं कुर्याद्दिने दिने ।

तदग्रत्वा पञ्चमीतो दशमीतस्ततोऽप्यलं ॥५॥

ततोऽप्यशक्नौ शीघ्रेण दिनानि तत्र नापि चेत् ।

अमावस्यादिने आहुं कर्त्तव्यं नात्र संशयः ॥६॥

तत्राप्यभावे कर्त्तव्यं आहुं दीपान्वितातिथौ ।

तस्माद्यज्ञोऽपरे पक्षे कर्त्तव्यः आहुतर्पणे ॥७॥

सतिसं तर्पणं कार्य्यं गङ्गायामितरत्र वा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं सतिसं त्विह ॥८॥

मघाद्यां पिण्डदानन्तु न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥९॥

आहवेषु विपद्यानां जलाग्निष्टगुपातिनां ।

चतुर्दशां भवेत् पूजा अमावास्यां तु कामिकी ॥१०॥

उपसर्गमृतानाञ्च तथैव चात्माधातिनाम् ।

पिण्डश्चोदकदानञ्च कर्त्तव्यमिह वर्त्तते ॥ १ १ ॥

स्त्रियाः सूतिविपन्नायाः श्राद्धमत्र विधीयते ।

श्राकश्राद्धमिहाहृत्स्वां पितृणां प्रीतिदायकम् ॥ १ २ ॥

त्रयोदश्यान्तु मधुना पायसैः श्राद्धमिष्यते ।

पुत्रवानपि तत्कुर्व्यात् न चेत्कान्यं भवेद्धि तत् ॥ १ ३ ॥

इत्थं युगाद्यापि मता कृष्णाश्विनत्रयोदशी ।

अथातः शृणु वक्ष्यामि श्रत्यूजादिनानि मे ॥ १ ४ ॥

जाबालिर्वाच ।

पितरूपा कथं देवौ स्वधाभोक्त्रौ स्वयं शिवा ।

कथं वा श्रावदौ पूजा अकाले युज्यते गुरो ॥ १ ५ ॥

व्यास उवाच ।

एवमेव ततः सख्यौ देवीं पप्रच्छतुः शिवा ।

तदहं तेऽभिधास्यामि शृणुष्वैकमना द्विज ॥ १ ६ ॥

सख्यावुचतुः ।

कथं नु भवती भूता पितरूपा स्वधारिणी ।

श्रतृक्काले तवार्चा वा कथमाकालिकी शिवे ॥ १ ७ ॥

इति बृहद्भर्मपुराणे सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

आसीद्राजा दशरथः कोशलाधिपतिर्नृपः ।
 सूर्यवंशसमुत्पन्नः सप्तद्वीपपतिर्महान् ॥ १ ॥
 यज्ञा दाता धर्मपरः शास्त्रतः सत्पराक्रमः ।
 सार्द्धसप्तशतं भार्यास्तस्यासन् पृथिवीपतेः ॥ २ ॥
 कौशल्या केकयी चापि सुमित्रा चापि तस्य ह ।
 तिस्रो महिष्यः सुभगाः सञ्जीवाम्बारुखोचनाः ।
 आसंस्तस्य नृपस्यासीन्नासु योग्या न सन्ततिः ॥ ३ ॥
 विभाण्डकसुतं नासा चण्ड्यशृङ्गं समाश्रितः ।
 पुत्रार्थमुद्यतः कर्तुं क्रतुं क्रतुमर्ता वरः ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु ब्रह्मा सुरगणैः सह ।
 गत्वा वैकुण्ठभवनं वैकुण्ठे समुवाच सः ॥ ५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नारायण जगन्नाथ वैकुण्ठ परमेश्वर ।
 जनार्दन इषीकेश केशवानन्त माधव ॥ ६ ॥
 लङ्कायां राक्षसपतिर्विहितस्ते दुरासदः ।
 तं निहन्तुं क्षितौ नाथ मानुषीं तनुमाश्रय ॥ ७ ॥

मया त्वस्मै वरो दत्तः सर्वावध्यत्वमीक्षितम्
नामृच्छात् स स्वयं मोहान्मानुषावध्यतां कुधीः ॥८॥
भक्ष्या नो मानुषा एवमवलेपाज्जनार्दन ।
तस्मात् त्वं मानुषो भूत्वा रावणं वह्नि कण्टकम् ॥९॥
राजा दशरथो मर्त्या पुत्रार्थो यततेतराम् ।
तस्य त्वं वैष्णवाग्र्यस्य पुत्रत्वं याहि माधव ॥१०॥

भगवानुवाच ।

ब्रह्मन् सत्यमिदं ज्ञातं मयापि निश्चयेन वै ।
मानुषोऽहं भविष्यामि तं वधिष्यामि राक्षसम् ॥११॥
किन्त्वेकमस्ति कर्त्तव्यं गोपनीयं त्वया सह ।
देवाः स्वस्त्रास्त्रयं द्यान्तु साहाय्याय च मे भुवि ।
अथवागरसङ्घेषु भवन्तु भावयन्तु च ॥१२॥
इत्युक्त्वा देवतवर्गान्विनियोञ्च तथा तथा ।
ब्रह्मणः सह लक्ष्णोऽगात् कैलासं यत्र पार्वती ॥१३॥
तौ तत्र शम्भुना वृष्टौ पूजितौ च समर्चणैः ।
ततो ब्रह्महरीशस्ते उपतस्तुदमान्ता माम् ॥१४॥
उद्यतेषु प्रणम्य मां तेषु देवेषु भक्तजोः ।
निःसृतैका भगवती महामेघप्रभा शुभा ॥१५॥
अष्टादशभुजा चन्द्रकलाकलितमस्तका ।
देवीभिरष्टभिर्युक्ता जयन्त्यादिभिरुत्तमा ॥१६॥
भवयौवनसम्पन्ना नामाभरणकोशयुक्ता ।
स्वर्णचिंहासने पद्मे लसन्ती सोमलोचना ॥१७॥

तामेव संप्रणम्यैव जगदुक्ते स्तुमीक्षितम् ।

तच्च विष्णुस्वाचेदं शृण्वतः कामवैरिणः ॥१८॥

भगवानुवाच ।

भानरम् विष्णुभाषे ब्रह्मायं दैवतैः सह ।

उपारुणद्वावणस्य वधाय लोकदूषिणः ॥१९॥

अतस्तस्य वधार्थाय मानुषत्वं प्रजाम्यहम् ।

अथवानरसङ्घेषु देवा यास्यन्ति सम्भवम् ॥२०॥

किन्तु त्वं सेवितानेन रावणेन महात्मना ।

अथस्य पूजितः प्रभुर्यावज्जीवं दिने दिने ॥२१॥

त्वद्भक्तः शिवभक्तो वा मद्भक्तो वा कथं मया ।

हन्तव्यः शैलतनये न मास्य देष्टि यः कश्चित् ॥२२॥

धुवाभ्यां देवदेवीभ्यां वर्द्धितः स च दर्पितः ।

विशेषतस्तमेवास्ते देवी लङ्केश्वरी शुभा ॥२३॥

अतस्त्रैलोक्यरक्षायै रावणस्य वधादिह ।

चिन्तयोपायमतुलं यत्प्रतीत्या विधेत सः ॥२४॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।

विहस्योवाच देवेशं विष्णुं प्रभुमनामयम् ॥२५॥

चण्डिकोवाच ।

सत्यं तेनाराधिता च भक्ता च समुपाशिता ।

प्रभुसाराधितत्वेन सत्त्वा सगन्ध तावृषी ॥२६॥

नैवावशिष्टं किञ्चास्ति प्राप्यस्य तस्य दुर्लभम् ।

अधुना स्वविनाशाय लोकानुद्भवत्यसौ ॥१७॥
 मया विचिन्त्यते तस्य निधनाय दुरात्मनः ।
 ब्रह्मणा तु दरो दत्तस्तेन चाहमुपासिता ॥१८॥
 आराधितस्य भूतेशस्त्वाह न देष्टि स कश्चित् ।
 मानुषा भोजनं तस्य कस्मादेष मरिष्यति ॥१९॥
 उपासस्मिन्नितो यो हि ब्रह्मणा कृत एव सः ।
 यस्त्वामुपाहणतस्य वधे मानुषभावतः ॥२०॥
 किन्तु त्यक्त्वा मया लब्धा त्वया सा धर्मिता भवेत् ।
 तस्मात् त्यज्यामि तां लब्धां तत्रोपायं शृणुष्व मे ॥२१॥
 त्वयि मानुषतां जाते तव पत्नीञ्च मानुषीम् ।
 त्रिधं देवीं मद्विभूतिं हरिष्यति दुरात्मवान् ॥२२॥
 सा तु लक्ष्मीर्यदा तस्य पुरीं यास्यति सुन्दरी ।
 तदा शम्भोरनुमते तां त्यज्यामि पुरीं प्रभो ॥२३॥
 मम प्रतिनिधीभूतां यदा लक्ष्मीं तव प्रियाम् ।
 अवमंशति दुष्टात्मा तदा स ह्रासमेव्यति ॥२४॥
 अतस्त्वं चाहि मानुष्यं तद्वधे च ममः कुरु ।
 त्वया च स्मरणीयाहं यदि गुप्ता तदा तदा ।
 साहाय्यन्ते करिष्यामि शम्भुस्यैव प्रसाद्यताम् ॥२५॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तः स तद्या देव्या शृण्वतोर्देवयोस्तयोः ।
 परमं प्रीतिभाषसः शिवमैवमेव केववः ॥२६॥
 देव्या अनुमतः शम्भुरीक्षिते हरिणा तदा ।

उवाच वचनं हर्षात् प्रोत्फुल्लनयनः शिवः ॥३७॥
 अहञ्चावतरिष्यामि वानर्यां पृथिवीतले ।
 चैल्लोको दुष्करं कर्षं करिष्यामि मुदे तव ॥३८॥
 तवाज्ञामनुयास्यामि लोकातीतपराक्रमः ।
 दशग्रीर्वेण तेनाहं नत एकादशो न च ॥३९॥
 तेन चैवापराधेन मर्हयिष्यामि तं ध्रुवम् ।
 मन्दिना मेऽभिग्रभोऽसौ रावणो राक्षसाधिपः ॥४०॥
 मनुष्यावदना जीवा भवितारो वधे तव ।
 अतोऽहं वानरो भूत्वा करिष्यामि मुदं तव ॥४१॥
 मयि याते तु कदायां देवौ त्यज्यति तां पुरीम् ।
 किं करिष्यति च ब्रह्मा ब्रूतां तच्च तु कर्मणि ॥४२॥
 देव्युवाच ।

इत्युक्तः शूलिना कृष्णः परं हर्षमुपागतः ।
 हर्षान्मुपूर्णया वृद्ध्या ब्रह्माणं समुदैक्षत ॥४३॥
 ब्रह्मोवाच ।

अहञ्चावतरिष्यामि चक्षयोनीं महावज्रः ।
 तव मन्त्री भविष्यामि शुभाशुभविवेचनः ॥४४॥
 जात एव पुरा तच्च धर्मी देवो विभीषणः ।
 सर्वथा सङ्गृह्यते रक्षो देव मानुषतां व्रज ॥४५॥
 देव्युवाच ।

इत्येवमुक्ता विजये जये सखि
 ब्रह्मादयस्ते मुदिता बभूवुः ।

तं मेनिरे चैव हतश्च रावणं
जग्मुस्तथा चक्रुरथोचिताः क्रियाः ॥४६॥
समाजगामाथ महीं हरिः स्वयं
राज्ञोऽजपुत्रश्च बधूषु जन्मने ।
एकस्रतुङ्गा चहसंविभागात्
ब्रह्मैव तदाशरणं चतुष्कम् ॥४७॥

इति बृहद्भूमपुराणे रावणबधोपायोऽष्टादशोऽध्यायः ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

कौशल्या सुषुवे रामं भरतं त्रेकयी नृपात् ।
 सुमित्रा सुषुवे पुनौ शत्रुघ्नलक्ष्मणौ यमौ ॥१॥
 रामश्च भरतश्चैव ध्यामौ दूर्वादक्षप्रभौ ।
 पीतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सर्वे सुन्दरविग्रहाः ॥२॥
 रामस्यानुगतो वाल्यालक्ष्मणो लक्ष्मणान्वितः ।
 भरतश्च च शत्रुघ्नो लोकचिन्तानुरञ्जकाः ॥
 सर्वे बभूवुः सततं सर्वदा धर्मचारिणः ॥३॥
 अथायोध्यां समागत्य विश्वामित्रो महासुनिः ।
 रामं दशरथं भूपमथाचत मल्लारकम् ॥४॥
 राजा कष्टाद्ददौ पुत्रं रामं लोकमनोरमम् ।
 रामश्च पितरं गत्वा लक्ष्मणानुगतो ययौ ॥५॥
 ताड़कां राक्षसीं हत्वा लब्ध्वा चास्त्राणि तन्मुनेः ।
 जगाम सुनिना सार्द्धं यत्र रक्षोभयं^१ क्रतौ ॥६॥
 हत्वा सुबाहुं तद्यज्ञे राक्षसं ताड़कासुतम्^२ ।
 मारौचमपि निःसार्य वाणेनैकेन राक्षसः ।

रक्षित्वा तत्कृतं स्तेभे सुनिभस्तु शुभाश्रियः ॥७॥
 ततस्तु सुनिभिः सार्द्धं विश्वामित्रेण चर्षिणा ।
 जगत्तुर्मिथिला वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥८॥
 गच्छन्वहस्यामित्रेण रतां गौतमशापिताम् ।
 विमोक्ष्य शापात् प्रापद्य गौतमं रघुनन्दनः ॥९॥
 प्रविश्य च पुरीं तत्र ददृशे जनकं नृपम् ।
 ददौ^१ परिचयं तस्मै जनकाय स कौशिकः ।
 रामलक्ष्मणयोर्भाषोः श्रुत्वा स सुसुदे नृपः ॥१०॥
 रामोऽथ चापं परमं शूराणां शौर्यनाशनम् ।
 श्रुत्वानाद्य समानाद्य^२ वभञ्ज भीमनिस्त्रनम् ॥११॥
 ततः स जनको राजा भूपं दशरथं सुदा ।
 दूतैः सपुत्रमानाद्य तत्सुतेभ्यो ददौ सुतः ॥१२॥
 सीतां ददौ स रामाय भरताय च माण्डवीम् ।
 लक्ष्मणायोर्मिलान्तस्यानुजाय श्रुतकीर्त्तिकाम् ॥१३॥
 रामादथस्ते संप्राप्तसंमानाः सह धनतः^३ ।
 अयोध्यां गन्तुमारब्धा ददृशुः पथि भार्गवम् ॥१४॥
 तस्य दर्पं महाक्रोधं तथा स्वर्गपथं प्रभुः ।
 तस्मैव धनुर्वैकेन वाणेन रघुनन्दनः ।

१ A has ददं । २ A and B have श्रुत्वानाद्य समानाद्य ।

३ A has सह पत्नयः । C has सह पुत्रयः ।

हत्वा गृहीत्वा तच्चापं भार्गवेण नतः स्तुतः ।
 आजगाम मुदा सर्वैः सहायोद्धां मुदान्विताम् ॥ १५ ॥ १६ ॥
 रामस्य विरहेणात्तान् पौरान् सम्भूरयन्निव !
 प्रमोदैर्द्विगुणीभूतैः सन्नितीयः स्त्रिया तदा ॥ १७ ॥
 मातामहगृहं याते भरते मातुलेन वै ।
 इत्येष सम्मतः सर्वैः राजा रामाभिषेचने ॥ १८ ॥
 तदासीमुत्ततः श्रुत्वा कैकेयी विमनान्तरा ।
 दासीबुद्ध्या विघटिता प्रावृषा सार्धुनी चया ॥ १९ ॥
 निजपुत्रे तु भरते प्रतिपादयितुं श्रियम् ।
 विवाहयामास रामं बद्धा सत्येन भूपतिम् ॥ २० ॥
 सा दैवशोदिता रामं सखि हे विजये जये ।
 गुणाभिरामं सर्व्वेषामारामं कटुवाचया ॥ २१ ॥
 रामस्तु प्रस्तुतान्तां वै राव्यलक्ष्मीं विहाय वै ।
 पितुः सत्यं पालयितुं चिन्ता शोकार्णवे जनान् ।
 याचामरक्षवाचाय चकार रघुनन्दनः ॥ २२ ॥
 तातं शोकार्णवे मग्नं कौशल्यां मातरं तथा ।
 सुमित्रां सम्प्रणम्यैव स्त्रीतवक्रो जगाम ह ॥ २३ ॥
 अनुव्रजज वैदेही लक्ष्मणस्य महाबलः ।
 चीराजिनजटाधारं रामं राजीवलोचनम् ॥ २४ ॥
 कैकेयी त्वरयामास वनं गच्छेति निष्ठुरम् ।
 रामस्य दत्त्वा विप्रेभ्यो धनानि प्रययौ पुरात् ॥ २५ ॥
 पुण्यायां श्रुक्तदशमीदिने रामः स्त्रिताननः ।

राज्यप्रतिनिधीभूतं वनवासमरोचयत् ॥२६॥
 अनुजग्मुः समं^१ पौराः सुमन्मसहितं रथम् ।
 प्रावृक्ष नावं सरयूं तीर्त्वा गङ्गां ददर्श सः ॥२७॥
 तत्र सीता सुरधुनीं गत्वा सुखा च भक्तिः ।
 वलिभिर्मत्स्यमांसाद्यैर्गङ्गापारं ततो ययुः ॥२८॥
 शृङ्गवेरपुरे तत्र मत्स्यजौविगुहालये ।
 सूतो विशर्जितोऽयोध्यामागमत्पौरकाश्च ते ।
 विलप्य बद्ध्वा रामं ध्यात्वा प्राणान् जहौ नृपः ॥२९॥
 रामश्च सह सौमित्रिसीताभ्यां हि वने भ्रमन् ।
 धनुष्पाणिमुंजीन् रचन् बभ्राम वनराजिषु ।
 चित्रकूटं ययौ शैलं भरद्वाजस्य शासनात् ॥३०॥
 दृष्ट्वा त्वराजकेऽमात्या वग्निष्ठाद्याश्च भूसुराः ।
 आनाय्य भरतं राज्ञः सत्क्रियां समकारयत् ।
 रामशून्यां पुरीं बृहदा मातरं समभर्त्सयत् ॥३१॥
 सपौरः सानुगामात्यो रामं द्रष्टुं ययौ वनम् ।
 शत्रुघ्नेन सह भ्राता सर्वाभिरपि मातृभिः ॥३२॥
 समतीत्य बह्वन् देशान् भरद्वाजं प्रणम्य च ।
 ददर्श चित्रकूटादौ रामं चौरजटाधरम् ॥३३॥
 भरतेनाथ पौरैश्च वग्निष्ठाद्यैस्तथर्विभिः ।

१ A and C have समे ।

उक्तं वाक्यमनादाय रामेधनमरोचयत् ॥ ३४ ॥
 भरतस्तु न्यासभूतं रामराज्यमुपाददत् ।
 पादुके चाभिषिष्यास्य नन्दिग्रामे तथा स्थितः ॥ ३५ ॥
 रामश्च दण्डकारण्यं जगाम दुर्गमं वनम् ।
 तत्र हत्वा विराधाख्यं दनोः पुत्रं महाबलम् ।
 स्थितिं चक्रे पञ्चवक्त्रां हत्वा पर्णकुटीरयम् ॥ ३६ ॥
 तत्र सूर्यनखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ।
 राममैच्छत् पतिं कर्तुं सीतां भुक्त्वा सखीद्वय ॥ ३७ ॥
 तस्यास्तु दुष्टनिर्वन्धं दृष्ट्वा सौमित्रिरेव हि ।
 रामाञ्जया श्रेयासा नाथे कर्णे जघाम ह ॥ ३८ ॥
 प्लिखनाया सूर्यनखा खरदूषणकादिकान् ।
 जगाद् बदती सर्वं श्रुत्वा तेऽपि समागताः ॥ ३९ ॥
 तान् राम एक एकेन चतुर्दशमहस्त्रिणः ।
 जघाम नापि तत् दृष्ट्वा जगाम रावणं प्रति ॥ ४० ॥
 रावणस्तन्मुखात् श्रुत्वा सीतां परमसुन्दरीम् ।
 हर्तुं मारीचमकरोत् सहायं ताडकासुतम् ॥ ४१ ॥
 निवारितोऽपि बभूवो मारीचेन स रावणः ।
 कालेन बलिनापन्नो नागटञ्जान्तदधो हितम् ॥ ४२ ॥
 मारीचो राघवान्मृत्युं वरं मत्वा तथाकरोत् ।
 सौवर्णे हरिणे भूत्वा सीतादर्शनमागतः ॥ ४३ ॥
 तं जानकी मृगं चित्रं चर्क्ष्यैच्छत् प्रभोः पुरः ।

रामस्यागाङ्गुल्याशिर्षच्छासो रचकः स्मितः ॥ ४४ ॥
 स रावणस्य कार्यार्थी मारीचो मृगदर्शनः^१ ।
 दूरं गतोऽनु रामोऽपि यद्यौ तं चित्रदर्शनम्^२ ॥ ४५ ॥
 रामचित्रेषुषा रचः पपात सख्यणं रुवन् ॥ ४६ ॥
 सख्यणेत्याकुलं शब्दं श्रुत्वा सीताय सख्यणम् ।
 अवदद्भ्रातरं याहि मायाविनाशितं द्रुतम् ॥ ४७ ॥
 यदि यास्यसि नैनं त्वं तदा पीत्वा विषं सिधे ।
 इत्यादिकटुवाक्येन स यद्यौ यत्र राघवः ॥ ४८ ॥
 एतदन्तरमावाद्य रावणो भिक्षुरूपधृक् ।
 आगत्य चोक्त्वा कौशल्या त्वां दिदृक्षुरिति त्वरा ।
 मृहीत्वा रथमारोप्य स्वरूपेण समापतत् ॥ ४९ ॥
 सा वृद्धा खेगतात्मानं राक्षसस्य रथोपरि ।
 राक्षसेन हतां मत्वा चुक्रोश रामसख्यणौ ॥ ५० ॥
 क्रोशन्तीं तां भूषणादि चिपन्तीं कौ मृपात्मजाम् ।
 हरन् खेडुष्यत सखि पश्चिरात्ता जटायुषा ॥ ५१ ॥
 जटायुर्युयुधे भूरि सखा दशरथस्य सः ।
 तं पराभूतवान्देवात् तेन चैव निपातितः ॥ ५२ ॥
 तं निपात्य गतो सङ्गां राक्षसीगणमध्यतः ।
 अशोकवनिकामध्ये ररच जमकात्मजाम् ॥ ५३ ॥
 सा रामघ्नीना तत्रैव तस्थौ रावणवेश्यानि ।
 वज्रशः कथिता चापि स्मरन्ती राघवं सदा ॥ ५४ ॥

ब्रह्मणो वचनादिन्द्रः प्राशयच्चरु मैथिलीम्^१ ।
 तेन तस्याः चुधा दृष्ट्वा गता यावत् क्षिता तथा^२ ॥५५॥
 अथ रामः समागत्य तामदृष्ट्वा प्रियां हृदन् ।
 बभ्रामाप्राप्य हत्वा च कवन्धं घोरराक्षसम् ।
 श्वासमात्रावग्रेवं तं ददर्श च जटाधुषम् ॥५६॥
 स शोक्त्वा रावणं सीताहारकं सकृदेव तु ।
 तत्प्राञ्ज प्राणमास्तोक्य रामं सञ्जणमेव च ॥५७॥
 ततः स श्वरिं दृष्ट्वा कृत्वा स्वर्गगताच्च ताम् ।
 श्वयमूकं ययौ त्रैलोक्यं सुग्रीवो यत्र वानरः ॥५८॥
 वानरैर्हनुमन्नीलनलतारैः सह क्षितम् ।
 सुग्रीवं वालिना भ्रात्रा हतभायं सुदुःखिनम् ॥५९॥
 शस्त्रायमकरोदीरं सूर्य्यपुत्रं कपीश्वरम् ।
 अस्थिकूटं पदा क्षिप्त्वा भित्वा शालांसि सप्त वै ॥६०॥
 हत्वा च वालिनं वीरं लाङ्गूलवज्जुरावणम् ।
 स्थापयामास किष्किन्ध्याराज्ये सुग्रीवमीश्वरम् ॥६१॥
 एवमुक्त्वा वानरे मासि कर्म कृत्वा वने क्षितः ।
 सुग्रीवश्च प्रतिज्ञाय सीतोद्धारं पुरं ययौ ॥६२॥
 पौर्णमास्यान्तु कार्त्तिक्यां सुग्रीवो रामभागवत् ।
 दूतैः कपीन् समानास्य जगाद रघुनन्दनम् ॥६३॥

१ B has पायसचरु मैथिली ।

२ B has another line here भोजयामास सुखादु शम्भुं दृष्टि-
करं ययः ।

प्रभो एते समाधाता स्रज्वाश्च वानरा अपि ।
 जाम्बवदाक्षिपुस्त्रादिप्रधानास्तत्क्रियार्थिनः ॥६४॥
 सैकादशसहस्राणि सशतानि दशैव तु ।
 स्रज्वाणि स्रज्जु कोटीनां तथा स्रज्वाणि केवलम् ॥६५॥
 चत्वारिंशत् सप्त वापि तथा दशसहस्रकम् ।
 स्रजवानरसंचानां संख्येयं परिगण्यते ॥६६॥
 यच्च स्रज्जु स्रज्वाणां जाम्बवान् यच्च साधिपः ।
 अपरे वानराः सर्वे गोलाङ्गूलादिजातयः ॥६७॥
 सुमेरुमलयादिस्थाः सर्वे एते महावक्त्राः ।
 धाम्नु भूमण्डलं सर्वं मृगयन्तु मृयात्मजाम् ॥६८॥
 मासस्याभ्यन्तरे वृत्तं कथयिष्यन्मि मामिति ।
 इत्युक्त्वा प्रेषयामास वानरास्त्रिदिशः^१ परान् ॥६९॥
 ततो याता दिशं धाम्नां जाम्बवानङ्गदादयः ॥७०॥
 इन्द्रमांसाश्च रामस्य गृहीत्वैवाङ्गुरीयकम् ।
 करिष्यन्मुष्करं साक्षात् देवदेवो महेश्वरः ॥७१॥
 सुग्रीवदेप्रितान्देशान् विचित्र्याप्राप्य मैथिलीम् ।
 अतीतकालनियमा मरणे निश्चयं दधुः ॥७२॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सम्पाती पचिसत्तमः ।
 श्रुत्वा रामं दग्धपचः पक्षौ प्राप अगाद च ।
 सीता वसति सङ्घात्वा रावणेन हतेति तान् ॥७३॥

देव्युवाच ॥

इदन्ते वै श्रुत्वा वचनममलं पक्षिवरतः

समुत्तस्थुर्षष्टा जलधितटमीषुः कपिगणाः ।

विलोक्यान्नेर्वेलां चकितश्चक्षुः श्रामत स मे

हनूमांस्तत्पारं जिगमिषुरभृदृचपमतः ॥ ७४ ॥

इति वृहद्भर्मपुराणे तीर्थप्रादुर्भावे सीतावृत्तान्तसामे जन-
विंशोऽध्यायः ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ॥

वायुजो वायुवेगेन स्त्रे गच्छन् सुरसामुखं ।
 प्रविश्य कर्णरन्ध्रेण निःससाराणुतां गतः ॥१॥
 ततः स सिंहिकां हत्वा स्पृष्ट्वा मैनाकमेव च ।
 मायं विवेश लङ्कायां भूत्वौतुष्यं चरत् पुरीम् ॥२॥
 विचिन्त्य सप्त राचाणि लङ्कायां पवनात्मजः ।
 रहस्यातिरहस्यादि ददर्श न च जानकीम् ॥३॥
 सोऽनुमेनेऽनुमानघ्नः प्रमेयेऽचानुमानिके ।
 अबुद्धा चिन्तयित्वा चाबुद्धं स कपिकुञ्जरः ॥४॥
 अशोकासीवनं रत्नं पुष्पितं प्रददर्श ह ।
 तद्गत्वा राक्षसीमध्ये स्त्रितां परमसुन्दरीम् ।
 वृष्टाऽनुमेने तां भीतां साध्वीचिह्नैः सुधीः कपिः ॥५॥
 तस्मादृष्ट्वा स कपिरागतं रावणाङ्गयम् ।
 प्रलोभयन्तं तां भीतां भर्त्सितश्च तथा मुञ्जः ।
 तर्जयन्तं च गच्छन्तं ददर्श निश्चयं कपिः ॥६॥
 ततोऽवस्था वृत्तात् स प्रणनाम विदेहजाम् ।
 रामदासोऽस्मि हनुमानित्याभास्य सखीद्वय ॥७॥
 सीता तदद्भुतं वृष्ट्वा श्रुत्वा च मधुराचरम् ।

पप्रच्छ विविधप्रश्नैः स चोवाच प्रमा वचः ॥८॥
 ततो ददावभिज्ञानं रामहस्ताङ्गुरीयकम् ।
 सीता रुरोदं तत् प्राप्य वचस्यारोप्य सुप्रभम् ॥९॥
 उवाच सीता भम वै मासोऽयं आवणाख्यकः ।
 दर्शय परमं सार्थं नाथवृत्तान्तलाभकः ॥१०॥
 हतस्त्वया कपे वत्स चिरं जीव सुखी भव ।
 एवं गताश्च वड्ध्यामा निश्रौये घोरदर्शने ।
 प्रणम्य सीतामुत्तम्यौ दिदृक्षुस्तां पुरीं पुनः ॥११॥
 चरन्दर्शं तच्चैव ऐशान्यां सुमनोहरम् ।
 तिक्तद्वीवनमध्यस्थे क्षर्णपीठे च पुष्कले ।
 फुल्लमेकमग्नोकाख्यं वृक्षं तन्मूलमुत्तमे ।
 ददर्श मन्दिरं चारु मणिसुक्तादिनिर्मितम् ।
 तच्छैलशिखराकारं वृहद्द्वारकवाटकम् ॥१२॥१३॥
 तस्मिंस्तु विवृते द्वारे ददर्श हचिराननाम् ।
 श्यामां हचिरदोर्दण्डचतुष्कां स तिलोचनाम् ॥१४॥
 मुण्डैर्मन्दारपुष्पैश्च मालाञ्च दधतीं शुभाम् ।
 अट्टहासां दिम्बसनां धौवनाभरणोज्ज्वलाम् ॥१५॥
 असंख्यकामसंख्यानकटाक्षां शिञ्जिनूपुराम् ।
 नृत्यन्तीं वादयन्तीं च शङ्खघण्टाघनादिकान् ॥१६॥
 दिग्गम्बरीभिरष्टाभिरष्टवर्णैस्तथाविधैः ।
 योगिनीभिः परिवृतां रावणे जयवादिनीम् ॥१७॥
 विलोक्य भारुतिर्दर्पात् हंकारं घोरमुत्तदन् ।

खमुत्पत्यापतन्मम काशीतिभयदं वदन् ॥१८॥
 सा तं चकितदृग्दृष्ट्वा समाधास्य च योगिनी ।
 पप्रच्छ को भवानेवंविधो वानररूपधृक् ॥१९॥

हनुमात्सुवाच ॥

अहं वै हनुमाक्षाम प्रभञ्जनसुतो बली ।
 रामदासलमापन्नोऽश्वेष्टुं सीतां समागतः ॥२०॥
 समयां धरणीं युक्तां सागरैः साद्रिकानमाम् ।
 दन्तैश्चर्वयितुं शक्त एकेन कवलेन हि ।
 त्वं पुनः कासि वद मे रावणे जयमिच्छसि ॥२१॥

चण्डिकोवाच ॥

अहं हिमगिरेः कन्या चण्डरूपा महाभुजा ।
 भक्त्या वशीकृतानेन रावणेन महात्मना ॥२२॥
 नास्माहं चण्डिका काशी पार्वतीत्यादिनामिका ।
 त्वं पुनर्भीमरूपत्वं मया दर्शय वानर ॥२३॥

देव्युवाच ॥

इत्युक्तः स तया वीरः कामरूपोऽनिलात्मजः ।
 बभूव भीषणाकारो व्यावृताक्षो महासुखः ॥२४॥
 ददर्श तस्य काये सा शरीराणि च रक्षसाम् ।
 नखदन्तायलग्रानि कोटिशः कोटिलक्षशः ॥२५॥
 तथाकारान्महाभीमान्लोमसन्धिषु वानरान् ।
 शीर्षे तस्य धनुष्याणि नवदूर्वादलप्रभम् ॥२६॥
 महाबलं महासत्त्वं रामं कमललोचनम् ।

रावणस्येपुलग्रस्य हरम् किञ्च जीवितम् ॥२७॥
 कुम्भकर्णं चापमुष्टौ दधत् वामपाणिना ।
 हनुमतो ललाटे च सा ददर्श च लक्षणम् ॥२८॥
 जाञ्जल्यमानं तिलकं रोचनाया इवातुलम् ।
 चापमुष्टौ चरणाग्रेऽतिकायेन्द्रजितौ सखि ॥२९॥
 लक्षणस्य किरीटे च ददर्श जनकात्मजाम् ।
 पश्यन्तीं रामचरणौ रावणेन निरीक्षिताम् ॥३०॥
 भ्रुवोर्मध्ये पुरीं लङ्कां ज्वलन्तीं राक्षसैः सह ।
 ततो ददर्श कौशस्य हृदये तु विभीषणम् ॥३१॥
 मूर्ध्निमन्तं भ्राजमानं धर्मं लङ्काधिपं सखि ।
 एवं तस्य तथाङ्गेषु ददर्श सकलं शिवा ॥३२॥
 उवाच वचनं किञ्चिद्विनयेन महेश्वरी ।
 जानामि त्वां कपितनो माण्डवेवं महेश्वरम् ॥३३॥
 रावणस्य वधार्थाय ब्रह्मतन्त्रं रघून्मने ।
 मया तु करणीयं किं वद तत्सौम्यतां व्रज ॥३४॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तः स तथा देव्या चण्डीमाह महेश्वरः^१ ।
 व्रज स्थानान्तरं लङ्कां त्यक्त्वा रावणपाशिताम् ।
 सीतावमानिता येन किं तस्य जयमिच्छसि ॥३५॥
 त्वयि स्वितायामेतस्यां रामो नेनं हनिष्यति ।
 अहते रावणे लोकः समूलो हि विनश्यति ॥३६॥
 मम या ललिता शक्तिः सा च कुप्टा भविष्यति ।

न चेदिमां शक्तिरूपां त्वं लक्षां परिहास्यसि ॥ ३८ ॥

चण्डिकोवाच ।

सीतावमानिता येन तेनाहमवमानिता ।

त्यक्तुकामा त्वया चोक्ता त्वजाम्येनां पुरीं कथे^१ ॥ ३९ ॥

हनुमानुवाच ।

त्वां नमामि महेश्वरीं देवीं पर्वतनन्दिनीम् ।

लक्ष्मीं विन्ध्यनिलयां कालरूपाञ्च सैन्धवीम् ॥ ४० ॥

ब्रह्मविष्णुशिवाराधां शक्तिमाद्यां सनातनीम् ।

सृष्टिपावनसंहारकरिणीं भक्तवत्सलाम् ।

देवदेवादिदेवास्त्रिपास्त्रिणीं शत्रुनाशिनीम् ॥ ४१ ॥

श्रीरामाञ्च वरान्देहि यथा जयति रावणम् ।

साहाय्यञ्च विधातव्यं यथा जयति रावणम् ॥ ४२ ॥

चण्डिकोवाच ॥

वरान्देहामि रामाय रावणं च विजेष्यते ।

सीतां प्राप्स्यति कौर्त्तिञ्च राज्यञ्चेदं कुशासितम् ।

साहाय्यं युज्यते नैव कर्तुं कालविरोधतः ॥ ४३ ॥

देवासुरनरादीनां देवताकार्यसाधने ।

भवन्ति बोधिताः पूजाविधानैर्विदनिर्दिनैः ॥ ४४ ॥

* For verses 37 to 40 A has

सीतावमानिता येन तेनाहमवमानिता ।

त्यक्तुकामा त्वया चोक्ता त्वजाम्येनां पुरीं कथे ॥

Bhas सीतावमानिता येन किं तस्य जयमिच्छसि ।

त्वयि स्थिताया मे तत्र रामो नैनं हनिष्यति ॥

अहते रावणे लोकः समूलो हि विनश्यति ।

कूरुकामा त्वया चोक्ता त्वजाम्येनां पुरीं कथे ॥

पूजाकालस्तु पौषस्य त्रयोदशदिनात्परम् ।
 श्रावणे दशमीं यावत् मुख्यचान्द्रे परापि वा ॥४५॥
 रामस्तु पूजितः पूर्वं सतीतः सर्वदैवतैः ।
 अकालपूजया कस्मादहं स्यां खलु बोधिता ॥४६॥
 वैदिकस्य विधेः कासो यदि स्यादेष मे कपे ।
 तदा स्यात् दुस्वजा सङ्गा दुर्जयः स्याच्च रावणः ।
 अतएव वरो दत्तो रामो ज्ञेयति रावणम् ॥४७॥

हनुमानुवाच ।

स्नात्वा त्वं देवता प्रीत्यै पितृणामसि च स्नात्वा ।
 अतः स्नात्वेव साहाय्ये रामेण पूजिता भव ॥४८॥
 ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टाः पितरो दर्शयिष्यणि ।
 तस्माद्दर्शेषु सर्वेषु पितरः कव्यभोजिनः ॥४९॥
 त्वं रामदत्तं कथं च भुङ्क्ता रामक्रियां कुरु ।
 अमा नाम कलेन्दोर्या वसत्यर्क्षेऽणुरूपिणी ॥५०॥
 जिष्णुपक्षा ह्यग्रेषा च परमानृतरूपिणी ।
 निर्वाणमोक्षरूपां यां चन्द्रदारेण शान्ति वै ॥५१॥
 सा कला त्वं हि परमा पितृणां कव्यरूपिणी ।
 अरय्यतो हि सावाप्ता पितृभिर्दक्षिणायने ॥५२॥

चण्डिकोवाच ।

एवमस्तु यदा रामः समेक्षति पुरीमिमाम् ।
 ततः प्रसूति दर्शान्तां यास्यामि पितृरूपताम् ॥५३॥
 अथर्वस्यपि पर्वत्वं नहि नानां भविष्यति ।

तेन तेव्येव कुर्वीत आहुं पार्वणवैधकम् ॥५४॥
 वानरेभ्य भवेच्चैवं शुक्लपत्ने ह्यसम्भवात् ।
 मंगामे रावणबधे पक्षोऽत्येत्यमितो यदि ॥५५॥
 तदा प्राणहरा इष्टिर्न रक्षःसु भवेन्मम ।
 ये पञ्चदश वै देवाः क्रमेण्युक्तास्तस्य ताः ॥५६॥
 ते समेध्यन्ति मामेव सुधाकरकलार्चिनः ।
 किन्तु त्वं शङ्करः साक्षात् कलामग्नस्तुर्हशीम् ॥५७॥
 न समेध्यसि मां युद्धे तत्र पूर्णपराक्रमौ ।
 अतस्तुर्हशीतिथ्यां न आहुं विहितं भवेत् ॥५८॥
 तन्नामृतेक्षणमेव सर्व्यास्यास्तद्वतान् कपे ।
 प्रीणयिष्यामि चेत्युक्तं यथावदुपयोगतः ॥५९॥

हनुमानुवाच ।

एवमेव विधेयम्भे भविष्यति न मंगयः ।
 अस्माभिरपि यत्नेन कार्यं युद्धं त्वरायुतैः ॥६०॥
 त्वामहं पूजयिष्यामि लङ्कायामिह संप्रति ।
 तिष्ठ स्थानान्तरे देवि यावन्निष्ठामि चेह वै ॥६१॥

देव्युवाच ।

एवम् भावमाणस्य गतप्राप्ता क्षपाभवत् ।
 तत्प्राज पौठं तं देवी हनुमांश्च ततः परम् ।
 बभञ्ज दुर्गमान्येव वनानि कपिकुञ्जरः ॥६२॥
 तत् श्रुत्वा प्रेषयत् क्रुद्धो रावणो राक्षसान् बभञ्ज ।
 तेषां रक्तैस्तदा चण्डैः पाशार्थाचमनान्यदात् ॥६३॥

क्षिपन् सपुष्पान् वृक्षौघान् पुष्पैस्तां समपूजयत् ।
 अचादिकाञ्चाजपुचान् हत्वा बलीनिहायदात् ॥६४॥
 ततो राक्षौ महायुद्धं मेघनादेन तस्य ह ।
 बद्धः प्रातर्ययौ ब्रह्मं लक्ष्मेशं विजये जये ॥६५॥
 बद्धो हनुमानकरोत्सन्मादावावणेन हि ।
 वैरूप्यकरणायां तस्माद्भूलमदीपयत् ॥६६॥
 हनुमान्दीप्तसाङ्गुली देवि दीपं गृहाण मे ।
 धूपांश्च विविधानेवं ध्यायन् लक्षां ददाह सः ॥६७॥
 ययौ देवी कामरूपं कपिस्त्रापञ्चजानकीम् ।
 प्रीता तु जानकी प्रोचे कपिं रामप्रियं सती ॥६८॥
 वत्स वायुसुत श्रीमन् यस्मिन्नहनि राक्षवम् ।
 गत्वा ब्रह्मसि मां तत्र कथयिष्यसि मां यथा ॥
 उद्धरेत्स राक्षसेशं हत्वा चाचिरतः क्षयम् ॥६९॥
 आगमन्तेऽनुकाङ्क्षन्ती द्वौ मासौ प्राणधारणाम् ।
 करोमि गतयोर्मासोरहं त्यज्यामि जीवितम् ॥
 इदञ्च वाच्यं कार्यञ्च भवतापि च तादृशम् ॥७०॥

देव्युवाच ।

ओमित्युक्त्वा कपिवरो ययौ रामरक्षणे ।
 लङ्घयित्वा तथैवाग्निं ज्ञातीन्सर्वानतोषयत् ॥७१॥
 इत्युक्तं ते यथा शृष्टं पितृरूपत्वमेव मे ।
 लक्ष्मिनि कास्ततीर्थानि तानि पञ्चदशैव तु ॥७२॥

इति बृहद्भर्मपुराणे हनुमदागमनं विंशतितमोऽध्यायः ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

अथागत्य ततः षड्भिर्दिनैः पवनमन्दनः ।
 अङ्गदाद्यैः सह श्रीमान् ददर्श रघुमन्दनम् ॥
 प्रणम्य सर्ववृत्तात्मं जगाद मुदिताननः ॥१॥
 रामोऽपि दशमौं शुक्तां आवृत्ते मासि निर्णयन् ।
 सर्वथा सेनया सार्द्धं यात्रां चक्रे सुदान्वितः ॥२॥
 अहोरात्रैश्चलन्तस्ते षोडशप्रहरैः सखि ।
 द्वादशामपराह्णे वै समुद्रं ददृशुः समे ॥३॥
 समुद्रपारसंप्राप्तौ तेषां चिन्तयतां ततः ।
 त्रयोदश्यां समायातः शरणाधीं विभीषणः ॥४॥
 चतुर्भिः कर्तुरैर्युक्तं रामस्तत्र समीचया ।
 बुद्ध्वा सखाद्यं कृत्वा च लङ्कारान्येऽभ्यषेचयत् ॥५॥
 तस्यैव मन्त्रणाद्रामस्त्रिरात्रनियमैः स्वयम् ।
 सिन्धुराजं प्रसाद्यैव चक्रे स्त्रीकृतवन्धनम् ॥६॥
 स विंशतिशतं वान्निर्घाजनानि स्वकं जलम् ।
 अस्तस्ययत्तदा सेतुं कर्तुंमारेभिरेव मे ।
 गिरिभिर्गिरिशृङ्गैश्च वृक्षैः शालपियालादिभिः^१ ॥७-८॥

यमपुत्रो नलस्यक्रे सेतुं सिन्धौ सुदुष्करम् ॥
 आवस्थां पौर्णमास्यान्तु शेषयामदये स्थिते ।
 चकार सागरे सेतुं योजनानि चतुर्दश ॥८॥
 ततोऽष्टयोजनं त्यक्त्वा द्वितीयदिवसे नलः ।
 षड्विंशतियोजनानि बबन्ध सागरे जलम् ॥९०॥
 योजनानि ततः सप्त त्यक्त्वाहनि तृतीयके ।
 पञ्चाशतं योजनानि बबन्ध सागरे जलम् ॥९१॥
 योजनानि ततः पञ्च त्यक्त्वाहनि चतुर्युगे ।
 बबन्ध सागरे सेतुं चकार दशयोजनम् ॥९२॥
 बद्धे सेतौ चिभूवने बभौ जयजयध्वनिः ।
 न दृष्टो न श्रुतो दृष्टः श्रुतः सेतुः सरस्वति ॥९३॥
 अयं रत्नाकरे सेतुर्यस्याप्रतिज्ञता प्रभोः ।
 आशा वा खलु याज्ञा वा स रामो जयति श्रुतः ॥९४॥
 कोटीनामर्द्धलक्षेण वानराणां सहैव तु ।
 रामः कृष्णचयोदस्थां पुण्यायां दक्षिणं तटम् ॥
 सिन्धोः प्रापन्महाबाहुर्विभीषणमहायवान् ॥९५-९६॥
 श्रुत्वा दशाननः प्राप भयं शोकञ्च दिग्भ्रमम् ।
 प्रलापं बुद्धिमोहञ्च कल्पं चिन्तामहर्निशम् ॥९७॥
 परामर्शं सुचक्षुःश्रवणं कटुवादिताम् ।
 दशावस्थां ततश्चक्रे चरप्रस्थापनादिकम् ॥९८॥
 रामेण प्रेषितो दूतो वालिपुत्रः प्रतापवान् ।
 मुकुटं रावणशिरादादायागात्प्रभोः पुरः ॥९९॥

निश्चित्य रावणो युद्धं पुरगुप्तिमयाकरोत् ।
 रामश्चोत्तीर्णमाप्तोऽसौ वसं निरवशेषतः ॥
 सर्वथा सेनया युक्तो भाद्र्याः परदिने प्रगे ।
 प्रविवेश पुरीं लङ्कां व्याप्ता च वानरैः पुरी ॥२०॥२१॥
 जले स्थलेषु वृक्षेषु प्राचीरेषु गृहेषु च ।
 गृहप्रान्तरकोष्ठेषु दृश्यन्ते तत्र वानराः ॥२२॥
 अथ रामो महाबाहुर्हनुमन्तश्च लक्षणम् ।
 विभीषणं जाम्बवन्तं सुग्रीवमङ्गदं तथा ।
 समाह्वयाम्रवीदाक्यं विशुद्धां मतिमुदहन् ॥२३॥
 मनो मम महाभागाः प्रसन्नं भाति संप्रति ।
 अपूर्वणि पितृन् यद्दुःस्वर्तते च मतिर्मम ॥२४॥
 मन्ये तिथिरिद्यं कृष्णं स्वययुक् प्रथमा सिता ।
 एतामारभ्य सर्वासु पक्षेऽपि तिथिषु ध्रुवम् ।
 अमास्या भाविनी देवी व्याघ्रुते पर्वरूपिणी ॥२५॥
 तस्मादथ समारभ्य यावद्दृष्टं महत्तमाः ।
 करिष्ये पार्वणेनैव विधिना पितृपूजनम् ॥२६॥

हनुमानुवाच ॥

भद्रमे पुच्छरीकाच क्रियतामेष वै विधिः ।
 ध्रुवं तव जयो भावी कौर्त्तिरेषा च पैतृकी ॥२७॥
 सर्वे खलु करिष्यन्ति आङ्गान्यत्र स्वधाभुजाम् ।
 शातिश्रेष्ठ्यं शुभां बुद्धिं विपद्वाशं धनं वञ्च ।
 जयं धर्मञ्च विपुलं कामान् प्राप्स्यन्ति चापराम् ॥२८॥

पितृणामपराध्यानामर्चनाच्च वतः शुभा ।

तस्मादपरपक्षोऽयमश्वयुक् कृष्ण इत्युत ॥२८॥

आहुष्य तर्पणश्चाथ तिलैर्गङ्गोदकैरपि ।

अनेकहयमेधानां प्रदत्ते फलमव्ययम् ॥२९॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तो वायुपुत्रेण रामः प्रीतियुतः परः ।

गादमालिङ्ग्य आह्वार्यमुवाच दक्षिणामुखाः ॥३०॥

यदेव प्रतिपत् आहुं कृत्वा रामो थवस्थितः ।

तदा ददर्श रक्षांसि घोराणि प्रेषितानि च ।

रावणेन बलवता चतुरङ्गबलैः सह ॥३१॥

अकम्पनाख्यं सेनान्यं महाबलपराक्रमम् ।

अशौहिणीपतिं तं तु मारुतिर्निजघान ह ।

मुमोद परया प्रीत्या रामो दशरथात्मजः ॥३२॥

एवं प्रतिदिनं आहुं कृत्वा युद्धं करोत्यसौ ।

निहत्याकम्पनं सख्यौ धूम्राक्षं निजघान ह ॥३३॥

धूम्राक्षं च निहत्यापि वज्रदंष्ट्रं जघान ह ।

वज्रदंष्ट्रे हते वीरे चिन्तया व्याकुलः परः ।

प्रहसं मातुलं युद्धे प्रेषयामास सञ्जितम् ॥३४॥

तस्य युद्धे राक्षिरभूद् युद्धं तत्र महत्तरम् ।

देवासुरनराणाञ्च दैत्याणाञ्च भयानकम् ॥३५॥

तस्मिन्निनिहते प्रातः सचिन्तोऽभूद्दशाननः ।

प्रियार्थं तस्य चाघातो मेघनादस्तथात्मजः ॥३६॥

मायाविना चेन्मृजिता ग्रैर्वह्नौ रधून्ममौ ।
 गहङ्गाशोचिता वीरौ रावणस्यागतस्ततः ॥२८॥
 रामरावणयोर्युद्धं महदासीत्तदद्भुतम् ।
 यच्च वीरा निपतिता दशकोटिसहस्रकम् ॥२९॥
 सुष्ठमास्त्रा रक्तमद्यो नक्षत्राश्च समावहन् ।
 स्तब्धा अमृत्यम्बुजः प्राहसन् मसका अपि ॥३०॥
 अशौहिणीप्रमाणेन वीरेषु निहतेषु हि ।
 स्तब्ध एकः समुत्थाय नृत्यते कुहको यथा ।
 दशस्तब्धेषु नृत्यन्सु सुष्ठु एको हसत्युत ॥३१॥
 अथ राक्षसनाथोऽसौ युद्धा रात्रिन्दिवद्वयम् ।
 हतभग्नरचाश्चादिः समरेऽभूत् पराङ्मुखाः ॥३२॥
 ततः प्रयुद्धो यत्नेन कुम्भकर्णो महाबलः ।
 सर्वां तां वानरीं सेनां शक्तस्त्वयितुं सखि ॥३३॥
 तस्मिन् प्रयुद्धे देवारौ कुम्भकर्णं महाबले ।
 देवास्त्रिंशत्समाधुक्ता नक्षत्राणिमिदमब्रुवन् ॥३४॥

देवा वक्रुः ॥

कोटीनां पञ्चस्रस्रैश्च रक्षोवीरैः सुदुर्मदैः ।
 आहतः कुम्भकर्णोऽसौ रामं योत्स्यति संयुगे ।
 वयं साक्ष्यचनं कुर्मः प्रभो नक्षत्रं मतं कुरु ॥३५॥

देव्युवाच ॥

इत्युक्तो देवतैर्नक्षत्रा पञ्च युद्धात्परोपकम् ।
 रावणस्य बधस्यापि शूकपक्षेऽप्यन्यथा ॥

देव्या दृष्टिं विना नापि मरिष्यति दशाननः ।
 कदाचित् शुक्लपत्रे स देवीं यक्ष्यति रावणः ॥
 अविनाशस्तदा स स्यादतो देवौ प्रबोध्यते ।
 इति संचिन्त्य मनसा ततो देवानुवाच ह ॥४६॥४७॥४८॥

ब्रह्मोवाच ।

सर्वैः सख्ययनं कार्यं श्रीरामस्य जयाय नः ।
 विधानज्ञाः कुरुष्व वै करोम्यहमपि भुवम् ।
 किन्तुते बोधनं देव्याः कार्यसिद्धिः सुदुर्लभा ॥४९॥
 इत्युक्तास्ते देवगणाः सर्वे ते ब्रह्मणा सह ।
 देवीं सन्नुद्बुधर्भक्षा रावणेन प्रपीडिताः ॥५०॥

देवा ऊचुः ॥

ममस्ये पुष्टरौकाक्षीं देवीं परमदेवताम् ।
 काक्षीं चिनेनां वरदां शान्भवीं^१ शङ्करां शिवाम् ॥५१॥
 भक्तिप्रियां भक्तिरूपां भवानीं भववन्तभाम् ।
 भैरवीं भीमवदनां भीमां भीमामनां शुभाम् ॥५२॥
 वैष्णवीं विष्णुरूपाञ्च विष्णुकार्यकरीं क्रियाम् ।
 संहारकारिणीं सृष्टिकारिणीं स्तितिकारिणीम् ॥५३॥
 कपर्दिनीं करालाक्षीं चन्द्रशोभितमस्तकाम् ।
 श्यामां श्वेतां तथा गौरीं विचित्रां विचसुन्दरीम् ॥५४॥
 कौमारीं भक्तिधात्रीञ्च देवानां भक्तिरूपिणीम् ।

चतुर्भुजाश्च द्विभुजां षड्भुजाष्टभुजान्तथा ॥५५॥
 देवीं दशभुजां काशीं बाहुषोडशसंयुताम् ।
 अष्टादशभुजां कालसरूपां लक्ष्मणेविणीम् ॥५६॥
 सहस्रचरणां कोटिच्छविं निष्कलरूपिणीम् ।
 स्रूपां शङ्कराश्च सूक्ष्माश्च सर्वाश्चाथ महत्तमाम् ॥५७॥
 दीर्घजिह्वाभ्रमेयां स्रवणीयां वृहच्छिलाम् ।
 कामरूपां कामगमां मन्त्ररूपां जगन्मयीम् ॥५८॥
 ब्रह्माण्डकोटिजठरां सर्वामाकाशवासिनीम् ।
 विन्ध्याद्रिनिक्षयां शैलतनयां लोकपावनीम् ॥५९॥
 शिववृक्षस्थितां विश्वदलस्थां गिरिवासिनीम् ।
 त्रीदुर्गां दुर्गतिहरां शास्तां शान्तजनप्रियाम् ॥६०॥
 पद्मालयाश्च पद्माक्षीं सहस्रदलवासिनीम् ।
 तं स्नात्वा तं स्तुभ्य तं ह्रीस्त्वं बुद्धिस्त्रिविधा मयूः ॥६१॥

देव्युवाच ।

एवमुक्त्वा तदा देवी सत्वरूपा समातनी ।
 कन्यारूपेण देवानामगतो दर्शनं ददौ ॥६२॥

देवा ऊचुः ॥

त्वां नमस्यामहे देवीं दयार्द्रहृदयां शिवाम् ।
 स्त्रीरूपां परमानन्दरूपां ब्रह्मसमातनीम् ।
 नमामः प्रणमामस्तां संनमामः सुभक्तितः ॥६३॥
 सर्वस्वरूपां सर्वेशीं सर्वशक्तिमन्विताम् ।
 त्वां नमस्यामहे देवीं भयेभ्यस्ताहि नोऽग्निने ॥६४॥

कन्योवाच ।

देवा ब्रह्मादयः सर्वे परितुष्टास्मि वो भ्रुवम् ।
 दुर्गया प्रेषिता चाहं शृणुध्वं यत् ब्रवीमि वः ॥६५॥
 स्यो विष्णवृत्ते तां देवीं बोधयिष्यथ सम्प्रति ।
 युष्माकमुपरोधेन बोधनं सा गमिष्यति ॥६६॥
 श्रुत्वा प्रणम्य तां बोध्य पूजयिष्यथ तां शिवाम् ।
 भविता कार्यसिद्धिर्वो रामस्तु च महात्मनः ॥६७॥
 इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्पैवान्तरधीयत ।
 ब्रह्मा देवगणैः सार्द्धं क्षितौ विष्णुं समागतः ॥६८॥

इति बृहद्भर्मपुराणे व्यासजाबालिसंवादे देवीबोधनोपाय एक-
 विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

पृथिवीतलमागत्य ब्रह्मा देवगणेः सह ।
 निर्जने कापि ददृशे विस्मृत्यं सुदुर्गमे ॥१॥
 तस्यैकपत्रे रुचिरे^१ रुचिरां गववालिकाम् ।
 मित्रितां तप्तहेमाभां विम्बोद्यौ तनुमध्यमाम् ।
 अनादृताङ्गां निखेटां रुचिरां गववालिकाम् ॥२॥
 विरिञ्चिरथ तां दृष्ट्वा विस्मितस्तस्मिन्निवित् ।
 तुष्टाव भूयः प्रणतः सर्वैः सुरगणेः सह ॥३॥

ब्रह्मोवाच ।

जाने देवीमौदृशीं तां महेश्वरीम्
 श्रीडास्याने स्नागतां भूतलोऽस्मिन् ।
 शशस्त्रं वै निभरूपा च दुर्गा
 दुर्गम्या तं योगिनामन्तरेऽपि ॥४॥
 एकानेका सूक्ष्मरूपाविकारा
 ब्रह्माण्डानि कोटिकोटिः^२ प्रसूये ।
 कोऽहं विष्णुः कोपरो वा शिवाख्यो
 देवाद्यान्ये सोऽतुमीशा भवेम ॥५॥

१ B omits three lines from तस्यैकपत्रे रुचिरे ।

२ A has ब्रह्माण्डानी कोटीकोटीः ।

B has ब्रह्माण्डानीः कोटिकोटिः ।

C has ब्रह्माण्डानी कोटिकोटिः ।

त्वं वै स्वाहा त्वं स्वधा त्वञ्च वौषट्
 त्वञ्चौङ्कारस्त्वञ्च लज्जादिवीजम् ।
 त्वं वै स्त्री च त्वं पुमान् सर्वरूपा
 त्वां मनन्ता बोधये न प्रसीद ॥ ६ ॥
 त्वं वै वर्षा देवता कालरूपा
 त्वं वै मासस्त्वं चतुश्चायने दे ।
 कथं भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाख्या
 तद्वत् स्वाहा हव्यभोक्तृन् देवि ॥ ७ ॥
 त्वं वै देवाः श्रुतपथेषु पूज्या-
 र्ण्यं पित्र्याद्याः क्षणपथे प्रपूज्याः ।
 त्वं वै सत्यं निष्प्रपञ्चस्वरूपम्
 त्वां नत्वाहं बोधये नः प्रसीद ॥ ८ ॥
 दारेणार्कलायने त्वाद्यके त्वाम्
 मुक्तिं यान्ति तत्पदध्यानयोगात् ।
 चन्द्रदारेणायने तु द्वितीये
 त्वां वै मुक्तिं थान्द्यमौ देवि सुखाम् ॥ ९ ॥
 उच्चैर्नीचं नीचमुच्चैश्च कर्तुम्
 चन्द्रश्चार्कं त्वं विधातुं समर्था ।
 तत्राकाले शक्तिरूपा भव त्वम्
 त्वां नत्वाहं बोधये तत् प्रसीद ॥ १० ॥
 त्वं वै शक्तौ रावणे राघवे वा
 रुद्रेन्द्रादौ मध्यपीशाक्षि वा ॥

सा त्वं शूद्रा राममेकं प्रवर्त्त
तत् त्वां देवीं बोधये नः प्रसीद ॥११॥

देव्युवाच ।

एवं स्तोत्रैः सा प्रबुद्धा महेश्वरी
वाक्यं त्यक्त्वा सा युवत्यास्त सद्यः ।
निद्रां त्यक्त्वा चोत्थिता दैवतानां
वृष्टिं प्राप्ता चोगच्छेति नाम्ना ॥१२॥

चण्डिकोवाच ।

तुष्टाहं वो वाञ्छितं वै वृणुध्वं
तान्मे देवाः संप्रपन्ना बभूवुः ।
मह्योवाच । त्रीमतीं त्वां स्तुमिहं
देवादीनां प्रकृतां मोदयुक्तः ॥१३॥
एँ रावणस्य बधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले तु शिवे बोधस्तव देव्या कृतो मया ॥१४॥
तस्मादद्याद्भ्या युक्तमवस्थामाश्रिते शुभे ।
रावणस्य बधं यावत् अर्चयिष्यामहे वधं ॥
ततो विचर्षितास्त्राभिः यथास्त्रागं गमिष्यसि ॥१५॥
एवं चितितले स्वर्गे पाताले च नरादयः ।
अर्चिष्यन्ति विशेषेण यावत् वृष्टिः प्रवर्त्तते ॥१६॥
मन्त्रां कृत्वापचारान्कृत्वा त्वां महेश्वरीं ।
बोधयिष्यन्ति पूजायै महत्यै जगदम्बिके ॥१७॥

देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी प्रत्युवाच दयावती ।

अनुग्रहाय लोकानामिह लोके परच च ॥१८॥

चण्डिकोवाच ।

एवमेवास्तु सत्यं मे^१ वचो ब्रह्मन्महामते ।

बोधिताहं त्वया कार्यं करिष्यामि तवेक्षितं ॥१९॥

अथ रचः कुम्भकर्णो मरिष्यति महाबलः ।

अतिकायस्त्रयोदश्यां लक्ष्मणास्त्रैः मरिष्यति ॥२०॥

रावणस्तु चतुर्दश्यां युद्धयात्रां करिष्यति ।

मेघनादममावास्यानिशीथे च हनिष्यति ॥२१॥

ततः प्रतिपदं प्राप्य मकराक्षो मरिष्यति ।

मरिष्यन्ति द्वितीयाद्यां वीरा देवान्तकादयः ॥२२॥

ततो रामधनुर्द्विष्यं सुमेरुगुहं बाहुतम् ।

सप्तम्यां संप्रवेक्ष्यामि ततोऽष्टम्यां रणो भवेत् ॥२३॥

रामरावणयोस्त्रीमं दृष्टं त्रैलोक्यवासिभिः ।

अष्टमीनवमीसन्धौ पतिष्यन्त्यस्य मौलयः ॥२४॥

पुनः पुनः शिरोऽवन्दिपातोऽस्य भविष्यति^२ ।

नवम्यामपराधे वै रावणोऽसौ पतिष्यति ।

दशम्यां परमानन्दो जयौ रामो भविष्यति ॥२५॥

एवं पञ्चदशाहानि मम पूजामहोत्सवः ।

१ B has ते ।

२ B has पुनः पुनः शिरोऽवन्दिपातितोऽस्य भविष्यति ।

अथ चयोदशाहानि विले मां पूजयेत्कृती ॥२६॥
 सप्तम्यां गृहमानीय पूजयित्वा दिनद्वयं ।
 नानाविधैश्च बलिभिः पूजाजागरणादिभिः ॥
 अष्टम्यामुपवासेन नवम्यां बलिदानतः ।
 अर्चयेन्मां महाभक्त्या योगिनीश्चापि कोटिशः ॥२७॥२८॥
 अष्टमीनवमीसन्धिकाशोऽयं वत्सरात्मकः ।
 तत्रैव नवमीभागः कालः कल्पात्मको मम ॥२९॥
 सर्वस्वेरपि मे पूजा कर्त्तव्या तु दिनद्वयम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा भक्तिसंयुतः ॥३०॥
 त्यक्त्वा विषयकार्याणि हिंसाकलहमत्सरान् ।
 सञ्चिन्ता अपचये साधबुद्धिधुताः सदा ॥३१॥
 नाध्यापनां नाध्ययनं न युद्धं कथविक्रयौ ।
 न चार्घ्यं न च कर्षादि कर्त्तव्यं तत्र वै कश्चित् ॥३२॥
 भगवत्पूजाभिधानैश्च शृङ्गारवचनैस्तथा ।
 गानं कार्यं भोजयेच्च ब्राह्मणांस्तोषयेत् स्त्रियः ॥३३॥
 जुहुयाद्विजपचैश्च सहस्रैः परमादरात् ।
 एवं यः कुरुते पूजां स सर्वार्थेश्वरो भवेत् ॥३४॥
 अकुर्वाण इमां पूजां शारदीं मम पुष्कलाम् ।
 प्रत्यवायी पितृन् देवान् पीडयेच्चिरनारकी ॥३५॥
 महाविपत्तारकत्वाद्दीयतेऽसौ महाष्टमी ।
 महासम्पदायकत्वात् सा महानवमी मता ।
 कर्मणाञ्च समारम्भे विजया दशमी मता ॥३६॥

मूलापूर्वाक्षराषाढाश्रवणाभाणि चेत्तथा ।
 तिथिषु स्युः क्रमाद्ब्रह्मस्तदा बद्धतरं फलम् ।
 यथा प्रीतिर्महापूजा जनितेयं भविष्यति ॥३७॥
 यथा च रावणवधात् कीर्त्तोरामस्य पुष्कला ।
 तथा तव महाकीर्त्तिर्मत्पूजास्त्वापनात् भवेत् ॥३८॥
 पूजां कुरु महाभाग ममाद्यां तन्नु शारदीम् ।
 कारयामि च देवादीन् स्वर्गस्वामण्डलादिषु ॥३९॥
 देव्युवाच ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
 देवा अपूजयन् देवीं स्वर्गेऽथ पृथिवीतले ॥४०॥
 मनुष्यरूपतां गत्वा महापूजामवर्त्तयत् ।
 रामोऽपि भाग्यवामास नवम्यां रावणानुजम् ॥४१॥
 ततोऽतिकायमरणं याचा वै रावणस्य च ।
 इन्द्रजिह्मरणश्चैव देवान्मकमधस्तथा ।
 शुकुद्वितीयापर्यन्तं मकराजबधस्तथा ॥४२॥
 एवं नवसु घस्त्रेषु राशिन्दिवमहारणैः ।
 निपेतुर्वानरा सप्तकोटयो राक्षसैर्हताः ।
 कोटयः पञ्च सत्त्वाणि सहस्राणि च षोडश ॥४३॥
 निपेतुराक्षसा वीराः सायभरथपत्तिकाः ।
 स्कन्धा अनृत्यन् बद्धग्री मुण्डाश्च जहसुः सखि ॥४४॥
 मुण्डमास्त्रावहा घोरा रक्तमद्यस्य सचक्राः ।
 भूताः सागरमा वेमान्महाद्युद्धे भयानके ।

काका ऊर्ध्वमुखैरक्रमयिवन् परमादरात् ॥४५॥
 ततस्तृतीयामारभ्य रामरावणयोर्महतम् ।
 महाभयानकं युद्धं दाहकं संवभूव ह ।
 मवाहयुद्धदिगुणं युद्धमासीन्महत्तरम् ॥४६॥
 ततो रामो ववर्षाथ रावणस्य दुरात्मनः ।
 वाक्ययुद्धं महाकला सुदीप्तं धनुराददे ॥४७॥
 दुर्निरीक्ष्यस्तदा रामो बभूवातिभयङ्करः ।
 मेहतुल्यगुरौ चापे दश वाणान् समादधौ ।
 पातयामास दश वै मलानि काशसन्धिके ॥४८॥
 एवमष्टोत्तरशतं हिदाम् कृत्वा रघूत्तमः ।
 नवम्यामपराधे वै पातयामास रावणम् ॥४९॥
 पतिते च महावीरे रावणे लोकरावणे ।
 सुभीमे विंशतिभुजे दशस्ये लोककण्ठके ॥५०॥
 चकम्पे पृथिवी सर्वा गिरयः सागरा अपि ।
 स्त्रियो रुरुपुरागत्य सञ्चकार विभीषणः ॥५१॥
 ततः प्रभाते विमले दशम्यां विजये जये ।
 सीतामानाय्य सुकृशां ददर्श रघुनन्दनः ॥५२॥
 वानराः ददृशुः सर्वे सीतां साक्षादिव त्रियम् ।
 ग्रणेषुः परया भक्त्या जानकीं जननीमिव ॥५३॥
 अस्या अर्थं वयं सर्वा पृथिवी विचिता सुद्धः ।
 सखा यदर्थं सुगीवो बाली नष्टो यदर्थतः ॥५४॥
 दग्धा सखा यदर्थं न बद्धः सिन्धुर्धदर्थतः ।

यस्या अर्थे हताः सर्वे राक्षसाश्च वरावणाः ।

सेयं सीता रामभार्या जानकी नृपतिक्षुषा ॥५५॥

देव्युवाच ।

सीताय रामवाक्येन प्रवेष्टुमग्निमैच्छत ।

ब्रह्मेशाद्याः सुराः सर्वे समागत्य न्यवेधयन् ॥५६॥

अग्निप्रविष्टां सीताञ्च रामः प्राप ह्यकस्मिन्वाम् ।

मृतान् सर्वान् वानरर्क्षानिन्द्रस्यामृतवर्षणैः ।

अजीवयन्त्यांश्च नीत्वा सङ्गायाञ्च विभीषणम् ।

भूयं कृत्वा तेन चार्द्धं ययौ रामः पुरास्ततः ॥५७॥५८॥

सेतौ शिवं स्थापयित्वा तीर्त्वा सत्यं पितुः प्रभुः ।

अयोध्यामागतो रामः पुनः पौरान् प्रमोदयन् ॥५९॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षग्रतानि च ।

रामो राज्यमुपास्माद्यौ ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥६०॥

इत्येतद्वा समाख्यातं कालतीर्थौघकं समम् ।

आग्निनी पौर्णमासी च शेषतीर्थं किलाग्निने ॥६१॥

इति दृष्टदुर्मपुराणे कालतीर्थकथने रावणवधो

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

आश्विन्यां पौर्णमास्यान्तु कल्पीः कमलसम्भवा ।
रात्रौ भ्रमति सर्वत्र रूपया नुवती त्विदम् ॥१॥
उपोष्य द्विवसं सर्वं प्रदोषे संप्रपूज्य च ।
नारिकेलोदकं पीत्वा को जागर्त्ति महीतले ॥२॥
अस्याहमनुगृह्णामि धर्मार्थकाममोक्षदा ।
तस्यात् संपूजयेत्कल्पीं भक्ता श्रद्धा सखीदय ॥३॥
प्रदोषसमये मर्त्यः संलिप्तुः परमां श्रियम् ।
अतः परममावास्या शुभा दीपान्विता शुभा ॥४॥
पार्वणेन विधानेन आहुं कुर्यादिहैव तु ।
सायं विसर्जयेच्चैव पितृनखां त्रिधौ सखि ॥५॥
रात्रौ निशीथव्याघ्रायाममावास्यामिहैव तु ।
पृथ्वीतलं समायाता कल्पी दिम्बसनाम्बिका ॥६॥
असुराणां बधार्थाय भवाथ च सुपर्वणाम् ।
यदा चकम्पे पृथिवी तद्गारासहने स हि ।
तदा शिवः शवो भूत्वा तां दधार त्रिलोचनाम् ।
तदा सर्वे स्त्रिरीभूता कूर्मशेषधरादयः ॥७॥८॥

अतस्तामत्र वै भक्ता देवदेवीं विजातयः ।
 पूजयेद्युर्मुदा श्यामां पद्मपुष्पार्घ्यसम्पदा ॥८॥
 वासोभिर्भूषणैरश्वैः पायसैर्विविधैरपि ।
 गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च दीपमास्तासमन्वितैः ॥९०॥
 मालसीमाननिरता भगवत्किङ्गाभिग्रन्धिनः ।
 जितेन्द्रिया जिताहारा जितनिद्रा भक्ष्या ॥९१॥
 पूजयेद्युर्महाकालीं श्यामां चारुचतुर्भुजाम् ।
 वराभयकरां वामे दक्षिणेऽस्मिन्मुखकाम् ॥९२॥
 संहारकाकनिविडध्वान्तकार्या दिगम्बरीम् ।
 पापकोटितरध्वान्तं संहरन्तीमिवोज्ज्वलाम् ॥९३॥
 श्वरूपमहादेवचदये परमाशने ।
 तिष्ठन्तीं मुक्तनेत्रीं च कलजिह्वां हृद्यमुखीम् ॥९४॥
 द्रवद्रक्षां सूक्ष्मणीभ्यां दानवानां भयानकाम् ।
 सत्वरूपां सदा शुद्धां केवलां निष्कलां शिवाम् ॥९५॥
 पीनोज्जतस्तनां देवीं नानाभूषणभूषणाम् ।
 ब्रह्माविष्मिन्त्रकासादिप्रक्षतां प्राणरूपिणीम् ॥९६॥
 योगिनीभिः परिरुतां नृत्यन्तीभिरितस्ततः ।
 ददतीभिः पिवन्तीभिः शोणितं मधुचासवम्^१ ॥९७॥
 इत्यादि चिन्तयित्वा तां पूजयेद्युर्मुदान्विताः ।
 प्रीतये सर्वदेवानां विष्णोस्तु परमात्मनः ॥९८॥

१ B has मत्तयैव ।

२ B has मुदा ।

३ B has मधुरासवम् ।

महाष्टमीविधानेन विधिनागमिकेन वा ।
 पूजामिमां प्रकुर्वीत बल्यघ्राद्यैर्यथोचिताम् ॥ १८ ॥
 ब्राह्मे मुहूर्त्तसमये तां विसर्ज्य जगन्मयीम् ।
 चतुष्प्रहरपूजाया दद्यादिपुलदक्षिणाम् ।
 परचाहनि वै विप्रान् भोजयेद्भक्तितत्परः ॥ १९ ॥
 ततश्च कार्तिकीनाम पौर्णमासी सुविश्रुता ।
 यत्र रासोत्सवञ्चके गोपौभिर्नन्दनन्दनः ॥ २० ॥
 तस्मात्तत्र मुदायुक्तो गोपिकापतिमौश्वरम् ।
 पूजयेत् सह गोपौभिः प्रतिमासु यथाविधि ॥ २१ ॥
 दिवसेऽनशनं कृत्वा सायद्यातीत्य मामवः ।
 चन्द्रे च विपुले पूर्णे पूजयेन्नन्दनन्दनम् ॥ २२ ॥
 नवीननीरदश्यामं कृष्णं कमललोचनम् ।
 वनमालानिवीताङ्गं हारकेयूरशोभितम् ॥ २३ ॥
 तप्तहेमोज्ज्वलत्कान्तिवसनेन विराजितम् ।
 गोरोचनायास्तिलकं ललाटे लोलकुन्तले ॥ २४ ॥
 शोभयन्तं मञ्जुरावौ हूपुरौ चरणद्वये ।
 भद्रनालसविभ्रान्तनयनद्वयपद्मजम् ॥ २५ ॥
 युवतीभौरसाद्याभिः ज्वलत्कनककान्तिभिः ।
 कामभावेन शीत्कारवासस्खलनसालसम् ॥ २६ ॥
 नयनद्वयमारुहं दधानाभिः सुमण्डितम् ।
 पार्श्वस्थयोर्युवत्योस्तु मध्यस्थं नीलसुन्दरम् ॥ २७ ॥
 एवमु गोपौवाङ्मत्यादनेकचारविग्रहम् ।

सर्वाभिः स्वस्वनिकटे पूर्णरूपश्च लक्षितम् ॥२८॥

अन्यत्र प्रतिविम्बाश्च प्रपश्यन्तीभिरुज्ज्वलम् ।

एवं युगलकेशोरमुज्ज्वलं भावमाश्रितम् ।

चिन्तयेत् सततं नन्दनन्दनं ब्रह्मवन्दितम् ॥२९॥

रम्ये वृन्दावने पूर्णं ज्योत्स्नापुष्पैः सुशोभिते ।

स्वागतासनपाद्याद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥

वस्त्रालङ्कारभूषाद्यैराह्वय ब्राह्मणानपि ।

नृत्यगौतादिवाद्यैश्च कारयेद् गोपिकोत्सवम् ॥३०॥३१॥

संपूज्य दक्षिणाभ्यक्ता ब्राह्मणान् परितोष्य च ।

विसर्जयेत्ताः प्रतिभाः परचादनि तत्सर्वैः ॥३२॥

भोजयेत् ब्राह्मणान्निष्टं कृत्वा विधिमुत्तमम् ।

समुत्तपौत्तस्त्रजगो विमुक्तः पापसञ्चयेः ॥३३॥

वेकुण्डेश्वरपादाब्जमन्त्रे याति निरामयः ।

ततोऽग्रहायणी नाम पौर्णमासी च पुण्यदा ॥३४॥

युक्ता मृगशिराभेण कालतीर्थमुदाहृतम् ।

पौषमाघाश्वमाशाभ्यां रवेर्वारे दिवा यदि ॥३५॥

अमावास्याव्यतीपातश्रवणाः सन्ति धोगतः ।

तदाङ्गैर्दय आख्यातः कोटिसूर्य्यग्रहेः समः ॥३६॥

स्नानदानादि कुर्वीत आहूय तीर्थ उत्तमे ।

मातः परतरः कालो वर्त्तते कालतीर्थतः ॥३७॥

अयं सुदुर्लभः कालो भक्तव्यः पुण्यलिपुभिः ।

ततश्च फाल्गुणे मासि द्वादशी धवला शुभा ॥३८॥

गोविन्दः पूज्यते तत्र गोविन्ददादशीनि सा ।

अथ संपूजयेद्देवं गोविन्दं परमेश्वरम् ॥ ४० ॥

देवदेवीभिरारार्धं नैवेद्यपुष्पचन्दनैः ।

पूर्वेऽङ्घ्रि संयमौ भूत्वा गोविन्दनाम संस्मरन् ॥ ४१ ॥

चिनुयात् द्वादशीघण्टैः पूर्वाङ्घ्र्यापके षति ।

पुष्पाणि द्वादशभेदानि तुलसीच्छदनानि च ॥ ४२ ॥

दद्यात् द्वादशनैवेद्यं भोजयेत् द्वादश दिजान् ।

स्रग्ध्रं फलमूलादि भुञ्जीत सुसमाहितः ॥ ४३ ॥

इन्द्रश्च सुरभिश्चैव तथा गोवर्द्धनं गिरिम् ।

गोगोपगोपीञ्च सुदा पूजयेच्चन्दनादिभिः ॥ ४४ ॥

सस्त्रावूचतुः ।

मातर्देवि शिवे कस्मादिधिरेव तु फारुण्ये ।

पूज्यते भाद्रमासेऽसौ न कथं विधिदत्तमः ॥ ४५ ॥

देव्युवाच ।

पुराभिषिक्त इन्द्रेण गोविन्दो मासि भाद्रके^१ ।

गोपगोपीगवां मध्ये सर्वदेवेश्वरः स्वयम् ॥ ४६ ॥

१ B and C have the following additional Verses.

नाभिषिक्ते भवेद्भाद्रद्वादश्यां जगताम्यतिः ।

इन्द्रश्चक्रे पयः सार्धं सुरभे न तु मे कुधीः ॥

आहूतैवाभिषेक्ष्यामि गोविन्दद्वादशीतिथौ ।

कथं वा द्वादशी सा च विना मम जलेन वै ॥

उपस्थिताभिषेकार्य गोविन्दस्य महात्मनः ।

समुद्रस्तत्समाकर्ण्य पयोभिः सुरभेर्हरिम् ।

अभिविभ्रं महात्मानं चिन्तयामास सागरः ॥४७॥

मम तोयैः कथं देवो हरिः श्रीमान्सनातनः ।

इति संचिन्त्य जलधिर्विप्ररूपेण भूतसम् ।

बभ्रामान्विद्य भाद्रीयां द्वादशीं यत्नवान् परः ॥४८॥

सप्तमे मास्यनुप्राप्ते फाल्गुणे नाम तां तिथिम् ।

अप्राप्नुवन्नुषाविष्टो जगाद् द्वादशीं प्रति ॥४९॥

समुद्र उवाच ।

तिथे द्वादशि रे मूर्खे किं न जानासि मामपि ।

तद्दिने धरणीं सर्वां ज्ञावये प्रतिवत्सरम् ।

यथा त्वयि न पूजा स्नात् हरेः^१ सर्वेश्वरस्य हि ॥५०॥

एवं यदा तु चुक्रोध समुद्रो द्वादशीं प्रति ।

तदा प्रादुरभूद्देवी द्वादशी सभया शुभा ॥५१॥

गौराङ्गी पीतवसना दिभुजा श्यामवृष्टिका ।

उवाच वचनं किञ्चिदिनयेन जलेश्वरम् ॥५२॥

द्वादशुवाच ।

अहं भाद्रपदीया तु फाल्गुणे मास्युपस्थिता ।

कल्पयित्वा फाल्गुणीं तु मामेव त्वं व्रतं कुरु ॥५३॥

समुद्र उवाच ।

विभेषि द्वादशि कथं भाद्रीया फाल्गुणं सिता ।

त्वय्येव फाल्गुणीयायां श्रीपतिः पूर्वमेव च

अभिषिक्तः किलेन्द्रेण कम्पपादितिसम्भवः ॥५४॥
 योऽभिषिक्तः किलेन्द्रेण गृहीतयज्ञसूचकः ।
 हस्तयित्वा वसिं सर्वं ददाविन्द्राय वामनः ॥५५॥
 तस्मात् त्वयि पुरा भूतो गोविन्दोऽदितिगन्दनः ।
 त्वय्यहं पूजयिष्यामि गोविन्दं यदुगन्दनम् ॥५६॥
 तामभिक्रम्य भाद्रीयां अक्षरभ्य तिष्ठे त्वयि ।
 गोविन्दं पूजयिष्यन्ति मातृयास्त्रिभुवनम् ॥५७॥
 कथामेताश्च शृणुयात् पयोदयां पुनः पुमान् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भूयो भोजनञ्च सयश्चरेत् ॥५८॥

देवुवाच ।

इत्युक्त्वा सा दादशौ च प्रणमाम अलेखरम् ।
 तदा प्रादुरभूदेवो दैवकीनन्दनो हरिः ॥५९॥
 समुद्रसामुत्तं दृष्ट्वा वाञ्छितार्थप्रपूरकम् ।
 रोमाञ्चितसमयाङ्गो गोविन्दमभ्यवेचयत् ॥६०॥
 तदा दिशास्तु सर्वास्तु बभौ यङ्कजयध्वनिः ।
 अभिषिक्तो ययौ कृष्णः सेनैः सुरगणैः स्तुतः ।
 समुद्रस्य कृतार्थोऽगान् सस्त्राणं देवपूजितः ॥६१॥
 इत्येतत् कथितं सख्यौ कास्ततीर्थं हि दादशौ ।
 व्रतमेतद्विधेयम् स्त्रीपुंसामनुवार्षिकम् ॥६२॥
 शुद्धकाले समारभ्य दादशान्देषु या सिता ।
 फाल्गुणे मासि भवति दादशौ दादशौचरम् ॥६३॥
 तस्यां संपूजयेवं नरा नार्यस्य भक्तिः ।

समापयेत् शुद्धकाले जुहुयात् द्वादशाहुतीः ॥६४॥
 भोजयेद्द्वादश द्रव्यं सुमिष्टं द्वादश द्विजान् ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रस्य द्वादशापि^१ सर्वांश्चरेत् ॥६५॥
 ॐकाररूपजगतामाद्य ब्रह्मस्वरूपक ।
 अमन्त्रजगदाधार गदाधर नमस्तु ते ॥६६॥
 तेजःप्रसादरूपाय तेजोरूपाय तेजसे ।
 तेजः प्रदीप्तलोकाय नमस्ते तेजसात्मने ॥६७॥
 न सीणस्त्र्यं न चरसि नारायण नरोत्तम ।
 भवनीरधरश्याम नमस्ते नलिनेक्षण^२ ॥६८॥
 मोक्षसेवितपादाय मोक्षयूहविमोहन ।
 मोदेनात्मस्वरूपेण मोदिताय नमोऽस्तु ते ॥६९॥
 भजतां भवनाशाय भयोदधिग्रहाय च ।
 भवाय भवभक्ताय नमस्ते भवलक्षणः ॥७०॥
 गगनालसकरूपाय गगनव्याप्तिकारिणे ।
 गरिष्ठाय गरौघाय गहनाय नमोऽस्तु ते ॥७१॥
 वरिष्ठे वरणार्थाय वन्दनीयप्रदाय च ।
 वरबीजप्रबीजाय वरहन्ते नमोऽस्तु ते ॥७२॥
 तेजःप्रसादरूपाय तेजोरूपाय तेजसे ।
 तेजःप्रदीप्तलोकाय नमस्ते तेजसात्मने ॥७३॥

१ C has अमन्त्रो द्वादशैव तु ।

२ B omit this verse ।

३ B has भवलक्षण ।

४ B omit ।

वाणीमायाय बालाय वायुरूपाय वाहिने ।
 बान्धवाय बलदाऊबलयुक्ताय ते नमः ॥७४॥
 सुखाय सुखगम्याय सुदत्ताय^१ सुखात्मने ।
 सुन्दरत्वसमुद्रैकदेशलेशाय ते नमः ॥७५॥
 देशदेशकरूपाय देशाय देशकाय च ।
 देवचिकोटिदेहाय देवदेहाय ते नमः ॥७६॥
 वामदेवस्वरूपाय वामनाय नमो नमः ।
 वाराहतनखे बालवपुषे ते नमो नमः ॥७७॥
 यज्ञयज्ञाय यज्ञाय यजमानाय ते नमः ।
 यजुरादिविदे यज्ञयष्ट्याय नमो नमः ॥७८॥
 द्वादश स्तव एकोऽसौ जप्तव्यो गेय उच्यते ।
 सर्ववेदार्थसारोऽयं ब्रह्मलोकेऽपि गीयते ॥७९॥
 भगवन्तं वासुदेवं स्तवेमानेन चाम्यहम् ।
 कृत्वा नत्वा फाल्गुनस्य द्वादशशान्तु विशेषतः ।
 स मुक्तः सर्वपापेभ्यो वैष्णवीमाप्नुते गतिम् ॥८०॥
 कृत्वा चैवं गुरुकृत्वा दत्त्वा विपुलदक्षिणाम् ।
 सर्वाभौष्टं लभेन्नार्थी गोविन्दद्वादशीव्रतात् ॥८१॥
 ततश्च फाल्गुनी पौर्णमासी मन्वन्तरा मता ।
 चैत्रमासस्य कृष्णं या तिथिर्नाम त्रयोदशी ॥८२॥
 वारुणेन समायुक्ता वारुणीति च गीयते ।

चिधा सा विहिता सङ्निर्महा चैव महामहा ॥८३॥

शनिवारस्य योगेन सा महावारुणी मता ।

महामहेति विख्याता शुभयोगस्य तत्र चेत् ॥८४॥

सहस्रेः शतसहस्रेर्कोटिभिश्च क्रमादिमाः ।

सूर्य्यग्रहफलं सर्वा दुर्लभा ददते सखि ॥

ततः शुक्ला दत्तीया च ख्याता मन्वन्तरा शुभा ॥८५॥

एवं हि तीर्थानि मयोदितानि

भाषेषु सर्वेषु विशिष्य सख्यो ।

१आत्मोद्भूतानि नृणां हि तीर्था-

न्युपाहरे तानि निबोधतश्च ॥८६॥

इति बृहद्भूमिपुराणे व्यासजाबालिसम्भादे कालतीर्थकथनं त्रयो-
विंशतितमोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

देव्युवाच ।

राज्ञश्चदिवसश्चैव पित्रोर्मरणवाधरः ।
 दृश्यते च गुर्यश्च यदा तीर्थं च लभ्यते ॥
 गङ्गादेशे सर्वकाशसौर्धमेवोच्यते परम् ।
 पुष्पादिसंस्कारदिनं काशसौर्धमुदाहृतम् ॥ १-२ ॥
 यदा च लभ्यते साधुरतिथिश्च तथैव सः ।
 पुराणपाठकाशश्च पुराणारम्भकक्षया ॥
 यदारम्भसमाप्तिश्च स काशसौर्धमुच्यते ।
 सत्कर्मवासना यत्र स काशसौर्ध उत्तमः ॥ ३-४ ॥
 शोषयुक्तानि तीर्थानि काशरूपाणि वै शशि ।
 अमावास्या सोमवारे आदित्याहे च शतमी ॥
 चतुर्थ्यङ्गारवारे च अष्टमी गुहवाचरे ।
 सूर्ययज्ञसमा एते काशाः शक्तिः प्रपूजिताः ॥ ५-६ ॥
 अष्टमी मङ्गलाहे च तथैव च चतुर्दशी ।
 काशसौर्धं समुद्दिष्टे चन्द्रयज्ञतोपमे ॥ ७ ॥
 गुहवारे यदा पुष्पा केवला वायु लभ्यते ।
 तत्र स्नानादि गङ्गायां त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥ ८ ॥
 दिनक्षये व्यतीपातो रवौ तत्संक्रमोऽपि च ।
 सत्कर्मणां समारम्भे दिवसाः साधवस्त्विते ॥ ९ ॥

मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे द्वादश्यां हरिरौम्वरः ।
 वरनामाभ्युदयवर्मवधौलोकतुष्टये ॥ १० ॥
 वराहद्वादशी तेन वराहप्रीतिदा परा ।
 बुधाष्टमी बुधे माघे बुधवन्मदिनं मतम् ॥ ११ ॥
 भाद्रे चतुर्दशी शुक्ला तच्चानमः प्रपूज्यते ।
 कार्त्तिके कृत्तिकायोगात् कार्त्तिकेयः प्रपूज्यते ॥ १२ ॥
 इत्यादिनामानितयः सप्ततानि च यानि वै ।
 तानि चोक्तानि तीर्थानि किमन्यत् कथयामि ते ॥ १३ ॥
 इति बृहद्भूमिपुराणे कास्ततीर्थानि चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

सख्यावृत्तः ।

मातर्दुर्गे महेशानि पुराणं यत् त्वयोदितम् ।

किं तदस्तु मतं किम्वा मूलं तस्य च मे वद ॥ १ ॥

देव्युवाच ।

अपेदं द्रष्टुं सख्यौ [पुरा ब्रह्मविनिर्मितम् ।

इदा यद्रचितं यन्मात् भवतीभ्यां प्रकाशये ॥ २ ॥

भवत्यौ सख्यौ द्रष्टुं मन्त्रिमयौ सदा मती ।

द्रष्टुं द्रष्टुं सख्यौ गोपनीयं परं त्विदम्^१] ॥ ३ ॥

पुरा ब्रह्मा विश्वधुर्वै सृष्ट्वा नव प्रजापतीन् ।

अन्धकारमयं सर्वं बुद्धे परमाहुतम् ॥ ४ ॥

सह मूकैः सख्यं मूकैः चिन्तापणे प्रजापतौ ।

तपेति वर्णधुगत्^२ माकाशादुदभूत्सृष्टत् ॥ ५ ॥

स शब्दः सर्वतो व्याप्तो रवेः किरणवत् सखि ।

सखे ज्योतिर्मयं सर्वं ब्रह्मा निर्दृतिमाय च ।

सुखानि श्रेमे चत्वारि दृष्टाद्दिष्टु दिष्टु च ॥ ६ ॥

ततो ब्रह्मा ससर्जदौ वाच एव सुनिर्मलाः ।

१ B has पुराणानि प्रवर्तनम् for the portion bracketted .

२ B तयोभिर्नवयम्मेन ।

ससर्जं चतुरो वेदान् संहिता विविधा अपि ॥ ७ ॥
 वाचः पवित्रं परमं वाचः स्वाद्यु परं मतम् ।
 वाचोऽमृतं विषं वाचो वाचो माख्यं करा वचः^१ ॥ ८ ॥
 वाचा पवित्रितं सर्वं पवित्रयति सर्वथा ।
 वाचो वेदाः संहिताश्च वाचो मन्त्राः सुपुष्कलाः ॥ ९ ॥
 वाचः काव्यं पुराणानि वाचः सत्याः प्रतिष्ठिताः ।
 जयः पराजयश्चैव वाचोभिः प्रतिपद्यते^२ ॥ १० ॥
 अतो वाचः ससर्जादौ ब्रह्मरूपा न संशयः ।
 अकारादिस्तराश्चैव ककारादिहस्तास्तथा ॥ ११ ॥
 परस्परश्च मिश्रितान् वर्णनेतान् समाह्वयत् ।
 ततो भाषाश्च ससृजे पञ्चाशत् पदं च संख्याया ॥ १२ ॥
 तज्ज्ञानाय च वाक्तामां तत्तद्वाकरणानि च ।
 पदज्ञानं व्याकरणैरर्थज्ञानश्च दर्शनैः ॥ १३ ॥
 धर्मज्ञानं पुराणाद्यैर्मन्त्रैर्मुक्तिरुदाहता ।
 वागेव ब्रह्मरूपैव तां यो मिथ्यासु विज्ञिपेत् ॥ १४ ॥
 मिथ्यावादी स विज्ञेयो नारकी परमो मतः ।
 वरं प्राणाः परित्याज्यान्वेदोऽपेक्ष्यं शिरोऽपि वा ॥ १५ ॥
 न तथापि वचो ब्रह्म मिथ्यावाक्यं विधीयते ।
 न ह्यसत्यात्परोऽधर्म इति होवाच भूरिचम् ॥ १६ ॥

१ A श्वावच. II श्वावच ।

२ B has an additional line after this :—

धैर्यं गाम्भीर्यं श्रौश्र्यादि वाग्भिरेव प्रपद्यते ।

सत्यवाक्यं गुरोः सेवा दयमेतत् परं मतम् ।
 एतद् यस्यास्ति किं तल्ल तपोभिः परमैरपि ॥१७॥
 सत्यवाक्यानि सर्वाणि पुराणानि द्विधानि च ।
 उपपूर्वं महत्पूर्वं पुराणं द्विविधं मतम् ॥१८॥
 अष्टादशैव सङ्ख्यातान्युभयानि सखिदय ।
 सावधानेन चित्तेन शृणु तानि च वर्णये ॥१९॥
 आदौ ब्रह्मापुराणञ्च पाशं ब्रह्माण्डमेव च ।
 वैष्णवं ब्रह्मवैवर्तं महाभागवतं तथा ॥२०॥
 भविष्यं गारुडं लोङ्गं शैवं वाराहमेव च ।
 मार्कण्डेयं तथा स्कान्दं कौमं मात्स्यं पुराणकम् ॥२१॥
 तथाग्रेयञ्च वायुञ्च पुराणानि महान्युत ।
 तथाप्युपपुराणानि कथयामि मुदा शृणु ॥२२॥
 आदावादिपुराणं आदादित्याख्यं द्वितीयकम् ।
 ततो बृहन्नारदीयं नारदीयं ततः परम् ॥२३॥
 नन्दिकेशपुराणञ्च बृहन्नन्दीश्वरं तथा ।
 शास्त्रं क्रियायोगसारं कालिकाकृतमेव च ॥२४॥
 ततो धर्मपुराणञ्च विष्णुधर्मोत्तरं तथा ।
 शिवधर्मं विष्णुधर्मं वामनं वारुणं तथा ॥२५॥
 नारसिंहं भार्गवञ्च वृहद्भर्मन्तथोत्तमम् ।
 एतान्युपपुराणानि सङ्ख्यावष्टादशैव तु ॥२६॥
 अन्यास्य संहिताः सर्वा मारीचकापिलादयः ।
 सर्वेषु धर्मकथने तु स्युषामर्थमुच्यते ॥२७॥

रामायणं महाकाव्यमादौ वास्त्वौकिना कृतम् ।
 तन्मूलं सर्वकाव्यानामितिहासपुराणयोः^(१) ॥२८॥
 संहितानाञ्च सर्वाणां मूलं रामायणं मतम् ।
 तदेवादृग्माराण्य वेदव्यासो हरेः कृत्वा ॥२९॥
 चक्रे महाभारताख्यमितिहासं पुरातनम् ।
 तदेवादृग्माराण्य पुराणान्यथ संहिताः ॥३०॥
 चकार भगवान् व्यासः स्वयमन्ये महर्षयः ।
 सर्वत्र कौर्त्तितो धर्मो ह्यधर्मस्य निवर्त्तितः ॥३१॥
 शास्त्रेभ्येतेषु सततं यथा बुद्धिः प्रवर्त्तते ।
 ते न मुह्यन्ति नियतं त एव बह्विन्तमाः ॥३२॥
 रामायणं पुराणानि महाभारतमेव च ।
 मन्वादिधर्मशास्त्राणि धर्माचारानि सदैव हि ॥३३॥
 पठेत्समभ्यसेत्तानि पाठयेदाचरेदपि ।
 स एव सखि संसारादुत्तीर्ण इति मन्यते ॥३४॥
 कार्याकार्यनिर्णयोऽथ स्यतिर्वै धर्मसंहिताः ।
 इतिहासादिवाक्यान् तच्चिदृग्मसाधकम् ॥३५॥
 पुरा प्रजापतिर्देवो वर्षभाषाः पृथग्विधाः ।
 सृष्ट्वा धर्मान् ससर्जैव वर्णाश्रमविभागजान् ॥३६॥
 चिन्तयामास लोकानामुपकर्तुं प्रजापतिः ।
 धर्मज्ञानञ्च लोकानां विना ब्राह्मं कथं भवेत् ॥३७॥
 इति संचिन्तयित्वा च ब्रह्मा चिन्तयतां वरः ।

यके वाकरशान्यादौ^१ पदज्ञानाय सर्वशः ॥२८॥

ततः ससर्जं कन्दार्चि जगत्समुद्युवाद्यः ।

ततः सरस्वती जाता शृङ्गवर्णाचरात्मिका ॥२९॥

नामाक्षद्वारभूषाद्या चिनेषा ग्रन्थिमौलिनी ।

चतुर्भुजा सुधाविद्या सुद्रावगुणधारिणी ॥३०॥

तां दृष्ट्वा चारुनयनां प्रजापतिरुवाच ह ।

का त्वं समागता कस्मात् याचसे किं करोषि किं ।

कस्ये पिता पतिः कस्ये तस्ये वद सुलोचने ॥३१॥

सरस्वत्युवाच ।

आकाशप्रभवो ब्रह्मा वर्षात्रयेति धं विदुः ।

ततोऽहं प्रभवा जाता नास्मा चाहं सरस्वती ॥३२॥

त्वं मे भ्राता पुरोजातो यद्वीमि शृणुष्व तत् ।

स्नानं मे कक्ष्यथ विधे पतिं कर्म च पुण्यसम् ।

यत्कीर्तये तवाहं हि जाता निर्मलरूपिणी ॥३३॥

विधिर्वाच ।

ममेष्टमिदमेवेह भद्रं जातं सुलोचने ।

सुखानि मम चत्वारि प्रियस्नानं तवेरितम् ॥३४॥

तव प्रियो हि भगवान् यदि मे वर्तते हरिः ।

भव त्वं कविताप्रक्तिः कवीनां वदनेषु ह ॥३५॥

ते प्रकुर्वन्तु शास्त्राच्च धर्मः सस्मरतां ततः ।

अधिष्ठात्री देवता च पतिर्नारायणस्तव ।

शास्त्राणामपि सर्वेषां विशात्मा विश्वभावनः ॥४७॥

सरस्वत्युवाच ।

कथमेकाग्रयनेकेषां कवीनां कवितात्मिका ।

भवेयं नैव ते युक्तं यद्युक्तं तत्त्वदस्मै मे ॥४८॥

विधिर्वाच ।

हत्वा पर्यटनं देवि तिस्रोक्त्यां योग्यमुत्तमम् ।

पक्षे यच्च शुभा शक्तिः कविता त्वं भविष्यसि ॥४९॥

अहस्य वर्णनीयानां वर्णनीयमनुत्तमम् ।

विष्णोरादिचरित्रं हि सर्वधर्मनिदर्शनम् ।

भविष्यत् कल्पयिष्यामि यत् त्वं तच्च वदिष्यसि ॥५०॥

कवेस्तस्मैव कृपया कवयोऽन्येऽपि भाविनः ॥५१॥

देवुवाच ।

इत्युक्ता सा वचो देवी ब्रह्मणो मुखवाहिनी ।

चचार जगतीमध्येऽन्वेषयन्ती क्षमीषितम् ॥५२॥

सुरादीन् सुरस्रोतेषु नागादीन् विवरादिषु ।

सर्वे सत्ययुगं काशं व्यापयामास हे सखि ॥५३॥

ततस्तेतायुगस्थादौ पृथिव्या भारते तदा ।

ददर्श सुनिमत्युन्नतपोज्ज्वलिततेजसम् ॥५४॥

तमवाचां नाम नद्यां स्नात्वा सन्तर्प्य वै पितॄन् ।

चरन्तं त्रिदशहितं वनशोभाकुट्टहस्तात् ॥५५॥

स्पर्णप्रभजटाभारशिरसं ताक्षरोचिवम् ।
 कुग्रहस्तं स्मितास्थाञ्जं व्याघ्रचर्माम्बरं मुनिम् ॥
 उत्तुङ्गवचसं नाभिगाम्भीर्यशोभिमध्यकम् ।
 आजानुबाहुं सम्मत्तगजखेलगतिं कविम् ॥
 आगच्छद्विष्य गच्छद्विर्मुनिभिः प्रकृतं सदा ।
 वाल्मीकिं विलसत्तत्त्वज्ञानं श्लोकादिवर्जितम् ॥५६॥५७॥५८॥
 विचरंस्तमसातीरे वने बभ्रुललादपे ।
 वाल्मीकिस्तत्र दृष्टो पक्षिणं व्याधमारितम् ।
 पक्षिणीं रुदतीं शब्दैः करुणैः सविलापनैः ॥५९॥
 तत् श्रुत्वा मुनिशार्दूलः श्लोकाविष्टो बभ्रुव ह ॥६०॥
 श्लोकावेशो मुनेस्तस्य नोपयुक्तः कथञ्चन ।
 श्लोकादिर्व्यस्य वै ज्ञानं महर्षेर्मावगाहते ॥६१॥
 अद्भुतस्तस्य वै श्लोक इति श्रिय्याच्च मेनिरे ॥६२॥
 आकाशप्रभवा देवी तं दृष्ट्वा श्लोकसंयुतम् ।
 न श्लोके श्लोकमोहादेरयोग्यं तपसां निधिम् ॥६३॥
 कविताशक्तिरूपा च विद्यारूपा सरस्वती ।
 तस्य श्लोकापनोदाय महर्षेर्मुखमायधौ ॥६४॥
 यदैव सा वचोदेवी वाल्मीकेर्मुखमारुहत् ।
 तदैव स च वाल्मीकिर्व्याधं वक्ति दयाम्बितः ॥६५॥
 मा निषाद प्रतिष्ठान्त्वमिदं पादं तदादिभम् ।
 द्वितीयपादं पद्यस्य अगमः शाश्वतीः समाः ॥६६॥
 यत् क्रौञ्चमियुनादेकमिति पादं द्वितीयकम् ।

चतुर्थं तन्मुखाज्जातमवधीः काममोहितः ॥६७॥

एवं पादास्य चत्वारः श्लोक इत्येव कथ्यते ॥६८॥

यदा तु निर्मला देवी वाष्प्रीकेसुखमागता ।

जयध्वनिस्तदा भूयान् बभूव भुवनत्रये ॥६९॥

श्रुत्वा श्लोकमिमं विप्रा जगुः परमथल्लतः ।

पश्चिग्रोकं परित्यज्य श्लोकमेनं सुनिर्जगौ ॥७०॥

ततो ब्रह्मा समागत्य वाष्प्रीकिमिदमब्रवीत् ।

महर्षे ननु वाष्प्रीके भगवन् भवतो मुने ॥७१॥

अधितप्तौ खद्यं देवी वाष्पी काव्यस्वरूपिणी ।

एतदर्थेऽवतारसे मया सन्पादितः पुरा ॥७२॥

यत् त्वं वेदार्थवक्ता साः काव्यरूपेण सर्वशः ।

अहं सृष्टिकरो ब्रह्मा तत्र स्त्रीसाकरो हरिः ॥७३॥

तद्वर्णनस्य कर्ता त्वं सृष्टिरचाकरो भव ।

लोकानां धर्मरूपैव विष्णोर्लीला मयापहा ।

त्वया सा वर्णिता लोके परो धर्मः स्त्रिरो भवेत् ॥७४॥

मा चिन्तां कुद वाष्प्रीके श्लोकरूपा सरस्वती ।

तन्मुखे निर्मला जाता कविता ब्रह्मरूपिणी ॥७५॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः काव्यादेवोपजायते ।

महतः पूर्वसंस्कारान् काव्यशक्तिर्नृणां भवेत् ।

सा चेक्षीचेऽपि कविता नावमान्या कदाचन ॥७६॥

अपुण्यो यदि वार्यः स्यान् काव्यबद्धो भवेद् यदि ।

तदापि पुण्यदः स स्यान् किं पुनः स्यान् सदर्थकः ॥७७॥

श्लोक एको भवेत् काव्यं महाकाव्यं तदुच्यते ।
 अत्र सर्गाश्च कर्त्तव्याः स्तव्याः स्तव्याः पृथक् पृथक् ॥७८॥
 नारदस्योपदेशाद्धि यमर्थं ज्ञातवानसि ।
 तं वर्णय महाभाग स च सर्वार्थसञ्चयः ॥७९॥
 कृते त्वया महाकाव्ये भाव्यर्थे रामचेष्टिते ।
 श्लोकेष्वनुपरिच्यन्ति कवयोऽन्ये सदुक्तयः ॥८०॥
 त्वञ्च त्रिकालवृत्तिज्ञः सत्यवादौ प्रतिष्ठितः ।
 गार्हं त्वत्तः पृथग्भूतः कविरन्यः प्रजापतिः ॥८१॥
 कविर्ब्रह्मा कविर्विष्णुः कविरेव स्रष्टुं शिवः ।
 कविर्वै धर्मवक्ता च कविः सर्वरसैकवित् ॥८२॥
 न कवेर्वर्णनं मिथ्या कविः सृष्टिकरः परः ।
 सर्वोपर्येव पश्यन्ति कवयोऽन्ये न चैव हि ॥८३॥
 कवीनां वग्गता^१ देवा इन्द्रोपेन्द्रधृमादयः ।
 कवीनां वग्गता^१ मर्त्याः कवयो देवगोचराः ॥८४॥
 त्वं तु रामचरित्राणि मुने भावीनि वर्णय ।
 तत्तु रामायणं नाम महाकाव्यं भविष्यति ॥८५॥
 वर्णयिष्यसि यद्यत् त्वं तत्तु विष्णुः करिष्यति ।
 विष्णोः कीर्त्तौ भवत्काव्यं स्वास्त्याचन्द्रतारकम् ॥८६॥
 श्रीरामस्य परा मूर्तिः काव्यं रामायणं तव ।
 शृणु तत्कवचं येन कर्त्ता रामायणं भवान् ॥८७॥

१ B omits the portion bracketed.

ॐ नमोऽष्टादशतत्त्वरूपाय रामायणाय महामन्त्रस्वरूपाय
 मा निषादेति मूलं शिरोऽवतु अणुक्रमशिकावीजं सुखमवतु अय-
 श्चक्रोपाख्यानमूर्ध्विर्जिह्वामवतु जानकीसामोऽनुष्टुप्छन्दोऽवतु गलं
 केकयाज्ञा देवता हृदयमवतु सीतासङ्गणानुगमनश्रीरामहर्षाः
 प्रमाणं जठरमवतु भगवद्भक्तिः शक्तिरवतु मे मध्यं शक्तिमान्
 धर्मो मुनीनां पासनं ममोरु रक्षतु मारीचवचनं प्रतिपासन-
 मवतु पादौ सुपीवमैचमर्योऽवतु सगौ निर्णयो हनुमसेष्टावतु
 बाह्व कर्ता सन्पातिपक्षोद्भूतोऽवतु स्कन्धौ प्रयोजनं विभीषणराज्यं
 घीवां ममावतु रावणवधः स्वरूपमवतु कर्णौ सीतोद्धारोत्त-
 णमवतु नासिके अवगम्य ममोधसरोऽवतु जीवात्मानं जयः काल-
 लक्षणसन्वादोऽवतु नाभिं आचरणीयं श्रीरामादिधर्मं सर्वज्ञं
 ममावतु इति रामायणकवचं रामायणवाचकाः पठेद्युस्तं चेदं जप्त्वा
 रामायणं कुरु सप्तकाण्डं ।

द्विधुवाच ।

एवमुक्त्वा मुनिं ब्रह्मा धरौ खलौकमुत्तमं ।

वाल्मीकिः कविताशक्तिं प्राप्य निर्वृतिमाप च ॥८८॥

इति वृहद्भर्मपुराणे रामायणोत्पत्तिः पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥

देवुवाच ।

रामायणं महाकाव्यं कृतं वाल्मीकिना स्वयम् ।
 तच्च रामचरितस्य व्यपदेशेन सर्व्वशः ।
 सर्व्वे धर्माः समुद्दिष्टा वर्णाश्रमविभागशः ॥१॥
 स्त्रीधर्मा राजधर्माश्च ब्रह्मधर्माश्च पुष्कलाः ।
 वैश्यधर्माः शूद्रधर्मा धर्माश्च गृहिणां तथा ॥२॥
 नानादेवचरित्राणि श्रुत्वा मिथकथा अपि ।
 इतिहासस्वरूपेण सर्व्वे धर्मा निरूपिताः ॥३॥
 एतत् पाठ्यञ्च बोध्यञ्च स्मरणीयं श्रमिच्छता ॥
 यथा गेहे समग्रं हि लिखितं वर्त्तते धृष्टि ।
 न तच्च विपदः कापि नाधर्मस्तत्र सञ्चरेत् ॥४॥५॥
 यथा नास्ति गृहे सखी काव्यं रामायणं शुभम् ।
 अग्रानभूमिस्तदाटी पितृदेवविवर्जिता ॥६॥
 शर्मं सर्गाङ्गमेकं वा श्लोकं श्लोकाङ्गमेव वा ।
 अहोरात्रान्तरे यस्तु न सञ्चरेत् स नराधमः ॥७॥
 मानिषादेतिपद्यन्तु यो बालः पञ्चवर्षकः ।
 अभ्यस्तं हृदये धत्ते स कविः स्थाव्र संशयः ॥८॥
 अनावृष्टिर्महापीडा ग्रहपीडाप्रपीडिताः ।
 आदिकाण्डं पठेयुर्धे ते सुच्यन्ते ततो भवात् ॥९॥

पुत्रजन्मविवाहादौ गुरुदर्शन एव च ।
 पठेच्च शृणुयाच्चैव द्वितीयं काण्डमुत्तमम् ॥१०॥
 वने राजकुले वज्रिजलपीडायुतो नरः ।
 पठेदारण्यकं काण्डं शृणुयाद्वा स मङ्गली ॥११॥
 निपलभे तथा गृहद्रव्यस्य च गवेषणे ।
 युत्वा पठित्वा कैस्त्रिभ्यं काण्डं तप्तत् फलं लभेत् ॥१२॥
 श्राद्धेषु देवकार्येषु पठेत् सुन्दरकाण्डकम् ।
 शत्रोर्जये ससुखाश्च जमवादे विगर्हिते ।
 लङ्काकाण्डं पठेत् किम्वा शृणुयात् स सुखी भवेत् ॥१३॥
 यः पठेत् शृणुयाद्वापि काण्डमभ्युदयोत्तरम् ।
 ज्ञानन्दकार्यं यात्रायां स जयी परतोऽपि च ॥१४॥
 मोक्षार्थं लभते मोक्षं भक्त्यर्थं भक्तिमेव च ।
 ज्ञानार्थं लभते ज्ञानं मङ्गलतत्त्वोपलभकम् ॥१५॥
 यः पठेत् शृणुयाद्वापि काव्यं सर्वमतः क्रमात् ।
 फलं तस्य प्रवक्ष्यामि शृणुतं विजये जये ॥१६॥
 स्त्रीराजपितृगोहन्ता ब्रह्महा हेमघोरकः ।

१ C has the folloing additional lines—

यः पठेत् शृणुयात् वापि काव्यं वास्मीकिना कृतम् ।
 आदिकाण्डं माघमासे द्वितीयं फाल्गुने तथा ॥
 चैव चारण्यककाण्डं कैस्त्रिभ्यं माघमे तथा ।
 ज्येष्ठे तु सुन्दरं काण्डं श्रेवं काण्डद्वयं शुचौ ॥
 शुद्धकाशे समारम्भे ब्रह्मचारी समाहितः ।

सुरापो गुरुभार्यागो देवदेवकरस्तथा ।
 नानापापरतो वापि तत्तृष्णादेव मुच्यते ।
 चैलोक्यपावनः सोऽपि देवानामपि दुर्लभः ॥१७॥१८॥
 यच्च रामायणस्यास्य प्रस्तावः खलु सम्भवेत् ।
 तच्च सर्वेऽधितिष्ठन्ति तीर्थानि पितरः सुराः ॥१९॥
 रामायणस्य प्रस्तावे योऽन्यं प्रस्तावमाचरेत् ।
 सर्वपापाश्रयः स स्थात् मत्स्याग्रौ सर्वभुग्यथा ॥२०॥
 रामायणस्य प्रस्तावे तत्तृष्णादेव यस्य हि ।
 न भक्ष्यन्ति शोकदुःखपरौतापाः स वञ्चितः ॥२१॥
 आश्विने तु शारदीयमहापूजादिनेषु हि ।
 पठेद्यो रामचरितं चाह वाष्पौकिना कृतं ॥
 तस्य देवौ मुक्तिदाक्षौ भक्ष्यविष्णवादिवन्दिता ।
 प्रसीदन्ति न सन्देहः सर्व्वाभीष्टफलप्रदा ॥२२॥२३॥
 श्रुत्वा पठित्वा काव्यम् विन्तिशाश्वविवर्जितः ।
 दक्षिणां विपुलां दद्यात् आत्मदारसुतादिकाम् ॥२४॥
 इति वां कथितं सख्यौ कियद्भामाधणोचितम् ।
 रामायणगुणान्वक्तुं शक्तो नाहमशेषतः ।
 परमा दुर्लभा मुक्तिः शृङ्गुषोर्यस्य किङ्करी ॥२५॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे रामायणोत्कीर्तनं षड्विंशतितमो-
 ऽध्यायः ।

शतविंशतितमोऽध्यायः ॥

देव्युदाच ।

यदा रामायणं कृत्वा वाल्मीकिर्विरराम ह ।
 तदा ब्रह्मा समागत्य वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥१॥
 महर्षे ननु वाल्मीके कृतं रामायणं त्वया ।
 नैवावशिष्टं किञ्चास्ति कर्त्तव्यं तव वर्त्तते ।
 अर्जिता परमा कीर्तिरक्षया धर्मरूपिणी ॥२॥
 किन्तु तन्मुखफुल्लान्ने देवी गगनसम्भवा ।
 देवितुं वाञ्छते नित्यं तत् कुर्वन् सदातनम्^१ ॥३॥
 देव्या व्यवसितं^२ बुद्ध्या महाभारतनामकम् ।
 सनातनं महापुण्यमितिहासं पुरातनम् ।
 प्रकल्पितं मया सम्यक् तव श्लोकय तन्मुने^३ ॥४॥

वाल्मीकिरुवाच ।

प्रभो ब्रह्मन् त्वया सर्व्वं ज्ञायते तत्तथापि ते ।
 निवेद्याम्यात्मवृत्तिं यद्युक्तं तददस्त्व मे ॥५॥
 कृतं रामायणं ब्रह्मन् व्यक्तं मोक्षस्य साधनम् ।
 निःसन्देहो ह्यहं भूतः शोभमोहविवर्जितः ॥६॥
 किमर्थमपरं ग्रन्थं करिष्यामि वृथोद्यमः^४ ।

१ B has सनातनम् ।

२ B has श्लोकाय तन्मते ।

३ B has देव्याध्यवसितम् ।

४ C has वृथोद्यमम् ।

सरस्वती चेत् सततं विदुर्न देव वाञ्छते^१ ॥७॥
 तदर्थं द्वापरे वेदव्यासनामा भविष्यति ।
 स एव ब्रह्मचिन्तार्थं महाभारतकृद्भवेत् ॥८॥
 पुराणोपपुराणानि स एव विरचिष्यति ।
 नात्पेन व्यवसायेन नृणां धर्ममतिर्भवेत् ॥९॥
 लोकानां धर्ममत्यर्थं कर्त्ता गन्धान् ब्रह्मन् स वै ।
 विष्णोः कक्षाऽसौ भविता वेदभागान् करिष्यति ॥१०॥
 अहं रामायणं कृत्वा कृतार्थोऽभवमीश्वर ।
 व्यासायाहं वदिष्यामि काव्यबीजं सनातनम् ॥११॥
 येनासौ ब्रह्मधा गन्धान्^२ विधाय कुशलं भजेत् ॥१२॥
 देयुवाच ॥

इत्युक्तसेन वै ब्रह्मा हंसादुत्पत्तुर्मुखाः ।
 एवमेवेति संमग्न्य ययौ लोकं निजं सखि ॥१३॥
 ततः काले गते दीर्घे द्वापरादौ हरेः कक्षा ।
 वेदव्यासो बभूवाद्य सत्यवत्या पराशरात् ॥१४॥
 चक्रे वेदतरोः शाखां बृद्धा पुंसोऽप्यनेधसः ।
 अथ ब्रह्मसभायां वै समायाता महर्षयः ॥१५॥
 कश्यपः कपिलोऽभिष्य भार्गवश्च पराशरः ।

१ C देव वाञ्छते ।   २ B and C ब्रह्मचिन्तार्थम् ।

३ B ब्रह्मधातानम् ।

व्यासस्य परमोदारः पुलस्तः पुलहः क्रतुः ॥१६॥
 याज्ञवल्क्यस्य विष्णुस्य शारीतस्य बृहस्पतिः ।
 विश्वामित्रो वामदेवः शङ्खस्य लिखितस्तथा ॥१७॥
 जैगीषव्यो वशिष्ठस्य एकतस्य द्वितस्त्रितः^१ ।
 बालिखिल्यास्य ऋषयो गोतमो गार्ग्यवो भृगुः ॥१८॥
 कात्यायनोऽङ्गिरा दक्षः प्रजापत्यो मनुः स्त्रियम् ।
 एते चान्ये च बहवो मुनयो मेरुपर्वते ॥१९॥
 एतान् संपूज्य विधिवत् सुखासीनान् पितामहः ।
 उवाच परमप्रीत्या चिरेणाभिगतं च^२ ॥२०॥
 पुरा रामायणं नाम भाव्यर्थं विहितं मया ।
 तप्तु वाल्मीकिना काव्यं कृतं मदुपदेशतः^३ ॥२१॥
 पञ्चविंशतिसाहस्री^४ संहिता सप्तकाण्डिका ।
 सर्गैः प्रबन्धवज्जला सरस्तथा अनुपहात् ॥२२॥
 सा नित्या पुण्यवज्जला तदनन्तरमेव च ।
 महाभारतनामान्यत् पुराणान्युभयानि च ॥२३॥
 अष्टादश तथान्यानि विहितानि तथा पुरा ।
 किन्तु न श्लोकवद्भानि^५ संक्षेपसंयुतानि च ॥२४॥

१ A द्वितस्त्रितः ।

२ B हृदि ।

३ C महापदेशतः ।

४ B पञ्चविंशतिसाहस्री ।

५ B omits verse 24. C has श्लोकवद्भा च ।

सूचीणां खलु सर्वेषां मध्ये कोऽत्र समर्थकः ।
 स करोतु पुराणानि महाभारतमेव च ॥२५॥
 एतदर्थं पुरा प्रोक्तो वाल्मीकिर्मुनिसत्तमः ।
 स तु रामायणं कृत्वा निरपेक्षोऽन्यतोऽभवत् ॥२६॥

देवुवाच ।

इत्युक्तानां सुनीनाञ्च कोऽपि किञ्चिन्नोचिवान् ।
 प्रणम्य नारदस्तत्र ब्रह्माण्मन्त्रवीदिदम् ॥२७॥

नारद उवाच ।

नारदोऽहं नमस्यामि षट्पु यन्त्रे निवेदनम् ।
 पुरा तुभ्यं यदेवाह वाल्मीकिराद्यकाव्यकृत् ॥२८॥
 तदर्थं हापरे वेदव्यासनामा भविष्यति ।
 स एव ब्रह्मचिन्तार्थमहाभारतकृद्भवेत् ॥२९॥
 पुराणोपपुराणादि स एव विरचिष्यति ।
 नात्पेन ध्वनसायेन नृणां धर्ममतिर्भवेत् ॥३०॥
 लोकानां धर्ममत्यर्थं कर्त्ता ग्रन्थान् ब्रह्मन् स वै ।
 विष्णोः कलासौ भविता वेदभागान् करिष्यति ॥३१॥
 अहं रामायणं कृत्वा कृतार्थोऽभवमौश्वर ।
 व्यासायाहं वदिष्यामि काव्यवीजं सनातनम् ॥३२॥
 येनासौ ब्रह्मधा ग्रन्थान् विधाय कुशलं भजेत् ॥३३॥
 तस्मादसौ व्यास एव भवदाज्ञां करिष्यति ।
 तद्यन्त्रे च समर्थाः सुखे तदात्र वदन्तु च ॥३४॥

सुनय ऊचुः ।

सर्वे वयं समर्था स्म पुराणकरणे प्रभो ।

यो यत् पुराणकर्ता स्थात् तस्मै तत्तन्त्रियुज्यताम् ।

किमेक एव व्यासोऽयं भवदाज्ञावहो भवेत् ॥ ३५ ॥

देवुवाच ।

शुत्वेदं वचनं ब्रह्मा सुनीनां भावितात्मनाम् ।

इदैव चिन्तयामास विरोधं तातुवाच ह ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुध्वं सुनयः सर्वे यदहं प्रब्रवीमि वः ।

श्रुतं वास्मीकिवचनं नारदात् स यदाह माम् ॥ ३७ ॥

समर्था अपि सर्वे वै पुराणकरणे द्विजाः ।

किन्तु गच्छत राजानं जनकं धर्मदर्शनम् ॥ ३८ ॥

स वो विवादभङ्गाय मध्यस्थः प्रवदिष्यति ।

इत्युक्तासौ सुनिगणा ययुः सर्वार्थदर्शिनः ॥ ३९ ॥

वर्त्तते यत्र जनको राजा धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ४० ॥

इति बृहद्भर्मपुराणे पूर्वखण्डे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥

अष्टविंशतितमोऽध्यायः ।

देवुवाच ।

तान् दृष्ट्वा जनको राजा मुनीन् सर्वान् समागतान् ।
आसनात् सहस्रोत्थाय पूजयामास सादरम् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

किमर्थमागता यूयं सर्वे सूर्य्यसमप्रभाः ।
सर्वे सर्वार्थबोद्धारः सर्वे सर्वार्थदर्शिनाः ॥ २ ॥
सर्वे सर्वार्थकुशला यूयं गुरुतरा नृणाम् ।
वयं गृहस्था युष्माकं कृपां वाञ्छामहे सदा ॥ ३ ॥
सा कृपा चेत् सुफलिता सर्वार्थः सिद्ध्यते तदा^१ ।
वैष्णवाः साधवः शान्ता लोकानुग्रहकातराः^२ ॥ ४ ॥
स्वयं कृतार्थाः सततं यूयं ये ते मयेक्षिताः ।
किमतोऽस्ति गृहस्थानां साभोऽन्यः साधुसङ्गमात् ॥ ५ ॥

मुनय ऊचुः ।

सत्यं भवन्तं राजर्षिं ब्रह्मकामा वयं सदा ।
तन्तु धर्मतनुः साक्षादयं धर्माभिकाक्षिणः ॥ ६ ॥
प्रेषिता ब्रह्मणा सर्वे भवन्मज्जिमागताः ।

षट्त्रिंशतः पुराणानां भारतस्य च भूपतेः ॥७॥

भवत्वमीषां कः कर्त्ता तन्निदेश्य पृच्छताम् ।

अयं पराशरोऽस्माकं वक्ता यद्वक्ति तन्मतम् ॥८॥

वयं हि सर्वे ओतारो भवान्मध्यस्तिरूपकः ॥९॥

राजोवाच ।

शक्तिपुत्र महाभाग पराशर भगोऽस्तु ते ।

किसुक्तं ब्रह्मणा कौ वा विवादे संशयस्थितौ ॥१०॥

पराशर उवाच ।

राजन् ब्रह्मसमीपस्थान् सुनीनाह समागतान् ।

वाल्मीकिर्भगवान् काव्यं वक्ते रामायणं परम् ॥११॥

पुराणानां भारतस्य कः कर्त्ता भवतां भवेत् ।

तथादौ नारदो व्यासः कर्त्ता वै भारतादिनः ॥१२॥

वयं विवदमाना वै समर्थास्तत्र कर्मणि ॥१३॥

राजोवाच ।

ब्रह्मा च नारदस्यैव व्यासपञ्चानुभौ मतौ ।

भवन्तोऽनुमताः केन पुराणादि करिष्यथ ॥१४॥

कर्त्ता देवः स्वयं ब्रह्मा सर्वशास्त्रस्य सर्वथा ।

तेनैवानुमतं व्यासं भवन्तो नानुमन्यते ॥१५॥

व्यासोऽपि च भवन्तस्य सर्वशास्त्रार्थदर्शिनः ।

माहात्म्यं भगवन्वाचां वदन्तु श्रूयते मया ॥१६॥

पराशर उवाच ।

किं वाच्यं भगवन्नाममाहात्म्यं मिथिस्त्राधिप ।

यथाज्ञानं कियदस्मि तुभ्यं जिज्ञासवे सखत् ॥१७॥

कृणोति भद्रं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।

भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः ॥१८॥

व्यास उवाच ।

नामोऽस्य यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः ।

तावत् कर्तुं न शक्तः स्नात् पातकं पातकौ जनः ॥१९॥

एवं श्रुत्वा महाराज उभयेषां सरस्ततौम् ।

पराशरादिं व्यासञ्च प्रोवाच जनको नृपः ॥२०॥

राजोवाच ।

कर्त्ता महाभारतस्य वेदव्यासो हि नापरः ।

षट्त्रिंशतः पुराणानां व्यासस्यान्ते च ये दिवाः ॥२१॥

किन्तु गच्छत वास्त्वौकिं महर्षिं चिरजैविनम् ।

स वो विधास्यते चेमं आदिकाव्यकृता कृता ॥२२॥

श्रुतं मया यदाकाशे गच्छतः शुकपत्निषः ।

शृणुध्वं तस्मुनिगणाः प्रोक्तं वास्त्वौकिना पुरा ॥२३॥

तदर्थं नापरे वेदव्यासनामा भविष्यति ।

[सएव ब्रह्मचिचार्यमहाभारतकृद्वेत् ॥२४॥

पुराणोपपुराणादि सएव विरचिष्यति^१ ।]

नास्त्येन व्यवसायेन नृणां धर्ममतिर्भवत् ॥२५॥

लोकानां धर्ममत्यर्थं कर्त्ता ग्रन्थान् ब्रह्मन् स वै ।

विष्णोः कलासौ भगवान् वेदभागान् करिष्यति ॥२६॥
 अहं रामायणं कृत्वा कृतार्थोऽभवमीश्वर ।
 व्यासायाहं वदिष्यामि काव्यवीजं समातनम् ॥२७॥
 येनासौ वज्रधा मन्वान् विधास्य कुशलं भजेत् ।
 इदमेव श्रुपाख्यानं विधिं वाल्मीकिरब्रवीत् ॥२८॥
 मा चिन्तय महाराज लोके व्यासो भविष्यति ।
 इत्येतद्विश्रुतं विप्राः खगस्तु मुखतो दिजाः ॥२९॥
 ततो गच्छन्त वै यूयं यत्र वल्मीकभृमुनिः ।
 स्वद्वितीयः स्वयं ब्रह्मा काव्यसृष्टौ मुनीश्वरः ॥३०॥
 अस्मैवानुग्रहात् यूयं कवयोऽपि भविष्यथ ।
 आस्तेऽसौ तमसातीरे जपन् रामायणं परम् ॥३१॥

देव्युवाच ।

इत्युक्तास्ते मुनिगणाः जनकेन महात्मना ।
 प्रययुः परमानन्दा यत्र चादिकविर्मुनिः ॥३२॥

इति रुद्रहर्मपुराणे पूर्वखण्डे अष्टविंशतितमोऽध्यायः ।

ऊनविंशत्तमोऽध्यायः ।

देवुवाच ।

ते गत्वा तमसातीरं वाष्प्रीकिं तपसां निधिम् ।
ददृशुः शिष्यवर्हितं भूमिष्ठमिव भास्करम् ॥१॥
प्रप्रेभुः परया भक्त्या ब्रह्माणमिव देवताः ।
महर्षिरपि तान् बुद्धा मुनीन् शक्तिसुतादिकान् ।
स्नागताद्यैः पूजयित्वा पप्रच्छ स्नासनस्त्रितान् ॥२॥

वाष्प्रीकिरुवाच ।

पराशरव्यासमुख्याः सुनयो यूथमागताः ।
किमर्थमिह संप्राप्ताः सर्वे सूर्य्यसमप्रभाः ॥३॥

सुनय ऊचुः ।

पुरा ब्रह्मा मुनीन् सर्वानस्मान् पप्रच्छ सत्तमः^१ ।
तत्राह नारदो व्यास एक एव महाकविः^२ ॥४॥
भारतस्य पुराणानि करिष्यति महामतिः ।
तत्रास्माकं मतिर्जाता पुराणकरणे प्रभो ॥५॥
अस्मान् विवदमानान् वै बुद्धा ब्रह्मा चतुर्मुखः ।

१ C has an additional line after this.

भारतस्य पुराणानि के कर्त्तारो महत्तमाः ।

२ For व्यास एकएव, C reads वाक्क व्यास एक ।

विवादभञ्जकं भूपं जनकं प्रजगाद नः ॥६॥
 तेनादिष्टा वयं सर्वे [जनकस्य च सन्निधिम् ।
 प्राप्ताः संपूजितास्तेन पृष्टा अपि मुनीश्वर ॥७॥
 तत्रास्माकं पुण्यतमः शक्तिपुत्रः पराशरः ।
 वक्ताभूच्च वयं सर्वे^१] ओतारो जनको नृपः ॥८॥
 प्रत्युवाच विवादस्य भङ्गाय नो नु शृण्वताम् ।
 ब्रह्मणा सर्वग्रास्त्राणां मूलकर्त्ता महात्मना ॥९॥
 नारदेनाप्यनुमतो व्यासो भारतकृद्भवेत् ।
 अन्येषाम्पु पुराणानां व्यासोऽन्वे च महर्षयः ॥१०॥
 अथ ते भास्ति माध्यस्थ्यं पूर्वं तेन^२ निरूपितम् ।
 व्यासे पुराणकर्त्तृत्वं विवादोऽपि न वः कश्चित् ॥११॥
 दूधं गच्छत वै यत्र वाल्मीकिस्तदनुग्रहात् ।
 यः कविः स्यात् स एव स्यात् भारतादिज्ञानी ज्ञानी ॥१२॥
 स जानीते काव्यबीजं तस्मात् गच्छत तत्र वै ।
 अतस्ते निकटं प्राप्ता वयं सर्वे महर्षयः ।
 सर्वान् कविभः^३ कुरु वै प्रभो आदिकवे कवे ॥१३॥
 वाल्मीकिरुवाच ।
 एको नारायणो देवः सत्वरूपी^४ सनातनः ।
 तस्यैव वशगाः सर्वे कर्म कुर्वन्ति कर्मिणः ॥१४॥

१ B omits the portion bracketted.

२ For दूधं तेन C has मधामूर्ध्वम् ।

३ B वः ।

४ B यत्वं रूपं ।

तस्मिन्नेव प्रसीयन्ते तस्मादेवोद्भवन्ति वै ।
 तस्यैव हि नियोगेन ब्रह्माद्या अथ वै वयम् ॥१५॥
 सर्वे कुर्मः^१ क्रियाः सर्वा यथोद्देशं यथातथम् ।
 अहं रामायणं काव्यमकार्षं तस्मिन्योगतः ॥१६॥
 मङ्गितोऽयः कविर्यासस्तेनैव हि विनिर्मितः ।
 महाभारतकर्त्तासौ विधिबुद्धः पुरातनः ॥१७॥
 पुराणानामयं कर्त्ता द्विविधानां सुनीश्वरः ।
 भवन्तोऽपि करिष्यन्ति पुराणान्युत कानिचित् ॥१८॥
 व्यासस्यैव प्रसादेन तानि नैवात्र संशयः ।
 व्यासायाहं वदिष्यामि काव्यबीजं सनातनम् ॥१९॥
 तेनैव घृणं सर्वे वै भविष्यन् कृतार्थकाः ।
 आदौ महाभारताख्यं वेदव्यासः करिष्यति ॥२०॥
 ततो विष्णुपुराणस्य कर्त्ता भावी पराशरः ।
 एवं महापुराणानि व्यासएव करिष्यति ॥२१॥
 कर्त्ता सौपपुराणानां व्यासोऽप्यन्येऽपि केष्वन ।
 वेदव्यासः श्लोककर्त्ता सर्वेषामेव सर्वतः ॥२२॥
 लेखकः कोऽपि वक्ता च कोऽपि स्मर्यनिरूपकः ।
 श्लोककाः संहितानाश्च परे मन्वादयो विनाः ॥२३॥
 मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽग्नौऽङ्गिराः ।
 यमापस्तम्बसम्मर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥२४॥
 पराशरव्यासश्चक्षुलिखिता दक्षगौतमौ ।

ग्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥१५॥
 एतेषां केऽपि वक्तारः केऽपि श्लोकार्थकारकाः ।
 अन्येऽपि मुनयः सर्वे सन्तु शास्त्रकृतः स्वयम् ॥१६॥
 सर्वे सस्त्रमतेनैव गन्तव्यं कुर्वन्तु पावनान् ।
 सर्वे द्यूयं निवर्त्तध्वं यात सस्त्रासयाश्च द्विजाः ॥१७॥
 काथ्यवीजं वदिष्यामि व्यासायाहं महात्मने ।
 व्यासस्मानुपहाद्यूयं कवयोऽपि भविष्यथ ॥१८॥
 हेयुवाच ।

इत्युक्तास्ते मुनिगणाः सानन्दा एव हे वशिष्ठ ।
 प्रणम्यादिकविं श्रीशं वात्सीकिं ते गतास्ततः ॥१९॥
 वात्सीकस्याश्रमे व्यासो विरराम सखीदय ।
 वात्सीकिः काथ्यवीजानि व्यासायोवाच सादरम् ॥२०॥

इति बृहद्भर्मपुराणे पूर्वखण्डे ऊर्ध्वचिन्तनमोऽध्यायः ।

चिंशत्तमोऽध्यायः ।

वाल्मीकिरवाच ।

वेदव्यास किमादौ त्वं श्रोतुमिच्छसि सन्धति ।
तदहं भारतादीनां वीजं ते प्रवदामि वै ॥१॥

व्यास उवाच ।

कीदृशं भारतं नाम किं फलं तस्य तदद ।
केन वाहं करिष्यामि केन शक्तिर्भवेन्मम ॥२॥

वाल्मीकिरवाच ।

वेदः परिणतो भूत्वा महाभारततां गतः ।
विष्णोर्मुखात् समुद्भूता ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥३॥
वाङ्मतः चर्चिया जाताः पृथिवीजनपालकाः ।
ऊरुतो जज्ञिरे वैश्याः शूद्राः पादभवा मुने ॥४॥
वर्णा अमी वै चत्वारस्तेषां कर्मास्त्यक्तपयत् ।
यजनं याजनं चैवाध्ययनाध्यापने तथा ॥५॥
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मा ब्राह्मणः स्मृतः ।
विप्रपूजा प्रजारचा दानं युद्धं करग्रहः ॥६॥
चर्चियः पञ्चकर्मा स्थादैश्वक्यं च कथ्यते ।
ब्राह्मणचत्रयोः सेवा धनसङ्ग्रह एव च ॥७॥
वाणिज्यश्च तथा दानं चतुष्कर्मा वणिग्जनः ।
ब्रह्मचरविद्यां सेवा शूद्रस्य कृषिकर्म च ॥८॥

एतानि किञ्च कर्माणि वर्णानां कथितानि ते ।
 तच्च चयाणां वर्णानां वेदे योग्यत्वमिच्छते ॥८॥
 स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां [चयी न श्रुतिगोचरा ।
 स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां^१] वेदार्थज्ञानहेतवे ॥९०॥
 भारतं कृतवान् पूर्व्वं देवो नारायणः स्वयम् ।
 रामायणं तस्य वीजं परात्परतरं मतम् ॥९१॥
 आदौ रामायणं देवो ब्रह्मणे दत्तवान् पुरा ।
 दत्तञ्च ब्रह्मणा मन्त्रं श्लोकबद्धं मया कृतम् ॥९२॥
 विस्तारितञ्च रुचिरं वेदार्थसारसम्मतम् ।
 पुनश्च भारतं कर्तुं ब्रह्मणा देवितोऽप्यहम् ॥९३॥
 नैव स्त्रीकृतवान् पूर्व्वं भारतं कर्तुमेव च ।
 भारतस्य विधानाय त्वं नारायणनिर्मितः ॥९४॥
 रामायणाच्च विस्तीर्णं त्वं महाभारतं कुरु^२ ।
 रामायणपरीपान्या त्वं महाभारतं कुरु ॥९५॥
 रामायणस्य काव्यस्य भारतस्य च वै मुने ।
 विशेषात् शृणु मद्राक्यान्नारायणनिरूपितम् ॥९६॥
 एक एव स्वयं देवः परमात्मा विभुः प्रभुः ।
 काशाकाशस्वरूपोऽसौ सुखदुःखविवर्जितः ॥९७॥
 सोऽयं मानुषतां गत्वा स्नेहघ्ना कमलापतिः ।
 चिक्रीड जगतीमध्ये रजोवधच्छलेन वै ॥९८॥

१ C omits the portion bracketed.

२ B omits this line ।

धर्मांश्च दर्शयामास वर्षात्रमविभागशः ।
 अहं तदर्णयिष्यामि काव्यं रामायणाद्भयम् ॥१८॥
 परमात्मस्वरूपस्य सीतानायस्य चेष्टितम् ।
 वर्णितं चैकरूपस्य तच्छरीरविशेषवत् ॥२०॥
 स एव देवो भगवान् कृष्णः कमललोचनः ।
 जीवद्वितीयस्त्रिकौड़ भूभारक्षयहेतवे ॥२१॥
 जीवात्मपरमात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
 अर्जुनश्च तथा कृष्णस्तावेव स्नेह्यथा स्थितौ ॥२२॥
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां तृतीयो योऽर्जुनो नरः ।
 कृष्णश्च देवकौपुत्रो वासुदेवोऽखिलाभिर्निहा ॥२३॥
 नारायणो वासुदेवो नरसैवार्जुनाद्भयः ।
 नरनारायणमयं तस्माद्वाभारतं विदुः ॥२४॥
 एकं नारायणमयं कृतं रामायणं मया ।
 रामायणे भारते च विशेषोऽयमुदाहृतः ॥२५॥
 गोपनीयो ह्ययं पन्था न वाच्यं यस्य कस्यचित् ॥२६॥
 ईदृशं भारतं प्रोक्तं नरनारायणात्मकम् ।
 भारतं परमं पुण्यं भारतं देवैश्चक्षितम् ।
 भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥२७॥
 भारतस्य समुद्रस्य मेरोर्नारायणस्य च ।
 अप्रमेयाणि चत्वारि पुण्यतोयगुहागुणाः ॥२८॥
 भारतस्यान्तरौचस्य कालस्य च हरेरपि ।

अप्रमेयाणि चत्वारि भावः सीमा गतिः क्रिया ॥२८॥

भारतस्य च गङ्गायाः शिवस्य च हरेरपि ।

अप्रमेयाणि चत्वारि नामपुष्ट्यार्थशक्तयः ॥२९॥

भारतं श्रूयते स्वर्गं भारतं श्रूयते क्षितौ ।

भारतं श्रूयते चैव पाताले परमादरैः ॥३०॥

भारते विविधा अर्था भारते विविधा कथा ।

भारते षड्दुर्गमानि भारते धर्मसंज्ञयाः ॥३१॥

न भारतमनाश्रित्य कथा काचित् प्रवर्तते ।

आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥३२॥

यद्वाचौ कुर्वते पापं ब्राह्मणस्त्रिद्वैधैश्चरन् ।

महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां विमुञ्चति ॥३३॥

यद्वाचौ कुर्वते पापं ब्राह्मणस्त्रिद्वैधैश्चरन् ।

महाभारतमाख्याय सन्ध्यां मुञ्चति पश्चिमाम् ॥३४॥

पूजयेद्भारतं गेहे स्थापयेत् भारतं गेहे ।

दद्याच्च भारतं सज्जः शृङ्गुयाच्च पठेदपि ॥३५॥

स एव परमश्रीमान् सार्धकं तस्य जन्म च ।

वृषोत्सर्गशतञ्चैव गयाश्राद्धशतं तथा ॥३६॥

राजसूयाश्चमेधौ च यज्ञौ विपुलदक्षिणौ ।

सदक्षिणौ भारतस्य अवष्टं पाठ एव च ।

तुल्यान्येतानि कर्माणि मिथः प्रतिनिधीन्यपि ॥३७॥

दक्षिणा भारतस्यापि आत्मा सर्वस्वमेव च ।

सर्वस्वं भारते दद्यात् सर्वस्वं पितृमातृषु ॥३८॥

सर्व्वस्त्रं गुरवे दद्यात् सर्व्वस्त्रं याचके क्रमात् ।
 इत्येवं ते फलं प्रोक्तं भारतस्य समासतः ॥ ४० ॥
 कवचं कथ्यते विप्र भारतस्य द्रुपद्वत् तत् ।
 ॐ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ।
 नराय परमेशाय जीवाय परमात्मने ॥ ४१ ॥
 आदिपर्व्व पातु मूलबीजं पातु द्वितीयकम् ।
 अविनाराधणः पातु अक्षीरामायणं तथा ॥ ४२ ॥
 विराट्पर्व्व कन्दस्य देवतार्थास्तवोऽवतु ।
 प्रमाणं भगवद्गीता अक्षिमां पातु भीष्मकः ॥ ४३ ॥
 प्रतिपाद्यं द्रोणपर्व्व कार्ण^१पर्व्वार्धकोऽवतु ।
 निर्णयः अश्वपर्व्व स्थात् कर्त्ता पातु गदादिकम् ॥ ४४ ॥
 प्रयोजनं शान्तिपर्व्व स्वरूपमाश्रमेधिकम् ।
 लक्षणावगम्यश्च लक्ष्यान्यान्यवन्तु माम् ॥ ४५ ॥
 अथादाचरणीयस्य सर्वा^२स्त्र्यमयोत्तरम् ।
 एतद्वै कवचं धृत्वा कुरु भारतसुत्तमम् ॥ ४६ ॥
 भारते फलसिद्धिश्च कवचादप्यतो भवेत् ।
 पठ रामायणं व्यास काव्यबीजं समात्मनम् ॥ ४७ ॥
 पुराणानाञ्च सर्व्वेषां क्रम एवंविधो मतः ।
 अष्टादश पुराणानि तत्त्वान्यष्टादशैव तु ॥ ४८ ॥
 एवञ्चोपपुराणानि तत्त्वान्यष्टादशैव तु ।
 महापुराणेषु मुने श्रीभगवतमन्ततः ॥ ४९ ॥

बृहद्भर्मपुराणञ्च पुराणेभ्यस्मिन्नेषु च ।

मुने आचरणौयं स्थात् मूलादीनीतराणि च ॥५०॥

कुरु सर्वपुराणानि महाभारतमेव च ।

तेषु तेषु पुराणेषु महाभारत एव च ।

यत्तु रामचरितं स्थात् तदहं तच्च शक्तिमान् ॥५१॥

महाणो वचनं व्यास प्रतिपाद्यं करोमि वै ।

अन्येषाम्पु मुनीनां वै यन्त्रेषु संगृही कृतौ ॥५२॥

देव्युवाच ।

इत्याकर्ण्य तदा व्यासः प्रोक्तं वाल्मीकिनाहुतम् ।

गुरुणा चादिकविना वेदव्यासो ननाम तम् ॥५३॥

व्यास उवाच ।

महर्षेऽहं कृतार्थोऽस्मि कविरस्मि [महामतिः^१ ।

रामायणं पाठितं मे प्रसन्नोऽस्मि] कृतस्त्वया ॥५४॥

करिष्यामि पुराणानि महाभारतमेव च ।

धर्मानहं वदिष्यामि तत्प्रसादात्प्रहसुने ॥५५॥

देव्युवाच ।

यदा रामायणं व्यासः पठित्वा मुच्यवस्थितः ।

तदैव भारतादीनां मूर्त्तीः सम्भग्ददर्श ह ॥५६॥

षट्त्रिंशतः पुराणानां भारतस्य च हे सखि ।

संहितानाञ्च सर्वाणां मूर्त्तीः संदृष्ट्वा मुनिः ॥५७॥

मूर्त्तिमन्ति पुराणानि भारतादीनि सर्वत्रः ।
 प्रणम्य तौ मुनिश्रेष्ठौ तत्रैवान्तर्हितानि वै ॥५८॥
 मुनिभिः सहितो ध्यायो ययौ वदरिकाश्रमम् ।
 इत्येतद्वां समाख्यातं सख्यौ यत् पृष्टमेव हि ।
 आगच्छत गृहं यामो यत्र देवो महेश्वरः ॥५९॥

व्यास उवाच ।

जायाले गिरिजा सती सक्षियुगं यामन्दफुल्लाननम्
 स्नात्स्नानमवणोत्तसत्तरमनःप्रथकरोमोद्गमम् ।
 गङ्गाया निकटस्नानादिविवरं कैलासमप्रापयत्
 स्नात् स्नानं मुने विस्तोक्तमिदं साक्षात्परं किं वदे ॥६०॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे व्यासजायासिखम्पादे जयाविजयासम्पादः
 पूर्वखण्डे चिंजत्तमोऽध्यायः ।

पूर्वखण्डः समाप्तः ।

मध्यखण्डः।

एकविंशत्तमोऽध्यायः ।

जावाक्षिरवाच ।

रुद्राक्षौषधिसम्पादस्तथा प्रोक्तो विशेषतः ।

तच्च गङ्गा पुण्यतमा प्रोक्ता सर्वसुरोत्तमा ॥१॥

का गङ्गा किंप्रभावा च सम्भवोऽस्याः कुतोऽप्य वा ।

कथं हिमगिरेः कन्या जलरूपा कथं पुनः ।

कथं पृथ्वीमागता वा तत्सर्वं वद मे गुरो ॥२॥

व्यास उवाच ।

तत्राप्युदाहराम्येनमितिहासं पुरातनम् ।

शुकजैमिनिसम्पादं जावाले तं निबोध मे ॥३॥

पुरा शुको नाम मुनिर्जैमिनिं शिष्यमात्मनः ।

अध्याय्य सर्वशास्त्राणि गङ्गां गन्तुं समादिशत् ॥४॥

तदा पप्रच्छ स गुरुं प्रश्नमेतं तु जैमिनिः ।

तदा शुकस्तं शिष्यं स्वं समुवाच कृपान्वितः ॥५॥

शुक उवाच ।

पुरा जगदिदं त्रासीन्नष्टस्त्रावरजङ्गमम् ।

चन्द्रसूर्यादिरहितं शून्यरूपं तमोमयम् ।

प्रकृतिः पुरुषसोभौ [१] तृतीयं तदा स्थितम् ॥६॥
 सिद्ध्यां पुरुषः प्राप यदा कैवल्यसंस्थितः ॥
 तदैव प्रकृतेर्यागात् एकं ब्रह्म विधा बभौ ॥७॥
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
 तैर्गुणैः पुरुषा जाता नामान्येषाञ्च मे शृणु ॥८॥
 आद्यस्तु सात्त्विको नाम द्वितीयो राजसः स्रुतः ।
 तृतीयस्तमस इति ब्रह्माणोऽमी त्रयः स्रुताः ॥९॥
 पुरुषं प्रकृतिर्वीक्ष्य विधाभूतं गुणैस्त्रिभिः ।
 चिन्तयामास कक्षावदेषु मां संघटीयति ॥१०॥
 इति संचिन्त्य प्रकृतिस्त्वयाणामुपकारिणी ।
 ब्रह्मैकमद्वितीयञ्च बभूव परमास्थकम् ॥११॥
 पुंसां सृष्टिविमूढानामभिज्ञा प्रकृतिः स्वयम् ।
 अपएव ससर्ज्जादौ रसक्तासु न्वयोजयत् ॥१२॥
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
 अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्रुतः ॥१३॥
 नारायण इति स्थितिं प्राप्ता प्रकृतिरुत्तमा ।
 प्ररीरं यादयामास पुरुषांस्त्रीन् स्त्रियं कृतान् ॥१४॥
 ते जलेषु भ्रमन्तो वै स्नानमप्राप्य चिन्तिताः ।
 शश्रुवुश्च नभोवाणीं सर्वे तपतपेति च ॥१५॥
 श्रुत्वा तपतपेत्येवं स्नात्मीभूते च वारिणि ।
 आत्मस्वात्मानमावेक्ष्य तपश्चेरुः स्त्रियं कृतात् ॥१६॥

तान् तथा तपसाविष्टान् वीक्ष्य सा प्रकृतिः परा ।
 परीक्षितुं मतिं चक्रे उपायेन तपस्यतः ॥१७॥
 श्रवौभूता जले तप भासमाना ततस्ततः ।
 श्रुत्ताना ह्यभिजा सर्वाङ्गविगलत्कषा ॥
 क्षमिभिराकुलाङ्गाः च गलन्त्यांशवसाविला ।
 वीभत्समीव वारीणि सालिकस्यान्तिकं ययौ ॥१८॥१८॥
 सालिकस्यां विलोक्यैव विमुखः समभूततः ।
 पूर्वा दिक् साभवत्तेन ततोऽपि विमुखोऽभवत् ॥१९॥
 तथापि सा ययौ तेन उत्तरा दिक् ततोऽभवत्^१ ।
 तथापि सा ययौ सोऽपि ततोऽपि विमुखोऽभवत् ॥२०॥
 पश्चिमा दिग्भूतेन तथापि सा मताभवत् ।
 ततोऽपि विमुखः सोऽभूत् दक्षिणा दिग्भूततः ॥२१॥
 एवं चतुर्मुखो भूत्वा निर्दृतिं नाधिगम्य च ।
 पलायितुं मतिश्चक्रे सा च तं तत्पजे द्विज ।
 तां वृद्धा यदसौ वृद्धस्तेन ब्रह्मा बभूव सः ॥२२॥
 तस्मै सालिकभावस्य राजसं क्षमिभावकम् ।
 दत्त्वा कृत्वा रक्तवर्णं सर्जकं संविधाद्य च ।
 निःससार ततः स्नानात् ययौ राजसिको यथा ॥२३॥
 तां च राजसिको वृद्धा [स्थानवान् सर्वतो दिशः ।
 सहस्रग्रीवः सुहवः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

१ B omits this line.

२ C omits the portion bracketted.

सुखाप स जले देवो मुद्रयित्वा तु चक्षुषी ॥२५॥२६॥

सा देवी तां तथा दृष्ट्वा तं तस्याज तदैव हि ।

तस्मै राजसभावस्य सात्त्विकं ह्यभिभावकम् ॥

दत्त्वा कृत्वा शुक्लवर्णं पालकं संविधाथ च ।

निःससार ततः] स्थानात् ययौ तामसिको यथा ॥२७॥

तामसस्य समीपं सा जगाम श्वरूपिणी ।

न च कर्तुं समर्थाभूत्तत्समाधिनिवारणम् ॥२८॥

ततो वायुं सचर्ज्वादौ जैमिने गन्धवाहिनम् ॥२९॥

वायुस्तु तस्या वपुषः परामाणून् सुपूतिकान् ।

पुंसो प्राणैर्द्विषेणैव योजयामास तत्क्षणम् ॥३०॥

तेन दृष्टेन गन्धेन पुमान् भग्नसमाधिकः ।

ददर्श जातुसंपृष्टं श्वं विहृतविपद्मम् ॥३१॥

तदैवोत्थाय सलिले तां धृत्वा पाणिना द्विज ।

तद्वक्षसि समास्त्राय मनो दधे समाधये ॥३२॥

तदा सा बुबुधे देवी तं शिवास्त्रं शिवाग्रयम् ।

तं समाग्निश्रिये शक्तिः पुरुषं प्रकृतिः परा ॥३३॥

शिवस्तु तां समारुह्य चिन्तयामास चेतसा ।

चिन्तयित्वा मुहूर्त्तेन ज्ञात्वा तां मूलरूपिणीम् ॥

अङ्गुष्ठमात्रः समभूलिङ्गरूपी महेश्वरः ॥३४॥

तं लिङ्गरूपिणं दृष्ट्वा देवी सा श्वरूपिणी ।

श्वरूपं परित्यज्य योनिरूपा बभूव च ॥३५॥

चिकोणमण्डलाकारे लिङ्गमारोप्य स्वात्मनि ।

माहेश्वरप्रजासृष्टौ ममज्ज सलिले द्विज ॥२६॥
 प्रकृतेः पुरुषस्यापि यावत्सिद्धमिदं जले ।
 तावन्माहेश्वरी सृष्टिर्वियोगे प्रलयो भवेत् ॥२७॥
 योनिः साक्षात् भगवतौ सिद्धं साक्षान्माहेश्वरः ।
 तथोक्तं पूजनेन स्यात् सर्वदैवतपूजनम् ॥२८॥
 एतयोः पूजनाभावे सृष्टिलोपो न चान्यथा ।
 अपूजयित्वा यो भुङ्क्ते स सर्वेष्टपराङ्मुखः ॥२९॥
 तत्र सिद्धे जले मग्ने प्रकृतिः श्वरूपताम् ।
 त्यक्त्वा चक्रे शिवं स्रूलं सार्धं त्रिगुणात्मकम् ॥३०॥
 गुणेनैकेन सृष्टिः स्यात् गुणेनैकेन पालनम् ।
 त्रिभिर्गुणैर्विना न स्यात् संसारः किल जैमिने ॥३१॥
 अतः शिवस्तु त्रिगुणः सर्वेषामुपकारकः ।
 शुक्लवर्णो रराजामौ चिनेचो नीललोहितः ॥३२॥
 अथैव प्रकृतिं देवीमदृष्टा पूर्वसम्भवौ ।
 निरासम्भौ बभ्रमतुर्व्याकुलौ च बभूवतुः ।
 तयोर्व्याकुलतां दृष्ट्वा प्रकृतिर्दर्शनं ददौ ॥३३॥
 निराकारास्तं तां दृष्ट्वा दृष्ट्वा ज्योतिःस्वरूपिणीम् ।
 ब्रह्मविष्णुं तुष्टुवतुः स्तुतिभिः परमादरात् ॥३४॥
 ब्रह्मविष्णुं ऊचतुः ।
 त्वं मूलप्रकृतिर्देवी निर्विकारा समातनी ।
 महदाद्या विकारास्ते षोडश प्रकृतेर्हि ये ॥३५॥
 वथस्तु पुरुषा नाम सततं त्वदशाः स्विताः ।

शिवं किमेकं गृहीये त्यजन्नावां कथं पुनः ॥ ४३ ॥

शुक्र उवाच ।

इत्युक्त्वा सा च प्रकृतिर्गिराकारा ब्रवीति तान् ।

शिवञ्च सन्निधीकृत्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥ ४४ ॥

प्रकृतिरुवाच ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा मे जगदीश्वराः ।

तेन जयो हि पुरुषाः कृता धूयं प्रचक्षताः ॥ ४५ ॥

कथं त्यक्त्वा मया धूयं नैवं वै मन्यन् कश्चित् ।

यथा जयो वै पुरुषाः धूयं तददहं पुनः ।

भविष्यामि पञ्चभेदा प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ॥ ४६ ॥

ब्रह्मा चतुर्मुखस्यासौ करोतु सृष्टिमुत्तमाम् ।

पालनञ्च करोत्येष विष्णुः परमपुरुषः ॥ ४७ ॥

सत्त्वमूर्तिरयं देवो मध्यमो वो महोत्तमः ।

नारायणास्त्रो भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥ ४८ ॥

शिवोऽयमनो प्रलयं करिष्यति गुणजयी ॥

ब्रह्मा सृजतु भूतानि स्रावराणि चराणि च ।

करोतु मानसीं सृष्टिं प्रजासृष्टिर्नचेद् भवेत् ॥ ४९ ॥

तदा हि जङ्गमा सृष्टिर्विधा सन्पादयिष्यते ।

स्त्री पुमानिति भेदेन विस्तीर्णा स्त्रात् प्रजा तदा ॥ ५० ॥

स्त्रीरूपाहं भविष्यामि पुंरूपञ्च महेश्वरः ।

सिक्काह्वा च भागाह्वा च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ॥ ५१ ॥

एतदयं जले सिङ्गं भगविह्वं प्रवर्तते ।

भगवतिङ्गं प्रजाहृद्वै प्रजाभिः पूजयिष्यते ॥५५॥

युष्मानपि च सस्यामि स्त्रियो भूत्वाथ पद्म वै ।

गङ्गा दुर्गा च सावित्री सप्तमीसैव सरस्वती ॥५६॥

एताः प्रकृतयः पद्म भविष्यामि सुरोत्तमाः ।

नानारूपा भविष्यामो वयस्य ब्रह्मसृष्टिषु ॥

सत्तादि गुणकार्यं च यूयं भवत सादराः ॥५७॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रकृतिं देवीं निराकारा निरञ्जना ।

निवर्त्तन् पुमांसोऽपि कार्यकाले व्यवस्थिताः ॥५८॥

इति श्रीबृहद्गर्भपुराणे शुकजैमिनिसम्वादे मध्यखण्डे एक-
विंशत्तमोऽध्यायः ।

द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ पूर्णः पुमान् विष्णुः सत्वमाश्रित्य भूतवान् ।
 अग्रयिष्ट जले तस्य नाभेः पद्ममभ्युदयत् ॥१॥
 स्रष्टुं समुद्यतो ब्रह्मा बभूव सलिले भ्रमन् ।
 तदेव पद्मं समुदयत् स्रष्टुं प्राप द्विजोत्तम ॥२॥
 तस्मिन्नेव महापद्मे स्रष्टुं समुपचक्रमे ।
 कालमादौ ससर्जैव दण्डचण्डालादिकम् ॥३॥
 अतो यज्ञे महातत्त्वं ततोऽहं समजायत ।
 तन्मात्राणि ततः पञ्च तेभ्यो भूतानि पञ्च वै ॥४॥
 पृथिवीजलतेजांसि वाय्वाकाशौ तथैव च ।
 सृष्ट्वा मात्राणि तेज्जैव साग्रयास्यभवन् क्रमात् ॥५॥
 चित्तौ गन्धो रसो वायुं रूपं तेजसि चाश्रितम् ।
 वायौस्पर्शस्तथा शब्द आकाशे द्विजसत्तम ॥६॥
 चक्रे देहं पञ्चभूतैस्तन्मात्रैरिन्द्रियाण्यपि ।
 अधिष्ठाताभवत्तत्र विष्णुर्जीवः स्वयं पुमान् ॥७॥
 प्रकृत्या वीक्षितो देव एवं सर्वत्र कल्पना ।
 अहं ममेति नामलाभानारूपञ्च प्राप्तवान् ॥८॥
 प्रकृतिस्त्रिविधा प्रोक्ता विद्याविद्या इयं तथा ।
 विद्या तु पञ्चधा भूता गङ्गाद्याः कथिता पुरा ॥९॥
 अविद्यादयमुक्तं यन्माया च परमा तथा ।

माया द्यावरिका शक्तिः परमाजीवयोर्मतर ॥१०॥
 जीवो नारायणो विष्णुः पुरुषः परमेष्ठितः ।
 यथा वृतो न परमां द्रष्टुं प्राप्नोति बुद्धिमान् ॥
 यदि तस्याः प्रसादेन तपस्यादिभवेन वै ।
 तां पश्यति तदा तत्त्वं प्राप्य निर्द्वैतिमिच्छति ॥११॥१२॥
 ततो ब्रह्मा धर्मजैव मानसांस्तनयान्दश ।
 वशिष्ठमश्वत्थिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥१३॥
 भृगुं दक्षं नारदश्च कर्हमं दशमं तथा ।
 एते सृष्टाः स्रपितरं प्राङ्मूर्धन्यं कथं वयम् ॥१४॥
 सृष्टास्तानाह वै ब्रह्मा प्रजाः सृजत पुत्रकाः ।
 प्रतिसर्गे ह्यकुमलाः सृष्ट्यर्थे तपसि स्थिताः ॥१५॥
 ब्रह्मा वपुर्दिधा चक्रे प्रजावृक्षौ दिजोत्तम ।
 वामार्द्धे शतरूपास्त्रा स्त्रीजाता चारुरूपिणी ॥१६॥
 दक्षिणार्द्धे पुमान् भूतो नाका स्नायन्भुवो मनुः ।
 कन्दर्पश्च वदः स्नानाब्जमयामास सृष्टये ॥१७॥
 तदा मैथुनधर्मेण प्रजा समभवद् वज्रः ।
 भार्यायां शतरूपायां मनुः स्नायन्भुवो यदा ।
 पश्चात्पत्यान्यजनयत् तिस्रः कन्याः सुतद्वयम् ॥१८॥
 आकूतिन्देवज्जतिश्च प्रसूतिमिति कन्यकाः ।
 प्रियशतोत्तानपादौ पुत्रौ च दिजसत्तम ॥१९॥
 तदा प्रजानां स्थित्यर्थं विष्णुः शूकररूपधृक् ।
 सद्धार धरां धीर प्रजाधारणकारिणीम् ॥२०॥

आकृतिं हव्ये प्रादात् कर्हमाथ तु मध्यमाम् ।
 ददौ प्रसूतिं दद्याथ चैरेव वर्द्धिताः प्रजाः ॥२१॥
 कर्हमो जनयामास देवहत्यां सुतान् बहून् ।
 अरन्धतीप्रभृतयो वशिष्ठादिस्त्रियः शुभाः ॥२२॥
 हव्ये र्यज्ञस्तथाकृत्यां दक्षस्यापि प्रजाः षट्षणु ।
 कन्याः संजनयामास दक्षो नामा प्रसूतितः ॥२३॥
 कन्यामेकामग्रयेऽदात् स्वाहानाक्षीं द्विजोत्तम ।
 सतीनाक्षीं महेशाय कश्यपाय त्रयोदश ॥२४॥
 अदितिर्द्वितीर्दनुः काष्ठा अविष्टा सुरसा तिमिः ।
 मुनिः क्रोधवशा तासां विनता कद्रुरेव च ॥
 त्रयोदशी भानुमती षट्षणुपत्यानि जैमिने ॥२५॥
 अदित्यां धमभृतसूर्यः सूर्यपुत्रो मनुः परः ।
 सूर्यवंशो महानेव पुण्यकीर्त्तिरनामयः ॥२६॥
 दितेऽस्य जाता वै दैत्या दनोर्द्वानिवसम्भवः ।
 काष्ठायाः पञ्चवोऽश्वाद्या अविष्टायास्तु भूरुहाः ॥२७॥
 सुरसायान्तु मारीचोऽजगत् पञ्चनखान् पशून् ।
 तिमिः कुम्भीरमस्याद्या मुनेर्गोमहिषादयः ॥२८॥
 अचिपत्यां तु कार्दम्यां पुत्रत्रयमजीजनत् ।
 दत्तं दुर्वाससं चन्द्रं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकान् ॥२९॥
 चन्द्रपुत्रो बुधो जातो बुधस्त च पुरुरवाः ।
 एवं हि चन्द्रवंशोऽयं पुण्यकीर्त्तिरनामयः ॥३०॥
 एषा तु मानवी सृष्टिः सर्वशो हि चतुर्विधा ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति पृथक् पृथक् ॥२१॥
 सुरासुरनराः पक्षिपशुद्रमलतादयः ।
 एवं चतुर्विधा सर्वा प्रजा वर्णचतुष्टयी ॥२२॥
 ततः सन्ध्याः समभवत् कन्या वै ब्रह्मणः शुभा ।
 तस्यां ब्रह्मा मनसुक्ते मनोभवविधर्षितः ॥२३॥
 ब्रह्मा शरीरं तत्याज नीहारः समभूच्च तत् ।
 ताश्च सन्ध्यां त्रिधा चक्रे प्रातः सायञ्च मध्यमाम् ॥२४॥
 ततो ब्रह्मा पुनर्देही क्रोधश्चक्रे महत्तरम् ।
 ततो जातो महारुद्रः कामनाशाय धूर्जटिः ॥२५॥
 तं ददर्श तदा ब्रह्मा जटिलं नीललोहितम् ।
 त्रिनेत्रं पञ्चवदनमेकवक्त्रं दिवक्त्रकम् ॥२६॥
 त्रिवक्त्रञ्च चतुर्वक्त्रं भीमं कोटिरविप्रभम् ।
 त्रिःशस्रं सुजर्घुर्णमयं नीललोहितम् ॥२७॥
 मारय भामय क्रोधात् द्रावधोष्माट्येति च ।
 सुजर्घुर्जर्वदन्तश्च धावन्तं दन्तदन्तुरम् ॥२८॥
 तं दृष्ट्वा भीषणवरं शसन्नमिव सर्वतः ।
 विभेदैकादशविधं रुद्रा एकादशाभवन् ॥२९॥
 ते तथैवोपरूपा वै अभूवन् सृष्टिलोपकाः ।
 ब्रह्मा दक्षं समाहूय जगाद् भयविक्रलः ॥३०॥
 वत्स दक्ष महाभाग आतरोऽमी तवोत्तमाः ।
 वशे स्थापय चैतांस्त्वं मा मां यसत्वर्यं गणः ॥३१॥
 अलैवं ब्रह्मवचनं दक्षः पितृहिते रतः ।

स्वेन योगवलेनैव तान् वशेऽस्त्रापयत् स्वकान् ।
 सर्पानिव विषात्युद्यान् महामन्त्रवलेन वै ॥४२॥
 जमयित्वा विधौ रुद्रांस्तथाज क्रोधमात्मनः ।
 क्रोधस्तु स्त्राश्रयद्रोही तं श्रेयोर्थी परित्यजेत् ॥४३॥
 यश्च रुद्रभयाद् ब्रह्मा ग्ररीरे विकृतिं गतः ।
 यश्चरन्नोगर्णस्यैव ततो जाताः सहस्रशः ॥४४॥
 एवं यथोपयोगेन गन्धर्वाद्याश्च अश्विरे ।
 एवं ससर्ज वै ब्रह्मा सृष्टिकर्ता समातनः ।
 विष्णुः पालयते सर्वमवतीर्थ निजेच्छया ४५॥॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अंगश्रुतौघः प्रकृतेर्विद्या सा पञ्चधा मता ।
 अहं दाक्षायणौ देवी सावित्री पादमेव च ॥१॥
 पादमन्यत् द्विधाभूतं लक्ष्मीरय सरस्वती ।
 तत्र दाक्षायणी देवी सती पित्रमखे द्विज ॥
 श्रुत्वा शिवस्य निन्दां वै तनुं तत्याज सुन्दरी ।
 त्यक्त्वा तनुं द्विधाभूता हिमालयमगाद्विज^१ ॥२॥३॥

जैमिनि उवाच ।

कथं दाक्षायणौ देवी तनुं तत्याज तादृशीम् ।
 कथम्वा निन्दयामास शिवं देवं महेश्वरम् ॥४॥
 द्विधा भूत्वा कथं देवी हिमालयमगादुरो ।
 तददस्मानुपूर्वेषु शिष्यसेऽहं प्रियो यदि ॥५॥

शुक उवाच ।

पुरा प्रजापतिर्दक्षः शेषकन्यां सतीं शुभाम् ।
 अनन्यकान्तिसौन्दर्यगुणाढ्यां सत्यरूपिणीम् ॥६॥
 तां दृष्ट्वा पतिसङ्गार्हां कसौ देयेति चिन्तयन् ।
 स्यान्मरा भवत्वेष्टा दृष्ट्वा योग्यं पतिं सती ॥७॥
 इति निश्चित्य मनसा समाह्वयाश्लिषानपि ।

१ C त्यक्त्वा देहं द्विधा भूत्वा गङ्गोमा च गङ्गात्मजे ।

चक्रे रूपमयीं गोष्ठीं विना देवं विलोचनम् ॥८॥
 शिवमेव पतिं प्राप्तं सती यत्नवती सदा ।
 आराधयामास सदा तस्य जानन्ति केचन ॥९॥
 अथ प्रजापतिर्दक्षः काले प्राप्ते सुलक्षणे ।
 सभां प्रवेशयामास सतीं परमसुन्दरीम् ॥१०॥
 अवलोकनकगौराङ्गीं मोहयन्तीं जगत्त्रयम् ।
 वासः परिदधानाञ्च चन्द्रकोटिशुचिच्छवि ॥११॥
 सुगन्धिकुसुमावहृकेशपात्रां कृशोदरीम् ।
 सिन्दूरतिलकं भाले वहन्तीं चारुलोचनाम् ॥१२॥
 रूपरत्नाकरे रूपलक्ष्मीमिव समुत्थिताम् ।
 मास्यहस्तां रत्नपौठवरोपरिलसन्नराम् ।
 तां दृष्ट्वा मुमुक्षुः सर्वं वाक्यागोचररूपिणीम् ॥१३॥

दक्ष उवाच ॥

वत्से सति चिन्तयने योग्यं दृष्ट्वा पतिं वृणु ।
 मुनयो देवदेव्याद्याः सर्वे ह्यत्र समागताः ॥१४॥
 त्वं यथा चारुसर्वाङ्गी तथा सर्वार्जुनसुन्दरम् ।
 दृष्ट्वा नेत्रैस्त्रिभिः पुत्रि पतिं वृण्वन्तया सखा ॥१५॥
 इत्युक्त्वा सा तदा पित्रा दृष्ट्वा समितिमुत्तमाम् ।
 महेश्वरं न दृष्ट्वैव शिवशून्याममन्यत ॥१६॥
 मनसा चिन्तयामास पिता मम शिवं दिवन् ।
 शिवशून्यां सभाञ्चक्रे को मे शिवमृते पतिः ॥१७॥
 प्रभो देव महेशान बुद्धिरूप सनातन ।

नागतोऽसौह यस्मात् त्वं तन्मन्ये मामुपेक्षसे ॥१८॥
 किन्तु त्वां देवदेवेशं भगवन्तं विना परम् ।
 नैवाहं वरयिष्यामि पतिं त्रिजगतां पतिम् ॥१९॥
 कोऽपि त्वां द्विषतु क्रूरः कोऽपि निन्दयतु ध्रुवम् ।
 मामेव हन्तु वा कोऽपि भवानेव पतिर्मम ॥२०॥
 तव निन्दाकथा चैषां नास्तु मत्कर्णगोचरः ।
 यदा ते निन्दनवचो मत्कर्णगोचरो भवेत् ॥२१॥
 तदा देहं परित्यज्य लप्स्यामि त्वां भवान्तरे ।
 इति निश्चित्य मनसा देवीं दाक्षायणीं द्विज ॥२२॥
 भूमौ मातां निश्चिन्ते नमः शिवाय वादिनौ ।
 देवदेव महेशान् भक्तिसन्ध सनातन ॥२३॥
 अनेन भूमौ विन्यस्तमात्मेन मे पतिर्भव ।
 एवमुक्त्वती देवीं शिवं भूमेः समुत्थितम् ॥२४॥
 कण्ठाक्षमिततन्माख्यं ददर्श दक्षकन्यका ।
 शिवं शशिसमूहाभं वृषारूढं महेश्वरम् ॥२५॥
 स्रद्धादन्तमासासंगोभिगलं सा प्रणमाम तम् ।
 आत्मानं दर्शयित्वा स शिवो दाक्षायणीन्तदा ॥२६॥
 अगोचरस्तदान्येषां तच्चैवान्तरधीयत ।
 शिवाय दत्तमासां तां दृष्ट्वा दक्षादयो जनाः ॥२७॥
 हाहाकारं तदा चक्रुः सतीं प्रति शिवं गताम् ।
 हतवत्यसि किं भूर्खे शिवं पतिमुपागता ॥२८॥
 इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्मेखतो वरुणो मरुत् ।

कुवेर ईश इत्येषां त्यक्त्वा चान्यतमं पतिम् ॥२८॥
 प्रेतभूमौ रजोभस्मगुण्डितोरःस्त्रवं पतिम् ।
 आलिङ्गितुं मतिः किन्ते जाता पुच्छि ममात्मजे ॥२९॥
 धिगस्तु तं विधातारं येन रूपवती कृता ।
 चारुपुष्पकृता मासा यज्ञानेऽधिगता यथा ॥३०॥
 ब्रह्मसृष्टाविमे सर्वे रूपवन्तः समाकृताः ।
 सर्वं मे विफलं जातं भस्मार्थमुद्यमो यथा ॥३१॥
 न स्यात्स्वं मे यदि सुता तदैव शुभदं भवेत् ।
 त्वं मे जाता कुलं दुष्टं कृतं कस्मात् कृतागमः ॥३२॥
 नात्मानमपि जानीषे न शिवं न च मामपि ।
 शिवोपमाः कृताः सर्वे कृतवत्या पतिं शिवम् ॥३३॥
 किं न दृष्टा मम गृहे रुद्रा एकादशैव हि ।
 तथाभूतं परं रुद्रं त्वं वै कृतवती पतिम् ॥३४॥
 मन्ये तेनैव दुष्टेन कुमन्लज्जानशालिना ।
 रहे वशीकृता पुत्री ममेयं नात्र संशयः ॥३५॥

शुक उवाच ।

एवं श्रुत्वा दक्षवाक्यं शिवनिन्दाकरं परम् ॥३६॥
 दधीचिर्मुनिशार्दूलः सभायां दक्षमब्रवीत् ।

दधीचिरुवाच ।

किं निन्दसि महेश्वरं शिवं राजीवलोचनम् ॥३७॥
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरमात्मक एष सनातनः ।
 आत्मना यादृशं भाग्यं न तत् पश्यसि मन्यते ॥३८॥

कन्या ते प्रकृतिः साक्षात् शिवः साक्षात् पुमान् परः ॥४०॥

कथं मतिरियं जाता शिवं निन्दयितुं प्रभो ।

कः शिवः का सतौत्येवमज्ञात्वा दुरदृष्टतः ॥४१॥

दृष्ट उवाच ।

जाने शिवं ज्ञानागच्छं हरं प्रेतगणाधिपम् ।

भिक्षुकं वायुवसनं सदा विछेपवादिनम् ॥४२॥

गुणहीनं रूपहीनं धनहीनं सुविश्रुतम् ।

कथं मम सुतायाः स योग्यः पाणिपदे भवेत् ॥४३॥

ब्रह्मा सृजति भूतानि विष्णुः पालयते प्रजाः ।

उभावैश्वर्यवानौ तौ तस्यैश्वर्यं कुतो गतम् ॥४४॥

तस्मादैश्वर्ययुक्ता वै ब्रह्मविष्णुशिवाख्यकाः ।

तेऽन्ये रुद्रोऽप्ययं भिक्षो भिक्षुकत्वादिधर्मवान् ॥४५॥

दधीचिदवाच ।

यस्त्वया कथ्यते भिक्षुः ज्ञानागमिष एव च ।

दृष्टवानसि कुचापि शिवो ह्यनुमितोऽपि वा ॥४६॥

पारम्यर्थेण लोकेषु श्रुतिमात्रं त्वया मतम् ।

येन सर्वेश्वरं देवं भवानपि च निन्दति ॥४७॥

लोकेषु त्रिविधा लोका उत्तमाधममध्यमाः ।

यथा स्त्रियं तथा देवान् जामते सर्व एव हि ॥४८॥

देवा लोके^१ निजं भावं गर्हितं गर्हिते जने^२ ।

१ C has बुद्धिहीनम् । २ B and D देवलोके । ३ A B and D सहिते जने ।

विख्यापयन्ति^१ न त्वेवं प्रदर्शयन्ति^२ मन्यताम् ॥ ४८ ॥

अतः शिवं महेशानं नैव निन्दितुमर्हसि ।

तव कन्या गुणैराद्या पतिमेतं यदावृणोत् ।

अत एव हि मन्त्रव्यः शिवः सर्वेश्वरो हरः ॥ ५० ॥

दक्ष उवाच ।

तादृशं देवदेवेशं शिवं देवं सतीपतिम् ।

द्रष्ट्यामि वाच जानीयां तदा मे प्रत्ययो भवेत् ।

गुणमाप्नोत्कीर्त्तनात्तु गुणो दोषो न बुध्यते ॥ ५१ ॥

दधीचिस्त्वाच ।

यादृशसादृशः सोऽस्तु तस्मै चाङ्गय स्वां सुताम् ।

संपूज्य च सतीं देहि सतीवानुमताय च ॥ ५२ ॥

दक्ष उवाच ।

अमुना तु सती गृह्णा न आतेयं मदौरसात् ।

इत्युक्त्वा प्राविशद्देहं गताः सर्वे स्वमास्रयं ॥ ५३ ॥

सती तु शिवलाभेन हर्षिता व्यचरत् सदा ।

अन्यथ मान-सम्मान-तुल्य-भावा दिजोत्तम ॥ ५४ ॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे दक्षदधीचिसम्वादे

सतीस्त्रयम्बरो नाम त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

१ A and D नि० । २ B प्रदर्शयितुमन्यथा D न प्रदर्शयन्ति
मन्यताम् ।

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

कदाचित् स महेष्वाणः सतीं द्रष्टुं समागतः ।
दद्यात्तयं भिक्षुरूपं धृत्वा सर्वस्वरूपवान् ॥ १ ॥
स्तब्धे कन्यां दहन् जीर्णां वायुना धूलिवर्षिणीम् ।
सधूलि-तण्डुल-धवल-मृद्गाण्डश्च करे दधत् ॥ २ ॥
दण्डनेत्रं तथा जीर्णं स्तब्धं जीर्णकलेवरः ।
वस्त्रोपस्त्रितसर्वाङ्गः कम्पमानगिरास्तथा ॥ ३ ॥
एवमभूतो महादेवो धर्मस्तत्र दिजोत्तम ।
सतीं ददर्श सहितां सखिभिः सप्तभिः शुभाम् ॥ ४ ॥
तासां स निकटीभूय दृष्ट्वा वक्रमुपाक्रमत् ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा उवाच ।

केयं रुचिरसर्वाङ्गी ज्वलत्कनकदेवता ।
पुरदेवीव दक्षस्य भ्रमतीव यदृच्छया ॥ ६ ॥

स्तिथ ऊचुः ॥

इयं दक्षसूता दृष्ट्वा किमस्या ननु पृच्छसि ।
अस्याः पिता महाबुद्धिः सभाञ्चक्रे स्तुत्यम्बरे ॥ ७ ॥

तत्राहतांश्च देवान् वै त्यक्त्वा ग्रन्थं सजावृणोत् ।
 अयोग्यं पतिमापन्ना पित्रा न प्रीयतेऽपि च ॥ ८ ॥
 तथापौत्रं सदा हर्षाच्चैव दुःखं कदाचन ।
 चिन्तयन्ती सतार्थैव भ्रमन्ती हर्षचिन्तया ॥ ९ ॥
 अस्मिन्नर्थे ह्यमुष्यास्तु पित्राद्या दुःखिनः सदा ।
 न तेषां शिवपत्नी वै भूता नैवत् पतिं कश्चित् ॥ १० ॥

बृह उवाच ।

अहो इयं श्रुता ग्रन्थं पतिं प्राप्ता परोक्षतः ।
 एतादृशीं स्त्रियं प्राप्य नैतां स्मरत्यसौ कथम् ॥ ११ ॥
 कथम्वा देववर्गेषु सन्तु ग्रन्थमुपाश्रिता^१ ।
 अहमेतां शिवो भूत्वा गृह्णामि यदि मन्यय ॥ १२ ॥
 का च ग्रन्थुः श्लाघानक्षः केयं राजसुता शुभा ।
 अगत्या तस्य सम्बन्धो सद्यः कस्य भविष्यति ॥ १३ ॥
 तन्मैव किञ्च कन्येयं दृष्टेण हचिरामना ।
 अहमेतां गृहीष्यामि शिवश्चार्थः स्त्रिया च कः ॥ १४ ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

अहो मूर्खोऽसि बृहोऽसि किमवाच्यं त्वीषि भो ।
 या देवानेव तत्याज सा किं त्वामधियास्यति ॥ १५ ॥
 भिक्षुकस्त्वं महाजीर्णः क्षीण-सर्वेन्द्रियोऽपि च ।
 सुमूर्खोरिव ते वाक्यं नष्ट दूरं जिजीविषुः ॥ १६ ॥
 सखी रत्नमुखी नाम जगादैवं श्रुचिञ्जिता ।

तां निवार्यापरा प्राह सखीं तां नीलकुन्तला ॥१७॥

नीलकुन्तलोवाच ।

सखि रत्नमुखि प्राप्नो नाथं दृढवरो मतः ।

अयमेव शिवः साक्षात् मूर्खाणां बुद्धिमोहकः ॥१८॥

सखि पश्य सतीमेतां पश्यन्तीं भिक्षुकान्नमम् ।

देव-दुर्लभ-चारित्र्यां^१ पण्डितस्तत्र मुञ्चति ॥१९॥

रत्नमुख्युवाच ॥

सती यथा तथा त्वच्च न भिक्षा युवयोर्मतिः ।

एतमेव युवां जातं को वा विधिनिषेधकः ॥२०॥

नीलकुन्तलोवाच ।

अहं जानामि विशेषं शिवमेतं समातनम् ।

अपण्डितासि मूर्खासि दक्षोऽपि मूर्खसन्तमः ॥२१॥

शिवनिन्दाफलं चापि लभ्यतेऽद्यै किलाचिरात् ।

असौ सती दक्षकन्या आकृष्टा सर्वगुणैरपि ॥२२॥

किमसन्तं पतिं मूर्खं करिष्यत्युत मन्यसे ।

इन्द्रादयो लोकपाला यस्त्य पादानुचर्चिनः ॥२३॥

स एवास्याः पतिर्ज्ञेयोऽलक्ष्मसिन्धो महेश्वरः ।

ममैवं मतिरुपस्था मन्यतां कोऽपि किञ्चन ॥२४॥

रत्नमुख्युवाच ।

वृषभुङ्क्षे महामूर्खे वद मा नीलकुन्तले ।

वृषलं चाहि येनायं वृषारूढो ब्रजेत् पथि ॥२५॥

नीलकुन्तलोवाच ॥

एवमस्तु परं भाग्यं शिववाहनतामगाम् ।

शिवं शिवाञ्च सततं द्रक्षाम्येव यथेच्छया ॥२६॥

इत्युक्त्वा सा वृषो भूता तां समावृष्टे शिवः ।

आकाशे च जयध्वजः पुष्पवृक्षा सह्यभवत् ॥२७॥

वृषारूढे भिक्षुके तु दक्षस्य नगरे तदा ।

सतीपतिः समायातः इति कोलाहलोऽभवत् ॥२८॥

शिवश्चान्तर्द्वे सर्वं जगुस्यापि परस्परम् ।

कुच शम्भुः कुच शम्भुर्वृषारूढ इहागतः ॥२९॥

प्रत्यूचुरपरे शम्भुः श्रूयतेऽमुकवेशमि ।

एवं लोकवरात्मासौ विक्रीडति महेश्वरः ॥३०॥

केनापि दृश्यते नैतद्दधीर्षेर्वचनं यथा ।

नन्दी नाम तत्र कश्चित् तार्किकः परितो भ्रमन् ॥३१॥

अश्वेषयन् पुरादाद्ये निर्जने ददृशे हरम् ।

आन्तं शयानं क्षुधितं जीर्णं परमदुर्बलम् ॥३२॥

वृषस्य निकटे शुक्लं चरन्तं बलिनाम्बरम् ।

तं तथाभूतमासृज्य नन्दी बुद्धिमताम्बरः ।

प्रणनाम महेशाय तस्मै जीर्णाय रूपिणे ॥३३॥

वृद्ध उवाच ॥

कथं महेशाय इति मां नमस्यसि सादरः ।

अहं पुनरिहायातो लोकोपद्रवशङ्कितः ॥३४॥

नन्दुवाच ॥

ज्ञातोऽपि मे^१ शिवः साक्षादाच्छ्रो वृद्धरूपधृक् ।

वृद्धरूपेण चागत्य विदुम्यसि किं जनान् ॥ ३५ ॥

अहं नन्दी नाम जाया दक्षस्यानुचरः सदा ।

श्रियो दधीचेर्विप्रर्वस्वत्प्रभावविदः सतः ॥ ३६ ॥

वृद्ध उवाच ।

अहं केन प्रमाणेन शिवो ज्ञातस्त्वया वरः ।

कीदृक् ते मतिरुत्पन्ना मामन्वेष्टुं महामते ॥ ३७ ॥

नन्दुवाच^२ ।

[त्वं बुद्धिरूपो भगवान् शिवो दाक्षायणीपतिः ।

अहं तद्वत्तथा मत्या ज्ञातवांस्त्वां महेश्वरम् ॥ ३८ ॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तस्तेन वै शम्भुस्त्वत्का वृद्धादिवेशताम् ।

वृषाकपि महेशोऽभूत् शशि-कोटि-शशि-प्रभः ॥ ३९ ॥

नन्दुवाच ।

ममाम ते महेश ते शतेन्दुकोटिरोचिषे ।

त्रिलोचनाय भास्वते गुणत्रयस्य धारिणे ॥ ४० ॥

सतीधराय योगिनां वराय योगधारिणे ।

धराधरैकशायिने शुभाशुभोपशायिने^३ ॥ ४१ ॥

१ D च ।

२ B omits the portion bracketted.

३ D ० शान्तये ।

विधिर्हरिः शिवो भवान् गुणैः प्रधानसम्भवैः ।
 स्वसम्भवा^१ वशीकृताः प्रधानतोऽवधानतः ॥४२॥
 त्वया पुनर्वशीकृतं प्रधानमेव सर्वथा ।
 यतः प्रधानरूपिणो सती भवन्तमीदृते ॥४३॥
 पुरे शरीरनामके पुमान् जडः स्वभावतः ।
 स्थितः प्रधानसंज्ञके प्रधान-कर्तृताकृतिः ॥४४॥
 करोम्यहं दधाम्यहं ममेति विश्रमाकुलः ।
 समामनोति यः पुमान् स वैभवाच्च मन्यते^२ ॥४५॥
 स वै पुमान् पुरश्चितो हरिर्हि निर्गुणो गुणम् ।
 प्रधानसम्भवं तथा क्षुद्रप्रकाशरूपकम् ॥४६॥
 दधन् सुखनामकं सुखादिभोगसंहितम् ।
 भवाञ्छु शेषकारकः स्वयन्तु^३ शेषरूपकः ॥४७॥
 शिवो हरः सनातनो महेश्वरः पुरातनः ।
 वृषेष्ट-वृष्ट-शोभनो नमामि ते पदाम्बुजम् ॥४८॥
 भवत्समीपवासितां अद्यामि चेति वाञ्छया ।
 समागतोऽहमेष ते सतीपते प्रसीद मे ॥४९॥
 शिव उवाच ।
 अहं त्वया मतो यदि प्रसादतो ममैव तत् ।
 ददामि ते वरं यथा मतिस्तथास्तु नन्दिनः ॥५०॥

१ C स्वयम्भुवा । २ C यः पुनः स वैभवाच्च मन्यते ।

३ B स्वयम्भु० ।

ब्रजामि दक्षकन्यकां प्रणेतुकाम इच्छया ।

वृत्तस्तयास्मि तां विना कश्चित् क्षणमभाववान् ॥५१॥

एवं गन्दी शिव-परिचयात् प्राप्त-तादृक्-प्रसादो

नित्याभ्यास-स्थिति-मति-परस्तस्य शम्भोर्बभूव ।

धृत्वा चासौ दिज-तनु-कृतं गन्दिना सार्द्धमेव

प्रायाद्यस्मिन् सखि-गण-युता श्रीमती दक्षकन्या ॥५२॥

इति श्रीवृहद्भारगपुराणे मध्यखण्डे भिक्षुकागमनं नाम चतुस्त्रिं-
शोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ दक्षपुरोक्षाने तपस्वि-मिलये शूभे ।
विप्ररूपेण भूतेश आजगाम सतीच्छया ॥१॥
सखीभिः सप्तभिः सार्द्धं सती तत्र शूचिस्त्रिता ॥
विचरन्ती महेष्टेन ददृष्टे विप्ररूपिणा ॥२॥
पुष्पाधारकरश्रीमन्नन्दियुक्तेन जैमिने ।
ऊर्ध्वपुष्पं नृत्तिलकं^१ दधानेन दिवाससा ॥३॥
वासोदण्डयज्ञसूत्रैः श्वेतैर्विस्लसता सता ।
वेदांश्च पठता प्रोक्षैर्गायता नाम वैष्णवम् ॥४॥
श्वभूतं दिजन्तश्च दृष्ट्वा दाक्षायणी तदा ।
प्रणनाम मुदा भक्त्वा मुनीनां पश्यतामपि ॥५॥
विप्रश्च शिवरूपोऽसौ प्रणतां तां सतीं तदा ।
पाणिभ्यां भूमेरुत्याप्य कोड़े कृत्वा खमुद्वययौ ॥६॥
ततो मक्षानभूत्पूर्यां हाहाकारो दिजोत्तम ।
सर्वे पश्यन्त चाकाशे शिवो याति सतीं हरम् ॥७॥
सर्वेऽपश्यन्त्याकाशे सतीयुक्तं महेश्वरम् ।
वामेन बाहुनाकान्तं वामोरौ दक्षकन्यकाम् ॥८॥

कोटि-चन्द्र-समाभासं शिवं हैमच्छविं सतीम् ।
 सर्वमाकाशमावृत्य सतीशम् सुरोचिधौ ॥८॥
 सर्वं वै ददृशुः सौकाः प्राप्नवन्तोऽपि विस्मयम् ।
 दक्षस्तु ददृशे तौ च कोटि-सूर्य-सम-प्रभौ ॥९०॥
 अमन्त-रूप-घटितौ विलसन्तौ दिजोत्तम ।
 सर्वा एव स्त्रियो दक्षः सतीरूपा व्यलोकयत् ॥९१॥
 पुरुषानपि सर्वान् वै शिवरूपान् व्यलोकयत् ।
 यावत् खे मर्त्य-लोकानां चतुर्विधयतां स्थितौ ॥९२॥
 एवं दृत्ते भुङ्क्ते तु तौ चैवानर्हितौ^१ शिवौ ।
 दिव्यज्ञानञ्च दक्षस्तु सुप्रमासु^२ दिजोत्तम ॥९३॥
 दक्षस्तु दिव्यज्ञानं हि मूर्च्छामिव व्यतीत्य सः ।
 उवाच किं सती याता शिवं प्राणसमा सुता ॥९४॥
 परावर्त्तय मे पुत्रीं शिवाभासात् सतीं किल ।
 हे वत्से सति सा पुत्रि क यातासि विहाय माम् ॥९५॥
 अयोग्यं पतिमाप्तासि कृतेन खेन कर्षणा ।

शुक उवाच ।

एवं विलपमानं तं दक्षनामप्रजापतिम् ।
 दधीचिः स्वयमागत्य तमुवाच प्रजापतिम् ॥९६॥
 दधीचिरुवाच ॥

किं रोदिषि प्रजानाथ पण्डितो मूर्खतां गतः ।

दृष्टापि ते मतिर्नैव जाता किमिदमहुतम् ॥१७॥

आकाशे धरणौ तोये वृक्षादौ पशुपक्षिणः ।

सर्वस्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गं नैवः शिवसतीमयम् ॥१८॥

शिवनिन्दाफलं यावन्न प्राप्स्यसि प्रजापते ।

तावन्न ज्ञास्यसि प्रायः सतीमपि शिवं तथा ॥१९॥

वञ्चितोऽसि विधाया त्वं यद्वृद्धा परमं लसत् ।

उपेक्ष्ये समीपस्थं रङ्गो रत्नमिवागतम् ॥२०॥

ममैव वच आकर्ण्य श्रेयःप्रेषुः प्रजापते ।

प्रकृतिं पुरुषं चापि यदि ध्याय सतीशिवौ ॥२१॥

दत्त उवाच ।

सत्यं वदसि मे कन्यां सतीं प्रकृतिरूपिणीम् ।

शिवं पुराणपुरुषं विष्णुं प्रभुमनामयम् ॥२२॥

तावन्न सत्यकथं जाने तथापि परमार्थतः ।

महेशास्त्रापरो देव इति मे न मतिर्भवेत् ॥२३॥

शिवयः सत्यवचस इति ज्ञानान्महेश्वरम् ।

शिवमेव ह्यसूयामि तस्य मूलं निबोध मे ॥२४॥

ब्रह्मणः क्रोधसम्भूता रुद्रा एकादशैव तु ।

ब्रह्म-सृष्टि-विलोपाय ससृजुस्ते प्रजास्तथा ॥२५॥

तथा दृष्ट्वा विधीरुद्रांस्तथाभूतान् समन्ततः ।

आज्ञया शमयामास माञ्चापि जगदे वचः ॥२६॥

दत्त रुद्रानिमान् पुत्र वशे रच समाज्ञया ।

यथामी लोपकर्माणः प्रश्रयं यान्ति नैव हि ।

इत्येवं ब्रह्मवचनाद्ब्रह्मा एते वग्ने मम ॥२७॥

वर्तन्ते ब्रह्मणा सृष्टा एकादश महत्तराः ।

यस्यैते भीमकर्माणो रुद्रा संश्रवतारकाः ॥२८॥

ममाज्ञामनुवर्तन्ते तस्मै देया कथं सुता ।

सत्याचे हि कृतं दानं^१ कुलकीर्तिकरं भवेत् ॥२९॥

अतः सत्कुलभूताय दद्यात् दुहितरं कृतौ ।

अहं सत्या अभिप्राथं मत्वा सत्याः स्वयम्बरे ॥३०॥

शिवं नाकृतवान्ब्रह्मं रुद्राणामौश्वरं मुने ।

शृणु मे या मतिर्जाता स्वाभिप्राथं निवेदये ॥३१॥

यावदेते महारुद्राः प्रभो मम वग्ने स्थिताः ।

न मामतिक्रमिष्यन्ति तावद्द्वेषः शिवे मम ॥३२॥

यदा तु मामतिक्रम्य तस्मिन्देवे महेश्वरे ।

मिक्षिताक्षो भविष्यन्ति तदा पूजा शिवे मम ॥३३॥

शुक उवाच ।

एवमुक्त्वा दधीचिञ्च प्रणम्य स प्रजापतिः ।

प्राच्यात् गृहं मुनिश्चापि तथेत्युक्त्वा निजाश्रमम् ॥३४॥

इति श्रीरुद्रहर्मपुराणे मध्यखण्डे रुद्रदेवनिवेदनं पञ्चविंश-
त्तमोऽध्यायः ।

षट्चिंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ॥

अथ सङ्गम्य देवर्षिर्दक्षं दद्यात्तथेऽब्रवीत् ।
चरन्ति किल खोकेषु उपकाराय साधवः ॥१॥

नारद उवाच ॥

अहो प्रजापते दक्ष त्वया शम्भुस्तु निन्द्यते ।
महेष्टस्तत्फलं दातुं चिकीर्षति तथा ब्रूणु ॥२॥
शिवो भूतगणैः सार्द्धमागत्य तत्पुरान्तरम् ।
अस्त्रिभस्त्रादिनिक्षेपं कर्त्ता दुर्द्धर्षणः परः ॥३॥
इत्युक्त्वा च सुनिवरो ययौ विप्र विहायसा ।
दक्षोऽपि चिन्तयामास कर्त्तव्यं मन्त्रिभिः सह ॥४॥
प्रेत-भूमि-प्रियः शम्भुरागमिष्यति मे पुरम् ।
अहं पुण्य-क्रियारम्भं करिष्यामि सुरैः सह ॥५॥
इदं मम पुरं पुण्यं पुण्य-कर्म-विशेषितम् ।
नेवागमिष्यति तदा एष एवास्तु निर्णयः ॥६॥
इति निश्चित्य मनसा जैमिने च प्रजापतिः ।
यज्ञमारब्धवान् कर्त्तुं शिवदेवे मतिं दधत् ॥७॥
दक्षश्चाहूतवान् सर्वान् देवान् राक्षसकिन्नरान् ।
सिद्धान् यक्षांश्च गन्धर्वान्क्षरःपिहचारणान् ॥८॥

सुनीन् ब्रह्मविधान् दैत्यान् नरानुरगसञ्चयाम् ।
 सर्वानाहृतवान्दक्षो विना दाक्षायणौशिवौ ॥८॥
 मया शिवस्तु नाहृतः सती नापि शिवप्रिया ।
 एवं ये नागमिथ्यन्ति ते स्युर्भाग-वहिष्कृताः ॥९०॥
 श्वन्दस्ववचः श्रुत्वा भीता एव सुरादयः ।
 शिवशून्याश्च समितिमागताः सर्व एव हि ॥९१॥
 यस्या विप्र महायज्ञे वासोऽश्वादेस्तु पर्यताः ।
 पयोष्टतादिवस्तूनां नद्यो दीर्घाः प्रकल्पिताः ॥९२॥
 अथाह त्विह कैलासे सती श्रुत्वा पितुर्ममम् ।
 गन्तुमिच्छुर्महादेवं पतिं विमयसंयुता ॥९३॥

सत्युवाच ।

देवदेव महेश्वरान्न लोकनाथ महामते ।
 प्रसीद शरणापन्न वाञ्छितार्थप्रपूरक ॥९४॥
 त्वं सृष्टिकारको ब्रह्मा त्वं विष्णुः पाशने रतः ।
 त्वं वै त्रिगुणमयःको व्यक्तं धरसि तामसः ॥९५॥
 हरः संहार मे विद्यं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
 ब्रह्माविष्णू परित्यज्य प्रकृतिस्त्वयि निश्चला ॥९६॥
 त्वामाश्रयितुकामा सा परं यत्नं दधाति वै ।
 अतो मां देवदेवेश प्रसीद वरदेश्वर ॥९७॥

शिव उवाच ॥

किमर्थं स्तौषि मां देवि तददस्माभिर्वाञ्छितम् ।
 किन्तो प्रियं करिष्यामि निमग्नानुग्रहावपि ॥९८॥

सत्युवाच ॥

भगवन् देवदेवेश चिलोचन महेश्वर ।
दक्षस्ते श्वशुरो यज्ञं करोति बह्वस्रयम् ॥१८॥
तत्रावाञ्च गमिष्यावो यदि देवानुमन्यसे ।
आवयोस्तत्र सन्धानं करिष्यति प्रजापतिः ॥१९॥

शिव उवाच ॥

मैवं सति प्रिये चित्तां मनसापि समाचर ।
अनाङ्गानस्य गमनं मरणस्य समं दयम् ॥२०॥
दक्षो विद्याकुलधनैर्गर्वितो मम हेतनम् ।
करोति पश्चिमा दिक् सा रविवारस्य मे वदा ॥२१॥
[श्वशुरस्य मम श्रीमान् ममापमानहेतवे ।
यज्ञमारभ्वान्देवि कथन्तद्गन्तुमिच्छसि ॥२२॥
जामाता श्वशुरस्थानेऽपेक्षते परमादरम् ।
विष्णुं जामातरं मत्वा श्वशुरोऽपि समाचरेत् ॥२३॥]^१
अनाङ्गानस्य दुर्वाक्यमसङ्गकरणमथा ।
अदानमप्यवात्सल्यं जामातरि न चाचरेत् ॥२४॥
यद्यन्यथा चरेदेतत् श्वशुरो दुहितुः पतौ ।
तदा तस्य धर्महानिः क्रियाहानिश्च लक्ष्यते ॥२५॥
यस्मै प्रदौषते कन्या जामाता यदि तं प्रति ।
असदाचरणं भाति मृतः स्यात् श्वशुरस्तदा ॥२६॥

जामाता शशुरस्यापि प्रियं कुर्यात् सदैव हि ।
 अमानितो न गच्छेच्च जामाता शशुराश्रयम् ॥२८॥
 रूपवृद्धिः प्रजावृद्धिः शशुरप्रीतितो भवेत् ।
 शशुरो दुहितुः पत्युर्गुरुन् भ्रातृनयोपराम् ॥२९॥
 सम्मान्यांश्चार्येष्वेच्छता क्षत्र्यया धर्मलोपकृत् ।
 कन्यां सम्मानयेद्दिदाम् जामातृ-प्रिय-काम्यया ॥३०॥
 कन्यापमानात् जामातुरपमानं विधौयते ।
 शशुरस्य तु पुत्राद्या देववद्भगिनीपतिम् ।
 विनयेत् पूजयेच्चैव वयोव्येष्ठो भवेद् यदि ॥३१॥
 एवं शास्त्रमनादृत्य दक्षो मे शशुरः प्रिये ।
 जामातरं मां नाङ्गथ सत्कर्माचरते^१ कथम् ॥३२॥
 स्नेह्यापि न मङ्गं त्वां दत्तवान् स प्रजापतिः ।
 त्वयाचं स्नेह्या सन्धो न ममाज्ञामतिक्रम ।
 भार्या पतिमतिक्रान्ता न कश्चित् सुखमाप्नुते ॥३३॥

सत्युवाच ।

यदुक्तं तद्वि वै सत्यं प्रभो नैवात्र संग्रहः ।
 सुता कथञ्चरेद्धैर्यं श्रुत्वा पितृ-महोत्सवम् ॥३४॥
 असंमान्याः समाहृता लप्यन्ते यत्र पूजनम् ।
 सम्मान्यस्तत्समाकर्ण्य कथं धैर्यं समाचरेत् ॥३५॥
 अहं पुत्री पितुर्वाच्यां किमाज्ञानमपेक्षते ।

अपेक्षते पिता मेऽपि ममागमनमीक्षितम् ॥३६॥

तस्मादहं गमिष्यामि कुरुष्वानुमतिं प्रभो ।

भविता मम सन्धानात्तव सन्धानमुत्तमम्^१ ॥३७॥

पिता मे यदि मूर्खोऽयं त्वाम् जानाति वै शिवम् ।

तथाभिमानं कृत्वा किं निजभागमुपेक्षये ॥३८॥

मूर्खाय तस्मै दद्याथ ज्ञानं दातुमर्हसि ।

तस्मान्ते गमनं युक्तं महेश्वर ममापि च ॥३९॥

शिव उवाच ।

यत् त्वं वदसि तत्सर्वं पुरा मयावधारितम् ।

न तव गमनं युक्तं तवापि च ममापि च ॥४०॥

स तु मां तु ज्ञानादुक्त्य धनमारब्धवान् सुरैः ।

कथ्यते तत्कथं सर्वैर्मूर्खत्वज्ञापि वार्यति ॥४१॥

तन्नु गत्वा चतिं स्त्रीयां करिष्यसि विप्रश्च्यते ।

त्वां दृष्ट्वैव स ते^२ तातो मम निन्दां करिष्यति ॥४२॥

तच्छ्रोयसि स्वकर्णाभ्यां दुःखं ते भविष्यति ।

अतस्ते तव नो युक्तं गमनं दक्षपुत्रिके ।

सर्वार्थं ज्ञान-कुशला न मदाक्यमुपेक्षताम् ॥४३॥

सत्युवाच ।

यदुक्तं भवता देव तव नौ नोचितो गमः ।

आवाभ्यामन्यतस्तान् युक्तिं तव निबोध मे ॥४४॥

धन-दान-तपो-होमास्तथरा स्त्रिदशेश्वर ।
 त्वं वै देवाधिपो नाथ सर्वयज्ञेश्वरोपि च ॥४५॥
 आदृत्य वायनादृत्य त्वामसौ कुरुते मखम् ।
 त्वमेव पूजितस्तत्र भया सह महेश्वर ॥४६॥
 यथाहं तत्सुता देव त्वामनाहृतमप्यगाम् ।
 तथा तत्कृतयज्ञोसौ त्वामेव क्षुपयति ॥४७॥
 अतः परोक्ष-सन्धेऽर्थे गत्वा सन्धत्वमाचर^१ ।
 किमाह्वानमनाह्वानं विशेषयसि ते उभे ॥४८॥
 विशेषतस्तन्तु योगी [धमः पूजापमानयोः ।
 किमाह्वानमनाह्वानं विशेषयसि ते उभे ॥४९॥

शिव उवाच ॥

आह्वानव्याप्यनाह्वानं न च योगी]^२ विशेषयेत् ।
 किञ्चात्र गमनेनैव प्रयोजनमिहास्ति वा ॥५०॥
 न योगोपि विना कर्म न च कर्म विनोचितम् ।
 मान्यस्य पूजा क्षुचिता पूज्यो नापूजकं ब्रजेत् ।
 अपूजकस्य पूजापि नैव पूजेति गण्यते ॥५१॥
 यन्तु पूज्यमनादृत्य पूजामारभते जनः ।
 न सा पूजा हि फलदा विपत्कारणमेव सा ॥५२॥
 प्रतिवध्नाति हि भेषः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।
 तस्मान्न च न ते युक्तं ममापि नमनं सति ॥५३॥

तच्च त्वयि गतायान्तु मन्निन्दां साधु दुःसहाम् ।
 श्रुत्वेव त्यक्ष्यसि प्राणान्दक्षोपि समस्तः सखि ॥५४॥
 अहन्तु गत्वा स्त्रां निन्दां श्रुत्वा सङ्क्षामि दुर्मुखम् ।
 त्वं वै पितृवधात् प्रीता मयि नैव भविष्यसि ॥५५॥
 अप्रीतिर्मरणक्षोभे समे ते आवयोस्तदा ।
 भविष्यत इति ज्ञात्वा स्वयमेवोचितं कुरु ॥५६॥

सत्युवाच ॥

यदुक्तं भवता तच्च मत्पाहन्ते विगर्हणाम् ।
 श्रोष्यामि निजकर्णाभ्यां कथनान्मे भविष्यति ॥५७॥
 पुरा स्वयम्बरस्थाने तुभ्यं सन्प्रार्थितं मया ।
 न मे भवतु ते निन्दा मत्कर्णविषयः कश्चित् ॥५८॥
 यदा मे कर्णविषयस्तव निन्दा भविष्यति ।
 तदा प्राणान् परित्यज्य प्राश्यामि त्वां भवान्तरे ॥५९॥
 मयैतत्प्रार्थितं नाद्य तच्च चावहितं तथा ।
 अधुना त्वं कथं तच्च नावधानं करिष्यसि ।
 तस्मात्त्वयैव त्यक्त्वाहं मरिष्यामि न चान्यथा ॥६०॥

शिव उवाच ॥

भवत्या वाञ्छितं यत्तु वाधिर्यं तत्स्वयम्बरे ।
 मम निन्दाश्रुतौ देवि तच्च सन्पादितं मया ॥६१॥
 अधुना तु त्वमेवेह मन्निन्दा-श्रुतिमैहयाः^१ ।
 यतो मन्निन्दक-भ्रह्मं गन्तुमिच्छसि लक्ष्यसे ॥६२॥

तस्मादवारिता देवि यथेष्टं कुरु सर्वथा ।

अपकर्षं स्वयं कुर्वन् परं दूषयते कुधीः ॥६३॥

अपिरुवाच ॥

इत्युक्त्वा सा तदा देवी सती दाक्षायणी दिज ।

स्तम्भाणां मौनमास्थाय भ्रातृया शिवमेवत ॥६४॥

वीक्ष्यमाणा शिवेनेषा स्तम्भाक्षौ चारु-रूपिणी ।

भयानकैस्त्रिभिर्नैषैः शिवमेव व्यमोहयत् ॥६५॥

तां ददर्श महादेवः क्रोध-दीप्त-विस्मयनां ।

अग्नि-राग्नि-चयोद्गारि-द्वितीय-मयनामपि । ॥६६॥

अङ्गहास-समुद्गारि-तदूर्ध्व-दन्त-पङ्क्तिनाम् ।

मधुर-स्मित-भूषाण-रक्ताधर-रदावलीम् ॥६७॥

खेदाक्त-निखिल-स्त्राङ्गां कामाक्ष्य-ससन्नतुम् ।

एवं शिवेक्ष्यमाणा सा त्यक्त्वा हैमौ रुचिं सती ॥६८॥

बभूव तत्क्षणदेव ध्यान्ताञ्जन-चय-प्रभा ।

लोमाञ्छित-समस्ताङ्गी पीनोन्नत-पयोधरा ॥६९॥

तीव्र-यौवन-मादेनागणयन्ती महेश्वरम् ।

मुक्त-केशा विवस्ता च वीर-बाहु-चतुष्टयी ॥७०॥

देहभारेण तं शैलं कम्पयन्तीव सर्वतः ।

एवं भूत्वा सती देवी श्यामा कमल-लोचना ॥७१॥

उत्तस्यौ सहसा चारु-विलसत्पाद-पङ्कजा ।

तां तादृशाकृतिं वीक्ष्य शिवो धैर्यमपोह्य च ।

पलायने मतिं चक्रे धावमानो विमुग्धवत् ॥७२॥

तं धावमानं गिरिशं दृष्ट्वा दाक्षायणी सती ।
 माभैर्माभैरिति गिरा मा पलायेत्युवाच सा ।
 तथाप्येनं पलायन्तं ह्यनिवृत्तं विसोक्य च ॥ ७३ ॥
 दशमूर्तिर्व्यभौ देवी दशदिक्षु शिवेक्षिता ।
 भयद्रुतो दिशं धां धां शिवः पश्यति जैमिने ।
 तस्यां तस्यां दक्षकन्यां सतीं पश्यति भीतिनः^१ ।
 अप्राप्य शम्भुस्य दिशं विभयां च पलायितुम् ॥ ७४ ॥
 तत्रैवोवास नेत्राणि मुद्रयित्वा विसोचनः ।
 पुनः समीक्ष्य नेत्राणि ददर्श गिरिशः स्वयम् ॥ ७५ ॥
 श्यामां कलित-सम्पङ्गीं क्षित-शोभि-सुखाम्बुजाम् ।
 दक्षिणाभिमुखीं दिव्यां सुभ्रुकेशीं शुभसूतनीम् ॥ ७६ ॥
 तां दृष्ट्वा दक्षिरापाङ्गीं श्यामवर्णां हसन्मुखीम् ।
 समीत इव तस्यापे कम्पमान-हृदमवीत् ॥ ७७ ॥

शिव उवाच ॥

त्वं काशि चानयना श्यामवर्णा-ससप्तनुः ।
 सती दाक्षायणी वा मे क गता सहचारिणी ॥ ७८ ॥

सत्युवाच ॥

अहं दक्षसुता देवी कथमेवंमतिर्भवान्^२ ।
 वर्ष-मास-परावृत्तां किं मां सचयसेऽन्यथा ॥ ७९ ॥

शिव उवाच ।

कथं त्वं श्याम-वर्णाभूः कथम्भाभूर्भय-प्रदा ।

इमा वा तव देव्यः कास्त्वद्यासां कतमा वद ॥८०॥

सत्युवाच ॥

अहन्तु प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रसूत्यां दक्षतोऽभवम् ।

कसत्कनक-गौराङ्गी लिपुस्त्रां पुरुषोत्तमम् ॥८१॥

यदा धूयं चक्षो जाता ब्रह्म-विष्णु-शिवा इति ।

तदाहं श्वरूपेण युष्माकं निकटं गता ॥८२॥

तत्र मां विकृताकारां पूर्वाभ्यां समुपेक्षिताम् ।

गृहीतवान् भवानेव तेनाहं ययगा तव ॥८३॥

तं मे प्राणाः सुहृद्भर्ता पुरुषः प्रकृतिप्रियः ।

त्वामेव लिपुर्दक्षश्च खेपे धृतवती वपुः ॥८४॥

तव निन्दायुतौ कालौ बाधिर्यं यन्मयेक्षितम् ।

तव त्यागकथनं तत् मया पूर्वं निरूपितम् ॥८५॥

यदि श्रोष्यामि ते निन्दां तदा त्यज्याम्यहं तनुम् ।

कथ्यते भवताप्येवं मन्निन्दा श्रोष्यते त्वया ॥८६॥

यत्र त्वया न गन्तव्यं तज्जाताहं न ते प्रिया ।

अतएव मया त्याग्यं देहञ्चोभयथा शिव ॥८७॥

दक्षजेन शरीरेण नाहं ते निकटोचिता ।

इति कृत्वा किञ्चिद्देदं शरीरं विहितं मया ॥८८॥

इमाश्च देव्यो नव वै अहमेव विभूतितः ।

तवानिष्टौ यच्चदक्षौ नात्रये यदि मन्यसे ।

दक्ष-यज्ञ-विनाशाय सामर्थ्यं ते प्रदर्शितम् ॥८८॥

शिव उवाच ।

त्वं यदि प्रकृतिः सूक्ष्मा [अदृष्टेत् पुरुषः परः ।

कथं मे वशगा भूता स्वतन्त्रा शक्तिरूपिणी ॥८९॥

सत्युवाच ॥

शृणु देव महादेव गुह्याहुस्ततरं परम् ।

आदिसृष्टेरुपाख्यानं ब्रह्मविष्णोश्च गोचरम् ॥९०॥

या मूलप्रकृतिः सूक्ष्मा^१] परमा निरुपाधिका ।

ब्रह्माण्ड-कोटि-कोटौणां मूलं मूलान्तवर्जिता ॥९१॥

सत्त्वरजस्तम इति गुणास्तथाः पृथक् पृथक् ।

अथ जातासि सूक्ष्माः स्वयम्भूता सनातनी ॥९२॥

सिद्धायास्तु जातायां च यक्षो प्रकृतेर्गुणाः ।

एकीभूता पुमान् जातश्चेतना-रहितः क्षणात् ॥९३॥

तं दृष्ट्वा पुरुषं जातं गुणत्रयमयं शिव ।

सिद्धां तच्च पुरुषो समकामयद्विष्णुः ॥९४॥

संक्रान्तायां सिद्धायां पुरुषे तच्च तादृशे ।

शक्तिमान् पुरुषो भूतस्त्रिविधस्तु गुणैस्त्रिभिः ॥९५॥

ब्रह्मा विष्णुः शिवस्यापि रजःसत्त्वतमोमया ।

त्रीनेतान् पुरुषान् जातान् ददर्श परमा यदा ।

परमोपाधयो भूतास्तदा ते पुरुषास्तथाः ॥९६॥

तथापि सृष्टिर्न भवेदिति ज्ञात्वा महेश्वरी ।

पुरुषांश्च दिधा चक्रे जीवश्च परमन्तथा ॥८८॥
 जीवस्तु परमोपाधिं पुरुषं तं मयच्चितम् ।
 सदा पश्यन् याति तत् नैव सृष्टिसदाभवत् ॥८९॥
 तदा सा सूक्ष्मप्रकृतिरात्मानमकरोत् विधा^१ ।
 माया विद्या च शक्ती दे परमा च^२ सनातनी ॥९०॥
 मायाभूदशगा^३ पुंसः परमस्तु यथावृत्तम् ।
 परमं नेचते जीवः पुरुषं पुरुषो यतः ॥९०१॥
 महामाया मोहमयी सृष्टिरिष्टा^४ प्रवर्तते ॥९०२॥
 ततस्त्वयाणां पुंसां च परमोपाधिगालिनां ।
 गुणेभ्य उपकाराद्य विद्याभूत् प्रकृतिर्हि सा ॥९०३॥
 विद्यारूपा च प्रकृतिराकाशे तु निराकृतिः ।
 पुरुषान् भ्रमतः प्राह सृष्ट्यावसंहरेति च ॥९०४॥
 तदर्थं तपतपेत्युक्ता तन्मैवान्तरधीयत ।
 ते भुक्ता वचनं तस्या ब्रह्मा सत्त्वगुणश्रयः ॥९०५॥
 अथ एव ससर्गादौ तच्च ते पुरुषोत्तमम्^५ ।
 तान् ब्रूया तपसाविष्टान् देवी प्रकृतिरुत्तमा ॥९०६॥
 को मां यद्दीक्ष्यतीत्येवं बभ्राम शवरूपिणौ ।
 तच्चादिर्नाम ते ब्रह्मा मां ब्रूया भयमाश्रितः ॥९०७॥
 चतुर्दिक्षु चतुर्वक्त्रो बभूव तदनन्तरम् ।
 मध्यमोऽभूज्जले मग्नो मुद्रिताक्षो विचेतनः ॥९०८॥

१ B तद्या । २ D सा । ३ B मायावदशगा । ४ B ०रेषा ।
 ५ D तपउत्तमं ।

ततः परं शिवं धाता स तां जघाह सादरः ।
 स त्वं साहं त्वदग्रमा न त्यक्त्वा तादृशौ यतः ॥१०८॥
 तवाहं सृष्टिकर्तारं चक्रे ब्रह्माण्मौखरम् ।
 विष्णुश्च पाक्षकं चक्रे शयानो यो जलेऽभवत् ।
 संहारकारकं लाक्षं शिवनामानमखरम् ॥११०॥
 विष्णुस्तु मध्यमो देवः सत्त्वरूपी विभुः प्रभुः ।
 मयेक्षितः सत्त्वदृष्ट्या सर्वश्रेष्ठत्वमाप्तवान् ॥१११॥
 प्रेरकः सर्वभूतानामनर्थाग्नी च कल्पितः ॥११२॥
 स चक्रे सालिकीं सृष्टिं ब्रह्माण्डं जलान्तरे ।
 ततश्चक्रे द्विधा क्षणं भूरादि क्षतलादि च ॥११३॥
 जलपूर्णाङ्गभागमदधोर्द्ध्वं^१ ददृशे तमः ।
 तस्य नाभेरभूत् पद्मं तत्र ब्रह्मा ससर्ज च ॥११४॥
 जलादुत्थाप्य पुरुषं कलाषोडशसंयुतम् ।
 सर्वावयवसम्पूर्णं स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥११५॥
 इयञ्च राजसी सृष्टिः सृष्टा वै ब्रह्मणा तु या ।
 संचिन्ता सालिकी सृष्टिर्विस्तृता राजसी मता ॥११६॥
 संहारकारिणी सृष्टिस्तामसी परिकीर्तिता ।
 सालिकी सृष्टिकर्ता वै विष्णुरेव सनातनः ॥११७॥
 राजसी तामसी सृष्ट्योर्ब्रह्मैको राजसः पुमान् ।
 शेषे संहारकृत्यर्थं शिवस्तं त्रिगुणात्मकः ॥११८॥

१ C ब्रह्माण्डं मध्यमे तमः । A तदधोऽधेतमसत्तमः, D ०मन्तु दधोर्द्ध्वं
 ददृशे तमः ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः सर्व्वे परस्परम् ।
 साक्षिणं कुर्व्वते तस्मात् नैकनैकस्य केवलः ॥११८॥
 प्राधान्येनैव सत्त्वादेः सात्त्विकत्वादिरूप्यते ।
 अहं चिभिर्गुणैर्हीना विभामि सगुणेन वै ॥११९॥
 तेन त्रिगुणकाम्यस्यै त्वामेव शिवमाश्रिता ।
 ब्रह्मविष्णु साश्रिताहं चंग्रेण व्यस्य तादृशी ॥१२०॥
 त्वाम्बु मुख्यतयाश्रित्य विहरामि विशेषतः ।
 ब्रह्मसृष्टौ त्वं सर्व्वं सृष्ट्वा इवानुमोदिताः ॥१२१॥
 अतोऽहं दक्षभार्यायां जाता नाम प्ररीरिणी ।
 एवं लक्ष्मी-वरदायौ सावित्री च पुरो ययोः ॥१२२॥
 प्रीतये वै अहं जाता तदर्धं दक्षकन्यका ।
 मत्तोऽपि ह्यधिका सूक्ष्मा चा भूषप्रकृतिर्हि सा ॥१२३॥
 अयेता दश वै देव्यो मूर्त्तयो मम पश्य ताः ।
 महाविद्या इमाः प्रोक्ता नामान्वाधान्बु वर्ण्ये ॥१२४॥
 काशी तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी च्छिन्नमस्ता च सुन्दरी वनलासुखी ।
 धूमावती च मातङ्गी महाविद्या दशैव ताः ॥१२५॥
 शिव उवाच ॥

प्रोक्तास्तथा महाविद्याः कक्षाः किं नाम कथ्यतम् ।
 आद्यामुपायनाकारं कथय त्वं महेश्वरि^१ ॥१२७॥

सत्युवाच ॥

एषा ते पुरतो या तु सा तु काशी दिग्गरी ।
यान्तरीचे श्यामवर्णा सा तारा कालरूपिणी ॥१२८॥
दक्षिणे श्चिन्नमस्त्यं वामे ते भुवनेश्वरी ।
वगलामुखी च पश्चात्ते वज्रौ धूमावती तव ॥१२९॥
सुन्दरी ते च नैऋत्या वायौ मातङ्गनामिका ।
षोडशी च तथैशान्यां अहं ते भैरवी तनौ ॥१३०॥
एताभिः खलु विद्याभिस्तव देवकरं पशुम् ।
सयज्ञं पितरं दत्तं नाशयामि वदस्व चेत् ॥१३१॥
एताः सर्वा महाविद्याः भजतां मोक्षदाः पराः ।
मारणोष्ठाटन-क्षोभ-मोहन-द्रावणानि च ॥१३२॥
जृम्भन-क्षम्भ-संहारान् वाञ्छितार्थान् प्रकुर्वते ।
एतस्मै कथितं तत्त्वं दत्पृष्टाहं त्वया शिव ॥१३३॥
यामोहं मा कुह स मे मनो धत्स्व मद्देश्वर ।
गोपनीयम्वरञ्चैतत् न प्रकाशं कदाचन ॥१३४॥
दिश्यमानेन भगवन् पश्य मां जगदम्बिकाम् ।
ममाराधनशास्त्राणि करिष्यसि तथा स्वयम् ॥१३५॥
काली-तारादि-रूपाया मम मन्त्रान् महाप्रज्ञान् ।
स्वावांस्य कपधान्येवं त्वं वदिष्यसि सर्वथा ॥१३६॥
अहं वै सर्वदेवानां रहस्या परमामला ।
मम वै मन्त्रतन्त्राणि सुरहस्यानि सर्वथा ॥१३७॥

तेषां वक्ता च कर्ता च भवानेव भविष्यति ।
 आगमस्य भवान् कर्त्ता वेदकर्त्ता हरिः स्वयम् ॥१३८॥
 आदावागमकर्त्तृत्वे भवान् वै विनियोजितः ।
 पश्चादै वेदकर्त्तृत्वे हरिः सम्यक्त्रियोजितः ॥१३९॥
 आगमस्यैव वेदस्य द्वौ बाह्व मम पुष्कलौ ।
 दाभ्यामेव धृतं सर्वं वैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ॥१४०॥
 यस्यागमस्य वेदस्य विलङ्घयति धूर्जटे ।
 सोऽधः पतति हस्ताभ्यां गलितो मे चिरं चिरम् ॥१४१॥
 यस्यागमस्या वेदस्या विलङ्घान्यतमं भजेत् ।
 तस्याहं विकलाङ्गाभ्यां^१ समुद्धर्तुमशक्तिका ॥१४२॥
 दावेव शिवपन्थानौ दुरुद्धौ दुर्घटावपि ।
 दुर्ज्ञेयौ च सुदुष्पारौ भेदवेष कदाचन ॥१४३॥
 सर्वेषामेव देवानां मन्त्रतन्त्रादिरुद्धवान् ।
 तन्त्रमन्त्रास्तु मे गोप्या वैष्णवाचारशक्तिभिः ॥१४४॥
 तस्मान्महीशकाः शक्तो भवेयुः शक्तवैष्णवाः ।
 शक्तौ विष्णौ यस्य भक्तिः स शक्तः स्वास्य चापरः ॥१४५॥
 विष्णुभक्तिमनामृत्य कथं शक्तीं निधिं चरेत् ।
 वैष्णवानास्तु मन्त्राणामहं दैवतमेव हि ॥१४६॥
 तस्मान्ममोपासकः स्वादिष्णुदौषाविधौ गृहः ।
 शक्तेरदौचितो यस्य शक्तिदौषां प्रवर्त्तयेत् ।
 तावुभौ याति तौ स्थातां क्रूरेभ्याविव दुर्धती ॥१४७॥

एतदृषो मे परमं ध्यायन् शम्भो चित्तोचन ।

अहं यामि दक्षयज्ञं पिता मे स प्रजापतिः ॥१४८॥

शुक उवाच ॥

इत्युक्त्वा सा महाकाली तारा गगनवासिनी ।

एकरूपा बभूवैव देव-देवी चित्तोचना ॥१४९॥

शिव उवाच ॥

त्वं देवी प्रकृतिः सूक्ष्मा पुंसामर्थं शरीरिणी ।

मात्पत्नीत्वमनुप्राप्ता क त्वं काहं पुमान् अहः ॥१५०॥

त्वं यद्गमिष्यसि शिवे दक्षस्य निक्षयं क्षयं ।

का मे शक्तिस्तन्निषेधे निषेधशेषरूपिणी ॥१५१॥

यन्माया कथितं तुभ्यं प्रभुत्वाभिमतम् वै ।

तत् क्षमायं महेशानि यथाहसि तथा कुद ॥१५२॥

शुक उवाच ॥

सुखैवं दक्षकन्या शिववचनमघो मुक्तकेयी सुवेशी

काली कालाम्बुदाभा गगनपवनमतिर्वाहदण्डैस्तुर्भिः ।

धावन्ती वेगयुक्ता पवनविचलितध्याप्रचर्माहभागा

पीनोन्मुक्तमाख्या भवदतरमुखी दीप्त-नेत्र-जयाभृत् ॥१५३॥

इति श्रीऋद्धर्मपुराणे मध्यखण्डे षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तचिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ॥

ततः सती समागत्य दक्षस्य निलयं पितुः ।
सती समागतेत्येवं वाचासमकरोत्समम् ॥ १ ॥
सर्वं सर्वाणि सन्धय्य कर्माणावाप्तवृद्धकाः ।
सतीं ब्रह्म समाधाताः क्षामीभूतसप्तनुम् ।
विवेग्रान्तःपुरं देवी यच्च माता प्रसूरिति ॥ २ ॥
प्रसूर्विकोक्य तां पुत्रीं कोडे कृत्वा चिरागताम् ।
सरोद वसे वसेति विध्वनी मेघजैर्जलेः ॥ ३ ॥
वसे प्राप्तासि देवेशं शिवं क्षामिनमुत्तमम् ।
अशोच्यासि गतास्त्वान् शोच्यान् कृत्वा शुचिचित्ते ॥ ४ ॥
चिरेणाधिगतः शोको दूरीभूतोऽद्य सर्वथा ।
पिता तव सुदुर्बुद्धिः शिवदेवकरः सदा ॥ ५ ॥
अनाद्यं शिवं त्वाद्य करोति यन्नमुत्तमम् ।
अद्य स्वप्ने मया ब्रह्मं तत्समाकर्षतां सुते ॥ ६ ॥
प्रजापतिः स्कन्धहोत्रो मूत्रकुण्डतटे स्थितः ।
राक्षसो विकृताकाराः खादितुं तं समुद्यताः ॥ ७ ॥
नृत्यन्ति च हसन्धन्याः पिवन्धन्याश्च प्रोक्षितम् ।
कृत्वा दक्षशिरसान्धाः कन्दुकं विहरन्ति च ॥ ८ ॥
भूताः प्रेताः पिशाचाश्च कुम्भाण्डकटपूतनाः ।

दक्षं प्रदक्षिणीकृत्य नृत्यन्ति च हसन्ति च ॥८॥
 दृष्ट्वन्तु वयं सर्वे दक्षस्य नगरस्थिताः ।
 धातुला रोदमानाश्च निर्वृतिं न लभामहे ॥९॥
 तदनन्तरमेवाय दृष्ट्वा काचिक्रावेश्वरी ।
 महामेघप्रभा ध्यामा धौवनाभरणोज्ज्वला ॥१०॥
 सूर्यकोटिच्छविर्देवी साङ्गहासा दिगम्बरी ।
 विनेषा चाहविलसद्गोस्तुष्का महारवा ॥११॥
 तामागतां समाप्तोक्य सर्वे ते राक्षसादयः ।
 दूरं विदुद्रुवुर्भीतास्तार्क्ष्यवस्ता इवाहयः ॥१२॥
 तत् दृष्ट्वा मत्पुरस्थायी रुद्र एकादशो ययौ ।
 यमच्छ काचि कथासि^१ किमर्थमिह आगता ॥१३॥
 तं रुद्रं सा जगादैवं भती दासाधणी ह्यहम् ।
 पिता बह्वं महायज्ञं राक्षसाद्याः प्रभञ्जते ॥१४॥
 पिता मे द्विजमस्तोऽभूदण्येवमिति दर्शनात् ।
 यथा वयं समागत्य सर्वारिष्टानि मत्पितुः ॥१५॥
 तन्तु कः परमो ह्युपः सद्ने भीमरूपवान् ।
 ततस्तामाह रुद्रोऽसौ रुद्रोऽहं दक्षकन्यके ॥१६॥
 अन्यैश्च दशभिः सार्द्धं वसामि दक्षपत्तने ।
 त्वं पुनर्दक्षकन्या चेद्वयं जीवय जीवय ॥१७॥
 इत्युक्त्वा तेन सा देवी तेन रुद्रेण तत्क्षणात् ।
 पतिं शिवं समानास्य दक्षश्च समजीवयत् ॥१८॥

दक्षश्चागमुखं लब्ध्वा शिवं तुष्टाव हर्षितः ।
 दूरीभूता कुबुद्धिश्च साक्षात् शिवसतीपदे ॥२०॥
 तदा सर्वं समाधाता देवाः सेन्द्रा विधिक्षया ।
 विष्णुश्च परमोदारः क्रतुसम्पूरणं दधुः ॥२१॥
 एवं स्वप्ने मया दृष्टं गतरात्रौ सुते सति ।
 सैव त्वं श्यामवर्णाश्च समाधातासि मेऽन्तिकम् ॥२२॥
 भवितव्यं मया दृष्टं दक्षस्य शिवनिन्दिनः ।
 शिवनिन्दाफलं प्राप्य दक्षो वां ज्ञास्यति ध्रुवम् ॥२३॥
 वत्से जीव चिरं माहं त्यक्तव्या च त्वया क्वचित् ।
 त्वं यस्मै स ह्यशोभ्यः स्यात् त्वं यस्य न हि सार्थकः ॥२४॥

सत्युवाच ॥

मातरेषं यथोक्तान्ते मामनुज्ञातुमर्हसि ।
 पितरं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञशालागतं प्रभूः ॥२५॥
 इत्युक्त्वा मातरं नत्वा प्राप्य सम्मानमुत्तमम् ।
 आगत्य दक्षे दक्षं भग्नौभिः सह चारुभिः ॥२६॥
 स्वाहा वषट् च वौषट् च मन्त्रानुच्चरतां गणैः ।
 अर्धयूगादहोरात्रैर्युक्तो यज्ञस्थले स्थितम् ।
 शिवदेषोद्भवं हर्षं स्थापयन्तं पुनः पुनः ॥२७॥
 अथ दक्षो ददर्शनां कालीं कमललोचनाम् ।
 भग्नौगणश्च मध्यस्थां ताराणां रोहिणीमिव ॥२८॥

दृष्ट उवाच ॥

का त्वं कथं सुता कास्त्री लक्ष्यसे त्वं सतीव मे ।

किंवा शिवात्मभायाता सुता मम सतीत्यधि ॥१८॥

सत्युवाच ॥

किं पितः स्त्रीं सुतां प्रेष्टां मां न लक्ष्यसे सतीम् ।

प्रजापतिस्त्वं दृष्टोऽधि पितरं त्वां नतास्यहम् ॥१९॥

दृष्ट उवाच ॥

हा सुते प्राणप्रतिमे सति वस्त्रे सुलोचने ।

श्यामीभूताधि भूतानामधिपं पतिमीक्षिता ॥२०॥

जानाम्यहं तच्च रुद्रं त्वं यच्छ त्वं समीपगा ।

१[ससत्कनकगौराङ्गी श्यामरूपमुपाश्रिता ॥२१॥

एवं तस्मै चरितं वै रुद्रश्च दुष्टश्रीनिनः ।

तद्दोषादेव हे वस्त्रे नाङ्गता त्वच्च सत्सुता ॥२२॥

इतः परं न गन्तव्यं त्वया तत्र शिवान्तिके ।

कन्या हि स्त्र्याभिना भग्न्या पितुर्नहे समर्हति ॥२३॥

तस्मात्त्वमत्र मे तिष्ठ पुनर्भा याहि तं शिवम्] ।

ससत्कनकगौराङ्गी येन श्यामा कृता सती ॥२४॥

शुक उवाच ॥

इत्येवं सा समाकर्ण्य पितुर्वाक्यं सती सती ।

रुणा प्रस्फुरितापाङ्गी सती पितरमब्रवीत् ॥२५॥

सत्युवाच ।

वाचं नियच्छ हे दक्ष यदि कल्याणमिच्छसि ।
शिवनिन्दाकरीं जिह्वां क्षिन्वि धर्माभिलिप्तया ॥२७॥
शिव आत्मा च भूतानां प्रभुरप्ययमावयोः ।
निन्दा च घातनं तस्य नात्मघातित्वमाप्नुहि ॥२८॥
यथा तव महामूर्खा दण्डार्हा शिवनिन्दितौ ।
शिवनिन्दाफलं सम्यक् प्राप्स्यत्येव न संशयः ॥२९॥

दक्ष उवाच ॥

वाञ्छिते स्वल्पमतिके निजबुद्ध्या समर्जितम् ।
तमेव हि पतिं नीत्वा स्वयोगं सुखमाप्नुहि ॥३०॥
अस्माकमिह तथैतां कथं कीर्त्तिं तनोषि वा ।
वयं तं खलु जानीमो यथा च पूज्यतायुतः ॥३१॥
अहं प्रजापतिर्दक्षो देवदेवीषु गोचरः ।
किं ममापे तत्प्रार्थनां करोषि मम दुःखहाम् ॥
य तुभ्यं रोचते आधुर्गान्धेभ्य इति मन्यताम् ॥३२॥

सत्युवाच ॥

वाचं नियच्छ हे दक्ष पुनस्त्वां प्रमवीम्यहम् ।
नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥३३॥
त्यज पापमतिं दक्ष शृणु मदधनं हितम् ।
प्रणमस्व महाहृद्रं देवं दाक्षाघणीपतिम् ॥३४॥
सुताया अपि मे वाक्यं शृण्वन्नि खलु साधवः ।
कनिष्ठस्य च यदाक्यं शृण्वन्ति खलु साधवः ॥

स एव खलु साधुः स्यात् सदसज्ज्ञानवान् हि यः ॥४५॥

त्वं तु पापमतिर्द्वेषः साधुत्वरहितः परः ।

यावज्जन्म शिवदेवं कृत्वा फलमवाप्स्यसि ॥

मा यापय वृथा कालं निन्दयित्वा महेश्वरम् ॥४६॥

सर्वैः स वन्दितः शम्भुः [भवता निन्द्यते कथम्^१ ।

सर्वैः सम्पूजितः शम्भुः] त्वया कस्मान्न पूज्यते ॥४७॥

दत्त उवाच ॥

अहो मभ्या अमुष्याः किं प्रलापः श्रूयते न वा ।

प्रजापतिं मां पितरं पुत्रौ यद्वदतीदृशं ॥४८॥

एनां वाक्यैः शान्तयत स्मृत्वात् दूरयतापि वा ।

इमां शिवां शिवगतां शिववन्मे सुदुःखहाम् ॥४९॥

रे दुस्वरिते शिवगे चक्षुषोर्मे वहिर्भव ।

यदा शिवं पतिं प्राप्ता तदैव त्वं मृता मम ॥५०॥

पुनः पुनः स्मारयसि रुद्रं माम् निजं पतिम् ।

तुषाणस्त इवान्तःस्थो वज्रिर्मे येन वर्द्धते ॥५१॥

एवञ्च नैव जानौषे कुलजे मम कन्यके ।

रुद्राय दत्तां त्वां दृष्ट्वा कथं जीवेत्प्रजापतिः ॥५२॥

यन्मि मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।

एकादशस्थानगता माहं वेदिं महेश्वरम् ॥५३॥

एकादशानां रुद्राणामृते ह्यन्यतमं सुते ।

कं शिवाख्यं महारुद्रं पतिं प्राप्तासि दुर्धते ॥५४॥

सत्युवाच ॥

धर्म एव पिता माता गुरुर्वन्धुः पितामहः ।
 पत्नी भ्राता सुतः सर्वे धर्म एव न नान्यथा ॥५५॥
 त्वद्धर्ममतिः कस्मात् पिता भवितुमिच्छसि ।
 अहं धर्ममतिर्भूत्वा तत्सुतां स्थां कथं वद ॥५६॥
 या ते भवति पुत्री त्वं तां रक्षाद्याहमन्यथा ।
 अहन्तु शिवमेवाप्ता भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥५७॥
 स मे भर्ता महादेवः शान्तो बन्धुः कृपाकरः ।
 अदेषौ सर्वभूतात्मा कूटस्थो जगदीश्वरः ॥५८॥
 तन्तु मूर्खतया तं वै सदा देवयसे किञ्च ।
 शिवेति ह्युत्तरं नाम यस्यामङ्गलनाशकम् ॥५९॥
 केवलस्ररणेनैव पापराशौचिवारयेत् ।
 यस्य वै नात्र एतादृक् वैलोको ह्युपकारिता ॥
 किं तस्य साक्षाद्भजतामुपकारित्वमुच्यते ॥६०॥
 शिवभक्तिसुखं तुभ्यं विधात्रा नैव दीयते ।
 वक्षितोऽसि विधात्रा त्वं किं करिष्यसि चावशः ॥६१॥
 शिवदेवफलं साक्षात् किं हृदा नानुभूयते ।
 शिवशून्यः शिवदेवी निष्कल्याणः समार्थकाः ॥६२॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भज रुद्रं महेश्वरम् ।
 अधुनाप्युपकाराय वदाम्येतत् प्रजापते ॥
 शिवं स्तवय हे दत्त नान्यथा मदयः कुरु ॥६३॥

दध उवाच ।

मुखे मे स्तवशब्दोऽयमन्यथैव शिवार्थतः ।
 पुनः पुनः कथं ब्रूषे सर्वो भिन्नरुचिर्जनः ॥६४॥
 त्वच्च मे चक्षुषोर्वाङ्मा भव शौभ्रं दुरात्मिके ।
 त्वद्दर्शनाभ्यनोदुःखं दावाग्निरिव वर्द्धते ॥६५॥

सत्युवाच ।

रे मूर्ख अधमाचार शिवशून्य यथोचितम् ।
 फलं प्राप्नुहि यच्छोकं स्तवशब्दोऽन्यथा मुखे ।
 तदप्यस्तु मुखं तेऽस्तु यथावस्तुमुखं तथा ॥६६॥
 शब्दस्य हागवत्तेऽस्तु यथान्यच्छिवमिन्दनम् ।
 तन्मुखादपि शृण्वन्ति न केऽपि कचिदप्युत ॥६७॥
 अहञ्च ते दृशोर्वाङ्मा भविष्यामि न केवलम् ।
 त्वज्जातदेहवाङ्मापि भविष्याम्यचिरादिह ॥६८॥

शुक उवाच ।

इत्येवमुक्तस्तु तदा प्रजापति-
 न्हागाननन्हागरवस्य जैमिने ।
 सर्वे च देवा मुनयस्तपोधनाः
 प्राप्ताः परं विस्मयमेव सर्वतः ॥६९॥
 तदा चकम्पे समितिः सवासवा
 यदा चचासैव सतौ ततः श्रुत्वात् ।
 काली चक्षन्ती किल कम्पयन्ती
 धरां समग्रामिव दुर्निवारिता ॥७०॥

दुष्प्रेक्षणीया भुक्कुटीमुखोष्णना
 संस्तम्भयन्ती च वचोऽस्त्रिस्तानां ।
 न केऽपि शक्ता वचनस्य वक्तुं
 निवारणायेति गच्छद्विधो जनाः ॥३१॥
 हाहेति चाव्यक्तरवाद्य सर्वतः
 सतीमदृष्ट्वा परतां बभूवुः ।
 दद्यः समुत्थाय सतीति वक्तुं
 ह्यगध्वनिं तत्र दधस्यचार ॥३२॥
 सर्वे धरण्यां गगने दिशासु
 विदिषु लोकाः परितो विचेदः ।
 सतीसतीत्येव वचः समाकुलाः
 काशे सती का च सतीति वादिनः ॥३३॥
 सती तु गत्वा नगराजसन्निधौ
 महावने कापि सुदुर्गमे मुने ।
 त्यक्त्वा वपुर्दचभवं शिवप्रिया
 द्विधा भवन्ती प्रययौ हिमालयम् ॥३४॥
 दद्यालये तु प्रगते मुहूर्त्ते
 सुखा बभूवुर्मिखिला जनौघाः ।
 दद्यं लसच्छागमुखं अयित्वा
 भूयोऽभवन् यज्ञविधौ प्रवृत्ताः ॥३५॥
 कर्तुं प्रवृत्ता अपि ते तदा मखं
 न चासम्भन्तैव सुखं तदानीम् ।

प्रजापतिर्वै स्वयमेव यत्र
 स्वागाननम्वागरवं प्रकुर्वन् ॥ ७६ ॥
 केचिद्भुसन्तोऽनुतपन्त एके
 केचिद्भुदन्तोऽनुपठन्त एके ।
 केचिज्जगुः किं किल कन्यकैषा
 दक्षस्य पुत्र्यहुतयन्तिरेका ॥ ७७ ॥
 केचिज्जगुः शम्भुगुणापलाप-
 फलं प्रकाशं समगादिहैव ।
 केचिज्जगुः काथ ययौ सती वा
 केचिज्जगुः शम्भुमगात् सती सा ॥ ७८ ॥
 अन्तःपुरस्था च तदा प्रसूतिः
 सतीप्रसूज्ज्ञानवती विमोहा ।
 सती तु मूलप्रकृतिः पराख्या
 पुचौति मिथ्यामतिरेवमेव ॥ ७९ ॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे सतीदेहात्मर्गा नाम सप्त
 चिन्मोऽध्यायः ।

अथाष्टविंशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ॥

मह्यणा प्रेषितो देवो नारदो मुनिपुङ्गवः ।
 सतीदेहपरित्यागं शम्भुमागत्य चाब्रवीत् ॥ १ ॥
 देवदेव महादेव चित्तोत्थनं नमोऽस्तु ते ।
 दक्षयज्ञगता देवी सती देहं जहौ प्रभो ॥ २ ॥
 दक्षो निमिन्द बभूवा तत्समाकर्ण्य सा सती ।
 दक्षं प्रप्लावयामिष्टा जहौ देहं मनोहरा ॥ ३ ॥
 दक्षश्चागमुत्थो भूत्वा द्वागग्रन्देन वै रुदन् ।
 सती सतीति व्याचिष्य पुनर्यज्ञे मनो दधौ ॥ ४ ॥
 एवं श्रुत्वा महादेवो नारदस्तु मुखादपः ।
 रुदिन्वा बभूवा श्लोकाकारदं समभाषत ॥ ५ ॥

शिव उवाच ॥

वत्स नारद कार्यं मे वद यत्तत्र युज्यते ।
 तस्याजैव सती देहं भास्य व्याकुलचेतसं ॥ ६ ॥

नारद उवाच ॥

सतीं प्राप्स्यसि मा चिन्तां कुरु देव महेश्वर ।
 सती तवैव सततं त्वच्च सत्याः सदा प्रियः ॥ ७ ॥
 ब्रज प्रजापतेर्वाटौ यत्र देहं सती जहौ ।

जानीहि चरितं तस्य दक्षस्य च प्रजापतेः ॥ ८ ॥

किं विधत्ते किमाचष्टे किंवा क्वागाननश्चरेत् ।

सत्याश्च मरणं सत्यं किंवा क्लृप्तं तथा ।

भवता तदपि ज्ञेयं तत्र गत्वा न संग्रथः ॥ ९ ॥

भूत्वा क्वागाननो दक्षो यदि त्वां निन्दयेत् पुनः ।

तदा यज्ञश्च दक्षश्च नाशयिष्यसि सर्वथा ॥ १० ॥

ये तस्य भवने सन्ति रुद्रा एकादशैव हि ।

तेषामन्यतमो भूत्वा गच्छ तत्र महेश्वर ॥ ११ ॥

शिव उवाच ॥

एवमेवं प्रजाम्येव दक्षस्य मिलयं त्वरा ।

तच्च गच्छ यथा वाञ्छा^१ ब्रह्मपुत्र सुनीश्वर ॥ १२ ॥

शुक उवाच ॥

एवं निश्चित्य मनसा देवदेवो महेश्वरः ।

बभूव भीषणाकारो महारुद्रो महातनुः ॥ १३ ॥

ब्रजम् पदे पदे रुद्रो मूर्त्तिवैलक्षणं चरन्^२ ।

ताम्रवर्णजटाजूटो धूर्जटिः सम्मभूव ह ॥ १४ ॥

दीर्घं ललाटफलके भस्मलेपो व्यराजत^३ ।

तुषाराभ्यन्तर इव चन्द्रखण्डविभूषणम् ॥ १५ ॥

मुकुर्मुकुः श्वसन् घोरं हसन्नङ्गादृमेव च ।

मुण्डमालाविभूषाङ्गो नागयज्ञोपवीतवान् ॥ १६ ॥

कालदण्डं दधत् स्कन्धे धृत्वा वामेन पाणिना ।

कपालं दक्षिणे हस्ते भिक्षापात्रं दधत्तथा ॥ १७ ॥
 गजाजिनं परिदधन्नागवद्धं खवद्रथं ।
 दीर्घजानुर्दीर्घजङ्घो महागुल्फो महापदः ॥ १८ ॥
 जगाम दक्षनिख्यं कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
 तं दृष्ट्वा दारुणाकारं भीताः सर्वे विदुद्रुवुः ॥ १९ ॥
 दक्षशालावहिः स्थित्वा ररावोच्चैस्तरां^१ मुने ।
 अहो दक्ष अहो दक्ष भिक्षां मे देहि भिक्षवे ॥ २० ॥
 शब्दमेतं महाघोरं ते कुम्भाभ्यन्तरस्थिताः^२ ।
 श्रुत्वा हृदयदौर्बल्यं प्रापुः कर्मसु शैथिलाः ॥ २१ ॥
 दक्षम्हागरवं हत्वा सङ्केतेनावबोधयन् ।
 प्रेषयामास वै कश्चिद्देवं भिक्षुपुत्रुत्सया ॥ २२ ॥
 दक्षेण प्रेषितो देवः कुम्भाया वहिरागतः ।
 ददर्श भीषणाकारं पप्रच्छ भयदर्पवान् ॥ २३ ॥
 कस्त्वं किं याचसे भिक्षो दर्पिप्रो दृश्यते भवान् ।
 मैतादृशं भिक्षुरूपं भिक्षुका विनयाञ्चिताः ॥ २४ ॥

रुद्र उवाच ॥

अहन्तु खलु भिक्षार्थी रुद्राख्यो नात्र संशयः ।
 स्वभावेनैव भौमोऽहं सतीं याचे समागताम् ॥ २५ ॥
 त्वं दातुं शक्यसे मह्यं सतीं चारुमुलोचनाम् ।
 न चेत् को दास्यते मह्यं सतीं तदद भो त्वरा ॥ २६ ॥

१ C रुरोदोच्चैस्तरां । D उवाचोच्चैस्तरां, B ह्युवाच ।

२ B मेदम्भाभ्यन्तरस्थिता ।

व्याघूर्णयन्नेनैव मुक्तः स तं तदाब्रवीत् ।
 दक्षोऽस्ति यज्ञशालायां तं गत्वा भिक्षतां सती ॥२७॥
 इत्युक्त्वा तं महारुद्रं स्थापयित्वा गतस्तु सः ।
 यज्ञशालां महारुद्रः प्रविवेशाकुतोभयः ॥२८॥
 तं दृष्ट्वा तु महारुद्रं दक्षः क्रुद्धः स्फुरन्मुखः ।
 अयं रुद्रः सतीघोरः इति व्याचिन्तयाम् वज्र ।
 वार्यतां वार्यतामेष रुद्रो दाक्षायणीपतिः ।
 मञ्जीमसीकृतं येन कुलं मे विमलं पुरा ॥२९॥

रुद्र उवाच ॥

किं रे वदसि क्षाणास्तु श्लाघ्यशब्दास्तुष्टं वचः ।
 सती मे दीयतां मद्यां श्यामा परमसुन्दरी ॥३०॥
 न चेत् सह तां यज्ञेन नाश्रयामि प्रपश्यताम् ।
 इत्युक्त्वा घूर्णयामास जीणि नेचाणि चैकदा ॥३१॥
 तं दृष्ट्वा दुद्रुवुः सर्वे देवर्षिनरकिश्वराः ।
 शशुषुस्तान् समाक्रम्य हस्ताभ्यामवलोल्लस्य ।
 तस्थौ पश्यन् दृष्ट्वा दक्षं सर्वेषां केशकर्षणः ॥३२॥
 रुद्रहस्तगतैः केशैस्तै देवर्षिनरादयः ।
 क्षिता दक्षस्तु तास्तुद्रानाश्रयामास शब्दयम् ॥३३॥
 दक्षश्चागरवाङ्मनात् त्वरावन्तोऽकुतोभयाः ।
 रुद्रा एकादशैवेत्य ददृशुरुद्रमीश्वरम् ॥३४॥
 स्त्रेयामेव शन्यतमं दृष्ट्वा स्मेराननाम्बुजम् ।
 सह दक्षादिभिश्चापि कुर्वन्तं कलहं परम् ॥३५॥

अभिघ्नमतयो भृताः सङ्ख्यैकादशापि च ।
यदा ते मिश्रिताः सर्वे रुद्रा एकादशैव तु ।
तदा प्रजापतिं प्रोचे महारुद्रः शिवाख्यकः ॥ ३६ ॥

महारुद्र उवाच ॥

किं विवक्षसि मे दक्ष सतीं दास्यसि वा न वा ।
मृत्युं वा जीवनं वापि वाञ्छसे तद्वदस्व मे ॥ ३७ ॥
एवं श्रुत्वा तदा दक्षो मानुषीं गिरमाप्तवान् ।
उवाच रुषितो वाचं महारुद्रं महेश्वरम् ॥ ३८ ॥

दक्ष उवाच ॥

सती मम सुता पूर्वं तुभ्यं दत्तैव मे न वै ।
अधुना ते कथं दास्ये रुद्रनाम्ने शिवाधम^१ ॥ ३९ ॥
अधुनेह समागम्य मृतामेव जहौ तनुम् ।
तामन्वेषथ कुत्रापि प्रेता प्रेतस्त्रलप्रिय ॥ ४० ॥
नैतत्स्थानं प्रेतभूमिर्नाहं प्रेताधिपोऽपि च ।
अनाहृतो भवान् कस्मान्नरणायेह चागतः ॥
इतो निःसर मे यज्ञे न वृथा विघ्नमाचर ॥ ४१ ॥

शुक उवाच ॥

एवं प्रोक्तः स दक्षेण देवो रुद्रः समातनः ।
वीरभद्र इति ख्यातिं ययौ रुद्रेषु तेषु वै ॥ ४२ ॥

१ C has an additional verse after 39.

स्नेह्या त्वां सती प्राप्ता तदेव सा मृता भम ।

अधुनेह समागम्य मृतामेव जहौ तनुम् ॥

एकादशैव ते रुद्राः निःश्वसन्तो मुञ्चर्मुञ्चः ।
 बह्वनुत्यादयामासुर्वीरान् रुद्रसमान् सुने ॥४३॥
 तांस्तु वीरान् समुत्पन्नान् किं करोमीति वादिनः ।
 किञ्चि भिन्धीति चाज्ञप्तास्तथा चक्रुः सुदुर्म्मादाः ॥४४॥
 यश्चकुण्डं तदा चक्रे भूचपूर्णं ततः क्षणात् ।
 केशेनाकृत्य दक्षस्य पौड्यामास चित्रधा ॥४५॥
 देवाः सर्वे विभिन्नाङ्गाः प्राणमाचावशेषिताः ।
 प्राणापचयभीताश्च महामर्द्दं व्यलोकयन् ॥४६॥
 केचित् क्षताक्षा घोराण् वै शब्दं शृण्वुस्तथितान् ।
 केचित् ददृशुस्त्रापि महाघोरं विमर्द्दनम् ॥४७॥
 ब्राह्मणास्तु समाक्रान्ता क्षानवक्त्राः क्षतागसः ।
 वथं विप्रा वथं विप्रा इति त्यक्ताः पलायिताः ॥४८॥
 वीरभद्रः स्वयं देवो महारुद्रः प्रतापवान् ।
 चकर्त्त दक्षमूर्द्धानं गिरेः शृङ्गमिवौजसा ॥४९॥
 पूषा [च^१ भग्नदन्तो]ऽभूत् भग्नचस्तु भगोऽभवत् ।
 अग्नःपुरं समाक्रम्य स्त्रियो व्यापादिता अपि ॥५०॥
 एवं दक्षमहायज्ञं विनाश्य विरराम सः ।
 प्रसूत्या वीक्षितः शम्भुः शान्तप्रायोऽभवत् कियत् ॥५१॥
 शान्तुमुत्सवं तं वृद्धा तु प्रसूतिर्दक्षवत्सभा ।
 दिव्यज्ञानात् शिवं^२ ज्ञात्वा स्तोतुं समुपचक्रमे ॥५२॥

प्रसूतिरुवाच ॥

ममामहे तवपदपङ्कजद्वयं
 यदद्वयं भयहर^१मिष्टसाधकम् ।
 स्मरन्ति वै सुरनरकिन्नरादयः
 समोभवान्निखिलजनेविशेषकृत् ॥५३॥
 शिवो हरः स्मरहर ईश उत्तमो
 महेश्वरो भवभयहृद्भवोऽरिहा ।
 चित्तोचनः ^२शशिरविवर्जितलोचनो
 महामना मनसि विराज मादृशाम् ॥५४॥
 शतेन्दवो रविकुलकोटिरेव ते
 प्रभाकरप्रभमिति नावगम्यते ।
 यदीदृशाः प्रविशसद्दण्डकोटयो
 भवन्तनोः कणविवरेषु ललिताः ॥५५॥
^३मतिर्भवानपि यजमान एवच
 तन्मुत्तमो मख उपकल्पितो ह्यथम् ।
 त्वमिच्छसे क्रतुषु समेषु सेवकैः
 पशोरिदं गणयति किं वचोऽसमम् ॥५६॥
 तव प्रिया प्रकृतिविशेषवरूपिणी
 समागता मयि अनुषेऽजनुः सती ।
 अनुग्रहस्तदपर एव ललितो
 न निग्रहोप्ययमधुना त्वया कृतः ॥५७॥

१ B omits यदद्वयं and reads 'भवहर' । २ B रविशशि—
 ३ D आयुर्भवानपि ।

यदीश्वरेक्षणकण एव वाञ्छ्यते
 महाफलः सन्नदपि विश्वभावन ।
 इदं हि ते खलु परिपूर्णवीक्षणं
 विनिगृह्यात्मकमिति गण्यते मया ॥५८॥
 प्रजापतिस्त्वयमतिकुत्सितं वचः
 सदाजनुः समवददेव घनतम् ।
 अनुग्रहात् स च भवता विमर्द्द-
 ण्मृत्नाग्निना कनकमिवाभिगोधितम् ॥५९॥
 प्रजापतेर्जनुरिह देव सार्धकं
 क्षप्तं त्वया न च कुरु वै वृथा कश्चित् ।
 मतिं शुभां प्रभजतु ते पदाम्बुजं
 सुभक्तितः प्रणमतु लक्ष्यते सन्नत् ॥६०॥
 इदम्पुस्तव विलसत्तरं परं
 अग्निप्रभं कमलतरं प्रगोष्यतु ।
 अदर्शयः कथमिति गर्हितार्धकं
 गुणागुणाः प्रभुतरमेव ध्यान्ति वै ॥६१॥

शुक उवाच ॥

प्रसूत्या विहितैतेन स्तवेन भगवान् हरः ।
 चारुरूपः प्रसजात्मा बभूव वृषवाहनः ॥६२॥
 तदा जज्ञा समागत्य हंसारूढस्तुर्मुखः ।
 विष्णुश्च गरुडारूढो जगदाते वृषध्वजम् ॥६३॥
 कृतापराधं देवेश दक्षमेतं व्यमर्द्दयः ।

कृतं तत्तु समीचीनं शान्तिमेवाधुना चर ॥६४॥
 देवान् प्रकृतसर्वाङ्गान् कुरु दक्षश्च जीवय ।
 स्मिता ते शाश्वती कीर्तिर्दक्ष्यश्चविनाशनात् ।
 दक्षयश्चहरायेति स्तोष्यन्ति तां सुरादयः ॥६५॥

रुद्र उवाच ।

एवमेवास्तु देवास्य प्रकृताः सन्तु सर्वशः ।
 नैवं कदाचित्कुर्वन्तु ममापमानसङ्गमम् ॥६६॥
 दक्षाय च शिरो देहि ह्रिषमन्यत्पशोरिह ।
 मभिन्दाकलुषस्यातिं धृत्वा मिष्कलुषो भवेत् ॥६७॥

शुक उवाच ।

एवं रुद्रवचः श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुादयोऽपि च ।
 नन्दौ स्तयं सुने तत्र कागम्यान्त्यस्य कस्यचित् ॥
 मूर्ध्नि योजयामास तदा दक्षोऽपि जीवितः ॥६८॥
 ददर्श पुरुषांस्त्रीन् वै ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।
 अहुतां परमां शोभां दृष्ट्वा दक्षोऽपि विस्मितः ॥६९॥
 सभार्जितेन चित्तेन दर्पणेनेव चारुणा ।
 ददर्श स महेशानं महात्मानं परात्परम् ॥७०॥
 परमानन्दसम्पूर्णं पारावारमिवापरम् ।
 कोटिचन्द्रप्रतीकाशं त्रिलोचनविराजितम् ॥७१॥
 त्रिशूलवमरुधरं स्वर्णभरणभूषितम् ।

अणिमादिसिद्धिभिश्च मूर्त्ताभिः समुपासितम् ।
 विराजमानं मध्यस्थं ब्रह्मविष्णोर्माहात्म्योः ॥७२॥
 एवं दृष्ट्वा महादेवं देवदेवं महेश्वरम् ।
 स्तोतुं समुपचक्राम वक्तुं नैव तदाशकत् ॥७३॥
 तत् दृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा विष्णुश्चापि सनातनः ।
 ऊचतुः परमोदारौ महात्मानं प्रजापतिम् ॥७४॥

ब्रह्मविष्णू ऊचतुः ।

प्रजापते महाभाग भगवांस्त्वं बभूविष्य ।
 अयं साक्षान्महादेवस्तव दृक्पथमागतः ॥७५॥
 यत्पूर्वमपराधो वै स क्षान्तोऽनेन सर्वथा ।
 स्तुतिं प्रणम्य देवेशं भक्त्या परमया मुदा ॥७६॥
 आशु तुव्यत्यसौ देवः स्रभावात् शिवनामकः ।
 न क्षयासौ हृदा किञ्चित् वैषम्यं त्वत्कृते पुनः ।
 दण्डान् दण्डयत्येष नापराधमपेक्षते ॥७७॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः स तदा दक्षः प्रणमाम च तान्मुदा ।
 स्तोतुं समुपचक्राम महात्मानं महेश्वरम् ॥७८॥
 इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे दक्षयज्ञध्वंशो नामाष्ट-
 त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ जनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०—

दश उवाच ।

नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
 विश्वभावन विश्वेश तुभ्यं भगवते नमः ॥१॥
 तामादिमादिकर्त्तारं विश्वाद्यं विश्वरक्षकम् ।
 पश्यवः किं नु जानन्ति दशाख्योऽहं पशुः परः ॥२॥
 किं मे दैवं परं ज्ञातं [जन्म वै व्यर्थमाहितम् ।
 भगवन्तं महादेवं]^१ भवन्तं वै त्वज्जगतः ॥३॥
 त्वमात्मा सर्वभूतानां त्वं गतिः परमा मतः ।
 त्वं भवो भगवानादिस्त्वमनन्तो भवापहः । ४॥
 त्वं शिवाख्यो महाभागः परमेशः पुरातनः ।
 हरः धर्मातमो देवः परमात्मा परेशितः ॥५॥
 क्षमाग्रीवश्चाशुतोषः सन्तोषश्च प्रतोषकः ।
 करुणासागरः शान्तः कमनीयः प्रजापतिः ॥६॥
 विश्वेश्वरो विश्वबन्धुः पूर्णानन्दो विश्वणुधीः ।
 केवलासुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ॥७॥
 विरूपो विश्वरूपश्च कालः कालीपतिः पतिः ।
 सतीनाथः सतीबन्धुः सबन्धुर्वन्धुरूपवान् ॥८॥
 भगवान् भगवा नन्दो महानन्दो महामनाः^२ ।

---

१ ॥ omits the portion bracketted.

२ ॥ महासुनिः ।

विश्वोद्भवः प्रसन्नात्मा कामरूपः प्रतापवान् ॥८॥
 कालागस्तः कालकर्त्ता कालरूपी कलानिधिः ।
 कामिनीनायकः कामी कौतुकौ कामलासयः ॥९०॥
 कामः कालाग्निद्रात्मा कौशेयाम्बरभूषणः ।
 कपर्दी कूटकङ्कास्तः कूटस्थः केवलात्मकः ॥९१॥
 कोङ्कारः कोङ्करोकारः कोङ्कवेङ्कटवासकः ।
 क्रीडाचयपरिग्रान्तः क्रीडाकारी कलिः कलः ॥९२॥
 कायी केयी केयकेयी केकयी शोकयध्वजः ।
 कालीपरः कपालौ च करपालौविभूषणः ॥९३॥
 कपालभूषणो भव्यो योगविद्योगरूपवान् ।
 यज्ञरूपो यज्ञकर्त्ता यज्ञनीयो यमः स्वयम् ॥९४॥
 यङ्कारशोधको घाता यम्भनो यम्भयम्भकः ।
 योनिदेवो योनिमासी यगस्तौ यजवान् परः ॥९५॥
 यक्षनाथो यक्षराजो यक्षराजेश्वरो यमी ।
 पुण्यः पवित्ररूपी च परमानन्दविग्रहः ॥९६॥
 पूर्णः पूरयिता पाता पुण्यश्रवणकीर्त्तनः ।
 पद्मगन्धः पद्महस्तः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥९७॥
 पटुः पटीयान् पवनः पण्डितः परमार्थवान् ।
 गोपनीयो गोपनाथो गोपालो भगवत्स्थितः ॥९८॥
 गुरुर्गगनवासी च गौराङ्गो गौरमस्तकः ।
 गोलोकवासी गतिमान् गेयो गानकृती गदी ॥९९॥
 गणाध्यक्षो गयारिश्च पिता माता पितामहः ।

सद्बुद्धिदाता सद्बुद्धिः सात्विकः^१ सत्वरूपवान् ॥२०॥
 साची व्यची दयासारो दिव्यभावी दिविस्थितः ।
 प्रेतभूमौप्रियो भूतिप्रतिभूषित एव यः ॥२१॥
 त्वं प्रेतस्त्वं जीवरूपो निन्द्यस्त्वं पूजितो भवान् ।
 यदुक्तं भवते पूर्वं निन्दावाक्येन भूतिद ॥२२॥
 तैश्च त्वं प्रतिपाद्योऽसि निन्द्यरूपः स्वरूपवान् ।
 वेदागम्यो वेदकर्ता वेदवेद्यो विदाम्बरः ॥२३॥
 दशस्त्वं कथ्यस्त्वच्च चन्द्रः सूर्यो भवानपि ।
 त्वं विष्णुस्त्वच्च वै ब्रह्मा राजसस्तामसो भवान् ॥२४॥
 सुमतिः क्षुमतिस्त्वच्च शास्त्रकर्ता प्रकर्षणः ।
 जूषणो मोहनस्त्वं वै द्रावणः क्षोभणो भवान् ॥२५॥
 एकादशात्मा रुद्रस्त्वं जगद्भासकरः परः ।
 कोऽहमेकः पञ्चर्दचस्त्वां जाने परमेश्वरम् ।
 यस्योदर^२ इदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥२६॥
 किमिदं दृश्यते नाथ युद्धं वृत्तमिवेक्ष्यते ।
 अहो यज्ञः समारब्धो मया स्मरणमागतः ॥२७॥
 स एव दृश्यते नष्टः कृतं साधु महेश्वरैः ।
 न यत्र पूज्यते प्रभुसत्कर्म न समाप्यते ॥२८॥

शुक उवाच ।

इत्येवमपराधेन भूयसा स प्रजापतिः ।

भीतो निपत्य पदयोरिदं स्तोत्रं चकार सः ।
 तेन प्रीताः सर्वदेवाः बभूवुर्हि जैमिने ॥२८॥
 निपत्योत्थायमुत्थायं प्रणनाम पुनः पुनः ॥
 भक्त्या प्रजापतिर्दत्तः षड्भिः श्लोकैर्महेश्वरम् ॥२९॥

दत्त उवाच ।

नमस्यामि देव तदीयाङ्घ्रियुग्मं
 यदाधाय चित्ते त्यजे मृत्युभीतिम् ।
 भवत्याधिगन्तव्ये भवन्नामभिन्नं
 न भैषज्यमाप्ते श्रुतिस्तत्प्रमाणम् ॥३०॥
 प्रभो दीनबन्धो कृपापारसिन्धो
 मनश्चक्षुरात्मस्वधिष्ठानकारिन् ।
 मनोवृत्तिषाचिन्ममस्यामि तेऽङ्गी
 क्षमस्त्रापराधं महादेव शम्भो ॥३१॥
 पुरो जन्मजन्मार्जितात्कर्मणो वै
 शरीरात्मकोऽसौ भुवं बन्ध एवः ।
 अतो बन्धमुत्तौ नमस्यामि तेऽङ्गी
 क्षमस्त्रापराधं महादेव शम्भो ॥३२॥
 इदं यच्छरीरं वृथा मोहरूपं
 ममाहं तवेत्यादिदुष्टग्रहस्य ।
 जिहासुः कदा वा नमस्यामि तेऽङ्गी
 क्षमस्त्रापराधं महादेव शम्भो ॥३३॥
 मनसो वचसो दृशौ ते करौ ते

रसज्ञापदत्वक्षुती ते मदीये^१ ।
 विनिश्चित्य चेदं नमस्त्वामि तेऽद्वी
 चमस्त्रापराधं महादेव शम्भो ॥ २५ ॥
 दिगाकाशकासस्वरूपो महात्मा
 न तदस्तु यत्र त्वमेको न भासि ।
 शरीरौ सदागं नमस्त्वामि तेऽद्वी
 चमस्त्रापराधं महादेव शम्भो ॥ २६ ॥
 शरीरस्त्रभावात् सदागःप्रबन्धो
 न चेत्तं प्रभुः सन् त्वमेया महेश्वर ।
 क याव्येष तस्मात्तमस्त्वामि तेऽद्वी
 चमस्त्रापराधं महादेव शम्भो ॥ २७ ॥
 चमस्त्रापराधं न वा मे चमस्त्र
 प्रभो ते गृहीते पदे पङ्कजाभे ।
 मृतौ वा जनौ वा धृते जीवने वा
 गतिस्त्वं गतिस्त्वं महादेव शम्भो ॥ २८ ॥

शुक उवाच ।

इत्येवं पतितं पादे भक्तिमन्तं प्रजापतिम् ।
 आह्वय्य निजपाणिभ्यामुद्धार दयानिधिः ॥ २९ ॥
 शिवदेहामृतस्यार्घनिर्हृतः स प्रजापतिः ।
 आत्मनः पूर्णतां मेने तत्त्वणात्कल्पकोटिवत् ॥ ३० ॥
 नरकादिव वै घोरादुद्धार महेश्वरः ।

१ B रसज्ञा पदे ते क्षुती ते मदीये ।

आत्मानमीदृशं मेने तदा दक्षः प्रजापतिः ॥४१॥
 विलोक्यनाथो भगवान् शिवः परमपूरुषः ।
 यस्योद्धारकरः साक्षात् तस्मै आत्मा समर्प्यते ॥४२॥
 पश्याम्यार्त्तदयालुत्वं हरस्याप्याश्रुतोषताम् ।
 आजगमनिन्दको दक्षः सप्तत् सुत्वा विमुक्तिभाक् ॥४३॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भज देवं महेश्वरम् ।
 घोरसंसारतः पाता शिव एको महेश्वरः ॥४४॥
 यत्करोषि यदग्रासि यज्जुहोसि ददामि यत् ।
 यत्तु पश्यसि वा वत्स तत्कुरुष्व शिवार्पणं ॥४५॥
 वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् ।
 न त्वसंपूज्य भुञ्जीत भगवन्तं विलोचनम् ॥४६॥
 अथ भक्तियुतं दक्षं विलोक्य विधिज्ञेयवौ ।
 जघतुः परमप्रीतौ महेशस्य च शृण्वतः ॥४७॥

ब्रह्मविष्णू जघतुः ।

प्रजापते महाभाग यज्ञमारब्धवान् भवान् ।
 तं सम्पादय [सर्वेषां देवानां प्रीतिहेतवे ॥४८॥
 सर्वेषां खलु]^१ देवानां भागाः सङ्कल्पितास्तथा ।
 न कल्पितौ द्वौ तु भागौ सत्या अपि शिवस्य च ॥४९॥
 ताविहापि च कल्पेतां भागौ सत्याः शिवस्य च ।
 अनयोः शेषपूजा तु नास्तु सम्मानहानिरुत् ॥५०॥
 मर्यादा श्रूयतां तत्र याद्यारभ्य निरूप्यते ।

कालौ शिवस्य द्वावेतौ सर्वदेवमयौ मतौ ॥५१॥
 एतयोः पूजने कृत्ते नान्यपूजां पुनश्चरेत् ।
 तस्मात्सर्वांस्तु संपूज्य शेषे एतौ प्रपूजयेत् ॥५२॥
 सर्वदेवांस्तु संपूज्य न पूज्येते शिवौ यदि ।
 तदा कृपासमा पूजा प्रमाणं तत्र ते भक्तः ॥५३॥
 पूजयन् सर्वदेवान् यो ह्यसमाप्ते ऽन्यपूजने ।
 शिवौ संपूजयेद् यस्तु तेन तस्य कृतार्थता ॥५४॥
 ततो न पूजयेदन्यं शिवपूजनतः परम् ।
 तत्र संपूज्यतां शम्भुं विना देवीस्य सम्प्रति ॥५५॥
 यद्दीव्यति ह्यसावेवं भागौ द्वावेव सम्प्रति ।
 उभयोरपि पूजायां शिवपूजा विशेषतः ।
 [अमुष्य पूजनेनैव तस्याः पूजा विशेषतः]^१ ॥५६॥
 अमुष्य पूजनेनैव तस्याः पूजापि वर्त्तताम् ।
 तस्मात् शिवस्य पूजास्य सर्वशेषे विधीयताम् ॥५७॥

शुक उवाच ।

श्रुत्वेवं च तयोर्वाक्यं प्रजेयो विष्णुवेधयोः ।
 तथा चक्रे विधानज्ञो विधानज्ञैर्महर्षिभिः ॥५८॥
 देवाः सर्वे प्राप्तभागाः पूजिताः स्वस्थलं ययुः ।
 ततो ब्रह्मा च विष्णुश्च देवदेवो गणैः सह ।
 दक्षेण पूजितौ प्रीतौ स्वलोकौ द्विज जगत्तुः ॥५९॥
 सर्वे च स्वययोऽन्येच गन्धर्वांसुरकिन्नराः ।

^१ C omits the last line of 56.

ययुः स्वं स्वं स्खलं सर्व्वं यथायोग्यं प्रपूजिताः ॥६०॥
 इति ते कथितं विप्र दत्तयज्ञविनाशनम् ।
 सतीदेहपरित्यागो दत्तोक्तः शाश्वतः स्तवः ।
 पुनर्यज्ञस्य संसिद्धिर्देवानां परितोषदा ॥६१॥
 एतद् यः शृणुयान्नित्यं पठेद्वा सुसमाहितः ।
 तस्य पापविशोपः स्यान्मृतः शिवलभागभवेत् ॥६२॥
 आशुकाले पठेदेतमध्यायं शृणुयाच्च वा ।
 तदा क्षुः पितरस्तुष्टा वर्षाणामधुतायुतम् ॥६३॥
 याजाकाशे विवाहे च पुत्रसंस्कारकर्मसु ।
 भक्तियुक्तः पठेदेतमध्यायं शृणुयाच्च वा ॥६४॥
 गङ्गातटेऽथ खलु साधुसमीपतो वा
 क्षिप्रञ्च शैवमपि यत्र विराजते वा ।
 शृङ्गपुष्पज्जनसमीपगतोऽपि वासुं
 शृणुष्व पठन् भवति शम्भु-शरीर-धारी ॥६५॥

इति श्रीबृहद्भूमिपुराणे मध्यखण्डे दत्तयज्ञसम्भवो नामोन-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

जैमिनिह्वाच ।

ततः किमकरोद्दृष्टः शिवं प्राप्य क्रतौ कृते ।
 गङ्गा वा समभूत् कुच तन्मे वद गुरो प्रभो ॥१॥
 शुक उवाच ।
 गतेषु तेषु सर्वेषु देवर्षिमानवादिषु ।
 प्रसूत्या भार्यया साह्रं दक्षो सुगन्धः परोऽभवत् ॥२॥
 शिवो मोहपरस्त्रापि बभूव सुनिपुणव ।
 भार्य्या विना न जामाता शोभते यद्गुराक्षये ॥३॥
 दक्षोऽनुतेपे वज्रगो हा सतीति मुहुः स्मरन् ।
 क गतासि महाभागे वत्से सति सुलोचने ।
 यस्मांस्तु जगन्मैवान्धान् क्षिप्त्वा कूपवरे सुते ॥४॥
 दिव्यज्ञानेन देवेशं ज्ञात्वा त्वं शिवमीश्वरम् ।
 पतिं प्राप्तासि हिलैव देवादीन् देववन्दिते ॥५॥
 देवादिवन्दिता त्वच्च देवादिवन्दितः शिवः ।
 उभौ तु दम्पती योग्यौ नैवं जाने कुधीरहम् ॥६॥
 मन्दभाग्यस्य मे दोषात् त्यक्त्वा चैमं पतिं शिवम् ।
 परलोकं प्रयातासि मादृशो नास्ति दुष्कृती ।
 तन्नु जन्मान्तरेऽप्येनं पतिं प्राप्स्यसि शोभने ॥७॥

नास्माभिश्चक्षुषा दृष्टौ युवां चारुसतीशिवौ ।

द्याहा इतोऽस्मि दग्धोऽस्मि वृथाप्राणोऽस्मि चानिमि^१ ॥८॥

चैलोक्यदुर्लभं लब्ध्वा चित्रं गम्भीरपाथसि ।

शिवं राजीवताम्राचमेतं परमपूरुषम् ।

यष्टुं कामाह्वनुद्यापि ■ प्राप्तो विधिवन्धितः ॥९॥

शुक उवाच ।

इत्यादिमनुतापं तं कुर्वन्तं वै प्रजापतिम् ।

क सती क सतीत्येवं जगाद सुग्धवच्छिवः ॥१०॥

उत्पाथ च ततः स्नानात् ययौ स उत्तरामुखः ।

सती कालीति कालीति शब्दयन् भयदं परम् ॥११॥

तदा स^२ दुर्निरीक्ष्योऽभूदेवैरपि सवासवैः ।

दद्याद्या दूरतस्तस्युः शिवोऽगादुर्गमं परम् ॥१२॥

ददर्श तत्र महसा^३ दीप्यमानां मृतामपि ।

सतीं दाद्यायणीं कालीमनुत्तानामनामृताम् ॥१३॥

बुद्ध्वा तां कालमेघाभां भूमावुत्तारलोचनाम् ।

शिवोऽहन्ते पतिः साध्वि त्वद्योत्तिष्ठेत्यभाषत ॥१४॥

कृतार्था त्वं स्वभावेन गता भावान्तरं सति ।

अकृतार्थी विधायैव शिवदत्तौ कृतागमौ ॥१५॥

दत्तो मौक्ष्यमनुप्राप्तो भवतीं नोपलभवान् ।

अहन्तु त्वां मृतामेनां न त्यज्यामि कदाचन ॥१६॥

एवं विलस्य वज्रधा हरः प्राकृतलोकवत् ।
 बाहुभ्यां तां परिख्यन्व जयाह शिरसापि ताम् ॥१७॥
 मृहीना शिरसा कालीं देवीं दाक्षायणीं शिवः ।
 परमं मोदमापन्नो जगादात्मानमात्मना ॥१८॥
 अहो मे परमं भाग्यं धत्वाहं शिरसावहम् ।
 भार्येति लोकलज्जाभि र्या त्वं नाराधिता मया ॥१९॥
 इत्युक्त्वा परमानन्दविक्कलो गर्भमुद्यतः ।
 आकाशे द्रष्टुमायाताः सर्वं ब्रह्मादयः सुराः ॥२०॥
 कदाचिच्छिरसाधाय कदाचिदामपाणितः ।
 कदाचिद्वक्षिणे हस्ते धत्वा दाक्षायणीं शिवः ।
 मनसं धरणीखण्डे महाताण्डवपण्डितः ॥२१॥
 तदा धरण्यां गगने तिलकायितचन्द्रमाः ।
 न मल्लौ च महादेवः^१ कण्ठ-भूषण-भास्करः ॥२२॥
 बाहुचेपैर्वज्रविधेर्दिक्पालास्ताडिता गताः ।
 जटा-वेग-प्रतिक्षिप्ता अभ्रवंसारकागणाः ॥२३॥
 धरणी धैर्यसुत्सार्य चचाक्षुः सचक्षुः अपि यः ।
 कूर्मान्तौ धरां धर्तुं व्यथितौ सम्बभूवतुः ॥२४॥
 पाद-प्रक्षेप-सम्भूत-वायुना परिपीडिताः ।
 अचला अपि ते चेलुः शैलाः कैलाशमेरवः ॥२५॥
 अभयोऽप्युल्लसन्तोयतरङ्गा धैर्यमत्यजम् ।
 सर्वं च पश्यपक्ष्माद्या नीरवा मृतका इव ।

भृता आकालिकापाये आकस्मिक उपागते ॥ २६ ॥
 आनन्दविह्वलो देवो लोकानां विपदं पराम् ।
 नावधायैव बद्धधा ननर्त्त घूर्णितेक्ष्णः ॥ २७ ॥
 सर्वेषामिह लोकानां देवादीनां महासुने ।
 केनोपायेन देवोऽसौ ग्राम्येदिति हृदा दधुः ॥ २८ ॥
 तत्रोपायं विनिश्चित्य विष्णुः पालनपण्डितः ।
 सतीदेहं महादेव-शिरस्यं भीतभीतवत् ।
 सुदर्शनेन चक्रेण चिच्छेद खण्डशः शनैः ॥ २९ ॥
 यदा निःक्षिपते पादं धरणी स महेश्वरः ।
 तस्यैव धौगपद्येन क्षिपंश्चक्रं चकर्त्त सः ॥ ३० ॥
 चक्रेण विष्णुना च्छिन्ना देव्या अवयवास्तु ते ।
 निपेतुर्धरणी विप्र सा सा पुण्यतरा क्षितिः ॥ ३१ ॥
 कश्चित्पादौ कश्चिज्जङ्घे कश्चिम्बिजा कश्चिन्मुखम् ।
 कश्चित् सनौ कश्चिदक्षः कश्चिद्वाह कश्चित् करौ ।
 कश्चित्पार्श्वं कश्चिद्योनिः पपात शिवमस्तकात् ॥ ३२ ॥
 यत्र यत्र सती-देह-भागाः पेतुः सुदर्शनात् ।
 ते ते देशा धराभागा महाभागाः किलाभवन् ॥ ३३ ॥
 ते तु पुण्यतमा देशा नित्यं देव्या ह्यधिष्ठिताः ।
 सिद्धपीठाः समाख्याता देवानामपि दुर्लभाः ।
 महातीर्थाणि तान्यासन् सुक्तिचेत्राणि भूतले ॥ ३४ ॥
 भूमौ पतितमात्रास्ते देव्या अवयवाः किल ।
 जग्मुः पाद्याणतां शीघ्रं लोकानुग्रहहेतवे ॥ ३५ ॥

तत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च दिक्पालाश्चारणादयः ।
 खलोकेभ्यः समागत्य सेवन्तेऽहरहः सतीम् ॥३६॥
 तीर्थबुद्धामणिसूत्रं यत्र योनिः पपात ह ।
 तीरे ब्रह्मनदाख्यस्य महा-योग-स्थलं हि तत् ॥३७॥
 काशीपुराणे विज्ञेयं मुने विवरणं ततः ।
 माहात्म्यं तस्य देशस्य विष्णुर्जानाति नापरः ॥३८॥
 एवं लप्ते सतीदेहे नृत्यन्देवो महेश्वरः ।
 लघुर्भूतो दिशः सर्वा ददर्श शान्तिमावहन् ॥३९॥
 देवाः सर्वे तुतास्तस्युर्भूताः कापि च कुचक्षित् ।
 नारदः सहसा गन्तुं मतिं तन्निकटेऽकरोत् ॥४०॥
 शनैः शनैः सुखम् गत्वा नारदो मुनिपुङ्गवः ।
 पुटाञ्जलिः पुरस्तस्थौ नृत्यतस्तस्य जैमिने ॥४१॥
 दृष्ट्वा च नारदं शम्भुः प्राञ्जलिं पुरतः स्थितम् ।
 पप्रच्छ को भवान् दृष्टः सतीं दाक्षायणौमिति ॥४२॥

नारद उवाच ।

प्रभो देव महेश्वर सतीं प्राप्स्यसि सर्वथा ।
 आकाशिकोऽसौ प्रलयः स्वरुतो नावधीयते ॥४३॥
 प्रभुर्भवसि लोकानां कर्ता पाताभिरक्षिता ।
 कथं नृत्यच्छलेनेदं जगत्ताशयसि स्वयम् ।
 नैतादृशं प्रभोः कर्म नाशयेद् यत् समाश्रितान् १ ॥४४॥

शिव उवाच ।

अनृत्यः शान्तभूतोऽहं शान्ताः सन्तु सुरादयः ।
सतीदेहः शिरस्थो मे क्व गतो वद शृण्वतः ।
सती वा लप्यते कुत्र तदपि ब्रूहि नारद ॥४५॥

नारद उवाच ।

भगवन् भूतभक्ष्येण चिलोचन महेश्वर ।
त्रैलोक्यविपदं दृष्ट्वा त्वां शान्तयितुमर्थिनः ।
उपायज्ञस्तु विष्णोस्तु चक्रेण त्वच्छिरःस्थितः ।
खण्डखण्डीकृतो देहः सत्यास्त्वद्य लघुः कृतः ॥४६॥४७॥
दृष्ट्वातां यच्च यच्चैव पतिता अङ्गसञ्चयाः ।
महापीठाश्च ते भूताः कामरूपादयो हर ॥४८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः स महादेवो ददर्श योनिमण्डलम् ।
(लोमाञ्छितसमयाङ्गो बभूव दर्शनात्ततः ॥४९॥
दृष्ट्वा त्वां तु सा योनिः शम्भुना मुनिपुत्रव ।
धरां विभिद्य पातालं गच्छतीव बभूव ह ॥५०॥
तदा तु काकुलं सर्वं दृष्ट्वा देवो महेश्वरः ।
क्षयं गिरिवरो भूत्वा दधे तद्योनिमण्डलम्)^१ ॥५१॥
ब्रह्मा विष्णुश्च तत्रापि साहाय्यार्थमुपागतौ ।
सर्वं भूता^२स्तुर्भागां देवीं धत्तुं भगवत्प्रियाम् ॥५२॥

१ D Omits the portion bracketted. २ B सर्वभूताः ।

हरस्य पर्वतो भूत्वा धृत्वा योनिञ्च मोदितः ।

यत्र यत्र सती-देह-भागास्तत्र स्वयं मुने ।

पाषाण-लिङ्ग-रूपेण द्वाधिष्ठाय^१ व्यसेवत ।

ततः स नारदं प्राह क सती तत्तु मे वद ॥५३॥५४॥

नारद उवाच ।

इहैव कामरूपे त्वं योगेनाधाय मानसम् ।

विश्राम्य ते सतीं देवीमन्वेष्टुं प्रव्रजाम्यहम् ॥५५॥

मा चक्षुस्तत्त्वं गन्तव्यं मान्यभावः कदाचन ।

त्वामृते न सती कापि वर्त्यते चिरतः प्रभो ।

अहं ते दर्शयिष्यामि सतीं सत्येन ते श्रये । ५६॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा देवदेवेशं तं प्रकथ्य महेश्वरम् ।

ययौ विहायसा तत्र शम्भुस्य शान्तिमान् स्थितः^२ ॥५७॥

सर्व्वं च शान्तिमापन्ना निश्चिन्तास्तदा जगुः ।

यदि न स्यादसौ विष्णुः प्रलयः स्यात्तदा परः^३ ॥५८॥

धन्योऽपि नारदस्यासौ यः शम्भोर्निकटं गतः ।

त्रैलोक्यदुष्करं कर्म विष्णुशुक्रे प्रपालकः ॥५९॥

यः संहारकरो देवो महादेवो महाप्रभुः ।

तन्मुखात् चिजगच्चेतत् यस्तं पुनरपालयत् ॥६०॥

सत्यमेव महात्मासौ लोक-पालन-कारकः ।

१ C अधिष्ठाय ।

२ B स्थिरः ।

३ D परं ।

यदि न सादृशं देवः किमदा सादिहैव तु ॥६१॥

इत्येवं चिन्तयित्वा तु ब्रह्मेन्द्राद्याश्च देवताः ।

जग्मुर्नारायणो यच्च स्तोतुकामा हरिश्च तम् ।

विष्णुलोकं समासाद्य विष्णुं तुष्टुवुरन्विताः ॥६२॥

देवा ऊचुः ।

विष्णुं पुराणपुरुषं त्वां नमस्यामहे वयम् ।

त्रिगुणाद्या^१विकल्पाय नमो नारायणाय ते ॥६३॥

सत्यव्रताय सत्याय नमस्ते सत्ययोग्ये ।

नमः सत्यनिधानाय नमः सत्यात्मकाय ते ॥६४॥

रुद्राय यजमानाय यज्ञदेवाय ते नमः ।

देव-देवा-धिपतये विष्णवे लोकधारिणे ॥६५॥

नमः कारणशून्याय सर्वेषामपि हेतवे ।

पुरुषाय च जीवाय सुखदुःखार्थकाय च ॥६६॥

नमः कमलपादाय नमः कमलपाणये ।

नमः कमलनेत्राय विष्णवे परमात्मने ॥६७॥

यज्ञेश्वराय यज्ञाय दैत्यदानवघातिने ।

श्रिवाय श्रिवरूपाय श्रिवदात्रे च ते नमः ॥६८॥

सदा पावनकर्त्रे च नमः सत्त्वगुणाय ते ।

गुणातीताय गुणवद्गुणाय परमेष्ठिने ॥६९॥

वेदज्ञाय वेदकर्त्रे वेदाचरणकारिणे ।

नमः सूलाय सूत्राय नमस्ते शास्त्रकारिणे ॥७०॥

निष्कलाय विशेषाय प्रसन्नाय प्रसादिने ।

कर्त्तुं हर्त्तुं प्रवक्तुं च नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥७१॥

प्रायो विनाशिता सृष्टिः पुनः संरक्षिता त्वया ।

संहारकारकाच्छ्रमोः कोऽपरो वा भयापहः ॥७२॥

संहारकारकः शम्भुः सत्यमेव न संग्रहः ।

त्वञ्च पावनकर्त्ता वै तच्च नास्तौह संग्रहः ॥७३॥

शुक उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा ते देवाः स्तुत्वा देवं समातनम् ।

ब्रह्मविष्णुयुताः सर्वे शिवं ब्रह्मसुपागमम् ॥७४॥

इति श्रीवृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

ततो ब्रह्मा च विष्णुश्च तपस्यन्तं महेश्वरम् ।
आगत्य वै ददृशतुः कामरूपे महाप्रभुम्^१ ॥१॥
तमृचतुश्च तौ देवौ पूजितौ च समर्हणैः ।
निर्व्वर्त्तने तत्र मुदितौ शिवदर्शनतस्तदा ॥२॥

ब्रह्मविष्णू ऊचतुः ।

देवदेव महादेव तव भार्या सती शुभा ।
तत्प्राज देहं रुचिरं दृष्टयज्ञे मनस्विनी ॥३॥
किं कर्त्तव्यमवश्यं यद्भावं तद्भाष्यमेव हि ॥४॥
भार्या युचाश्च भृत्याश्च धनानि बान्धवास्तथा ।
■ कोऽपि कस्यचित् कापि शरीरमपि नात्मनः ।
इत्येवं निश्चितं ज्ञात्वा न विमुह्यन्ति पण्डिताः ॥५॥१॥
विशेषतस्तु मरणं जातस्य नियतं मतम् ।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं प्रोचितुमर्हसि ॥७॥
तच्च ज्ञानी महायोगी शिवस्तैलोक्यविभूतः ।
हीनमोहोऽसि सततं वचो नः सौहृदार्यकम् ॥८॥
सा च त्वया सती प्राप्ता विना यत्नेन सुन्दरी ।

त्वाच्च प्राप्तो यद्ववती पुनः प्रत्युपपत्स्यते ॥८॥
 अपि चेवा सती भार्या न ते भार्यैव केवलम् ।
 सा मूलप्रकृतिर्देवी स्वेच्छया देहधारिणी ॥९०॥
 ब्रह्मा विष्णुरिमावावां त्वञ्च शम्भुः समातनः ।
 चयो वै परमात्मानस्तथा परमयेक्षिताः ।
 वक्षामो वै गुणांस्तस्याः सहायाश्च परस्परम् ॥९१॥
 सर्वानस्यान् हि सा प्राप्ता सतीरूपेण^१ रूपिणी ।
 तच्च त्वां पूर्वभावेन आवामंशेन वै चिधा ॥९२॥
 तस्यासौ खलु भार्याया दाक्षायस्या महेश्वर ।
 प्रकल्पितं महापीठं कामरूपाख्यमद्भुतम् ॥९३॥
 इहैव तां परां स्तुत्वा द्रक्ष्यामो यदि मन्यसे ।
 दृष्ट्वा त्वया तां संयोज्य धाव आवां यथागतम् ॥९४॥

शिव उवाच ।

नारदस्तु प्रतिज्ञाय तस्या अन्वेषणाय वै ।
 जगाम तत्कथञ्चाद्य युवां मे दर्शयिष्यथः ॥९५॥
 तस्या दर्शनपर्यन्तमहमत्र तपःपरः ।
 सा सती मे कचिद्याता मानु प्राप्स्यति तन्मता ॥९६॥

ब्रह्मविष्णू उचतुः ।

नारदस्यागमो देव चिरेण सम्भविष्यति ।
 अचिरेणैव सन्धा चेत् कथं चिरमुपेक्षसे ॥९७॥

शिव उवाच ।

एवं भवतु तां देवीं स्तोय्यामो भक्तिसंयुताः ।

ब्रूय्याम एव तां देवीं सन्धाऽसन्धास्तु^१ वा तथा ॥१८॥

ब्रह्मविष्णुशिवा ऊचुः ।

देवि प्रसीद परमेऽखिल-मूल-रूपे

चिद्रूपिणी परमसूक्ष्मातरा सदासि ।

न श्रूयसे न च दृशापि च सभ्यसे त्वं

न ध्यायसे च परमाणुदृढा नमस्ते ॥१९॥

निद्राङ्गतया पुरुषस्य तनूदहेषु

गच्छत्पिपौलि-गति-बोध इतीह यत्न ।

सैव त्वमात्मनि सुयोग-विविक्त-चित्ते

सूक्ष्माति-सूक्ष्म-मतिरेव नमोऽस्तु ते वै ॥२०॥

एतादृशं परमसूक्ष्मातरं महेति

ज्ञानं न सम्भवति देवमनुष्यकेषु ।

यस्तु प्रपन्नचितितरामचक्षावबोधः

सैवासि मुक्तिरपरा प्रपन्नानि तुभ्यम् ॥२१॥

किं सम्भवेत् परमसूक्ष्मकक्षात्मिकायाः

स्तोत्रप्रणाममननानि तवातिसूक्ष्मे ।

तच्चापि देवि भवतीं प्रतिक्रियुकामाः

स्यामो वयं कृपय देवि परिप्रसीद ॥२२॥

त्वं स्नेह्यया सृजसि पासि गुणव्यार्हान्^१
 श्रेष्ठे च संहरसि नोऽपि जगत् किमन्यत् ।
 स्थूलासि सूक्ष्मपरमासि महात्मिकासि
 त्वं निष्कलानवगमासि निषेधश्रेया ॥२९॥
 शानुपहान् धृततनूरपि निर्विकारा
 भूभङ्गमात्रकक्षिताच्छब्दासि देवि ।
 तेन प्रणाममननस्तवनादिकानि
 कार्याणि कुर्वन् इह देवि वरे प्रसीद ॥२९॥
 निर्हेतुभक्तिसुलभे भवदुर्लभा त्वं
 निर्हेतुभक्तिरपि दुर्घटिता जनेषु ।
 तस्माच्छरीर्यपि शरीर-विवन्ध-हीनो
 यस्मां सरेत् स भवतीं धमवैति लोके ॥२९॥
 त्वं ब्रह्मविष्णुशिवदेहकरी च विष्णु-
 राकाश-काशवद-तौन्द्रिकासि मातः ।
 ब्रह्माण्डकोटिकसमुद्भूतलोमकूपा
 किं बुद्धचेतसि जनैः परिचिन्तनीया ॥२९॥
 दाशायणीमपि सतीं सुरसिं रवीन्दु-
 साहस्रकोटिरुचिकां परितः स्मरामः ।
 श्यामासि चन्द्रधवलासि च हेमगौरौ
 रक्तासि चित्तमनुरूपतनुं स्मरामः ॥२९॥

त्वं वै समस्तसकलात्मसु वर्त्तमाना
 यद्यन्त्रियोजयसि देवि तदेव सर्व्वं ।
 कुर्व्वन्ति चाय खलु धे मम तेऽहमेतत्
 सम्यक्करोम्युत किलेति शिवासि माया ॥१८॥
 काली गवीनघनरूपपरार्द्धचन्द्र-
 विभ्राजमानशुभमौलितलामला च ।
 दुर्गा लसस्वरणपद्मतला भवानी
 मातात्मिका च सदया सततं प्रसीद ॥१९॥
 एनं शिवं सकलपूज्यमय्यरूपं
 भीमं त्रिणेत्रमपि सत्त्वपरं महेश्वरम् ।
 त्यक्त्वा कथं कृतविभावतरा स्थितासि
 क्षेमं निरीक्ष्य दयया खलु जीवयास्यान् ॥२०॥

शुक उवाच ।

एवं तान् सुवतो देवान् देवी कमललोचना ।
 नारीसहस्ररूपेण तेषां सन्दर्शनं चयौ ॥२१॥
 सर्व्वाम्नासारुसर्व्वार्ज्जुनो युवत्योऽतिमनोहराः ।
 नानाभरणभूषाख्याः स्मेरोत्फुल्लमुखाम्बुजाः ॥२२॥
 तास्ते सन्दृष्टुर्देवा नानारूपाः सुवाससः ।
 चणे श्यामाः चणे शुक्लाः चणे रक्ताः चणेऽन्यथा ॥२३॥
 चणे विवस्वत्तरुणीः चणे कानकवाससः ।
 मृत्युन्तीस्य हसन्तीस्य गामवासकराः चणे ॥२४॥
 पुरः पृष्ठे पार्श्वयोस्य ऊर्ध्वस्थाधः चणे चणे ।

दृष्ट्वैव तादृशीक्षालो चक्षुषिणा महामुने ॥३५॥
 सेभिरे निर्दृतिं नैव किमाभ्यो ब्रूमहे वयम् ।
 पथ्यामो वा दिग्गङ्गाञ्च दिग्गङ्गाञ्चाभिसंस्तुमः ॥३६॥
 इमा हि सा भुवं देवी स्वरूपं समदर्शयत् ।
 देवी तु तांस्तु व्यामुग्धान् विलोक्य क्षपयान्विता ॥३७॥
 एकौभृता वभौ विप्र सती भिक्षेव निर्भिता ।

ब्रह्मविष्णुशिवा ऊचुः ।

एते वयं च यो देवाः भवद्दर्शनकाक्षिणः ।
 तं सती भव शम्भवे सद्यः पूर्ववद्भव ॥३८॥
 देखुवाच ।

युष्माकं विहितात् सोचान्तुष्टार्हं दर्शनं गता ।
 त्यक्तदेहा^१ कथं शम्भुमग्नरीरा^२ उपान्वये ॥३९॥
 एवमेद् भवतोऽभीष्टं^३ विष्णोश्च ब्रह्मणस्तथा ।
 तत्कथं मे वपुष्मिणं वैलोक्यापायकातराः ॥४०॥
 तच्चेदपूरयितुं क्षामदा तत्र पुनर्गता ।
 प्राप्ता शिवं स्यान्देवेशस्तद् युष्माभिर्विनाशितम् ॥४१॥
 यावद्दृष्टे क्षुधीः सम्पक् विनष्टा न भवेदपि ।
 अहन्नावदपुस्तका लिङ्गाम्बुज सङ्गता ॥४२॥
 शूभां मतिं गते दृष्टे पुनस्तदपुरास्मिता ।
 शिवमेव भजिष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ॥४३॥

१ C ललाटेहं । २ A B D उपान्वये । ३ A D इरिष्टं ।

शिवो मां^१ परमानन्दपूर्णः सन् शिरसाकरोत् ।
 तेनैवास्यजीवाहं युष्माभिः प्रतिवाधिता ॥४४॥
 किन्तु शम्भुशिरश्चैको वासो मम तदाभवत् ।
 तच्च सम्पत्स्यते पश्चात् सम्भविष्याम्यहं यदा ॥४५॥
 दूयन्तु मम वै देवा यदाञ्जितविरोधकाः ।
 बभूव तेन वै ब्रह्मा मुहुर्नृत्युवशं भवेत् ॥४६॥
 विष्णुर्निद्रावशं गच्छेत् मासान् वै चतुरोऽब्दिकान् ।
 ब्रह्मा चतुर्युगदिने गते निद्रास्यते तथा ॥४७॥
 प्रलयानन्तरां सृष्टिं करोत्येष पुनः पुनः ।
 सुरा विपन्ना भूयासुः सन्निधायका अपि ॥४८॥
 एवं श्रुत्वा विमनसौ^२ बभूवतु रतीव तौ ।
 ब्रह्मविष्णुमहात्मानौ प्रोचतुः प्राञ्जलिस्थितौ ॥४९॥
 आवां कृतागसौ देवि त्वया प्रप्तौ निवेच्छया ।
 कथमेव शिवो नाम नास्मत्तो भिद्यते कश्चित् ।
 प्रापेऽवशिष्यसे^३ देवि वयं ते सर्वतः समाः ॥५०॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी प्रतिवाक्येन चारुणा ।
 स्फुरत् स्मितमुखाम्भोजा जगद् मधुराचरम् ॥५१॥

देव्युवाच ।

एवमेव महेष्टोऽर्थं प्रापमर्हति नान्यथा ।

१ D शिवो यः । २ C विमनसौ बभूवत्तेऽभितौजसः ।

३ B प्रापेऽवशिष्यते ।

प्रेतभूमिप्रियोऽस्त्वेष दरिद्रो धनवानपि ॥५२॥
 युवाभ्याञ्च वरानिष्टान् ददामि क्षुवतोषिता ।
 ब्रह्मन् प्रजापतिर्भूया वर्णानां जनकोऽपि च ॥५३॥
 ब्राह्मणास्ते प्रजा ज्येष्ठा भवन्तु शुचयः सदा ।
 पृथिवीधारकाः ब्राह्मणक्षुवः क्षमिणः सदा ॥५४॥
 देवैरपि समाराध्या धर्मपूर्णा महाप्रभाः ।
 सर्वेषामेव देवानां सुखानि तीर्थपादकाः ॥५५॥
 त्वञ्च विष्णो भव श्रीमान् देवैः सर्वैरभिष्टुतः ।
 सत्सङ्गरूपी भगवान् सर्वभूतसमः सुहृत् ॥५६॥
 विष्णुस्त्वं व्यापकत्वाच्च महाशक्तिः सनातनः ।
 अजरसामरः सत्यः सद्यशा विमरूपवान् ॥५७॥
 त्वं नानावतारान् कृत्वा प्रजाः संपालयिष्यसि ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु ज्ञवतारान् करिष्यसि ॥५८॥
 यदा यदा हि धर्मस्त स्रवो दृद्धिश्च पाप्मनः ।
 तदा तमवतीर्णः सा धर्मदृष्टो अधर्ममुद ॥५९॥
 वर्णाश्रमाणामाचारान् ब्रह्मन् धर्मान् प्रवर्त्तये^१ ।
 अहञ्च त्वानुवास्यामि श्रीरित्यंशेन धर्मिणी ॥६०॥
 यत्र यत्रावतारस्ते^२ तत्र श्रीरवतारिणी ।
 आदौ ह्यते युगे देव ब्रह्मचारी भविष्यसि ॥६१॥
 द्वितीये नारदो भूत्वा ब्रह्मसन्तान् करिष्यसि ।
 वराहमूर्त्या पृथिवीमुद्धरिष्यसि सौलया ॥६२॥

१ B D क्षेप । २ B D प्रवर्त्तय । ३ B यत्रावतारास्ते ।

हिरण्यनयनं नाम तदर्थं संबधिष्यसि ।
 ततो भूयस्तपःकर्त्ता नरो नारायणस्तथा ॥६२॥
 ततश्च कपिलो भूत्वा सांख्ययोगं वदिष्यसि ।
 भविष्यसि ततः षष्ठ^१ आचेशो दत्तनामकः ॥६३॥
 ततो रुचेः सूतो ह्यथा^२ यज्ञाख्यः संभविष्यसि ।
 ततः प्रियव्रते वंशे षष्ठभाख्यो भविष्यसि ॥६४॥
 ततो राजा पृथुर्भूत्वा पुरादौन् कल्पयिष्यसि ।
 दशमः शक्रो भूत्वा वेदान्तमुद्धरिष्यसि ॥६५॥
 (^३मन्वानं मन्दरं ग्रैवं कूर्मः पृष्ठे ^४भविष्यसि ।
 तेन देवासुरैरब्धिं मथितामृतमाहरेः ॥६६॥
 धन्वन्तरिस्ततो भूय आयूर्बृहदप्रवर्त्तकः ।
 नरसिंहस्ततो भूत्वा दैत्यराजं वधिष्यसि ॥६७॥
 रावणं कुम्भकर्णश्च रामो भूत्वा हनिष्यसि ।
 ततश्च वामनो भूत्वा राज्यमाच्छिद्य वै बलेः ॥६८॥
 दाक्षणीन्नाय देवाश्च ततो गङ्गा प्रवर्त्सति ।
 भूत्वाय भार्गवो रामो निःशर्मा क्षां करिष्यसि ॥६९॥
 भूत्वा महर्षिर्वाल्मीकिर्महाकाव्यं करिष्यसि ।
 भूत्वा पाराशरिर्व्यासः पुराणादि करिष्यसि ॥७०॥
 ततो लोकविमोहाय बुद्धस्त्वं हि^५ भविष्यसि ।

१ B अष्टः । २ B D कूर्मां । ३ B D वेदान्तमुद्धरिष्यसि ।

४ B Omits the portion bracketed ५ C D धरिष्यसि ।

६ C बुद्धो नाम ।

पृथ्वीं तदा धर्मदेपि भावपीडायुतां स्वयम् ॥७२॥
 विशोक्त्वा धरणीखण्डे कृष्णरामौ भविष्यसि ।
 वसुदेवात्तु देवक्यां जन्मनी सप्तमाष्टमे ॥७३॥
 गोकुले गोपतृन्दानामीश्वरौ त्वं भविष्यसि ।
 विहिंसितुं तदा कंसं प्रागेव पूतनादिकान् ॥७४॥
 हत्वा गत्वा च मथुरां कंसं शत्रुं हनिष्यसि ।
 इन्द्रयागं विषण्णैव धर्ता गोवर्द्धनं पुरः ॥७५॥
 सर्व्याणां गोपराजाणां युवतीनां मग्नोत्सवः ।
 शृङ्गाररसमिच्छूनां पूरयेस्त्वं मग्नोरथम् ॥७६॥
 तदा मे प्रीतिरधिका त्वदर्शे संभविष्यति ।
 तत्तु ते पुण्यदं कर्म क्षोभे गेयं भविष्यति ॥७७॥
 जरासन्धवधं हत्वा भीतस्त्वं यवनात् परम् ।
 समुद्रे दारकाणां पुरीं पुण्यां करिष्यसि ॥७८॥
 क्लृप्तेन यवने हत्वा सुशुक्लवदरमदः ।
 षोडशसौमहसस्य षष्टोत्तरशतस्य च ॥७९॥
 पतिर्भूत्वा तया मूर्त्तौः कृत्वा तच्च सुखी भवेः ।
 पुत्रपौत्रादिकां गौडौ कृत्वागे हीभविष्यसि ॥८०॥
 तेनैव तु गृहस्थानामाश्रममग्नानदो भवेः ।
 जरासन्धवधस्यैव शिशुपासवधस्तथा ॥८१॥
 शौभं प्राप्त्वं निहत्यापि दन्तवक्रं हनिष्यसि ।

१ B ० देहृ० । २ B सर्व्याणां गोपराजाणाम्, C सर्व्याणां गोपवर्गाणां
 युवतीनां मग्नोत्सवः । ३ C दारकाणामपुरीम् । ४ C सप्ततस्याष्टकस्य च ।

ततोऽर्जुनस्य कौन्तेय-पाण्डवस्य नरस्य च ॥८२॥
 सम्भूय सारथिः श्रीमान् हन्ता दुर्व्याधनादिकान् ।
 कृष्णार्जुनौ नामतो वै नरनारायणौ युवाम् ॥८३॥
 भूत्वा भारं भुवो हत्वा पृथ्वीं संसुखयिष्यसि ।
 युधिष्ठिरं धर्मपुत्रं साक्षाद्भूमिवापरम् ॥८४॥
 धर्मसिंहासने भूपं स्थापयित्वा पुरीं व्रजेः ।
 ततस्तु ब्रह्मशापेन च्छलेन सखुलात्मकम् ॥८५॥
 हरिष्यसि धराभारं वैकुण्ठश्च गमिष्यसि ।
 वैकुण्ठाख्यं तव ज्ञानं पश्य सङ्कल्पितं मया ।
 नामानि तव गात्रानि पुण्यानि परमानि च ॥८६॥

नारायणाद्युत हरे मधुकैटभारे
 गोविन्द केशव भयापह पूतनारे ।
 गोपीजनप्रिय वकान्तक नन्दसूनु
 चामूरमुष्टिकविनायक कंसघ्नो ॥८७॥
 श्रीदेवकीतनय गोपपते सुरारे
 गोपालपासक धराधरराजधारिन् ।
 श्रीनाथनाथ गजराजविपत्तिमोचिन्
 कंसालये कुवलयभग्निरोविदारिन् ॥८८॥
 दामोदर त्रिपदविक्रमसङ्घितार्क
 चन्द्रादिमण्डलविस्फुटयन्त्रः प्रसीद ।
 भूभारहारक नवान्भुदसान्भूमूर्त्तिं
 भूदेव देव वसुधोद्धरणव्यात्मन् ॥८९॥

लोकेश गोविन्दसुरार्तिहरावतार
 भीमानुजातरथसारथिभूत पाहि ।
 देवप्रसन्नमवधकाघविनाशकारिन्
 सारिष्टधेनुकविनाशपवित्रनामन् ॥८०॥
 विष्णो मुकुन्दपुरुषोत्तमपद्मनाभ-
 वैकुण्ठ वामन जनार्दन वासुदेव ।
 रामानुजात मधुरेश्वर रौहिणेश
 व्यामोहनाशन भवाम्बुजनेत्र पाहि ॥८१॥
 गोपौपते ब्रजपते चमुनाविहारिन्
 रुद्रावनेश्वर मदाधर धादवेन्द्र ।
 वार्ष्णेयसात्वतपते जयसत्यभामा
 सूर्यात्मजाधर सुधाकर माधवेश ॥८२॥
 श्रीरक्षिणीधर माधव कौस्तुभाभा
 श्रीभास्वशास्त्रकर कामकसारसञ्च ।
 नानेन्द्रमर्दन भयार्दनयज्ञभोक्तः
 श्रीमन्नृसिंहहरभक्तहरैकभक्त ॥८३॥
 भक्तैकवक्त्र रघुवीर मनो महर्षे
 राजाधिराज जयजीवनरूप कृष्ण ।
 पाश्चाग्रषोडशसहस्रव्रताष्टभार्या
 तत्पुत्रपौत्रसमुपार्जितवंशगेहिन् ॥८४॥
 प्रद्युम्नदेव अग्निरुद्र सदानिरुद्र
 सङ्कर्षणभयदशान्तिकरप्रसीद ।

इत्यादि खलु नामानि तव गच्छन्ति नित्यशः ।
 पाताले शेषशस्त्राणां लक्ष्मीसंसेवितः खराद् ॥८५॥
 शिवो ब्रह्मा तथा तच्च न भिन्ना वै कदाचन ।
 मन्मथाः खलु घृणं यत्तस्माद्विज्ञा न वोऽप्यहम् ॥८६॥
 अभिज्ञानाच्च भेदार्थी नारकी परमो मतः ।
 अहन्तु भवतां सर्वकार्येषु खलु संस्तुता ॥८७॥
 अभीष्टं साधयिष्यामि युष्माकमित्यसंग्रहम् ।
 अहञ्च गोपनीया वो नारीणां योनिरूपिणी ॥८८॥
 सर्वांसु खलु नारीषु ममाधिष्ठानमुत्तमम् ।
 कुमारीषु च सर्वांसु युवतीषु विशेषतः ॥८९॥
 आशां योनिं स्नानं दृष्ट्वा प्रणमेन्मामनुस्मरन् ।
 कटुवाक्यं तथा पीडां पुष्पेणापि च योषिति ॥९०॥
 शाक्तो वा वैष्णवः शैवो न कदापि समाचरेत् ।
 स्त्रीषु पीडादिकर्त्ता हि देवान् वैमुख्यमाचरेत्^१ ॥९०॥
 अहं माता हि जगतां सर्वांसु स्त्रीष्वधिष्ठिता ।
 मम तन्मांसु मन्मांसु शिवो वक्ष्यति नापरः ॥९०॥
^१अहं त्यक्ताशरीरैव कापि लब्ध्वा जनुः परम् ।
 द्विधा भूत्वा शिवं प्राप्से चिन्तितयो न संशयः ॥९०॥

१ ॐ ० मानयेत् ।

२ B अहं त्यक्ताशरीरं वै कापि लब्ध्वा जनुः परम् ।

द्विधा भूत्वा शिवं प्राप्से चिन्तितं वा न संशयः ।

D चिन्तितं वा न संशयः ।

यूयं परस्परं कार्ये^१ सहायाः कुरुत क्रियाः^२ ।

मया निरीक्षिताः सर्वे शक्तिमन्तो न चान्यथा ॥१०४॥

शक उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्दधे देवी ब्रह्मविष्णु ततो मतौ ।

शिवश्च नारदापेक्षी कामरूपे तपःक्षितः ॥१०५॥

सती च त्यक्तदेहा सा दिधा भूत्वा हिमालयम् ।

जगाम मेनकागर्भेऽभवत् कन्याद्वयं^३ दिव ॥१०६॥

सत्यामृतां तनुं शम्भुः शिरसा विदधे यदा ।

तदैव शम्भुमौलौ सा वासं प्राप सती शुभा ॥१०७॥

तदर्थं शिरसि क्षातुं शम्भोः किञ्च सती शुभा ।

गङ्गा बभूव मेनार्यां चमा तप्ताः स्वसारुजा ।

तथादौ जन्मकर्माणि गङ्गायाः शृणु^४ कथ्यते ॥१०८॥

इति श्रीरघुवर्मपुराणे मध्वखण्डे सतीब्रह्मादिसंवादनामैक-
चत्वारिंशोऽध्यायः ।

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

या मेना तु मनोरमा सुरगिरेः कन्या ततः सम्भवा
 गङ्गा स्वर्गपुरं गता सुरगणैर्नीता च भाण्डे विधेः ।
 तथैवाप पतिं शिवं हरितनुं प्राप्ता ब्रवीकारिता
 सा विष्णोश्चरणान्नगीरवग्र्यात् चैलोक्त्या खर्धुनी ॥१॥
 सती देहं परित्यज्य दक्षवज्रे महासुने ।
 पुनः सा जन्मने त्रैलोक्यौ देवी हिमालयम् ॥२॥
 पुत्री सुमेरोः सुभना मेना नाम मनोरमा ।
 तस्या गर्भे अनुर्लभे सती गङ्गेति शोच्यते^१ ॥३॥
 वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां दिनार्द्धके ।
 बभूव देवी सा गङ्गा शुक्ला सत्ययुगावतिः ॥४॥
 सुतायां तत्र जातायां त्रैलोक्यो हिमालयः ।
 बभूव परमप्रीतो मङ्गलञ्चाकरोद्भुज ॥५॥
 दिने दिने च सा कन्या बह्वधे गिरिवेश्मनि ।
 चिनेषा शुक्लवर्णा सा चतुर्भाजः सुलोचना ॥६॥
 एवम्भूताञ्च तां दृष्ट्वा सर्वे सुमुदिरे दिज ।
 तत्र त्रैलोक्याधिराजस्य ववर्द्ध खेद उत्तमः ॥७॥

तस्मां सुतायां चार्ज्यज्ञां कोटिचन्द्रसमन्विता ।
स्फुरद्वाग्वि सा जाता गते मासचतुष्टये ।
अथ देवास्ये देवानभ्यभाषत नारदः ॥८॥

नारद उवाच ।

देवा ब्रह्मादयः सर्वे ऋषुतेदं मयेरितम् ।
त्यक्तदेहा सती जाता हिमाक्षयष्टहे सुता ॥९॥
इयमेवाभवद्भक्ता भागार्द्धेन महाप्रभा ।
भागार्द्धे^१मपरश्चापि तत्रैवोमा भविष्यति ।
साम्प्रतन्तु वयं गङ्गां भुवि द्रक्ष्यामहे वयम् ॥१०॥

देवा ऊचुः ।

अहो नारद किं सत्यं प्राप्तदेहा सती पुनः ।
वद गत्वा शिवं श्रीं सतीविरहदुःखिनम् ॥११॥

नारद उवाच ।

अहो यूयं न जानीध्वमविचार्य वचो हि वः ।
मथा यदुच्यते वाक्यं तद्विचारयतास्त्रिणम् ॥१२॥
यदा शम्भुः सतीं धृता शिरसा संगमनीं ह ।
तदा तस्य महानृत्यसुखं युष्मद्दिनाश्रितम् ।
तेनामन्दविरोधेन शिवो वोऽद्यापि दुःखितः ॥१३॥
अतः शिवस्य सन्तुष्टौ शिवाय गिरिजां सतीम् ।
वयमेव हि दास्यामः समानीतामिहैव हि ॥१४॥

अत आदौ गिरिसुतां गङ्गामागच्छतामराः ।

पश्चाच्छिवो ज्ञापनीवो सन्धा दाक्षायणीति वै ॥१५॥

देवा ऊचुः ।

कथं त्रैलोक्ये महाभागो देवीं त्यज्यति नः सुरान् ।

कथं वा तं परित्यज्य दिवं देव्यागमिष्यति ॥१६॥

सा देवी भक्तिसुलभा भक्तिमांस्य हिमालयः ।

आगमिष्यति किं देवी तस्मादस्माकमाश्रयम् ॥१७॥

नारद उवाच ।

यूयं देवा महात्मानो दातारं तं हिमालयम् ।

यावद्धं स हि वो दाता गङ्गां दास्यति नान्यथा ।

गङ्गा च संस्तुता स्वर्गे^१ युष्माकमागमिष्यति ॥१८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा नारदेनैते देवा ब्रह्मादयोऽखिलाः ।

एवमेवेति निश्चित्य तथा कर्तुं समुद्यताः ॥१९॥

ब्रह्मा^२ इन्द्रः कुबेरश्च वरुणश्च यमस्तथा ।

हिमालयगृहं गन्तुं मतिं चक्रुस्त्वरान्विताः ॥२०॥

गङ्गां चात्मानममलां हिमालयमदर्शयत् ।

स्वप्ने ददर्श तां त्रैलोक्यारूपां चतुर्भुजाम् ॥२१॥

शुक्लां चिच्छयनां देवीं मकरासनसंस्थिताम् ।

चतुर्भुजां वरं पद्ममभयं चामृतं तथा ॥२२॥

दधानां युवतीं चारु सर्वाङ्गीं सस्मितामगाम् ।
 गानाभरणभूषाढ्यां प्रकृतां सर्वदैवतैः ॥२२॥
 भासयन्तीं दिशः सर्वाः स्तथा कान्धा सप्ततराम् ।
 पापभूधरदावाग्निशिखामिव हिं सर्वतः ॥२३॥
 एवं सा स्त्री^१ निजं रूपं दर्शयित्वा हिमालयम् ।
 अभ्यभाषत देवानां प्रविधातुमनुग्रहम् ॥२४॥
 शैलाधिराज धर्मात्मन् तवाहं तनया शुभा ।
 श्रुतं ते दक्षध्वने^२ जहौ दासायणी तनुम् ॥२५॥
 सैवाहमर्द्धभागेन तप्तो लब्धवती वपुः ।
 पुनरन्या भविष्यामि दुहिता ते सुतोचना ॥२६॥
 मां नेतुं स्वर्गममरास्त्वामायास्यन्ति याचकाः ।
 तेषां दास्यसि तथैव पतिं प्राप्स्याम्यहं शिवम् ॥२७॥
 त्वस्मान्माननयां तस्यै शिवायाह्वय दास्यसि ।
 अहं देवोपरोधेन स्वर्गं चास्यामि भूतकृतात् ॥२८॥
 मद्विच्छेदान्ना विमोहं भवान् कापि करिष्यति ।
 एतदर्थं पुरोऽवोचं मोहशान्तिकरं वचः ॥२९॥
 इत्युक्त्वान्तर्दधे देवी शैल उत्थाय तत्पतः ।
 चिन्तयामास यहृष्टं श्रुतं स्वप्ने क्लिप्ताहुतम् ॥३०॥
 तस्याद्य^३ दुहितुस्तत्वं सर्वं ज्ञात्वा धराधरः^४ ।
 मोहं तत्प्राज कन्येयं ममेति वः^५ पुरा कृतः ॥३१॥

१ C सारं ।

२ B भवने, C शरणे ।

३ B त्वन्वयां ।

४ C ० तु ।

५ धरोत्तमः ।

६ C या पुरा कृता ।

शयने भोजने स्नाने कथायाञ्च सदा गिरिः ।
 दध्यौ तां परमां देवीं देवदेवीभिरर्चिताम् ॥२३॥
 अथागताः पञ्च देवा अवतौर्य नमस्तस्मात्^१ ।
 हिमालयं महाभागं ददुशुः स्मितभाषिणः ॥२४॥
 हिमालयस्मान् पश्यैव स्मृतेजोभिः समुज्ज्वलान् ।
 पूजयामास विधिवद्भुञ्जुष्या महाप्रभान् ।
 आसनेषूपविष्टास्मान् शैलराजोऽभ्यभाषत ॥२५॥

हिमालय उवाच ॥

के यूयं सुप्रभावन्तः किमर्थं वा समागताः ।
 ममात्र वान्धव वा वो विद्यते कार्यमुत्तमम् ॥२६॥

देवा ऊचुः ॥

वयमेते महाभाग देवास्तो निकटागताः ।
 किञ्चिदर्थं याचितुं च समायाताः शृणुष्व तत् ॥२७॥
 अथं ब्रह्मा अयस्सेन्द्रो यमोऽयं वरुणोऽप्ययम् ।
 अथं कुबेर आख्यातः^२ पश्येते देवताधिपाः ॥२८॥
 कश्चिदस्ति महावृक्षो नागाविधफलैर्युतः ।
 तस्मैकम्तु फलं नेतुमामता वै वयन्निबन्धे ।
 सहायो भव तत्र त्वं येन तत् फलमाप्नुमः ॥२९॥

शुक उवाच ॥

श्रुत्वैवं वचनं तेषां शैलराजो हिमालयः ।
 ज्ञातवान् खलु गङ्गाप्तां नेतुकामान् सुरोत्तमान् ॥३०॥

गङ्गाया वचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा च तान् सुरोत्तमान् ।
गङ्गात्यागं सुदुःखं चिन्तयित्वाऽब्रवीच्च^१ तान् ॥ १ ॥

हिमाश्वय उवाच ॥

ज्ञाता यूयं मया^२ देवा ब्रह्माद्याः परमोदयाः ।
युष्माकश्च समाधातं महाभागोदयोद्भवम् ॥ ४ २ ॥
एवञ्च क्लृप्तं जानामि तवाप्येवं निवेदये ।
अपसोऽहं विभिन्नतः क थास्यामि ह्यग्निकः ।
कोऽसौ दृष्टो न जानेऽसौ कसं वा तस्य कीदृशम् ॥ ४ ३ ॥

देवा ऊचुः ॥

अस्मि सोऽसौ महादृष्टो भवतो वय्नगोऽपि च ।
फलञ्च तदग्रे तस्य वर्त्तते नात्र संशयः ॥ ४ ४ ॥
ददासि चेत् सायकदा वचश्च प्राप्नुमस्तदा ।
सर्वः सार्वधरो लोको न वेद परमद्वयम् ।
यदि वेद न धाचेत नेति नाह सदीश्वरः ॥ ४ ५ ॥

हिमाश्वय उवाच ।

अस्मि तावन्महादृष्टः फलमस्य च वर्त्तते ।
अनिष्यक्तं तच्च फलं तदिच्छेदोऽतिदुःखः ॥ ४ ६ ॥

देवा ऊचुः ।

दृष्ट एव फलं धत्ते परार्थमेव नान्यथा ।
उपस्थितेभ्यः पाप्मेभ्यो हस्तं स्वाप्तञ्चि^३ सार्वकम् ॥ ४ ७ ॥

विशेषतो वयं देवास्तत्कृतार्थाः समागताः ।

न प्रत्याख्याहि शैलेन भव नागौश्वरोऽपि च ॥४८॥

शुक उवाच ॥

एवं तद्वचनं श्रुत्वा विवक्षुं तं धराधरम् ।

ज्ञात्वा गङ्गा समागत्य कन्यारूपेण चाग्रीवौत् ॥४९॥

कन्योवाच ॥

किं देवैः सह संवादं कुरुष्वे पार्यकं पितः ।

यद्भुवन्ति तदेवेहं समाचर धराधर ॥५०॥

अहं ते निकटस्थैव किं प्राकृत इवाचर ।

अदूरस्थापि दूरस्था कर्मविचित्रचेतसाम् ॥५१॥

दूरस्थापि हृदिस्थाहं सदा भक्तिमतामिह ।

भक्त्याहमेकया यास्या न भ्यानाम् च दर्शनात् ।

अतस्ते निकटस्था मां न दूरस्था विचिन्तय ॥५२॥

हिमालय उवाच ॥

सद्यसेद् यद्यसौ देवी गन्तुमिच्छति वः पुरम् ।

तदहं केन यत्नेन रक्षिष्याम्यविदूरतः ॥५३॥

किन्तु मनुष्यतो वाक्यं घातु चेति न निःसरेत् ।

देव्या अभिमतं मत्वा कुरुष्वमुचितं सुराः ॥५४॥

शुक उवाच ॥

इत्युक्तास्ते सुरमणाः प्रफुल्लवदनास्तदा^१ ।

आकाशे वर्त्तमाना वै देवीं भक्ता प्रतुष्टुवुः ॥५५॥

त्वां नमस्यामहे देवीं सतीं सज्जनसेविताम् ।
 महाप्रभावां देवेशीं नित्याभाकाशवासिनीम् ॥५६॥
 अनाभायामनन्ताच्च प्रकृतिं परमेश्वरीम् ।
 दुर्गमां सुगमां गङ्गां कोटिजङ्घाश्रवाशिनीम् ॥५७॥
 आदिशक्तिं महाशक्तिं शुक्लां बल्यस्वरूपिणीम् ।
 तरुणीं रूपसम्पन्नां सेवनीयां कक्षावतीम् ॥५८॥
 गीतां गणेश्वरीं वन्द्यां वन्द्यवन्द्यां चित्तोद्यमां ।
 त्रिगुणामगुणां शुद्धां परमां पापनाशिनीम् ॥५९॥
 पवित्राक्षीं पुष्पाख्यां पुष्पाक्षीर्निमग्नमध्याम् ।
 अथर्वा पावनीं रामां वामाक्षीं वीररूपिणीम् ॥६०॥
 वरदामेश्वरीं वाक्तां त्रिजगद्रूपरूपिणीम् ।
 एवं प्रथमतां तेषां सुराणां गिरिजा सती ॥६१॥
 त्यक्त्वा भूमितलं याता ब्रह्मादिनिकटं नमः ।
 तान्ते सुदुर्लभां कञ्चा सुदा परमया युताः^१ ॥६२॥
 ययुः स्वर्गपुरं सर्वं सर्वं देवा सुदं ययुः ।
 यदा तां परमानन्दमयीं गिरिसुतां शिवाम् ॥६३॥
 सेवमानाः सुरगणा सुदभायुः सुदुर्लभाः ।
 मेनकाद्यास्तनाशोक्य तां देवीं पुत्री^२रूपिणीम् ॥६४॥

१ C. निख ।

२ C B add. अन्तर्जाय स्थितां गुप्तां तदा ब्रह्मा कमलकौ ।

तां नीत्वा ये तदा देवा ब्रह्मेन्द्रवत्सदादयः ।

३ II पुत्र D पुत्रि ।

व्यासुग्धा हा हता मष्टा कं वा बालेति चारुदम् ।
 प्रबोधिताश्च ग्रैलेन ज्ञात्वा वृत्तान्तमादितः ॥६५॥
 अभिप्रेपुस्तदा गङ्गां दुःखेन महता तदा ।
 यदस्मात्प्रभिनन्द्यैव गता स्वर्गं निजेच्छया ॥६६॥
 तस्माद्भूयो नदी भूत्वा स्वसादुचैरधःपतेः ।
 गां स्वर्गं सङ्गता यस्मान्नस्माद्गङ्गाभिधा भव ॥६७॥
 वयं तदपरां प्राप्य पुनर्निर्दृतिमाप्नुमः ।
 ततो यातेषु काशेषु नारदो देवदर्शनः ।
 ययौ यत्र^१ महादेवः सतीं शायंस्तपसति ॥६८॥

नारद उवाच ॥

नारदोऽहं महादेव प्रणमे त्वधेहि माम् ।
 सती भूयः प्रसन्ना ते तां द्रष्टुमुद्यमं कुरु ॥६९॥

शुक उवाच ॥

त्रिवोऽद्भुतमिव^२ श्रुत्वा रोमाञ्चिततनुर्मुने ।
 किं किं किं किं कुतः कुचेत्युच्ये तूष्णं सुजुर्मुहुः ॥७०॥
 आसनात् सहसोत्थाय गन्तुमैच्छद्दिदृशया ।
 धर्मतत्त्वारयंसुसुकितो हरिर्बो यथा ।
 क्व गन्तव्यं क्व गन्तव्यं सती सा मे क्व वेति च ॥७१॥

नारद उवाच ॥

प्रभो महेष्वा शान्तस्त्र किमेवं वदसे वचः^३ ।
 क्षणं संस्तभ्य महाकथं^४ सावधानः शृणुष्व च ॥७२॥

धीरो भव न चाधैर्यं कृत्वा कार्यं करिष्यसि ।
 अधैर्यं वावसत्वा हि^१ ध्वस्तकार्या भवन्ति वै ॥७३॥
 मया नानास्वसं भान्वा भूपातासस्तरादिकम् ।
 सती हिमवतः चेचे सन्धदेहा मवेक्षिता ॥७४॥
 शुक्ता चतुर्भुजा चाहनेषणविराजिता ।
 चासीना मकरे शुक्ले प्रमुक्तवदनाम्बुजा ॥७५॥
 शिवेशान महादेव प्रभो कामिकहेसर ।
 एवं जपन्ती^२ सततं सती कृष्टा मया तव ॥७६॥
 जानीता च स्वर्गपुरं हिमालयमृष्टात् सुरैः ।
 मङ्गोद्वहचैः कासकुबेराभ्यां प्रयत्नतः ।
 चधुना वर्तते स्वर्गं तां गत्वा पश्य सुन्दरीम् ॥७७॥

शिव उवाच ।

जीव जीव चिरं वत्स महर्षे देव नारद ।
 त्वया पुनर्न देहेऽस्मिन् प्राणाः संक्रामिता इव ॥७८॥
 आसिङ्गयामि ते पुन चाह शुक्ततरं वपुः ।
 तमेव खलु जानीषे सतीं प्राणाधिकां मम ।
 प्रजयामि त्वया सार्द्धं यच्च सा मे सती प्रिया ॥७९॥

शुक उवाच ॥

इत्युक्त्वा वृषभाक्ष गन्दिना सह ग्रह्वरः ।
 ययौ स्वर्गं पुरं यच्च मङ्गा वसति पार्ष्वती ॥८०॥

शिवमागतमाकर्ष्य सर्व्वं तच्च दिवौकसः ।

ब्रह्माद्या मिश्रिताः सर्व्वे सभां चक्रुः सुशोभनाम् ॥८१॥

आगतास्तच्च दिक्पालाः सायुधाः सहवाहनाः ।

सहस्रैः परिवारैश्च सायुधैः सवत्सा मुने ॥८२॥

नानाभरणभूषाभ्या मुदिताः परमादरैः ।

दिदृक्षवस्त्रिरात्रहृत्पार्श्वतीशिवसङ्गमम् ॥८३॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे शुकजैमिनिसंवादे

गङ्गाजम्भकचनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ सर्वे तदा देवाः सह सर्वे च तां सभाम् ।
प्राविशन्नेहगिरिषि सर्वदेवमणालये ॥१॥
सभामध्ये तदा गङ्गा बभौ चन्द्रचयोऽवसा ।
सर्वेन्द्रियाभिसुखेन परमेवात्मरूपिणी ॥२॥
तस्यास्य चारुसर्वाङ्गा मुखचन्द्रं समुज्ज्वलम्^१ ।
आनन्दानृतपानस्य पात्रं नेत्रैरक्षभ्यत ॥३॥
नेत्राणि प्रभोस्तदङ्गं वीक्षमाणाणि यदातः ।
काष्ठान् संघापयामासुस्तृप्तिं नाप्ताणि जैमिने ॥४॥
सर्वे देवास्तदा देखी गङ्गायै समुदरान्विताः ।
मात्स्यमेकां ददुः शृङ्गां शृङ्गां चान्नमसीमिव ॥५॥
सा च गङ्गा समुत्थाय तां मात्सां प्राप्य जैमिने ।
ददौ शिवाय देवाय शङ्कराय महात्माने ॥६॥
सा च मात्सा प्रभोर्मूर्ध्नि विरराज विराजिता ।
न च मौलिं परित्यज्य गता कण्ठस्थलं तदा ॥७॥

यदा माला मौलिगता शिवस्त्राभून्महामुने ।
 दशदिक्षु तदा भूता अयशङ्कनदिनिस्त्रिणाः ।
 महादेवः प्रियां मालां प्राप्य देवानुवाच ॥८॥

शिव उवाच ।

इयं माला मया देवा गृहीता शिरसैव हि ।
 शिरसैव धृता भार्या गङ्गेयमिति मन्यताम् ॥९॥
 यदा मृतवपुः सत्याः शिरसा धृतवानहम् ।
 तदैव मे शिरोवासमियं प्राप मनस्विनी ॥१०॥
 वस्तुतो यदि मे योगो वामाङ्गे शक्तिरस्ति मे^१ ।
 दक्षिणाङ्गस्तु वै पुंसां कन्यापुत्रादिभारकम् ॥११॥
 तस्मात् सम्यग्विचार्यैव शिरसीयं धृतैव मे ।
 एतदिच्छाय यूयस्य संश्रयं त्यजत भुवम् ॥१२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तास्तौ देवगणाः शिववाक्यामृतं परम् ।
 विमुक्तसंशयाः सर्व्वे प्रणेषुः शिवमुत्तमाः ॥१३॥
 तस्मात्ताशिरसं देवममृतं ददृशुः शिवम् ।
 शिवशक्तिमयं ब्रह्ममूर्त्तं चचुरिवागतम् ॥१४॥
 गङ्गां नीत्वा जिगमिषुं शिवं बुद्धा विधिस्तदा ।
 विनयेनाभिसङ्गम्य चतुर्वक्त्रैरभाषत ॥१५॥

नङ्गोवाच ।

इयं गङ्गा चितौ जाता प्राप्तास्माभिस्तु भिक्षया ।
तुभ्यं दत्ता वरायैषा दुहितेवामलानना ॥१६॥
कश्चित्कालमिहैवास्तु पिद्वगेहे सुरासये ।
अतीते कतिपित्काले तव गेहं गमिष्यति ॥१७॥

शिव उवाच ।

दत्ता युष्माभिरेवेधं कथं पुनरपेक्षते^१ ।
नारीणां चिरवासे हि बान्धवे गोपपद्यते^२ ॥१८॥
तस्मादद्यैव मे गेहमिष्यमायातु सर्वथा ।
अथवेयं क्षमेवेष्टं ब्रवीतु तद्धि मे मतम् ॥१९॥

गङ्गोवाच ।

नङ्गमहं शिवं प्राप्ता दत्ता युष्माभिरेव च ।
विना शिवं न मे युक्ता स्थितिः कुत्रापि सम्भवेत् ॥२०॥
यूयस्व भक्तिमन्तो मां प्राप्ता एव न चान्यथा ।
अतः कमण्डलौ नङ्गमम वासश्चिरमनः ॥२१॥
न त्याज्यः स च मे वासो देव ते वै कमण्डलुः ।
नित्यं ह्यधिष्ठिता तव तव नङ्गम् कमण्डलौ ॥२२॥
सदा युष्मत्कार्यकाले तत्क्षणे मां प्रसूयथ ।
मूर्त्ता तेषां सदा शम्भोः स्थास्यामि निकटे किल ॥२३॥
अहं शिवा^३ शिवो ह्येष नावयोर्विच्छिन्ना कश्चित् ।

सदा भक्तिमताश्चापि निकटेषु वसाम्यहम् ।
एवं विज्ञाय सन्देहं त्यक्त्वा [सुख]^१मवाप्नुत ॥२४॥

ब्रह्मोवाच ।

एवमेव महेष्टानि गिरिजे शिवसुन्दरि ।
लदीया हि वयं सर्वे यथोचितमयो कुह ॥२५॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ब्रह्माद्या ब्रह्मणो मुखात् ।
प्रणेतुः शिरसा भक्त्या शिवं गङ्गाञ्च तत्पराः ॥२६॥
गङ्गा च मूर्त्तिभागेन शिवं प्राप्ता जगाम सा ।
अक्षतूर्णानां भागेन क्षिता ब्रह्मकमण्डलौ ॥२७॥
देवाः सर्वे यथास्नानं गता एव यथागतम् ।
ब्रह्मा ययौ ब्रह्मलोकं सुदा परमया युतः ॥२८॥
कमण्डलुगता गङ्गा बुबोध परमार्थतः ।
गङ्गा कमण्डलौ कृत्वा ब्रह्मलोकं जगाम सः ॥२९॥

इति श्रीऋद्धर्मपुराणे मध्यखण्डे शिवगङ्गा-
समागमस्त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच॥

गते शिवे तु कैलासं गङ्गां नीत्वा शिरःस्थिताम् ।
 धरौ च नारदो विप्र वैकुण्ठं देवसत्तमः ॥१॥
 ददर्श स च वैकुण्ठे देवं नारायणं प्रभुम् ।
 लक्ष्मी-सरस्वती-युक्त-पार्श्व-द्वन्द्वं महाप्रभम् ॥२॥
 नारदोऽहं नतोऽस्मीति प्रणमाम हरिं प्रभुम् ।
 स च नारायणो देवो नारदं देवदर्शनम् ॥३॥
 ददर्श महासा^१ भातं जटा-मण्डल-धारिणम् ।
 शङ्खचक्रं महोरस्कं दीर्घमाजानुबाहुकम् ॥४॥
 श्वेताम्बरधरं दिव्यं दिव्यभावयुतं सदा ।
 वीणा-तन्त्री-सप्तपाणि-पद्माङ्गुलिदलं शुभम् ॥५॥
 तं दृष्ट्वा पूजयामास पाद्यार्घ्याचमनासनेः ।
 ततः प्रपञ्च सहसा तदागमनकारणम् ॥६॥

नारद उवाच ।

प्रभो देव जगन्नाथ दक्षकन्या सती पुनः ।
 हिमालयगृहे जाता देहं लब्धवती बभौ ॥७॥
 सा भूतलात् समानीता स्वर्गं ब्रह्मादिपञ्चभिः ।
 तत्रैव सा सुरैर्देवैः प्रश्रव्यै परमप्रभा ॥८॥

१ D सहसा ।

तां प्राप्य स यथौ स्थानं कैलासं गङ्गया सह ।

ब्रह्मा कमण्डलुस्थां तां बुद्ध्वा नीत्वा यथौ निजम् ॥८॥

एतदेव प्रभो तुभ्यं मयागत्य निवेदितम् ।

न दृष्टं भवता तादृक् परमाद्भुतमौश्वर ॥९०॥

हरिरुवाच ।

अहो प्राप्तः सतीं शम्भुः प्रमष्टामिव^१ वै चिरम् ।

तथाभूतमहं तच्च द्रष्टव्यमेव न संशयः ॥११॥

गत्वा द्रष्टव्यमहं तौ वा तौ वाचागच्छतां मम ।

किमपि ब्रह्मनुष्ठेयं देवर्षे ननु नारद ॥१२॥

नारद उवाच ।

१ तव वैकुण्ठभवनं तावेवागच्छतामिदम् ।

गङ्गा पश्यतु वैकुण्ठं तवेमं पुरमुत्तमम् ॥१३॥

इदमेव मतं मेऽस्तु यद्युक्तं तत्समाचर ।

अहं गायामि निकटे तवेति यदि मन्यसे ॥१४॥

हरिरुवाच ।

गाय नारद देवर्षे वीणापाणे महामते ।

गान्तां परमं ब्रह्म विधिरूपेण तद्भवेत् ॥१५॥

नारद उवाच ।

त्वन्तु ब्रह्म परं विष्णो गानश्च ब्रह्म चाक्यम्^२ ।

उभयं मिलितञ्चास्तु लब्धयामीति मन्यते ॥१६॥

१ A प्रमष्टामपि । २ A B D omit the portion bracketted.

३ B C D चाक्यं ।

हरिरुवाच ।

यथाविधि कृतं गानं जगन्मोहयते चिरात् ।
 तस्माद्यथाविधानं वै गाय नारद श्रूयते ॥१७॥
 सौख्यं च विधिज्ञानं गाने इयमपेक्ष्यते ।
 अतिग्रेते विधिज्ञानं सौख्यं न्तु^१ फलाधिकम् ॥१८॥
 पदाली तु पदार्थानां वाचिका न तु दर्शिका ।
 स्वरबन्धविशेषेण रससाक्षात्करी तु सा ॥१९॥
 मूलाधारे वसेदग्निसंस्पर्शाद्दोऽभिपद्यते ।
 पञ्चस्थानानि भित्तासौ व्यक्तो भवति मूर्द्धनि ॥२०॥
 नाभौ सूक्ष्मोऽतिपूर्वः स्यात् सूक्ष्मो यदि विगच्छते ।
 कण्ठे भवति चाथको मुखे कञ्चिन्मतां प्रजेत् ॥२१॥
 मूर्द्धनि च तथाऽव्यक्तो नाद एष प्रकीर्तितः ।
 नाभेऽस्य मूर्द्धपर्यन्तं सन्ति द्वाविंशतिः क्रमात् ॥२२॥
 श्रुतयो नाम विख्याता दद्यावत्यादयो मताः ।
 ता वै चतस्रो हे तिस्रश्चतस्रस्त्रिंश एव च ।
 द्वे च षट् च^२ संहताः स्त्रुः षड्जाद्याः सप्त वै स्तराः ॥२३॥
 षड्जस्य षड्भस्यैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।
 पञ्चमो धैवतस्यैव निषादस्यैव^३ तत्क्रमात् ॥२४॥
 एते सप्तस्तराः प्रोक्तास्त्रिधैवां गतयो मताः ।
 घोरो मद्र^४ स्तयोच्चैश्च स्वरबन्धविशेषकाः ॥२५॥

१ D सौख्यं च । २ D षट्सु संहताः । ३ ते क्रमात् ।
 ४ B D मद्रुः, C मन्द्र ।

स्वरप्रबन्धनामानो रागा रागिण्य एव च ।

कोटयः पञ्चस्रचाणि पञ्च तदत् सहस्रकम् ॥२६॥

रागिण्यस्यैव रागाश्च त्रिवकण्ठे वसन्त्यमी ।

तेषां प्रधानभूताश्च षड्रागाः कामदादयः ॥२७॥

षट्चिंशदपि तेषां वै भार्या दासीसमन्विताः ।

सालङ्काराः सुरूपास्ता परमानन्दमूर्त्तयः ॥२८॥

एवन्तु खलु रागाणां सुसम्यक् प्रतिपत्तये ।

आरोहन्त्यवरोहन्ति सञ्चारन्ति स्तरा द्विजः ॥२९॥

आरोही चावरोही च सञ्चारी तेन ते चिधा ।

एते यन्मेव्यपि प्रोक्ता यन्त्यकण्ठादुभौ समौ ॥३०॥

नारद उवाच ।

रागाणां वद नामानि रागिणीनाञ्च सत्तम ।

काञ्च दास्यः परिप्रोक्ता दासा वा कमलेक्षण ॥३१॥

हरिश्वाच ।

कामदस्य वसन्तस्य मल्लारस्य विभावकः ।

गान्धारो दीपकस्यैव रागा एते षड्जीरिताः ॥३२॥

मायूरी तोटिका गौड़ी वराङ्गी च विलोसिका ।

धामाञ्जीरपि विख्याता कामदस्य प्रिया शुभा ॥३३॥

वागीश्वरी आरदी च श्यामा वृन्दावनी तथा ।

वैजयन्ती जयन्ती च दास्य एताः प्रकीर्तिताः ॥३४॥

परजस्यैव दास्य भवेत् कामदकस्य हि ॥३५॥

केदारी चैव कल्याणी सिन्धुरा सुहृया तथा ।

अशारूढा च कार्णाटी वसन्तस्य प्रिया मता ॥२६॥
 श्यामकेली देवकेली मालिनी कामकेलिका ।
 सम्भावती समरा च दास्यस्तासां क्रमात् स्मृताः ॥२७॥
 हिमोल इति^१ विख्यातो वसन्तरागकिङ्करः ॥२८॥
 मटी च सुरहरी च पाहिड़ी चारूरुपिणी ।
 नीला जयजयन्ती च षड् मल्लारयोधितः ॥२९॥
 चक्रवाकी चन्द्रमुखी रक्षिका च विशासिका ।
 यामिनी श्यामघटिका दास्यस्तासां क्रमात् स्मृताः^२ ॥३०॥
 १[रामकेली च ललिता कोइरा कौमुदी तथा ।
 भैरवी शर्मरी चैव विभावस्य प्रिया मता ॥३१॥
 तरङ्गिणी नागिनी च किशोरी हेमभूषणा ।
 कलोलिनी भौमनेत्रा दास्यस्तासां क्रमान्मताः] ॥३२॥
 श्यामघटक इत्याख्यो विभावस्य तु किङ्करः ॥३३॥
 श्रीर्वै रूपवती गौरी धामसी च तथापरा ।
 मङ्गलाख्या^३ च गान्धर्वी गान्धारस्य प्रिया इमाः ॥३४॥
 पटमञ्जरी च मञ्जीरा महापद्मावती तथा ।
 बेलावली^४ च भूपाली गन्धिनी चेति दासिकाः ॥३५॥
 गौड़राज^५ इति स्मृतो दासो गान्धारसेवकः ॥३६॥

१ B हिन्दोल इह । C मधुनामा च ।

२ B मताः ।

३ B omits the portion bracketted.

४ B मङ्गलाख्यां ।

५ B बेलावती । D वेशावती । ६ B गौरराज ।

उत्तरी पूर्विका चैव गुञ्जरी कालगुञ्जरी ।
 तथा गोण्डकरी^१ स्थाता मालेति दीपकप्रिया ॥४७॥
 दीपहस्ता दीपवर्णा दीपकर्णा प्रदीपिका ।
 दीपाक्षी दीपवक्त्रा च दास्यस्तासां प्रकीर्तिताः ॥४८॥
 प्रदीपनाभ इत्याख्यो विख्यातो दास एव च ॥४९॥
 एते प्रोक्ता रागवर्गा गाय नारद तत्त्ववित् ॥५०॥

शुक उवाच ।

नारदश्च तथेत्युक्त्वा गातुं समुपचक्रमे ।
 यत्नवान् परमो भूत्वा वीचमाणो मुखं हरेः ॥५१॥
 ये प्रोक्ता हरिणा रागाः साक्षादानयितुश्च तान् ।
 'साक्षादेवमुनिमेष्टो न चाग्रक्ष्यत सर्व्वशः ॥५२॥
 कश्चित् स्नानपरिश्रष्टः सञ्जः पथि रुजा स्थितः ।
 कश्चित् काणो भिन्नवर्णः कश्चिद्रागोऽपि विह्वलः ॥५३॥
 कश्चिदुर्व्वलतां यातः कश्चिद्विहितभूषणः ।
 पत्नीहीनः कोऽपि कोऽपि^२ कश्चिद्वधिरतां गतः ॥५४॥
 एवं विघटिता रागा नारदेन कृतास्तदा ।
 आवृत्य वसनेनास्यं जहासे यत् धरस्वती ।
 तत् कृद्धा तत्पथे गानं नारदो स्नानवक्त्रतः ॥५५॥

हरिरुवाच ।

गानादिरम देवर्षे कृतं गानं विसृजणम् ।

१ B गण्डकरी । D गोण्डकरी । २ C ऐच्छद् ।

३ D हीनः कोऽपि ।

नवशिखापरौपाकाद्भानवित्तं भविष्यसि ॥५६॥
 गानं कुर्व्य चेत्पुत्रो यो गायति स मूढधीः ।
 जिज्ञासोर्निकटे विप्र तस्य गानं विधिचतम् ॥५७॥
 अतएव न गायेत प्रोक्तो जिज्ञासुना कचित् ।
 मया जिज्ञासुना तच्च गायेत्युक्तञ्च गौतवान् ॥५८॥
 उत्तिष्ठ मत्पुरं पश्य वैकुण्ठं सकलं मम ।
 पुरेऽस्मिन् रागवर्गा मे सन्ति तान् पश्य सर्व्वशः ॥५९॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तो^१ हरिणा तेन नारदो मुनिपुङ्गवः ।
 उत्थाय हरिणा सार्द्धं ददर्श सकलं पुरम् ॥६०॥
 यत्र सर्व्वे सप्तचाहवज्रास्त्राहचतुर्भुजाः ।
 शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धराः सर्व्वे घन-प्रभाः ॥६१॥
 किरीटिनः कुण्डलिनो सप्तपुष्करमास्त्रिनः ।
 सर्व्वे च नूतनवयसः सप्तेरवदनाम्बुजाः ॥६२॥
 दिग्गो वितिमिरासोकाः कुर्व्वन्तः स्तेन तेजसा ।
 तत्र कापि खलेऽपश्यद्भक्तान् कांक्षिष्करीरिणः ॥६३॥

नारद उवाच ।

देव श्रीपुण्डरीकाक्ष पुरेऽस्मिन्ते सुखासये ।
 एवंभूतानि भूतानि कथं नरकदेशवत् ॥६४॥

हरिरुवाच ।

एत एव^१ कृता रागा भवता व्यक्तचक्षुषः ।

येत एव सरस्वत्या हसितञ्चादृतास्थया ।

एते सञ्जीभविष्यन्ति साङ्गोपाङ्गाः श्रिवागमात् ॥६५॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तस्तेन हरिणा नारदो लज्जयाम्बितः ।

न जगाद मुखे किञ्चिद्धरिणा सह चावसत् ॥६६॥

हरिर्लक्ष्मीसरस्वत्योर्मध्यगो विरराज सः ।

उवाच नारदश्चापि पूर्वकल्पित आसने ॥६७॥

अन्ये च स्वययस्तत्र वैकुण्ठपुरवासिनः ।

कषुर्विष्णुसभायाम्ने परमामोदनिर्हृताः ॥६८॥

सङ्कार च हरिः शम्भुं सगङ्गं वेधयन्तथा ।

तेन स्तृतास्ते स्तस्यानात्^२ शम्भुर्मद्या च दैवतैः ॥६९॥

आगता चैव गङ्गा च स्तृता कृष्णेन विष्णुना ।

ब्रह्मा विष्णुः पिनाकी च इन्द्राद्याश्चैव देवताः ॥७०॥

श्वयो नारदाद्याश्च तत्रोयुः स्वासनेषु च ।

गामं शुश्रूषवः सर्वे यत्तु शम्भुः करिष्यति ॥७१॥

अथ तत्र महादेवं वसन्तं परमासने ।

शुक्लमालालसङ्कीर्षं गङ्गासंगोभिवामकम् ॥७२॥

पिनाकपाणिं शुक्लाभं पिहितव्याघ्रचर्मकम् ।

विलोक्य पूजयित्वा च नम्राद्यर्चनपूर्वकम् ।

उवाच परमप्रीतो वैकुण्ठेशो मदाधरः ॥३२॥

हरिरुवाच ।

चन्द्रशेखर हे शम्भो किं लोके परमं सुखम् ।

किं शोकनाशनं^१ लोके किं वा दुःखविमोचकम्^२ ॥३४॥

शिशु उवाच ।

त्वत्सेवनं सुखं लोके त्वद्भानं शोकनाशकम्^३ ।

दुःखानां मोचकं कृष्ण^४ तवैव नाम नान्यथा ॥३५॥

अस्ति चान्यत् परं तादृग्वानं तत्कीर्त्तिकीर्त्तकम् ।

यस्य तेऽङ्गेभ्य उत्पन्ना रागा रामिण्य एव च ॥३६॥

चिचिताः पुष्पिता वासो न चेन्तत्कीर्त्तिबोधिकाः^५ ।

मिथ्या हेमकितिं तान्ते हेमज्ञो नानुधावति ॥३७॥

विना गानेन ते नाम पविष्यति नान्यथा ॥३८॥

नारायणायुतानन्त कृष्ण श्रीमधुसूदन ।

इति गायन्ति ये नित्यं न ते संसारिणः पुनः ॥३९॥

गोविन्द केशवानन्द^६ श्रीराम पुरुषोत्तम ।

इति गायन्ति ये नित्यं न ते संसारिणः पुनः ॥४०॥

सुकुन्द पद्मनाभेति पुण्डरीकाक्ष माधव ।

इतीरयन्ति^७ ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः ॥४१॥

१ A •नाशकं । २ B D •मोचनं । ३ B and D नाशनं ।

४ D मोचनं कृष्णे तवैव च न चान्यथा । ५ D •बोधिका ।

६ D केशवानन्त । ७ B इति गायन्ति ।

हरिहवाच ।

उक्तं मन्त्राममाहात्म्यं पुण्यकीर्तनं शृद्धर ।
कर्णे प्रीण्य मे^१ गानात् सर्वे शुश्रूषवः स्मिताः ।
गानामृतमहाविद्यास्तुश्रुतोऽसि न चापरः ॥८२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः श्रीमता तेन हरिणा प्रभुना दिज ।
गातुं प्रयत्नमे शम्भुर्गानास्त्रविशारदः ॥८३॥
तेन चानुजगे^२ गायकारदोऽपि महासुनिः ।
तस्मीः वरसती ब्रह्मा विष्णुस्तस्मिन्मुखाः^३ स्मिताः ॥८४॥
आदौ नादं समुत्थाप्य गान्धारं समभाषयत् ।
ब्रह्मविष्णादयः सर्वेऽप्यस्मन् गान्धारमागतम् ॥८५॥

कसत् सुहेमाभरणं समुज्ज्वल-

कवान्मुदाभासमपूर्वसुन्दरम् ।

मृहीतपीताम्बरम^४मुज्ज्वलं

ददर्श गान्धारमिमं यथा च सा ॥८६॥

सुचारुहेमासनमासिते वरं

महाप्रभे रागवरे महेश्वरः ।

अगौ हरिं कापि च दूतिकागता

प्रियोक्तसन्देहवचोऽब्रवीदिति ॥८७॥

१ D नो ।

२ C चानुगतो ।

३ D तन्मुखस्मिताः ।

४ C यज्ज्वल ।

दूतिकोवाच ।

केशव कमलमुखीमुखकमलं
 कमलनयन कलयातुलममलम् ।
 कुञ्जगेहे विजनेऽति विमलं^१ । भुवः ॥८८॥
 सुहृषिर हेमसतानवलम्बा-
 तरुणतर्ह^२ भगवन्तम् ।
 जगदवलम्बनमवलम्बितु-
 मतुकलपति सा तु भवन्तम् ॥८९॥
 इतीह सङ्गायति गानपण्डिते
 महेश्वरे चारुतरुवरे हरे ।
 ददर्श दूतीं समुपस्थितामिव
 त्रिभुवः पतिः सन्निविष्टोऽनघः ॥९०॥
 सभा च सानन्तरमोधवर्जिता
 शिवेऽर्पिताया चक्षुषा इव क्षिता ।
 सरस्वती श्रीरपि तादृशौ तदा
 ब्रह्मा विष्णुश्चतुरात्मनोऽभवत् ॥९१॥
 पुनः शिवो नायति गानधम्भ-
 प्रमोदविच्छेदविरागतो दिगम् ।
 समावभाषे स्वरबन्धसम्भवा
 श्रीनामिका रागवरक्ष वल्लभा ॥९२॥

ज्वलत्सुवर्णमलसारुकायिका^१
 करद्वये पद्मयुगच्च विभ्रतौ ।
 विचित्रभूषाभरणोज्ज्वलांशुका
 श्रीरागिणी राघवसस्मितानना ॥८३॥
 या दूतिकाऽङ्गतवती हरिं पुरः
 सेवान्यथाकारमतेव सा प्रिया ।
 हरिं प्रसभ्येव रहः स्थिताऽक्षिपत्
 तदेति साक्षादिव वीक्षते हरिः ॥८४॥

प्रियोवाच ।

रसिकेन केनैव हे । रससरसौमिवमाप्तुपयोजय रसमय
 रसमिवहे । भुवः ॥८५॥

शुक उवाच ।

एवं गायति देवेभ्यो देवो नारायणस्तदा ।
 आसिङ्गितेव तादात्म्याद्भूरिर्निर्वलम्बनः ॥८६॥
 रसोऽभूद्रसतादात्म्यादपतन्नासनास्ततः ।
 तैजसन्तच्छरीरन्तु द्रवीभूतं ससत्तरम् ।
 संज्ञावधितुमारेभे वैकुण्ठं पुरमुत्तमम् ॥८७॥
 तदा सर्वे भग्ननिद्रा इव ब्रह्मादयः सुराः ।
 श्लाघमानं पुरं सर्वे ददृशुस्त्राण्यधिनतयन् ॥८८॥
 कुत एतज्जलं जातं वैकुण्ठस्य विपादकम् ।
 क्व वा^२ यातो हरिर्देव आसने च न दृश्यते ॥८९॥

ब्रह्मा तदवधार्याथ शिवगानफलं तदा ।
 गङ्गाधिकरणं तच्च कमण्डलुमदर्शयत् ॥१००॥
 गानब्रह्मभवं ब्रह्मा हरिदेहद्रवाख्यकम् ।
 गङ्गा ब्रह्म संवृणुयादिति ब्रह्मा क्षुपाययत् ॥१०१॥
 भाण्डसंस्पर्शमात्रेण सर्वो हरितनुद्रवः ।
 गङ्गां विवेश सहसा तत्तृणादेव पश्यताम् ॥१०२॥
 तदा नीरमयी गङ्गा बभूव पापनाशिनी ॥१०३॥
 ध्येवात्मानमाश्रित्य शरीरं प्रविराजते ।
 तथा^१ गङ्गां समाश्रित्य हरेर्देहद्रवो बभौ ॥१०४॥
 कमण्डलौ तदा ब्रह्मा निहितं ब्रह्म दुर्लभम् ।
 नीत्वा ययौ ब्रह्मलोकं शिवोऽपि प्रययौ तथा ।
 अन्ये च वासवाद्यास्त ययुः स्वस्नानमुत्तमम् ॥१०५॥
 शिवगानप्रभावेण द्रवीभूतोऽप्युतोऽभवत् ।
 इति वै घोषयामासुः सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥१०६॥
 तदा लक्ष्मीसरस्तथौ विनाभूते बभूवतुः ।
 हरेर्देहपहं^२ भूयो क्षापेक्षन्धौ स्थिते तथा ॥१०७॥
 कैलासे तं^३ शिवं देवी गङ्गा वै शिश्रियेतराम् ।
 साकार^४लक्षणं तन्मु यद्गङ्गा शिवभाविनी ॥१०८॥
 इयं ते कथिता गङ्गा हिमालयसुता शुभा ।
 कमण्डलौ स्थिता देवी ब्रह्मणो ब्रह्मलोकगा ॥१०९॥

१ B तदा ।

२ B देहाभयं ।

३ B तु ।

४ B साकारात् ।

सैव विष्णोः पदं प्राप्ता वामनस्य महात्मनः ।
 ततो विष्णुपदाद्भूता^१ समायाता धरातलम् ।
 राज्ञो भगीरथस्येष्टं संपूरयितुमिच्छती ॥११०॥
 ततो भूमेरधो गत्वाऽपावयत् सगरात्मजान् ।
 ततोऽनन्तं समासाद्य विरराम जलावधि ॥१११॥
 इत्येतत् कथितं विप्र संक्षेपात् सकलं वचः ।
 श्रोतुमिच्छसि किं भूयः शृण्व तस्मां वदामि तत्^२ ॥११२॥

इति श्रीबृहद्भूमिपुराणे मध्यखण्डे शिवगानं नाम
 चतुस्रत्वारिंशोऽध्यायः ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

कथं विष्णुपदं प्राप्ता गङ्गा ब्रह्मकमण्डलोः ।
 कथं वा वैष्णवात् पादाङ्गजायाता धरातलम् ॥१॥
 कथं वाऽराधयद्गङ्गां देवीं राजा भगीरथः ।
 कथं सगरपुत्रान् वाऽपावधत् परमेश्वरी ॥२॥
 विरराम कुतो देवी प्रश्नानेतान् वदस्व मे ।
 संक्षेपात् ये त्वया^१ प्रोक्तास्तेषां पुण्यमुदाहर ॥३॥

शुक उवाच ।

मरीचिर्ब्रह्मणः पुत्रस्तस्माज्जातस्तु कश्यपः ।
 हिरण्यकशिपुर्जातः कश्यपादितिगर्भभृः ॥४॥
 तस्य पुत्राश्च चमारः प्रानुसंपूर्वमेवताः ॥५॥
 द्वादाशेषां तु प्रह्लादो ज्येष्ठो विष्णुपरायणः ।
 विरोचनस्तस्य पुत्रो वसिस्तस्माभवत्पुतः ॥६॥
 स इन्द्रादीन् देवमणानभिभूय महाबलः ।
 भूरादिं बुभुजे लोकं सर्वदैत्यगणेश्वरः ॥७॥
 अदितिर्देवमाता वै पुत्राणां दुःखशान्तये ।
 पत्याज्ञया हरिं देवमाराध्यं समराधयत् ॥८॥

वने सा निर्जने कापि तपः परममास्थिता ।
 आराधयामास हरिं वरदं जगदीश्वरम् ॥८॥
 तां तदा तपसाविष्टां विशोक्य दितिमन्द्रमाः ।
 देवमूर्त्तिधरा भूत्वा घटा अदितिमनुवन् ॥९०॥

दैत्या ऊचुः ।

देवा वयं नमस्सामो भवत्याश्चरणद्वयम् ।
 इदमेव पदद्वयमस्माकं कुग्रसार्थकम् ॥९१॥
 कथं तपस्यसि प्राथो देहकर्षणमुपकम् ॥९२॥
 तस्मैत्तिष्ठसि जीवन्ती तदा नो मङ्गलं महत् ।
 तस्मैदुपेक्षसे देहं कुतो नः कुग्रसं भवेत् ॥९३॥
 यद्य नास्ति गृहे माता भार्या वा प्रियवादिनी^१ ।
 अरक्षन्तेन गन्तव्यं यथारक्षन्तया गृहम् ॥९४॥
 यद्य नास्ति गृहे माता भार्या वाक्यकरः सुतः ।
 विरक्तश्च परिवारो गन्तव्यं तेन वै वनम् ॥९५॥
 किमस्माकन्तु राज्येन किं सुखेनात्मनापि वा ।
 यद्य त्वं महताविष्टा तपसोपेक्षसे तनुम् ॥९६॥
 अप्राप्तदुःखा भवन्ती ह्यसदर्थेऽतिदुःखिनी ।
 तपस्यति यतो मातस्ततो नो धिक् प्रवर्त्तताम् ॥९७॥
 ईश्वरः सुखदुःखानां कर्ता नान्योऽस्ति कुत्रचित् ।
 अनाराधित एवासौ कर्ता स्यात् सुखदुःखयोः ॥९८॥
 अस्माकं सुखदुःखं चदस्ति स्तोपार्जितं पुरा ।

तत् किं त्वं तपसोयेष शक्ता वारयितुं भवेः ॥१८॥

तस्मात्प्रकृता तपस्यैतत् स्मर गेहे हरिं प्रभुम् ।

चिरं वर्त्मन हे मातस्तद्राज्यं नो महत्तरम् ॥१९॥

अस्माकं दुरदृष्टन्तु राज्यनाशाय चास्मितम् ।

त्वं तदात्मविनाशेन न वर्द्धय परेष्टदम् ॥२०॥

अदितिइवाच ।

यूयं सदा मम प्रायः सर्वमङ्गलचिन्तकाः ।

देवा अपि च यूयं वै ध्वंसराज्याः स्त चाचिरात् ॥२१॥

अहं हि वः परीक्षाया परिहासं^१ यथापि च ।

देवा इवापातदुःखा दुःखभावः स्त सर्वदा ॥२२॥

अहमाराधयामीशं विष्णुं प्रभुमनामयम् ।

कर्तारं सुखदुःखार्ता धिगित्येवास्तु वोऽपि च ॥२३॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वासौ दैत्यमका अविद्वार्याः कुभावृत्तिताः ।

दमोर्दन्तान् विनिर्घ्नीय निश्चयतो मुञ्चमुञ्चः ॥२४॥

उद्गीर्ण्य मुञ्चतो वक्तिं निश्चासवायुनेरितम् ।

वर्गं तज्ज्वालयामासुः समन्तान्नाहिधचया ॥२५॥

वनदाहभयाद्दैत्यास्ततो याता^२ वक्तिं ययुः ।

सर्वं निवेदयामासुर्दग्धा चादितिरित्यपि ॥२६॥

इह त्वरणे देवानां मातरं दावमध्यगाम् ।

सुदर्शनेन स्नास्त्रेण ररच हरिरव्ययः ॥२७॥

ततोऽदितिस्तपश्चरे महोद्यं हरिमौचितुम् ।
 वायुमाचाग्रना चोर्द्धं तिष्ठत्यङ्गुष्ठसृष्टभुः ॥ १८ ॥
 एवं वर्षे गते दिव्ये श्रीहरिर्देवमातरम् ।
 दर्शयामास चात्मानं परमाद्भुतविग्रहम् ॥ १० ॥
 देवं मरकतश्यामं पीतवाससमच्युतम् ।
 श्रीमद्दौर्धचतुर्बाहुं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ॥ ११ ॥
 पुण्डरीकाभिरामाक्षं किरीटशोभिमौलिनम् ।
 क्षीरस्फुरदक्षपद्ममाखोलतुलसीस्तजम् ।
 आरूढविनतापुत्रं ददर्शादितिरच्युतम् ॥ १२ ॥
 दर्शनोत्पादितानन्दभारणवेव सा तदा ।
 प्रणतादितिरेषाहं देवमाताऽतिदुःखिनी ॥ १३ ॥
 क्वाहमल्पमतिर्धौवित् क्व त्वं त्रैलोक्यनायकः ।
 अनुग्रहस्वभावात्मा प्राप्तोऽसि मम दर्शनम् ॥ १४ ॥
 तस्मात्त्वां प्रणमामीशं कमलापतिमव्ययम् ।
 अभोष्टपूरकस्वस्तु स्वभावेनैव किं वदे ॥ १५ ॥

प्रसीद लोकेषु [जगन्निवास^१]

स्त्रौल्येन सौधेण च व्यापृतात्मन्^२ ।

गुप्तस्त्रिलोकेषु स्ततः प्रसिद्ध-

स्त्वं कासरूपी जगतां विधाता ॥ १६ ॥

त्वं सत्वरूपी जगदेकबन्धु-

रतर्करूपो भगवाननन्तः ।

कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणो
 महामहात्मा शशिसूर्यरूपः ॥२७॥
 यस्तं हि योगेन बृद्धेन योगिभिः
 प्रसज्यसे विष्णुरनुस्वरूपः ।
 वयुःषु सर्वेषु भवामनेको
 यत्किञ्चिद्वा दास्यते ते नमोऽस्तु ॥२८॥
 'सुभाससे स्नात्मकबोधरूपिणे
 (स्वरूपिणे) सर्वजनेषु यस्तम् ।
 तस्मै नमस्ते गुरवे पराणवे'
 महात्मने वेदमताय विष्णो ॥२९॥

शुक उवाच ।

इत्यादि श्रुत्वा देवमातरं तपसा कृशाम् ।
 ऊचे^१ मधुरया वाचा दैवकीमन्दनोऽदितिम् ॥३०॥

हरिरुवाच ।

वरं ह्येण महाभागे वरदोऽस्मि तवामतः^२ ।
 तपसा परितुष्टोऽस्मि स्तुतेनानेन चानघे ॥३१॥

अदितिरुवाच ।

भारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रमदाधर ।
 अहं वरार्थिनी सत्यं तच्च देवो वरप्रदः ॥३२॥

१ C सुभाससे ।

२ Omitted in B.

३ D पुराणवे । C परात्मने । ४ C उवाच । ५ C तवायतः ।

अन्तर्यामी भवान् कस्मात्त्वां पृच्छति विशेषवित् ।
 स्वयमेवं हृदिस्त्वं मे जानीषे यदुनन्दन ॥४३॥
 स्वयं मे हृदयं ज्ञात्वा वरं देहि यथोचितम् ।
 १[अहन्तु वरदेशानं त्वां मोक्षपरिषेवितम् ॥४४॥
 न वक्ष्यामि वृथावाक्यं राज्यदियाचनार्थकम् ।
 वज्रधा वासना देव शरीरधारणाफलम् ॥४५॥
 त्वमेव साहितं जीवं मैव त्यजति दुस्त्यजम् ।
 तस्मात्त्वमेव विज्ञेन वरोदेयो यथारुचि ।
 ममाभिप्राय एषोऽद्य त्वां प्राप्स्यामि यथोचितम् ॥४६॥]

हरिरुवाच ।

१तथास्तु देवमातसे चत्सया वाञ्छितं हृदा ।
 इन्द्रादयसे पुत्रा वै राज्यं प्राप्स्यन्ति नान्यथा ॥४७॥
 तवगर्भे सन्धजन्मा राज्यं वलिहृतं तव ।
 दास्यामि तव पुत्राय पुनरिन्द्राय सर्वथा ॥४८॥

शुक उवाच ।

एवं श्रुत्वा हरेर्वाक्यं देवमातादितिस्तदा ।
 १कम्पमानहृदा भीता हरिं वचनमब्रवीत् ॥४९॥

अदितिर्वाच ।

प्रभो विश्वेष्ट विश्वात्मन् वरेणासं भूतं मम ।
 कथं त्वां धारयिष्यामि स्वगर्भे जगदौश्वरम् ॥५०॥

१ A omits the portion bracketted. २ A अथास्तु ।

३ कम्पमाना ।

[त्वं विश्वमूर्तिर्भगवान् विश्वव्यापी पुमान् परः ।
 यस्तु ते सोमकूपस्थो ब्रह्माष्टप्रपथः प्रभो ।
 त्वां कथं धारयिष्यामि स्वर्गर्भे जगदीश्वरम् ॥५१॥]^१
 अहन्तु कृपणाद्योषित् तापसी च कृशोदरा ।
 कथं त्वां धारयिष्यामि स्वर्गर्भे जगदीश्वरम् ॥५२॥
 प्रसीद जगतां नाथ गोविन्द पुरुषोत्तम ।
 वरो वरं विरमतां कथं धार्य्या मया भवान्^२ ॥५३॥

भगवानुवाच ।

माभैर्मातर्देवमातः कथं मां न धरिष्यसि^३ ।
 मां ते धर्तुं कथं चित्ते भयं प्राविशदच हि ॥५४॥
 अहञ्चेज्जगदीशानः प्रवेष्ट्याम्यदरे तव ।
 इति त्वमपि शक्तास्त्वा धर्तुं मां जठरे स्तने ॥५५॥
 सर्वतः समचित्तात्मा भदा सर्वोपकारकः ।
 यद्यवादी समाग्रीस्तो मां धारयति वैष्णवः ॥५६॥
 दुःखेभ्यनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
 सर्वत्र समभावो यो^४ मां धारयति नित्यशः ॥५७॥
 पितुर्मातुः प्रीतिकरो मुहुर्भक्तः प्रियम्वदः ।
 शिवपूजारतः साधुर्मां^५ धारयति नित्यशः ॥५८॥
 भोजने शयने याने कथने पुण्यकर्मसु ।

१ B omits the portion bracketted. २ A भवन् ।

३ B मां धारयिष्यसि ।

४ C यः स मां धरति नित्यशः ।

५ C स मां धरति नित्यशः ।

यः सदा मन्त्रियं कर्त्ता स मां धारयति^१ नित्यशः ॥५८॥

[^१यः पुराणार्थशुश्रूषुः साधुसङ्गममौहकः ।

तुलसीधारणपरः स मां धारयति^२ नित्यशः ॥५९॥

यः पुमान् पुत्रवित्तादौ पद्मपत्रजलोपमः ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धारयति^३ नित्यशः ॥६०॥]

गङ्गास्नानरतो यस्तु ब्राह्मणे भक्तिसंयुतः ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स वै धरति नित्यशः ॥६१॥

यस्य रुद्राक्षमालावान् रुद्रविष्णुप्रपूजकः ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः ॥६२॥

यस्य ष्ठीपाठनिरतस्य ष्ठीजपपरायणः ।

स वै महाभागवतो मां धारयति नित्यशः ॥६३॥

[^१यः शास्त्रज्ञः स्वयं धर्मानाचरेन्मत्समाश्रयः ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः ॥६४॥

यो वै मदीय नामानि सदा गायति नित्यदा^२ ।

स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः ॥६५॥

रामनारायणान्त मुकुन्द पुरुषोत्तम ।

इति गायति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥६६॥

पद्मनाभ रूपानाथ गुरो श्रीपुरुषोत्तम ।

इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥६७॥

१ C D धरति । २ B omits the portion bracketted.

३ C धरति । ४ C D धरति । ५ B स वै भागवतो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः । ६ B omits the portion bracketted. ७ C नित्यशः ।

गरुडध्वज गोविन्द मधुसूदन केशव ।
 इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥६८॥
 १ शिव शङ्कर रुद्रेश नीलकण्ठ चिलोत्तम ।
 इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७०॥
 २ वृषकेतो भवेशान श्रीकण्ठ पार्वतीपते ।
 इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७१॥
 ३ [चन्द्रमौले वासुदेव हरे हर हरित्यते] ।
 इतीरयति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७२॥
 महाविपत्तिद्युक्तोऽपि यो न धर्मं जहाति वै ।
 स वै देवप्रियो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७३॥
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य यो मां भजति भक्तिमान् ।
 स वै देवप्रियो ज्ञेयः स मां धरति नित्यशः ॥७४॥
 दुर्गेति भद्रकालीति वैष्णवी चण्डिकेति च ।
 मुदा गायति यो नित्यं स मां धरति नित्यशः ॥७५॥
 पतिपूजापरा या स्त्री* सङ्गता च दयान्विता ।
 सुशीला साधुचित्ता च स मां धरति नित्यशः ॥७६॥
 अहं महानहं दीर्घा वामनोऽहमहं कथः ।
 खलुषाहमनुषाहं सुरूपश्च कुरूपकः ॥७७॥

१ B here reads "वृषकेतो" इत्यादि ।

२ B here—"शिवशङ्कर" इत्यादि ।

३ B omits the portion bracketted.

४ C सरित्यते । ५ D स्त्रीष ।

यावृशं मां धर्तुमीशा भविष्यसि वृणुष्व तत् ।
तेन रूपेण ते साध्वि भविष्यामि सुतोऽदिते ॥७८॥

अदितिर्वाच ।

वरदो यदि मे देव वरार्हा यदि वाण्यहम् ।
तदा मे वामनो भूत्वा पुत्रत्वं चाहि केशव ॥७९॥
नातिक्षुण्णो नातिहृष्टो यथा त्वां धर्तुमुत्सहे ॥८०॥
स्वयं वामनको भूत्वा खण्डयित्वा वसिं हरे ।
इन्द्रस्य राज्यमिन्द्राय दातुमर्हसि केशव ॥८१॥
मद्गर्भे तव जातस्य वसिं खण्डयतस्तथा^१ ।
कीर्त्तिंसे विपुला लोकमलङ्गा आगरिष्यति ॥८२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तो देवमात्रा स हरिर्नारायणः प्रभुः ।
शिवगानाञ्जटदेहो देहार्थी तां तथेति वै ॥८३॥
उक्त्वा चान्तर्दधे सद्यः पश्यन्त्या अदितेः पुरः ।
अदितिश्च यथौ काले सेवितुं कक्ष्यं पतिम् ॥८४॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डेऽदितिवरप्राप्तिर्नाम पञ्च-
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ काले देवमाता देवौ कश्यपभाविनौ ।
कश्यपात् गर्भमाधत्ते^१ प्राची दिगिव भास्करम् ॥१॥
अदितिं गर्भिणीं श्रुत्वा सर्वे प्रकादयः सुराः ।
स्रोतुं प्रचक्रुर्विष्णुमलक्ष्या^२ असुरादिभिः ॥२॥

देवा ऊचुः ।

ॐ नमः कृष्णाय जगदेकनाथाय गोविन्द पुरुषोत्तम वासुदेव
निखिलजगद्वसन्नातघातक विविधपापनिचय^३निधनकरभास्कर दे-
वाधिदेव वैकुण्ठपुरुषोत्तम सकलसुरनरकिन्नरगणशरीरेषु त्वत्पुत्र-
स्रवःश्रवणरसज्ञाभ्राणाधिष्ठात्रे शानरूपाय वाक्पाणिपादपायूपस्थ-
मनोऽधिष्ठात्रे कर्मरूपाय महात्मने श्रीपतये निर्मलाय ते नमः ॥३॥

एवञ्चाहरहर्देवाः स्तवन्ति जगदीश्वरम् ॥४॥

काले प्रादुरभूद्देवः कश्यपश्च गृहे प्रभुः ।

भवाय विप्रदेवानामभवाय बलेरपि ॥५॥

भाद्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां द्विजपुङ्गव^४ ।

श्रवणानक्षत्रयुक्ते शुक्लर्तुऽभिजिति प्रभुः ॥६॥

१ A ०माधत्त ।

२ C ०लक्ष्मसुरा० ।

३ C पापहिमनिचय० ।

४ D ०पुङ्गवः ।

अदितिः कश्यपस्यापि हरिं ददृशत्सुखा^१ ।
 चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मैर्विराजितम् ॥७॥
 मणिना कौस्तुभाख्येन जाज्वल्यमानवचसं ।
 कुण्डलोद्भासिगण्डश्च कृष्णं श्रीवत्सलाङ्गनम् ॥८॥
 पीताम्बरं रक्तवर्णं ब्रह्मेन्द्रादिभिरीडितं ।
 तं दृष्ट्वात्यहुतं देवं प्रणमाम च कश्यपः ॥९॥

कश्यप उवाच ।

ॐ कृष्णाय गोविन्दाय हरये परमात्मने ।
 प्रणतस्तेननाथाय श्रीनाथाय नमोनमः ॥१०॥

अदितिस्त्वाच ।

तस्मै नमस्तो कृष्णाय हरये परमात्मने ।
 अजाय चादितेयाय काश्यपाय नमोऽस्तुते ॥११॥
 नमस्तो हृन्निगर्भाय कैवल्यपतये नमः ।
 [देववन्दितपादाय नमस्तुभ्यं नमोनमः]^२ ॥१२॥
 सप्तार्त्तिनामकानना देव पद्मविलोचन ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१३॥
 इदं ब्रह्माण्डमखिलं क्रीडागेषूकमेव ते ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१४॥
 ५[निचिप्रोत्चिप्रविचिप्रप्रतिचिप्रा वयन्तथा ।

१ D कदा । २ D प्रणमो । ३ C दृष्टिः ।

४ C adds the portion bracketted.

५ B omits the portion bracketted.

१ नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१५॥]

विष्णो तव^१ कृपा यस्य परमानन्दवर्षिणी^२ ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१६॥

तपस्ते यस्य हृदयं भक्तिस्ते यस्य दर्शनं ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१७॥

परमां निष्कलां सुखां प्राप्य यस्यात्मनि स्थितः ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१८॥

३[प्राणाद्यामादिनिर्धूतकल्मषो यं समीक्षते ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥१९॥]

अज्ञादित्यौ दुष्टौ यस्य ब्राह्मणा यस्य वै मुखं ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२०॥

४[निश्चितोत्क्षिप्तविक्षिप्तप्रतिक्षिप्ता वयं पुनः ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२१॥]

अग्निर्यस्य मुखं चास्य कर्णौ यस्य दिशोदग्र ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२२॥

वायुर्यस्य स्तनं श्वासो माया हास्यञ्च यस्य वै ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२३॥

पृथ्वी यस्यासनं सत्यं लोको सुकुटमेव धत् ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२४॥

१ D omits नमस्तुभ्यमित्यादि । २ B विष्णोस्तव० ।

३ II वर्षिणं । ४ C adds the portion bracketted.

५ B adds the portion bracketted. ६ D सत्यलोको ।

दक्षिणा चोत्तरा दिक् च भुजौ यस्य महावक्षौ ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२५॥

नासायं यस्य पूर्वा दिक् पृष्ठं यस्य च पश्चिमा ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२६॥

यस्याश्वाकारिणो वायुसूर्यचन्द्रधराभुदाः ।

• नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२७॥

चैलोक्यं लङ्घितं येन दुर्लङ्घ्यग्रासनेन वै ।

१[नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः] ॥२८॥

यस्योदरस्यं सकलं चैलोक्यं भूर्भुवादिकं ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥२९॥

मुखवाक्त्ररूपादेभ्यो वर्षा यस्य बभूविरे ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३०॥

मनस्यक्षुःश्रुतित्वग्भ्यो यस्याभ्रवंस्तथाश्रमाः ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३१॥

सहस्रशीर्षा^१ यः क्रूटः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३२॥

आदित्यकोटिवर्णी यो योऽनीतो मिखिलन्तमः ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३३॥

एक उर्व्वरितो यस्तु कल्पान्ते महति प्रभुः ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥३४॥

एतावानेव मैव त्वमनन्तगुणशक्तिमान्^१ ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ ३५ ॥
 विगुणानामपार्थक्यात् सृष्ट्यादि कुरुषे च यः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ ३६ ॥
 भक्तोऽहानुगतो यस्तं मम गर्भगतोऽभवः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमोनमः ॥ ३७ ॥
 गर्भे जातोऽसि मे देव गर्भदुःखविवर्जितः^२ ।
 गर्भदुःखविमोक्षी त्वं पुत्रबुद्धिं न तेऽस्तु मे ॥ ३८ ॥
 तन्तु पुत्रः पिता माता गुरुश्च परदेवता^३ ।
 भार्या पतिश्च शिष्यश्च सर्वरूपो भवान् पृथक् ॥ ३९ ॥

शुक उवाच ।

इति सुवन्तीमदितिं भगवान्देवमातरं ।
 मोक्षनः किल दुःखानां जगाद् दिजपुङ्गव ॥ ४० ॥

भगवानुवाच ।

मातरेवं यदेवात्य तत्तदेव मत्तान्यथा ।
 एषोऽहं वामनो भूतस्त्वत्कार्यार्थं समाश्रय ॥ ४१ ॥
 इत्युक्त्वा तत्क्षणादेव दिभुजो वामनोऽभवत् ।
 कश्यपस्तस्य भङ्गस्थं चकार वज्रधा मुने ॥ ४२ ॥
 सर्वमङ्गलपूर्णोऽपि समुद्र इव पर्वणि ।
 ज्वालुसुमसङ्काशः काश्यपेयो महाद्युतिः ॥ ४३ ॥

१ C •मनन्तशक्तिरेव यः ।

२ D •विवर्जितं ।

३ B गुरुदेवता ।

रराज वामनो बालः कश्यपादितिवेशानि ।
 चकार नामकरणं तस्य बालस्य कश्यपः ॥४४॥
 इन्द्रातुजलादुपेन्द्रो वामनत्वाच्च वामनः ।
 काश्यपिषादितेयस्य रक्त इत्यपि^१ नामतः ॥४५॥
 चेतायुगेऽवतीर्णोऽसौ रक्तवर्णश्च वामनः ॥४६॥
 ततः काले गते कापि निश्चित्योपनयार्हतां ।
 ऋषीन्देवांस्तयामग्व्य संस्कर्तुं पुत्रमुद्यतः ॥४७॥
 आहूय वज्रिं संशुद्धं ऊत्ता विधिवदेवच ।
 दृष्ट्यति र्यशसूचं ददौ माताभिलम्बितं^२ ॥४८॥
 सविता स्वयमागत्य गाथर्षीं प्रददौ दिज ॥४९॥
 अथ देवी समागत्य पार्वती त्रिवसुम्धरी ।
 ददौ भिक्षां वामनाय वटुमानवकाय वै ॥५०॥
 विप्र तुभ्यं प्रयच्छामि भिक्षान्ते प्रयमामहं ।
 तच्च प्रतिगृहाणेमां जरामरणहारिणीम् ॥५१॥

१[वामन उवाच ।]

मातर्भगवति प्रेष्टां^३ भिक्षां मे देहि पार्वति ।
 ॐ स्तुतीति सक्तत् प्रोच्य भगवान् वटुवामनः ॥५२॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्^४ गृहीत्वा तस्य वै कियत् ।
 मूर्द्ध्ना ववन्दे चेत्येव प्रतिजयाह जैमिने ॥५३॥

१ B रक्तश्च इति नामतः ।

२ C तस्मै सुलम्बितं ।

३ C adds.

३ B and C श्रेष्ठां ।

४ B omits the 'न्' ।

ततो द्यौः प्रददौ क्वचं पादुके प्रददौ धरा ।
 भिक्षापात्रं ददौ ग्रन्थः कौपीनञ्च लसत्तरम् ॥५४॥
 दण्डञ्च वैष्णवं प्रादात् प्रजासंयमनो यमः ।
 ब्रह्मर्षयो ददुर्दर्भान् ब्रह्मा प्रादात् कमण्डलुं ।
 गिरयस्त्रिलोकं शक्त मूर्द्धपुच्छं विराजितम् ॥५५॥
 एवं परमतेजस्वी भूत्वा वटुकवामनः ।
 रराज राजराजस्य^१ चितौ राजेव चापरः ॥५६॥
 ततः स वामनोविप्रः कृत्वा परिसमूहम् ।
 मातरं पितरश्चोभौ प्रणनाम क्रमाद्गुरु^२ ॥५७॥
 ब्रह्मादिदेवताः सर्वा ऋषीन् सर्वानथैकदा ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमरति प्रणनाम महाप्रभुः^३ ॥५८॥
 प्रणम्य सर्वानित्येवं प्राञ्जलिः प्रजगाद वै ॥५९॥

वामन उवाच ।

अहं ब्रजामि गुरुषु यूयं तत्रागुमोदत ।
 समावृत्य पुनः सर्वान् द्रष्टुम्वहमुपागतः ॥६०॥

शक उवाच ।

इत्युक्त्वा याति तनये चिन्तयामास चादितिः ।
 अन्ये च कश्यपाद्या वै यथायोग्यमचिन्तयन् ॥६१॥
 अयं देवोऽव्यधो विष्णुः कश्यपाद्गर्भजो मम ।
 महाप्रभावो विप्रोऽभूद्द्याति वस्तं गुरावपि ॥६२॥

१ C राजराजास्य ।

२ B and D गुरुः ।

३ D महाप्रभुः ।

कीदृशेन ह्युपायेन बलिञ्च मोक्षयिष्यति^१ ।
 इन्द्राय राख्यं तद्भक्ष्यं कथमेव प्रदास्यति ॥६२॥
 अथन्तु वामनोवाख्यो ब्राह्मणो नूतनोऽपि च ॥६३॥
 कथं दानवदैत्यानां पतिं तं बलिनामकं ।
 खण्डयिष्यति धर्मात्मा देवा उद्देजिता यतः ॥६४॥
 मन्ये ह्यस्य तेजसैव सुग्धो वैरोचनो बलिः ।
 सर्वं राख्यममुमै तु दास्यत्येव न संशयः ॥६५॥
 अथ पुनर्दानसत्त्वं सर्वमिन्द्राय दास्यति ॥६६॥
 बलिस्तु दाता धर्मात्मा दण्डमर्हति नैव हि ॥६७॥
 तेनायं विप्ररूपेण शक्रार्थं भिषयिष्यति ॥६८॥
 एवं चिन्तयतां तेषां वामनो विप्रनन्दनः ।
 कतिचिद्ब्राह्मणैः सार्द्धं ययौ गुरुनिवेशनम् ॥७०॥
 तत्र सर्वाणि ग्रास्ताणि पपाठ वटुवामनः ।
 बृहस्पतिव्याकरणं पाठयामास तं तदा ॥७१॥
 ततो वेदान्तमौमासे न्यायपातञ्जलौ तथा ।
 सांख्यं वैशेषिकञ्चापि पपाठ दर्शनानि षट् ॥७२॥
 ततः पपाठ सर्वानि स्रुतिग्रास्ताणि वाक्पते^२ ।
 आगमाभिगमांस्यैव पुराणानि पपाठ च ॥७३॥
 शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां चितिः ।
 रुन्दसां विचिन्तितैव षडङ्गो वेद इष्यते ॥७४॥

१ D मोक्षयिष्यति, BC मोक्षयिष्यति ।

२ B and D वाक्पतेः C वाक्पतिः ।

सर्वे कश्चपपुत्रोऽसौ पपाठाङ्गिरसाङ्गुरोः ॥३५॥

एवमस्येन कालेन विद्याः सर्वा अधीतवान् ।

गुरुदक्षिणया जीवं कन्दयामास वामनः ॥३६॥

वामन उवाच ।

दृश्यते महाभाग गुरो शास्त्राणि मे भवान् ।

अध्यापयदक्षिणया^१ कया सां निर्घणस्त्वयि ॥३७॥

एकमथचरं यस्तु गुरुः शिष्ये समर्पयेत् ।

चैसोको नास्ति तद्रथं यदन्ता सोऽमृणो भवेत् ॥३८॥

यदि तत्र गुरुर्देवः प्रसीदति किञ्च स्वयम् ।

तदा स्वल्पञ्च वै द्रव्यं दक्षिणया^२ कल्पते ॥३९॥

तन्तु मे सर्वशास्त्राणां ज्ञानदाता प्रसीद मे ।

अहन्तु जाने कियतीं भक्तिमेव दृश्यते ॥४०॥

गुरु उवाच ।

भवान् वामनरूपेण ज्ञवतीर्णोऽखिलेश्वरः ।

लोकयात्रानुकुर्वाणो विद्याः सर्वाः पपाठ वै ॥४१॥

सर्वशास्त्रस्य कर्ता त्वं सर्वलोकपतिर्भवान् ।

ल्लोकातीतो भवानेव प्राप्तोऽसि भगवन्मया^३ ॥४२॥

अतःपरा दक्षिणा का यत्नां प्राप्य परं^४ स्पृहे ।

यदर्यमवतीर्णोऽसि दक्षिणा परमेव^५ सा ॥४३॥

१ B D अध्यापनदक्षिणया ।

२ C दक्षिणार्थाय ।

३ C D भगवान् ।

४ B वरं ।

५ B D परमेव ।

इतराण्यः पुनः शक्रस्त्वत्तो वासं^१ प्रसूयते ।
 प्रसन्नोऽहं गुरुस्ते वै गच्छेद्यच्च प्रयोजनम् ॥८४॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तस्तेन गुरुणा वामनोऽदितिमन्दनः ।
 गुरुं प्रणम्य प्रययौ कतिचिद्वाङ्मणैः सह ॥८५॥
 इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे वामनचरिते
 षट्षत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

पद्मस्य ब्राह्मणान्^१ विप्र वामनोऽदितिमन्त्रनः ।
विद्यातार्थोऽपि भगवान् लोकवाचामनुष्ठितः ॥१॥

वामन उवाच ।

अहन्तु भूमिभिस्तार्थं तपःस्नानाद्य संप्रति ।
को मे दास्यति वै भूमिं यच्च तस्यामि तापसः ॥२॥

ब्राह्मण उवाच ।

अधुना सकला भूमिर्वलेर्वैरोचनस्य हि ।
सोऽधुना यजते तौरे गर्भदाया अयोत्तरे ॥३॥
स तुभ्यं दास्यते भूमिं यज्वा दाता द्विजप्रियः ।
त्वं^२ गत्वा ससु चाचस्य धरां सार्यस्य साधनीम् ॥४॥

शुक उवाच ।

एवमेवेति चोक्त्वाऽसौ^३ बलिं गन्तुं मनो दधे ।
पदे पदे चकन्ते च धरणी तस्य गच्छतः ॥५॥
आगच्छन्तं ततो दूरादामनं तं बलिर्नृपः ।
यज्ञासने^४ स्थितोऽद्राक्षीदृषिमण्डसमन्धगः ॥६॥

१ B ब्राह्मणो । २ D तं । ३ C बालोऽसौ ।

४ C D यज्ञासनस्थितो ।

तर्कयामास वज्रधा कोऽयमित्येव भूपतिः ।
 दृश्यते दिवि सूर्योऽसौ नेदेति दिवसे शशी ॥७॥
 अग्निर्ममात्र सम्पूर्णः कोऽयमन्योऽभिलक्ष्यते ।
 सनत्कुमार एवासौ नैव ह्रस्वत्वलक्षणात् ॥८॥
 इत्येवं वज्रधा तर्कं कुर्वन्तस्तस्य वै बलेः ।
 उपाजगाम सर्वेषां पश्यतां चालयन् धराम् ॥९॥
 बलिस्तु धैर्यमुत्सार्थं तद्भासा चित्रमानसः ।
 दीक्षासनात् समुत्तस्थौ वारितो वामनेन च ॥१०॥
 ततो बलिर्वामनाथ ददावाचनमुत्तमम् ।
 सौवर्णं ज्वलदग्न्याभं स तपोवास वामनः ॥११॥
 तस्य पादद्वयं राजा चालयामास वै स्वयम् ।
 तत्पादचान्नजलं शिरसा च दधार सः ॥१२॥
 यज्ञकर्म्म परित्यज्य तत्पूजायां मनो दधे ॥१३॥
 तं पूजयित्वा विधिवन्निर्मलेनान्तरात्मना ।
 कृताञ्जलिपुटः^१ स्त्रित्वा वामनं बलिरब्रवीत् ॥१४॥

बलिइवाच ।

स्वागतस्ते महाबाहो नमस्तुभ्यं महात्मने ।
 ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षादस्मदङ्गोचरो मतः ॥१५॥
 दातुमिच्छामि ते किञ्चित्तत्त्वमेवात्र याचकम् ।
 त्वादृशं याचकं प्राप्य सार्थकत्वमुपैष्यहम् ॥१६॥

वामन उवाच ।

उचितन्ते वचसैतत् प्रह्लादपौत्र धार्मिक ।
अहं याचक आयातो यजतस्ते मखोत्तमम् ॥१७॥
मद्यं दास्यसि यत्किञ्चिद् याचितस्तत्र मंग्रयः ।
ब्राह्मणा हि वयं स्तुत्यं याचेम बह्वनिःसृष्टाः ॥१८॥

बलिदवाच ।

कथं बह्वतरं त्यक्त्वा स्तुत्यं याचिष्यते भवान् ॥१९॥
अहमाख्यः परो ब्रह्मांस्तस्य तेजीयसां वरः ।
मां प्राप्य प्राप्तसर्वार्थो न भृयोऽर्हति याचितुम् ॥२०॥
भवान् कथं स्तुत्यमर्थं नीत्वान्यं याचयिष्यति ॥२१॥
तस्मान्मां मनु^१ याचस्व द्वीपं गिरिमयापि वा ।
सागरं वा स्थिथो वापि ग्रामान् वा नगराणि वा ॥२२॥
वनानि वाथ हस्त्यश्वरथान् वा कोटिकोटिशः ।
मणिसुक्तास्त्रैरूप्यकोषान् वा लघुकोटिशः ॥२३॥
अपर्याप्तधनः कस्मात् स्तुत्यं दास्ये भवादृशे ॥२४॥
यस्य प्रसादात् सर्वार्थं मे विपुला राख्यसम्पदः ।
तस्यै ते ब्राह्मणश्रेष्ठ दातुं कृपणता न मे ॥२५॥
तस्माद् याचकदाचो मे योग्यं याचस्व वामन ।
गोपहास्यौ यथाहस्य तच्च स्थावः कदाचन ॥२६॥

वामन उवाच ।

यदुक्तं तद्धि सत्यन्ते वदान्यस्य दयावतः ।

किन्तु दाता भवान् यदस्माहमर्थो च तादृशः ॥२७॥

अहं तापसवंशे हि १जातोऽप्यार्थैर्द्व्यको नृप ।

त्वन्तु पर्याप्तमैश्वर्यं प्राप्तोऽस्येव न चान्यथा ॥२८॥

स्वल्पत्वं विस्तारत्वञ्चाप्यपर्याप्तमपेक्षया ।

यत्तु स्वल्पमहं याचे परापेक्षन्तु तद्वज्र ॥२९॥

ब्रह्माण्डराज्यस्यास्य स्याद्ब्रह्माण्डचिन्तया ।

तस्मात् किन्तु तया ज्ञातं ब्रह्मत्वं स्वल्पतापि वा ॥३०॥

अर्थिनो यादृशे द्रष्टे कार्यं भवति भूपते ।

तदेव देयं दाया २ वै नात्र स्वल्पादिभावना ॥३१॥

न देयं स्वल्पमित्येव ३नित्यदात वचस्त्वज ।

स्वल्पं वा विस्तारं वापि दातारो ददते भुवम् ।

अहमे यत्तु याचे वै तद्वत्ते दीयतां मम ॥३२॥

बलिदवाच ।

याचस्व किं तवाभीष्टं तदेव श्रूयते वद ।

४[अज्ञात्वा ते ह्यभिप्रायं कथमेतद्व्या वचः ॥३३॥

वामन उवाच ।

अहं तपस्वरिष्यामि बले ब्राह्मणबालकः ।

तदर्थं ते धरां याचे तुभ्यं त्रिपदसन्निताम् ॥३४॥

एतेनैव कृतार्थोऽसि त्वच्च सर्वप्रदो भवेः ।

निरीहा ब्राह्मणाः सर्वे तच्चाहं याचकस्तव ॥३५॥

१ C जातोऽप्यार्थैर्द्व्यको । २ C तस्मै च । ३ C D •नित्यदातुः ।

४ A omits the portion bracketted.

बलिहवाच ।]

अहो ब्राह्मणदायाह अथोग्यं किं नु भाषसे ।
न सज्जसे वचस्यच त्रिपादचित्तिधाचने ॥३६॥
सभाः शृणुत नो^१ यूथं किमेष भाषते दिज्ञः ।
अहमेकः कथं कुर्यां विवादं परमं जनाः ॥३७॥

वामन उवाच ।

शृणु राजन् वसे धीर वचो मम समार्थकम् ।
यन्मया याच्यते तन्मे दीयतां त्रिपादस्यसम्^२ ॥३८॥
यत्नयोक्तं याचनाथ द्वीपवर्षादिवस्तु वै ।
प्रत्येकं दातुकामेन बलिना कामपूरिषा^३ ।
समुदायफलं ते तत्त्रिपादचित्तितो भवेत् ॥३९॥
मा चिन्तय महाभाग दानयोग्यम् याचितम् ।
मत्पादत्रिकसम्पन्नसन्नितां देहि मे धराम् ॥४०॥

बलिहवाच ।

अहो ते वामन वचः सुदृढं नापरार्थकम् ।
कुतश्चे मतिरुत्पन्ना याचनेऽच दिजर्वभ ॥४१॥
सर्वथा वामनोऽसि त्वं तेजसास्त्रमितो मतः ।
किं ब्रूत सभा एतस्मै वाञ्छितार्थः प्रदीयते ॥४२॥

सभा ऊचुः ।

षट्षे ब्राह्मणसुतो याचते तत् प्रदीयताम् ।
याचमानस्य चान्यं^४ हि दातुर्माकौर्त्तिसूचकम् ॥४३॥

१ B omits नो ।

२ C कामरूपिणा ।

३ C त्रिपादं स्थलम् ।

४ D सत्यं ।

शुक उवाच ।

इत्येवं निश्चितं ज्ञात्वा वामनस्य वचः परम् ।
 दास्यामि स्वर्ग्यं ते इदं गृह्यतामित्युवाच सः ॥४४॥
 इत्युक्त्वा अगृहे राजा तद्वित्सुर्जलभाजनम् ।
 ताम्रपात्रे कुशजलं तिष्ठांश्चादाय वै यदा ।
 ॐ तत्सदित्युदाहार्योत्तदा शुकोऽभ्यभाषत ॥४५॥

शुक उवाच ।

अहो विरम हे^१ राजन् सत्यमेव ददासि हे^२ ।
 त्यज्यतां ताम्रपात्रञ्च यद्ववीमि शृणुष्व तत् ॥४६॥
 दाता दत्ते विचार्यैव दानं पात्रञ्च सत्तम ॥४७॥
 ज्ञातोऽयं ते गृहीता यो दानं किं तच्च ते मतम् ।
 राजासि चाविचार्यैव कथं कर्म करोषि भो ॥४८॥

बलिरुवाच ।

नम आचार्य्य मे तुभ्यं पुरोहित भृगूदह ।
 तेजसा धर्षितोऽस्यथ^३ ब्रह्मरूपेण भार्गव ॥५९॥
 जिज्ञासितं नाम^४ किञ्चिदिदं इत्येव दीयते ॥५०॥
 भवांसु यदि जानीते एमं ब्राह्मणसत्तमम् ।
 तन्मां कथय नामासु गोचं कर्षाण्यभीक्षितम् ॥५१॥

१ C भो ।

२ C ह ।

३ B राज ह्यस्य विचार्यैव । D राजा चासि विचार्यैव ।

४ C ०स्य ।

५ B जिज्ञासितं न मे । C D जिज्ञासितुं न मे ।

शुक उवाच ।

अयं बले महाभागः कश्यपादितिबन्धवः ।
मायया वामनो भूतो^१ विष्णुरेष^२ सनातनः ।
देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमवतीर्णोऽपकृतव ॥ ५२ ॥

वसिष्ठवाच ।

अहो विष्णुरयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ।
देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमवतीर्णोऽन मे कथम् ॥ ५३ ॥

[शुक उवाच ।

इन्द्रस्य राज्यं निखिलं यत्त्वया नृप भुज्यते ।
तदेव त्वां विपादेन च्छलेनैव प्रयाचते ॥ ५४ ॥
धरामेकपदेनैव द्वितीयेन दिवं तथा ।
क्रमिष्यति च कायेन सर्वमेव नभःस्वस्रम् ।
तृतीयपादकार्याय नास्ति यत्त्वं^३ प्रदास्यसि ॥ ५५ ॥

वसिष्ठवाच ।]

हौ पादावस्य दृश्येते तृतीयो नास्य दृश्यते ।
कथमेव त्रिभिः पादैर्घाचते विपदस्वस्रम् ॥ ५६ ॥
पादौ दावेव सर्वेषां वर्तते स्थातमस्य च ।
अनेन वा कुतो सर्वं तृतीयचरणामुजम् ॥ ५७ ॥

शुक उवाच ।

इन्द्रराज्यदृष्टीतुल्ये खण्डनाय पदद्वयम् ।

१ C सुक्राचार्यः ।

२ B भूत्वा ।

३ C ०देव ।

४ B omits the portion bracketted. ५ C यत्त्वं ।

रजसमस्तरूपस्य धराकन्यनक्षत्रम् ।

धृत्वायातस्तवाचेह विष्णुर्वाभनरूपधृक् ॥५८॥

तव वै सात्त्विकादाकाशदपरं सत्त्वरूपकम् ।

जातं पदं इतौयं वै सच्चु चैव प्रकाशकम् ॥५९॥

अतएव पदान्यस्य जीणि जातानि भूपते ।

दत्त्वा त्रिपादसामर्थी^१ तं कुचं ननु स्थास्यसि^२ ॥६०॥

वक्षिस्ववाच ।

एवमस्तु भृगुमेव त्रिपादश्चैवैवमुक्तम् ।

इतौयपाद^३वाचायं स्नानं स्थास्यति सर्व्वया ॥६१॥

नायं देवोऽस्त्रिजात्मा वै मद्भिसं किञ्चु याचते ॥६२॥

किमतः परमस्तीह भाग्यं मम महत्तरम् ।

यदर्थं^४ वामनो विष्णुर्वाचते मां सनातनः ॥६३॥

इदं सर्व्वममुष्यैव तच्च यद्यपि याचते ।

परमोऽनुग्रहो मेऽसौ कृत एतेन नाम्यथा ॥६४॥

दानं ब्राह्मणभक्तियुक् वर्त्तते मम चेत्यथम् ।

ज्ञात्वैव ब्राह्मणो भूत्वा याचते मामतोऽस्ति किम् ॥६५॥

ज्ञातये ब्राह्मणावाप्तौ विष्णवे वक्ष्यरूपिणे ।

वाचकाय सत्यस्यैव ददामीष्टं न संशयः ॥६६॥

ददामीति वचः कस्याग्रम निष्ठा भविष्यति ॥६७॥

शुक उवाच ।

कचिन्निष्ठापि धर्माय सद्यज्ञाधर्मकत् कचित् ।
 यदादिकविना गीतं तच्छृणुष्व महामते ॥६८॥
 स्त्रीषु नर्मेविवाहेषु दृढ्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
 गोत्राच्छपार्थे हिंसायां भानृतं शत्रुगुणितम् ॥६९॥
 तस्मात् सर्वस्यापत्ये निष्ठावाक्यं समाचर ।
 येन सर्वस्वरक्षा स्यात् प्राणरक्षा च ग्राम्यती ॥७०॥

वसिष्ठा उवाच ।

एवं चेन्ननु जानीषे प्रोक्तमेतत् पुरा न किम् ।
 दास्यामीति यदा प्रोक्तं तदैतत् कथितं तथा ॥७१॥
 अहो ते मतिराज्ञाता विष्णुकार्यानुकूलिनी ।
 चरन्ति ब्राह्मणाः केऽपि कूटभावेन भूतले ॥७२॥
 भवितव्यं भवत्येव विष्णवे दीयतेऽस्त्रिसम् ॥७३॥
 ब्राह्मयती सती भार्या मम विन्ध्यावसिः प्रिया ।
 तथा युक्तोऽहमीमानमर्चयामि स्नातनम् ॥७४॥
 न वासुदेवभक्तानामग्र्यं विद्यते कचित् ॥७५॥
 अस्माकं कुलदेवोऽयं विष्णुर्नारायणोऽव्ययः ।
 प्रज्ञादप्राणरक्षार्थं नरसिंहो बभूव ह^१ ॥७६॥
 इत्युक्त्वा स वसिर्भूपो जघाह जलभाजनम् ।
 ताम्रपात्रे कुशजलं तिलांश्चादाय वै तदा^२ ॥७७॥

१ C D यः । २ B and D ताम्रपात्रे कुशतिलांश्चादाय वै नल्लक्ष्महा ।

ॐ तत् सदित्युदाहृत्य मासपचादि चोल्लिखन् ।
 निष्कामस्य सभार्यः सन् ददे एवमुदाहरत् ॥७८॥
 १पदश्रवणमात्रेण वामनोऽभूदवामनः ॥७९॥
 सात्त्विकं यत् पदं विष्णोरुत्पपात दिवं हि तत् ।
 ब्रह्माण्डं स्फोटयामास तत्पदं दिवमुत्पतत् ॥८०॥
 ब्रह्मा कमण्डलुजलं गङ्गेति पूर्वसञ्चितम् ।
 ददौ पदाय^१ तस्यै च विरराम तदा च तत् ॥८१॥
 राजसं तत्पदं तस्य तेन व्याप्तं धरातलम् ।
 कायेन खलु^२ निषितं सप्तमे तामसं पदम् ॥८२॥
 तृतीयपादवाचं मे देहीत्येवं बबन्ध तम् ।
 बद्धं ब्रुवा यमिं क्लिष्टं विन्वावसिद्धवाच च ॥८३॥
 प्रभो देव जनश्राय पुण्यश्रवणकीर्तन ।
 बन्धं कथमसौ प्राप्तः सेवित्वा त्वां विमुक्तिदम् ॥८४॥
 ३[अथ जिष्कपटो राजा बलिर्वैरोचनोऽसुरः ।
 कथमर्हत्यसौ बन्धं सेवित्वा त्वां विमुक्तिदम्] ॥८५॥
 पदद्वयस्य स्थानं ते दत्तमथन्वदक्षि च ।
 शिरो न दत्तं तस्मात् सृष्टातां शरणार्पणात् ॥
 मुक्तोऽयमसुरस्यासु स्थातोऽसु तव सेवकः ॥८६॥

शुक उवाच ।

एवं विन्धावलीवाक्यं गृहीत्वा स जनार्दनः ।

१ B D पाद । २ B पादाय । ३ B C D खख ।

४ B omits the portion bracketted.

तस्य मूर्द्धन्ययामास तृतीयं चरणं हरिः ॥८७॥

तदा जयजयध्वानो बभूव किल सर्वतः ।

भोक्षयित्वा बलिं भूपं जगद् मधुराचरम् ॥८८॥

भगवानुवाच ।

इन्द्राय राज्यं सकलं न्यर्पितं वर्त्ततां नृप ।

त्वद्यापि सुतलं गच्छ पितामहसमन्वितः ॥८९॥

अष्टमेऽन्तर आघाते भवितेन्द्रो भवानिति ॥९०॥

अहं तथा परिक्रीतो हारि तेऽहं गदाधरः ।

तथा धदेक्षितः क्षाता सुतलेऽपि महामते ॥९१॥

क्षिता ते विमला कीर्तिः सर्वस्वदानकारिणः ॥९२॥

तत्पुण्यो मद्भ्रातः सुष्टौ न भव् भावी न भूतवान्^१ ।

यः प्रजवे ब्राह्मणाय ददौ सर्वस्वमात्मना ॥९३॥

तदर्थमवतारोऽयं वामनाख्यकृतो मया ।

प्रज्ञादर्थः^२ पुरा यदन्धारसिंहो महाहुतः ॥९४॥

समाप्य कर्म चारभ्य सुतलं प्रविश भुवम् ॥९५॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तस्तेन कृष्णेन वामनेन महात्मना ।

कर्म्म सन्तानयामास विधिशिष्टश्च^३ यत् क्षितम् ॥९६॥

बलिर्ययौ च सुतलं पितामहसमन्वितः ।

विष्णुस्त्वान्तर्दधेऽग्नेन तले तस्थौ गदाधरः ॥९७॥

१ D न भावी न च भूतवान् । २ B प्रज्ञादर्थः । ३ B °दृष्टश्च ।

इत्येतत् पुण्यमाख्यानं चरितं वामनस्य ते ।
 कथितं जैमिने साधो ययामति तवेष्टया ॥८८॥
 इदं पठेद्वा^१ शृणुयात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 धनार्थी चाप्नुते क्लृप्तं धनं धर्म^२ यशस्कृत् ॥८९॥
 राज्यार्थी लभते राज्यं पुत्रार्थी लभते सुतम् ।
 बन्धा प्रसवयोग्या स्नात् कुरूपस्य सुरूपताम् ॥९०॥
 विद्यां धर्मं तचारोग्यं प्रदत्ते क्लृप्तमव्ययम् ।
 दिनेषु खलु पुण्येषु पठेदेतत् समाहितः^३ ॥९०॥
 आङ्गकाक्षे पठेदेतद्देवताराधनेषु च ।
 आवयेद्वा विष्णुभक्ता स सुक्तिं परमां लभेत् ॥९०॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे मध्यखण्डे वामनचरितं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥०॥

१ B पठित्वा ।

२ B धर्मार्थं ।

३ C धनार्थसाधुते दृष्टो ।

४ D तदेतत् सुसमाहितः ।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

सत्त्वहपो हरेः पादो यदा ब्रह्माष्टमस्तकम् ।
 आस्कोटयत्तदा ब्रह्मा कमण्डलुजलं ददौ ॥१॥
 तदा^१ पर्याप्तवान् पादं हरिः सत्त्वगुणान्वयः ॥२॥
 प्रपुष्पकमलाभः स पादः कृष्णस्य दौर्गतिमान् ।
 तथैव तस्यौ तथैव गङ्गा तत्र यतः स्थिता ॥३॥
 हरिरनर्दधे तस्य पादो गङ्गावयः स्थितः ।
 तस्मादपि समुद्रता गङ्गायाता धरातलम् ।
 तथा ते वर्णयिष्यामि तद्वैकमनाः^२ शृणु ॥४॥
 पद्मनाभनाभिपद्माद्ब्रह्मा जातस्तुमुखाः ।
 ततो मरौचिर्मरौचः कश्यपस्तत्सुतो रविः ॥५॥
 तस्य पुत्रो अनुर्जातः आङ्गदेव इति श्रुतः ।
 तस्य पुत्रः पटुर्जज्ञे इच्छाकुरिति विश्रुतः ॥६॥
 तस्य पुत्रो विकुक्षिस्त विकुक्षेस्त पुरञ्जयः ।
 पुरञ्जयादनेनास्य पृथुसाभूदनेनसः ॥७॥
 पृथोर्जातो विश्वगन्धि चन्द्रस्ततोऽभवत्सुतः^३ ।
 चन्द्राज्जातो युवानाश्वः^४ आवस्तस्तत्सुतोऽभवत् ॥८॥

१ B D यदा ।

२ D तदेवैकमनाः ।

३ B चन्द्रस्तस्याभवत्सुतः ।

४ C D युवमान् ।

आवस्ताद्दृष्टदशोऽभूद्भुमारस्ततः सुतः ।

१[धुम्भुमाराहृदाशोऽभूत् इर्य्यस्तत्सुतोऽभवत् ॥८॥

१[निकुम्भस्तत्सुतो जज्ञे २वर्हिषाशोऽभवत्ततः ।

३कृताश्वस्तत्सुतो जातस्ततः सेनजिदाख्यकः ॥९०॥

युवनाश्वस्ततो जातः मान्धाता तनयस्ततः ।

मान्धातुः पुरुकुत्सश्च वसदश्वस्ततोऽभवत् ॥९१॥

अनरथः सुतस्तस्माद्धर्य्यश्च ततोऽभवत् ।]

४ततस्त्रादण इत्येव ततो जज्ञे विवन्धनः ॥९२॥

विवन्धनात् विश्वकुक्ष हरिश्चन्द्रस्ततः सुतः ।

हरिश्चन्द्रोद्भूतोऽभूद्भूतोद्भूतोऽभवत् ॥९३॥

हरितश्च सुतश्चापः ५ सुदेवस्तश्च चात्माजः ।

विजयस्तत्सुतो जज्ञे विजयाद् भद्रकस्तथा]० ॥९४॥

भद्रकान्तु वृको ६जातस्तत्सुतो बाह्वकोऽभवत् ।

बाह्वकश्च सुतो जज्ञे सगरो नाम वीर्यवान् ॥९५॥

दे भार्य्यं सगरस्यापि सुमतिः केशिनीति च ॥९६॥

सौर्व्यश्च च प्रसादेन सुमतिः सगराक्षृपात् ॥

पुत्रान् षष्टिसहस्राणि केशिनी त्वसमञ्चसम् ।

१ A omits 11 lines from धुम्भुमाराहृदाशोऽभूत् and B omits 5 lines from निकुम्भस्तत् सुतोयज्ञे ।

२ C निकुम्भस्तु ततो यज्ञे । ३ C हरिनाम् । ४ C कृताश्व ।

५ B and C ततस्तद्वत् । ६ B हरितश्च सुतः । C D ०६५५ ।

७ C भद्रकोऽभूस्ततः सुतः । ८ D जज्ञे ।

सुषुवे तैस्तु^१ सगरः शुशुभे राज्यसम्पदि ॥१७॥
 १७ पुत्रान् बलिनो दृष्ट्वा पृथिवीधारणचक्रमाङ् ।
 स्वयं यष्टुं मनश्चक्रे आहूय ऋषिदेवताः ॥१८॥
 तस्य १यज्ञहयं विप्रः कहुर्नागा असूयया ॥१९॥
 हन्ता तं यज्ञियं सन्निं महातल्लनिवासिनः ।
 कपिलस्थानिकेऽरचत् समाधिस्त्रस्य सर्वदा ॥२०॥
 अप्राप्तघोटको राजा षष्ठिसाहस्रमात्मजान् ।
 न्ययुक्ताम्बेधणेऽस्य ते तथा चक्रुरेव हि ॥२१॥
 अन्विष्य नववर्षेषु सप्तद्वीपेषु चैव हि ।
 सप्तसर्गेषु चान्विष्य न प्रापुर्यज्ञियं हयम् ॥२२॥
 १ततः १कुशामनामाय ग्रस्तं दृष्ट्वा धरातलम् ।
 निष्पुर्वङ्गभिस्तैस्तु प्राविशन् विवरानपि ॥२३॥
 अतलं वितलञ्चैव^२ सुतलं तलमेव च ।
 रसातलं बभ्रमुत्ते नापश्यन् यज्ञियं हयम् ॥२४॥
 महातले बभ्रमुत्ते नागा अन्तर्हितास्तदा ।
 ददृशुस्ते मल्लहयं मुनेरेकस्य मन्त्रिधौ ॥२५॥
 तं ते पितुर्हयं ज्ञात्वा तं मुनिं हयचोरकम् ।
 पलायितजने देशे तं दृष्ट्वा ते क्षताङ्गयन्^३ ॥२६॥
 आदौ चक्रुर्महाशब्दान् ढक्काद्यानप्यनादयन्^४ ।

१ B तैस्तु । २ C सुपुत्रान् । ३ B यज्ञे । ४ B तथा । D तदा ।
 ५ D कुशलम् । ६ D ०द्यापि । ७ B नाप्यताङ्गयन् ।
 ८ D ढक्कावाद्यानप्यनादयन् । B कराद्यानप्यनादयन् ।

तदा पादैरप्रहार्यं ताडयामासुरोजसा ॥ २७ ॥
 ततो भग्नसमाधिस्र कपिलो नाम वै मुनिः ।
 उच्चिद्रयित्वा नयने तान्ददर्श स तामसान् ॥ २८ ॥
 ऊङ्कारशब्दसंयुक्तचक्षुर्दर्शनतो मुनिः ।
 तत्क्षणादेव वै भस्म चकार^१ तान् कृतागसः ॥ २९ ॥
 ततश्चिरायितान् दृष्ट्वा सगरः स्नान् सुतान् बद्धन् ।
 चिन्तयन्वारदान्देवान्मृतान्^२ शुश्राव तांस्तथा ॥ ३० ॥
 ततः स पौत्रं^३ सगर आसमञ्जसमुत्तमम् ।
 अंशुमन्तं न्ययुक्त्वेव दर्शयन् ब्राह्मणाद्वयम् ॥ ३१ ॥
 पितामहेन आश्रितः सोऽंशुमानासमञ्जसः ।
 तेषां गत्यनुसारेण यथौ साधुर्महातमम् ॥ ३२ ॥
 ददर्श कपिलं तत्र महापुरुषमीश्वरम् ।
 प्रणम्य दण्डवद्देवं प्राञ्जलिः पुनरब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 प्रभो विश्वेय विश्वात्मन् भगवन् विश्वसम्भव ।
 नारायण सुरैरौद्य सांख्ययोगप्रवर्त्तक ॥ ३४ ॥
 पितामहो मे सगरश्चक्रवर्त्ती महायशः ।
 धरण्यां यजते देव हयमेधेन देवताः ॥ ३५ ॥
 हयं तस्य मखस्त्रेमं^४ हत्वा नागा महाबलाः ।
 बन्धयित्वा समीपे ते नागा^५ अन्तर्हिताः क्वचित् ॥ ३६ ॥

१ D भस्मीचकार । २ B and D नारदादेवा० ।

३ C and D स्वपौत्रं । ४ C ०स्त्रेन । B D ०स्त्रैव । ५ C स्थिता ।

एतदर्थः पितृणा मे आगता इह ते प्रभो^१ ।
 तमोभावेन पूर्णास्ते मष्टास्त्वयि कृतागमः ॥३७॥
 ब्रह्मदण्डहता एते दुर्गतिं परमां गताः ।
 अनुग्रहस्वभावात्मा मोक्षयामून् कृतागमः ॥३८॥
 पितामहपशुञ्चासुं दातुमर्हसि मे प्रभो ॥३९॥
 कपिल उवाच ।

आसमञ्जस ते भद्रं नीयतां यज्ञियो हयः ।
 त्वयि तन्मुखं पिण्डस्य सगरस्य महात्मनः ॥४०॥
 नष्टा एते पुराण्येव सुमतिस्तु वृथात्मजा ॥४१॥
 एषां^२ तत्तत्प्रभावानां न किञ्चित् माधु विद्यते ।
 विना महर्षेण तात नाफलं दर्शनं मम ॥४२॥
 एतेषां खलु सर्वेषामुद्धारयासमञ्जस ।
 गङ्गा यदि समायाति भित्वा ब्रह्माण्डमस्तकम् ।
 विष्णोः पदात् पुण्यजला तदैतेषां गतिर्भवेत् ॥४३॥
 सा दुराराधिता देवी पार्वती शिववक्त्रभा ।
 आराधिता चेत् सायाति तदा तेषां गतिर्भवेत् ॥४४॥
 तस्या आगमनं तात कुरु यत्नेन भूयसा ।
 सा ह्यनन्या गतिर्देवी गङ्गा पापवतां किल ॥४५॥
 पितामहस्ते सगरस्तदर्थं यत्नवान् भवेत् ।
 ततश्चेत् कार्यमिद्धिर्न तदा त्वं यत्नवान् भवेः ॥४६॥

१ B आगतास्ते हताः प्रभो ।

२ B C एषां तमःप्रभावानां । D तेषां तमःप्रभावानां ।

तत्तोऽपि चेन्न तत्कार्यं तदा पुत्रादयस्तव ।
 आराधयेयुर्गङ्गां वै तत्र कोऽयानधिष्यति ॥४७॥
 गच्छ नीत्वा कतुहयं सगरस्य समाज्ञया ॥४८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तः कपिलेनैव नम्रा सगरभूपतेः ।
 अश्वं नीत्वा ययौ घन^१ याज्ञिकः सगरो नृपः ॥४९॥
 मरणञ्च पितृव्याणां दुर्गतिञ्चापि जैमिने ।
 उद्धारहेतुं देवोक्तं भूपतौ संन्यवेदयत् ॥५०॥
 सगरो ज्ञातसर्व्वार्थः कतुं प्रारब्धमार्पयत् ।
 गङ्गामाराधयामास पुत्राणां कुशलाय सः ॥५१॥
 नाशक्रोतां दुराराधां गङ्गां विष्णुपदस्थिताम्^२ ।
 [न्यस्य चांशुमते राज्यं कालस्य वशमीचिवान् ॥५२॥
 ततश्चैवांशुमान्नाम गङ्गामयनकाम्यया ।
 तपस्येरे वङ्गन् कालांस्तामानेतुं न चाशकत् ॥५३॥
 तस्य पुत्रो दिलीपोऽभूत्सहाराजोऽतिधार्मिकः ।]
 न्यस्य पुत्रे दिलीपे स राज्यं सर्व्वमकण्टकम् ।
 गङ्गाकथां सुते दत्त्वा कालस्य वशमीचिवान् ॥५४॥
 स दिलीपो महाराजो वङ्गकालांस्तपोऽचरत् ।
 नाशक्रोद् वैष्णवात् पादाङ्गङ्गामानयितुं द्विज ॥५५॥

१ B D तत्र । २ B C स न्यवेदयत् । ३ B D उपदे स्थिता० ।

४ B omits the portion bracketted.

पुत्रे भगीरथे न्यस्य सप्तदीपेभ्यतां नृपः ।
 कालधर्मं गतो ध्यात्वा देवीं गङ्गां परं ययौ ॥५६॥
 राजा भगीरथश्चासौ सप्तदीपेश्वरः कृती ।
 श्रुतवान् पूर्ववंशानां दुर्भतिं ब्रह्मदण्डतः ॥५७॥
 चिन्तयामास चोद्धारं तेषां परमचिन्तया ।
 अथमेव^१ समाराध्य गङ्गां देवीं ददर्श वै ॥५८॥
 इति श्रीवृहद्ब्रह्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाराधने
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥०॥

ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—६५३—

जैमिनिरुवाच ।

पूर्वैरपारितं कर्म कथं राजा भगीरथः ।
अशक्नोत् येन सा गङ्गा धरण्यामवतारिता ॥१॥
तददस्व महाभाग श्रोतुं कौतुहलं मम ।
कौदुशं वा तपस्वरे तदा राजा भगीरथः ॥२॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्तो जैमिनिना शुकदेवः प्रहर्षितः ।
जगाद् ननु जाबाले गङ्गावतरणं परम् ॥३॥

शुक उवाच ।

राजा भगीरथो नाम दिलीपतनयः पुरा ।
वशिष्ठं परिप्रच्छ ससन्देहेन चेतसा ॥४॥

राजोवाच ।

कथं वशिष्ठ ब्रह्मर्षे मम पूर्वपितामहाः ।
गङ्गामागयितुं शक्ता नाभवन् कृतपुण्याः ॥५॥
अहं वा तेन शक्तं घत् तत् करिष्यामि वा कथम् ।
तददस्व महाभाग कथं तेषां गतिर्भवेत् ॥६॥

वशिष्ठ उवाच^१ ।

गङ्गादेवी दुराराध्या कथमल्पतपस्यया ।
मनुष्यलोकं धरणीमायास्यति नृपोत्तम ॥७॥

तव पूर्वैस्तु पुरुषैर्यत्तपः सञ्चितं परम् ।
 तैस्तपोभिः ^१कृतैर्यैस्तपसा च तव प्रभो ।
 चतुर्भिः पुरुषैर्गङ्गाराधिता सागमिष्यति ॥८॥
 तव जन्म तु तेषां वै तपसां सार्यकार्थकम् ।
 त्वमाराधय तां गङ्गां सर्वथैवानयिष्यसि ^२ ॥९॥

राजोवाच ।

गङ्गा कीदृक् कुत्र चास्ते तदर्थं वा कथन्त्वहम् ।
 करिष्यामि तपो ब्रह्मांस्तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥१०॥

वशिष्ठ उवाच ।

धेया गङ्गा स्येतरूपा त्रिनेत्रा वरदा शुभा ^३ ।
 श्रमया पद्महस्ता च पौष्पघटपाणिका ॥११॥
 चतुर्भुजा दिव्यरूपा वसन्ती भकरे शृङ्गौ ।
 नानासङ्कारभूषाद्या स्फुरत्क्षीरमुखाम्बुजा ॥१२॥
 भाजमाना दशदिशो दीपयन्ती महाप्रभा ।
 ज्वलत्कनकहेमाभा वासोयुगपिधायिनी ॥१३॥
 कलिकल्पावसंहन्तौ पातु पर्वतकन्यका ।
 एवं धेया त्वया गङ्गा स्मरणीया सुखप्रदा ॥१४॥
 तद्विष्णोः परमं पदं ब्रह्माण्डोपरि राजते ।
 तस्मिन् वसति सा गङ्गा त्यक्त्वा ब्रह्माकमण्डलम् ।
 पतितस्तथा महादेवो मूर्त्ता तत्रापि तिष्ठति ॥१५॥

१ B omits कृतैः । २ D सर्वार्थैरानयिष्यति । ३ B C D शिवा ।

हिमालयस्य निकटे त्वं तु तावत्तपः कुरु ।
 यावन्न लप्स्यसे^१ गङ्गां ^१[देवदेवीभिरर्चिताम् ॥१६॥
 कुलप्रदोषो हि भवान् गङ्गां परमपावनौम् ।
 दुरबोधां^२ महापुण्यां लोकेऽवतारयिष्यति ॥१७॥
 तत्तुल्यो वाऽधिको वापि न भूतो न भविष्यति ।
 त्रैलोक्यपावनो^३ गङ्गां] तच्चावतारयिष्यसि ॥१८॥
 यत्तपो विहितं पूर्वैस्तत्तु पिण्डीकृतं हि सत् ॥१९॥
 भवानेव बभूवेह यदपूर्वावतारकृत् ।
 कीर्त्तिस्ते विपुला पुण्या लोके स्थास्यति निरुला ॥२०॥
 यद्ब्रह्मा परमं सूक्ष्मं नरदुग्गोचरो भवेत् ।
 स्त्रेषां पूर्वभूवां पुंसामुद्गारायावतारिता ।
 अनायासेन त्रैलोक्ये भवेद्ब्रह्मलदायिनौ ॥२१॥
 भागीरथीति ते नात्मा सा गङ्गा स्थातिमेष्यति ।
 वत्स साधो चिरं जीव किमपूर्वं करिष्यसि^४ ॥२२॥
 नरेभ्यो दुर्लभां गङ्गां सुलभाञ्च करिष्यसि ।
 गङ्गापूजानुगा राजंस्तव पूजा भविष्यति ॥२३॥

शुक उवाच ।

एवं तेन वशिष्ठेन प्रोक्तो राजा भगीरथः ।
 जगाम तपसे धौमान् गङ्गानयनकारिणै^५ ॥२४॥

१ C लप्स्यते । २ B omits the portion bracketted.

३ C and D दुराबोधां । ४ D तत्तपो ।

५ C करिष्यति । ६ D °कारणे ।

एकपादस्थितस्रोद्धं नभोदृष्टिर्निराग्रयः ।
 तपस्तेपेऽग्रनं त्यक्त्वा दिव्यान् द्वादशवत्सरान् ॥२५॥
 एवं तपस्यति ह्युगे महाराजे भगीरथे ।
 देवाः सर्वे निरुच्छासाः शिवं गत्वा न्यवेदयन् ॥२६॥
 देवदेव महादेव चन्द्रमौले महेश्वर ।
 त्रिलोचन नमस्तेऽस्तु पञ्चवक्त्र नमोऽस्तु ते ॥२७॥
 नमस्ते नीलकण्ठाय श्रितिकण्ठाय ते नमः ।
 नमो वृषाकपे तुभ्यं भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥२८॥
 सर्वाय चित्तिमूर्त्ते ते सर्वाधाराय शाश्वत ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥२९॥
 भवाय जलमूर्त्ते ते जीवनामृतरूपिणे ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३०॥
 रुद्राय चाग्निमूर्त्ते ते सर्वदेवमुखाय च ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३१॥
 १[उग्राय वायुमूर्त्ते ते प्राणपानादिरूपिणे ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३२॥
 भीमायाकाशमूर्त्ते ते भूताय विष्णुरूपिणे ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥३३॥
 पशुपतये यजमानमूर्त्ते २ साध्याय साधकात्मने ।

१ D प्राणपानादिरूपिणे ।

२ B omits the portion bracketted.

३ C ०मूर्त्तेते ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥२४॥

महादेवाय ते सोममूर्त्ते च सुखरूपिणे ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥२५॥

ईशानाय सूर्य्यमूर्त्ते तेजोरूपाय भास्वते^१ ।

^१[नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः] ॥२६॥

अष्टमूर्त्ते^२ नमस्तुभ्यं नमस्ते काशमूर्त्तये ।

नमो भगवते तुभ्यं प्रपन्नान् पाहि नः प्रभो ॥२७॥

भगीरथस्तपस्वन् वै न मन्ये किं करिष्यति ।

भगीरथस्तपसो महोपात् सभया वधम् ।

भवन्तं प्ररणापन्ना यथोचितमथो ह्रुद ॥२८॥

भगवानुवाच ।

मा चिन्तयत वै देवा नाथं राजा भगीरथः ।

युष्माकमपकाराय^३ तपस्वति महामनाः^४ ॥२९॥

चिकीर्षुर्यदथं राजा तन्मथा पूरयिष्यते^५ ।

यूयं गच्छत निर्भौताः स्तस्त्रस्तानानि हर्षिताः ॥३०॥

शुक उवाच ।

इत्याकर्ण्य तदा देवाः प्रणम्य चन्द्रशेखरम् ।

ययुः प्रहर्षिताः स्वर्गं गङ्गां सस्वार शङ्करः ॥३१॥

१ ॥ ईशानसूर्य्यमूर्त्ते तेजोरूपाय भास्वते ।

२ ॥ omits the portion bracketted.

३ B नमस्तुभ्यमष्टमूर्त्ते ।

४ B •मुपकाराय ।

५ D महात्मना ।

६ B C •ध्यति ।

स्रुता गङ्गा समागत्य देवदेवं तिलोचनम् ।
 प्रणिपत्य स्विता तत्र शिवो गङ्गामवाप्सवीत् ॥४९॥
 स्वागतन्ते वरारोहे गङ्गे पार्ष्वति सुन्दरि ।
 यदर्थं त्वं स्रुता देवि कथयामि शृणुष्व तत् ॥४९॥
 सूर्यवंशोद्भवो राजा धर्मचारी भगीरथः ।
 स तपस्यति यत्नेन त्वं कथं दयसे म तम् ॥४९॥
 दया हि परमो धर्मस्तेन शून्यासि मन्यते ॥४९॥
 त्वां समाराधयामासुः सगरांशुमदादयः ।
 न तेषु दृष्टिपातश्च कृतवत्यसि पार्ष्वति ॥४९॥
 ते सर्वे परमार्थज्ञा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
 शुचयः पुण्यकर्माणो यज्मानो दानशीलिनः ॥४९॥
 तेषां चतुर्णां भूषणामेक एव तपस्यया ।
 ब्रह्मं त्वां शक्यते किमन्यथा सर्वं कृतश्रमाः ॥४९॥
 यद्गतं तद्गतं देवि दर्शय स्वं भगीरथम् ।
 स तपस्यति धर्मात्मा त्वदर्शे^१ त्यक्तजीवितः ।
 चिराधःपतितांस्तस्य चोद्धर प्रणितामहान् ॥४९॥

शुक उवाच ।

एवमुक्ता तदा गङ्गा विषण्वदना शिवम् ।
 अभ्यभाषत वै किञ्चिन्मानमन्दाचदर्शिनी ॥५०॥

गङ्गोवाच ।

प्रभो शङ्कर देवेश किं मां त्यक्ष्यसि मन्यते ।

अहं तया परित्यक्ता कुत्र स्थास्यामि ते प्रियार^१ ॥५१॥
 यत्नेन महता देव त्वां लब्धास्मि पतिं प्रभो ।
 तां मां त्यजसि^२ कस्मान्न सापराधास्मि मन्यते ॥५२॥
 मामाराध्यति राजासौ पातालगमनायहि ।
 कथं त्वमौदृशे कार्यं करोष्यनुमतिं प्रभो ॥५३॥
 अन्योपायेन तत्पूर्व्वान् समुद्धर महेश्वर ।
 न मे पातालगमने उपरोधं समाचर ॥५४॥
 कसौ धरातले मर्त्या अवमंस्त्रन्ति मामिमाम् ।
 कथं पापस्य पीडां तां सहिष्यामि महेश्वर ॥५५॥
 नराणां पशुधर्माणामवमानभयादहम् ।
 सगरादिकभूषाणां नैव दर्शनमाययौ ॥५६॥
 अतः क्षमस्व मे देव नोचितं पतनं मम ।
 परामृश^३ त्वमेवेदं कथमेवं भवेन्नम ॥५७॥
 भार्याहन्ते शिरः प्राप्ता दत्ते तस्य फलं मतम् ।
 भार्या पतिमतिक्रान्ता चावसीदत्यसंशयम् ॥५८॥
 याहं गता शिरः पत्युर्लोकनाथस्य शङ्कर ।
 साहं कथं भविष्यामि पातालतल्लगामिनी ॥५९॥
 यस्या मे वसतिर्देव चतुर्वक्त्रकमण्डलौ ।
 साहं कथं भविष्यामि पातालतल्लगामिनी ॥६०॥
 याहं हिमालयसुता पार्व्वतीति मता शुभा^४ ।

१ B प्रिय ।

२ D त्यज्यसि ।

३ B C D परामृश ।

४ C शुभा तथा ।

- साहं कथं भविष्यामि पातासतसगामिनी ॥६१॥
 याहं ग्रैससुता त्यक्त्वा धरां स्वर्गं^१ गता सुरैः ।
 साहं कथं भविष्यामि पातासतसगामिनी ॥६२॥
 याहं देवैश्च दुर्लभा^२ पूजिता मेरुमूर्द्धनि ।
 साहं कथं गमिष्यामि^३ पातासतसगामिनी ॥६३॥
 याहं त्यक्त्वा वपुर्दिशं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।
 साहं कथं गमिष्यामि^४ पातासतसगामिनी ॥६४॥
 याहं गता ब्रह्मलोकं ब्रह्मभाण्डकृतानया ।
 साहं कथं गमिष्यामि^५ पातासतसगामिनी ॥६५॥
 'याहं वैकुण्ठभवनं गता च भवता सह ।
 साहं कथं भविष्यामि पातासतसगामिनी ॥६६॥
 लघैर्लघैर्गतिर्यस्या ममाभूदुत्तरोत्तरा ।
 'साहं कथं गमिष्यामि^६ पातासतसगामिनी ॥६७॥
 निराकारापि याकारं प्राप्ता हरितनुद्रवम् ।
 'साहं कथं गमिष्यामि^७ पातासतसगामिनी ॥६८॥

-
- १ B दुर्गा । २ B C D दुर्लभा । ३ B C भविष्यामि ।
 ४ B and C भवि० । ५ B and C भवि० ।
 ६ C adds the sloka याहमित्यादि ।
 ७ D याहं त्यक्त्वा वपुर्दिशं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।
 ८ B and C भवि० ।
 ९ D साहं त्यक्त्वा वपुर्दिशं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।
 १० B and C भवि० ।

याहं सुमेरु^१दौहित्री कन्या हिमगिरेः शिव ।
^२याहं कथं गमिष्यामि^३ पातालतल्लगामिनी ॥३८॥
 त्यक्त्वा याहं ब्रह्मभाण्डं^४ प्राप्ता सत्त्वं हरेः पदम् ।
^५याहं कथं भविष्यामि पातालतल्लगामिनी ॥३९॥
 साकारापि निराकारा जलाकारं मता धतः ।
 अतएव नदी भूत्वा पतिष्याम्यहमप्युत ॥४०॥
 अत्युच्चैःशिरसो देव निपात एव गान्धया ।
 अघोदाहरणेनाहं मियुज्ये^६ भवतैव हि ॥४१॥
 सद्यं मे पृथिवीयानं सद्योऽधःपात एव च^७ ।
 सद्यस्योच्चैःपरित्यागो न तत्त्यागो हि सद्यते ॥४२॥
 भवतो यदि मूर्खानं लक्ष्ये^८ चाता धरातलम् ।
 तदा मे हर्षितत्वं स्याद्भक्तुं विवरमप्युत ॥४३॥
 न मद्यं रोचतेऽपि वैकुण्ठश्च पुरोत्तमः^९ ।
 त्वामेव सन्धा सर्वत्र तुल्यभावा स्थिता प्रभो ॥४४॥

शुक उवाच ।

एवं करुणवाक्येन क्लिञ्चतेता महेश्वरः ।
 मधुरस्निग्धगम्भीरं गङ्गां वचनमब्रवीत् ॥४५॥

- १ D समुद्र० । २ D साहं त्वक्त्वा वपुर्दिव्यं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।
 ३ B and C भवि० । ४ D सत्रह्मभाण्डं ।
 ५ D साहं त्वक्त्वा वपुर्दिव्यं त्वां प्राप्तुं तनुमाश्रिता ।
 ६ B नियोज्ये । ७ C हि । ८ B C D कक्षे ।
 ९ C वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।

शङ्कर उवाच ।

देवि मङ्गे महाभागे खाने त्वां मत्परायणाम् ।
 अहं त्वां शिरसा धास्ये नदीभूताञ्च तच्च हि ॥३३॥
 यदा भगीरथो राजा पातासं कथयिष्यति ॥३४॥
 तदा त्वं वक्ष्यसि नृपं शिवसेनां धरिष्यति ।
 तदाहं पृथिवीवर्त्मं धास्यामि विवरं भुवम् ॥३५॥
 अनाधारां पतिष्यन्तीं धरा धर्तुं न शक्नोति ।
 मम पीडा धरायाश्च तदा पीडा भविष्यति ॥३६॥
 एवमुक्तो नृपः शैवो मामप्याराधयिष्यति ।
 अहञ्च त्वां निजे मौलौ धरिष्यामि न चान्यथा ॥३७॥
 कलौ पापवन्मेषौदावभूता भविष्यति^१ ।
 न पापेभ्यो भयं ते स्थात् पापानां भयदा भवेः^२ ॥३८॥
 कलौ पापान्ये काले कौर्त्तिस्ते पापनाशिका ।
 भविष्यति निस्तोकेषु त्वञ्च व्याप्ता स्मिता भव ॥३९॥
 अभिशपोऽपि तेऽस्त्रेव मेनकादेः सुदुर्वरः ।
 अस्मांश्चक्रा गता यस्मात्तस्मात्त्वं तदधःपतेः ॥४०॥
 अतस्ते भवितव्यं हि नदीत्वं ननु वर्त्तते ।
 तस्मादपरिहार्यैर्धै न त्वं प्रोचितुमर्हसि ॥४१॥
 तत्रवाहस्यसं सर्वं शिरो मम भविष्यति ।
 सर्वत्र सकलान्देवान् सदा चास्त्रोकविष्यसि ॥४२॥

१ D शिवः ।

२ D भविष्यति ।

३ D भवेत् ।

प्राणत्यागं करिष्यन्ति त्वयि ये कृतसक्तियाः ।

ते मय्येव^१ विलीनाः स्युः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥८७॥

त्वया चाधिष्ठितं सर्वमूर्द्धञ्चाधः चितिस्तथा ।

तुल्यप्रभावं विज्ञेयं मा चिन्तय शिवे कश्चित् ॥८८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सा समाश्रुता^२ शम्भुना गिरिजा यती ।

तथेति हर्षिता भूता राजानं द्रष्टुमैच्छत ॥८९॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्वखण्डे गङ्गाराधनं

नामोत्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ देवी तदा गङ्गा तपस्समं भगीरथम् ।
 आत्मानं दर्शयामास श्वेतं चारुचतुर्भुजम्^१ ॥१॥
 तां दृष्ट्वा ध्यानमाचैकलब्ध्वा दृग्भ्याश्च भूपतिः ।
 असंभ्रमाभवोद्धेन वज्रमेने नृपोत्तमः ॥२॥
 हर्षाकुलितसर्वाङ्गो^२ रोमाञ्चितसुविग्रहः ।
 गङ्गादाक्षरथा वाचा गङ्गां तुष्ट्वाव भूपतिः ।
 सहस्रनामभिर्दिशैः शक्तिं परमदेवताम् ॥३॥

भगीरथ उवाच ।

अहं भगीरथो राजा दिलीपतमयः शिवे ।
 प्रणमामि पदद्वन्द्वं भवत्या अतिदुर्लभम् ॥४॥
 पूर्वजानां हि पुच्छेन तपसा परमेण च ।
 मच्चक्षुर्गोचरीभूता त्वं गङ्गा करुणामयी ॥५॥
 सार्धकं सूर्यवंशे^३ मे जन्म प्राप्तं महेश्वरि ।
 कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि [कृतार्थोऽस्मि]^४ न संशयः ॥६॥

१ B श्वेतरूपां चतुर्भुजाम् । २ B C D हर्षाद्भक्तिः ।

३ B and D •वंशे ।

४ B omits the portion bracketted.

नमो नमो नमस्तेऽस्तु गङ्गे राजीवलोचने ।

देहोऽयं सार्धको मेऽस्तु सर्वज्ञैः प्रणमान्यहम् ॥७॥

सहस्रनामभिः स्तुता वाचं सार्धकयाम्यहम् ॥८॥

शुक उवाच ।

गङ्गा सहस्रनाम्नोऽस्य सवस्त्र पुण्यतेजसः ।

अपिर्व्यासस्तथानुष्टुप्कन्दो विप्र प्रकीर्तितम् ।

सामूहप्रकृतिर्देवी गङ्गा वै देवतेरिता ॥९॥

अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।

वाजपेयशतस्यापि तथाग्राह्यशतस्य च ॥१०॥

ब्रह्महत्यादिपापानां क्षये च परदुष्करे ।

निर्व्याणमोक्षसाधे च विनियोगः प्रकीर्तितः ॥११॥

कङ्कारूपिणी देवी श्वेता सत्यस्वरूपिणी ।

शान्तिः शान्ता चमा शक्तिः परा परमदेवता ॥१२॥

विष्णुर्नारायणी काम्पा कमनीया^१ महाकक्षा ।

दुर्गा दुर्गतिमहन्त्री गङ्गा गणवासिनी ॥१३॥

शैलेन्द्रवासिनी दुर्गवासिनी दुर्गमप्रिया ।

निरञ्जना च निर्लेशा^२ निष्कक्षा निरहङ्गिन्या ॥१४॥

प्रसन्ना शुक्लदशना परमार्था पुरातनी ।

निराकारा च शुद्धा च ब्राह्मणी^३ ब्रह्मरूपिणी ॥१५॥

१ C omits the line सहस्रनामभिरित्यादि ।

२ A B D omit शुक उवाच ।

३ C कामनीया ।

४ C D निर्लेपा ।

५ B ब्रह्मणी । D ब्रह्मणी ।

दद्या दद्यावती दीर्घा दीर्घवक्त्रा दुरोदरा^१ ।
 ग्रेलकन्या ग्रेलराजवासिनी ग्रेलनन्दिनी^२ ॥१६॥
 शिवा शैवी श्यामवी च शङ्करौ शङ्करप्रिया ।
 मन्दाकिनौ महानन्दा स्तुर्धुनी स्तुर्गवासिनी^३ ॥१७॥
 मोक्षाख्या मोक्षसरणिर्मुक्तिर्मुक्तिप्रदायिनी^४ ।
 जलरूपा जलमयी जलेगी जलवासिनी ॥१८॥
 दीर्घजिह्वा करालाक्षी विश्वाख्या विश्वतोमुखी ।
 विश्वकर्णा विश्वकृष्टिर्विश्वेशी^५ विश्ववन्दिता ॥१९॥
 वैष्णवी विष्णुपादाक्षसम्भवा विष्णुवासिनी^६ ।
 विष्णुस्वरूपिणी वन्द्या बाला वाणी वृहत्तरा ॥२०॥
 पौष्पपूर्णा पौष्पवासिनी मधुरद्रवा ।
 सरस्वती च यमुना गोदा गोदावरौ वरौ^७ ॥२१॥
 वरेण्या वरदा वीरा वरकन्या वरेश्वरी ।
 बल्लवी बल्लवश्रेष्ठा वागीश्वरा वारिरूपिणी^८ ॥२२॥
 वाराही वनसंस्था च वृषस्था वृषसुन्दरी ॥२३॥
 वारुणी वरुणश्रेष्ठा^९ वरा वरुणबल्लभा ।
 वरुणप्रसन्ना दिव्या वरुणानन्दकारिणी ॥२४॥

-
- १ B दीर्घवक्त्रा दीर्घदूरोदरा । B D दीर्घवक्त्रा दीर्घादूरोदरा ।
 २ D नन्दनी । ३ C स्तुर्गवाहिनी ।
 ४ B and D मुक्तिमार्गप्रदायिनी । ५ B श्या । C विकर्णता ।
 ६ B C D वाहिनी । ७ B D तथा ।
 ८ C बल्लवी बल्लवश्रेष्ठा वागीश्वरा विश्वरूपिणी ।
 B D वागीश्वरा वारिरूपिणी । ९ C श्रेष्ठा ।

वन्द्या^१ वृन्दावती वृन्दारकेद्या वृषवाहिनी^२ ।
 दाक्षायणी दक्षकन्या श्यामा परमसुन्दरी ॥२५॥
 शिवप्रिया शिवाराध्या शिवमस्तकवासिनी ।
 शिवमस्तकमस्ता च विष्णुपादपदा तथा ॥२६॥
 विपत्तिकाशिनी^३ दुर्गतारिणी^४ तारिणीश्वरी ।
 गीता पुण्यचरित्रा च पुण्यनाम्नी शुचिश्रवा^५ ॥२७॥
 श्रीरामा रामरूपा च रामचन्द्रैकचन्द्रिका ।
 राघवी रघुवंशेशी सूर्यवंशप्रतिष्ठिता ॥२८॥
 सूर्या सूर्यप्रिया शैरी^६ सूर्यमण्डलभेदिनी ॥२९॥
 भगिनी भाग्यदा भव्या^७ भाग्यप्राद्या भगेश्वरी ।
 भयोक्षयोपलब्धा च कोटिजन्मतपःफला ॥३०॥
 तपस्विनी तापसी च तपस्ती तापनाशिनी ।
 तन्त्ररूपा तन्त्रमयी तन्त्रगोप्या महेश्वरी^८ ॥३१॥
 विष्णुदेहद्रवाकारा शिवगानामृतोद्भवा ।
 आनन्दद्रवरूपा च पूर्णानन्दमयी शिवा^९ ॥३२॥
 कोटिसूर्यप्रभा पापध्वान्तसंहारकारिणी ।

१ B D वृन्दा । २ B वृषवाहना । ३ C ० नाशिनी ।

४ B D दुर्गा । ५ A B D शुचिश्रवा । ६ C शैरी ।

७ B D भव्यदा भव्या ।

८ B मन्दरूपा मन्दमयी मन्दगोप्या मलेश्वरी ।

D मन्त्ररूपा मन्त्रमयी मन्त्रगोप्या मलेश्वरी ।

९ A गेह ० ।

१० B D आनन्दरूपा पूर्णा च पूर्णानन्दमयी शुभा ।

पवित्रा परमा पुष्पा तेजोधारा^१ शशिप्रभा ।
 शशिकोटिप्रकाशा^२ च त्रिजगद्दीप्तिकारिणी ॥२२॥
 सत्या सत्यस्वरूपा च सत्यज्ञा सत्यसम्भवा ।
 सत्याश्रया सती श्यामा नवीना भरकान्तका ॥२३॥
 सहस्रग्रीष्मा देवेशी सहस्राक्षी सहस्रपात् ।
 लक्षवक्त्रा लक्षपादा लक्षहस्ता विलक्षणा ॥२४॥
 सदा नूतनरूपा च दुर्लभा सुलभा शुभा ।
 रक्तवर्णा च रक्ताक्षी विनेषा शिवसुन्दरी ॥२५॥
 भद्रकाली महाकाली लक्ष्मीर्गणवासिनी ।
 महाविद्या शुद्धविद्या^३ मन्त्ररूपा सुमन्विता^४ ॥२६॥
 राजसिंहासनतटा राजराजेश्वरी रमा ।
 राजकन्या राजपूज्या मन्दमारुतचामरा ॥२७॥
 वेदवन्दिप्रगीता^५ च वेदवन्दिप्रवन्दिता ।
 वेदवन्दिस्तुता दिव्या वेदवन्दिसुवर्णिता ॥२८॥
 सुवर्णा^६ वर्णनीया च सुवर्णगाननन्दिता^७ ।
 सुवर्णदानलभ्या च गानानन्दप्रियाऽमला ॥२९॥
 माला मालावती माल्या^८ मालतीकुसुमप्रिया ।
 दिगम्बरौ दुष्टहन्त्री सदा दुर्गमवासिनी ॥३०॥
 अभया पद्महस्ता च पीयूषकरशोभिता ।

१ B D वारि । २ B प्रकाशामा । ३ B D सिद्ध ।
 ४ D सुमन्विता । ५ B देव । ६ C सुराणां ।
 ७ D वन्दिता । ८ C D मान्या ।

खड्गहस्ता भीमरूपा श्येनौ भकरवाहिनी ॥४२॥
 शुद्धस्रोता वेगवती महापाषाणभेदिनी ।
 पापाली रोदनकरी पापसंहारकारिणी ॥४३॥
 १धातनाचयवैधव्यदायिनी पुण्यवर्द्धिनी ।
 गभीराऽलकनन्दा च मेरुशृङ्गविभेदिनी ॥४४॥
 स्वर्गलोकहतावासा स्वर्गसोपानरूपिणी ।
 स्वर्गङ्गा पृथिवीगङ्गा नरसेधा नरेश्वरी ॥४५॥
 सुबुद्धिश्च कुबुद्धिश्च श्रीर्लक्ष्मीः कमलालया ॥४६॥
 पार्वती मेरुदौहित्री मेनकागर्भसम्भवा ।
 अयोनिसम्भवा सूक्ष्मा परमात्मा परत्नदा ॥४७॥
 विष्णुजा विष्णुजनिता शिवभक्तवासिनी^१ ।
 देवी विष्णुपदौ पद्मा आकृषी पद्मवासिनी ॥४८॥
 पद्मा पद्मावती पद्मधारिणी पद्मलोचना ।
 पद्मपादा पद्ममुखी पद्मनाभा च पद्मिनी ॥४९॥
 पद्मगर्भा पद्मग्रथा महापद्मगुणाधिका ।
 पद्माक्षी पद्मललिता पद्मवर्णा सुपद्मिनी ॥५०॥
 सहस्रदलपद्मस्था पद्माकरनिवासिनी ।
 १[महापद्मपुरस्था च पुरेष्ठी परमेश्वरी ॥५१॥
 हंसी हंसनिभूषा च हंसराजनिभूषणा ।
 हंसराजसुवर्णा च हंसारूढा च हंसिनी ॥५२॥]

१ D धातनाय च ।

२ C विष्णुपादनिवासिनी ।

३ ■ omits the portion bracketted.

हंसाचरस्वरूपा च^१ ह्यचरा मन्त्ररूपिणी ।
 आनन्दजलसंपूर्णा श्वेतवारिप्रपूरिका ॥५२॥
 अमयाससदामुक्ति र्योग्याद्योग्यविचारिणी ॥५३॥
 तेजोरूपजलापूर्णा तेजसी दौग्निरूपिणी ।
 प्रदौपकलिकाकारा प्राणायामस्वरूपिणी ॥५४॥
 प्राणदा प्राणनीया च महौषधस्वरूपिणी^२ ।
 महौषधजला चैव पापरोगचिकित्सिका^३ ॥५५॥
 कोटिजन्मतपोलक्ष्या प्राणत्यागोत्तरामृता ।
 निःसन्देहा निर्महिमा निर्मला मलनाशिनी^४ ॥५६॥
 शवाकृता श्वस्नानवासिनी श्ववत्तटी ।
 श्मशानवासिनी केशकीकसाक्षिततीरिणी ॥५७॥
 भैरवी भैरवश्रेष्ठ^५सेविता भैरवप्रिया ।
 भैरवप्राणरूपा च वीरसाधनवासिनी ॥५८॥
 वीरप्रिया वीरपत्नी कुलीना कुलपण्डिता ।
 कुलवृक्षस्थिता कौली कुलकोमलवासिनी ॥५९॥
 कुलद्रवप्रिया कुल्या कुल्यमालाजपप्रिया^६ ।
 कौलदा कुलरवित्री कुलवारिस्वरूपिणी ॥६०॥
 रणश्रीः रणभू रम्या रणोत्साहप्रिया रणे^७ ।
 नृमुण्डमालाधरणा^८ नृमुण्डकरधारिणी ॥६१॥

१ B D स्वरूपा च ।

२ C महौषधि० ।

३ C ० चिकित्सका ।

४ B D ० वासिनी ।

५ B D ० श्रेष्ठा ।

६ B कुल्यमाला० ।

७ B D वलिः ।

८ C D ० भरणा ।

विवस्त्रा च भवस्त्रा च सूक्ष्मवस्त्रा च योगिनी ।
 रसिका रसरूपा च जिताहारा जितेन्द्रिया ॥६३॥
 धामिनी चार्द्धरात्रस्त्रा कूर्चवौजस्त्ररूपिणी ।
 सज्जाग्रतिश्च^१ वायूपा नारौ नरकहारिणी^२ ॥६४॥
 तारा तारस्त्रराद्या च^३ तारिणी ताररूपिणी ।
 अनन्ता चादिरहिता मध्यशून्या स्वरूपिणी^४ ॥६५॥
 नक्षत्रमालिनी क्षीणा नक्षत्रस्त्रस्रवासिनी ।
 तरुणादित्यसंकाशा मातङ्गी मृत्युवर्जिता ॥६६॥
 अमरामरसंसेव्या उपास्या अतिरूपिणी ।
 धूमाकाराग्निसंभृता धूमा धूमावती रतिः ॥६७॥
 कामाख्या कामरूपा च काशी काशीपुरस्त्रिता ।
 वाराणसी वारयोषित् काशीनाथप्रियःस्त्रिता ॥६८॥
 अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवन्तिका^५ ।
 द्वारका जलदग्निश्च केवला केवलत्वदा^६ ॥६९॥
 करवीरपुरस्त्रा च कावेरी कवरी शिवा ।
 रक्षिणी च कराळाक्षी कङ्काळा शङ्करप्रिया ॥७०॥
 ज्वालामुखी क्षीरिणी च क्षीरधामनिवासिनी ।
 रक्षाकरी दीर्घकर्षा सुदन्तदन्तवर्जिता ॥७१॥
 दैत्यदानवसंहन्त्री दुष्टहन्त्री बलिप्रिया ।

१ B D शान्तिश्च ।

२ B वाहिनी ।

३ B D तारतारस्त्रराद्या च । ४ B स्वरूपिणी । ५ D ह्यवन्तिका ।

६ D केरला केरलत्वदा ।

७ B C सुदन्ता ।

बलिमांसप्रिया श्यामा व्याघ्रवर्णपिधायिनी ॥७२॥
 जवाकुसुमसङ्काशा सार्विकी राजसी तथा ।
 तामसी तरुणी रुद्रा युवती वासिका तथार ॥७३॥
 यक्षराजसुता जाम्बूमासिनी जम्बुवासिनी ।
 जाम्बूनदविभूषा च जलज्जाम्बूनदप्रभा ॥७४॥
 रुद्राणी रुद्रदेहस्था रुद्रा रुद्राक्षधारिणी ।
 अणुश्च परमाणुश्च ह्रस्वा दीर्घा चकोरिणी ॥७५॥
 रुद्रगीता विष्णुगीता महाकाव्यस्वरूपिणी ।
 आदिकाव्यस्वरूपा च महाभारतरूपिणी ॥७६॥
 अष्टादशपुराणस्था धर्ममाता च धर्मिणी ।
 माता मान्या स्वसा चैव शत्रूश्चैव पितामही ॥७७॥
 गुरुश्च गुरुपत्नी च कालसर्पभयप्रदा ।
 पितामहसुता सीता शिवसीमन्तिनी शिवा ॥७८॥
 रुक्मिणी रुक्मवर्णा च भैक्षी भैमी सुरूपिणी^१ ।
 सत्यभामा महालक्ष्मी भद्रा जाम्बवती मही ॥७९॥
 नन्दा भद्रमुखी रिक्ता जया विजयदा जया ।
 जयित्री पूर्णिमा पूर्ण पूर्णचन्द्रनिभामना ॥८०॥
 गुरुपूर्णा सौम्यभद्रा विष्टिः संवेष्टकारिणी ।
 शनिरिक्ता कुजजया सिद्धिदा सिद्धिरूपिणी ॥८१॥
 अमृताऽमृतरूपा च श्रीमती च जलामृता ॥८२॥

१ B C D जम्बु ।

२ B रुद्र ।

३ C भैमी स्वरूपिणी । B omits भैक्षी भैमी ।

निरातडा निरासत्वा निष्पृपञ्चा विशेचिणी ।
 निषेधशेषरूपा च वरिष्ठा योषितांवरा ॥८३॥
 यशस्विनी कीर्त्तिमती महाशैलाग्रवासिनी ।
 धरा धरित्री धरणी सिन्धुर्वन्धुः सवान्धवा ॥८४॥
 सम्पत्तिः सम्पदौघा च विपत्तिपरिमोचिनी ।
 जम्भप्रवाहहरणी जम्भशून्या निरञ्जनी ॥८५॥
 नागालयालया मौला जटामण्डलधारिणी ।
 सुतरङ्गजटाजूटा जटाधरशिरःस्थिता ॥८६॥
 पद्मान्वरधरा धीरा कविः काव्यरसप्रिया ।
 पुण्यचेचा पापहरा हरिणी हारिणी हरिः ॥८७॥
 हरिद्रागनगरस्ता च वैद्यनाथप्रिया बलिः ।
 वक्रेश्वरी वक्रधारा वक्रेश्वरपुरःस्थिता ॥८८॥
 श्वेतगङ्गा शीतला च उल्लोदकमयी रुचिः ।
 चोलराजप्रियकरी चन्द्रमण्डलवर्त्तिनी ॥८९॥
 आदित्यमण्डलगता सदादित्या च^१ काव्यपी ।
 दहनाक्षी भयहरा विषज्वालाविहारिणी ॥९०॥
 हरा दशहरा स्नेहदायिनी कलुषाग्निः ।
 कपालमालिनी काली कला^२ कालसरूपिणी ॥९१॥
 इन्द्राणी वारुणी वाणी बलाका बालशङ्करी ।
 भोगीर्द्धीर्धर्मरूपा च धीः श्रीर्धन्या धनञ्जया ॥९२॥

१ ■ D विपत्तिः । २ D उल्लोदक० । ३ B D सदा नित्या च ।

४ C काली । D कालाकालसरूपिणी ।

५ D गौः ।

वित् संवित् कुः कुवेरी भूर्भूतिर्भूमिधरा धरा^१ ।
 ईश्वरी ह्रीमती क्रीडा^२ क्रीडासाया जयप्रदा ॥८३॥
 जीवन्ती जीवनी जीवा जयाकारा जयेश्वरी ।
 सर्वोपद्रवसंशून्या सर्वपापविवर्जिता ॥८४॥
 सावित्री चैव गायत्री गणेशी गणवन्दिता ।
 दुष्प्रेक्षा दुष्प्रवेशा च दुर्दर्शा च सुयोगिणी ॥८५॥
 दुःखहन्त्री दुःखहरा दुर्दान्ता यमदेवता ।
 गृहदेवी भूमिदेवी वनेश्वी वनदेवता ॥८६॥
 गृहालया घोररूपा महाघोरनितम्बिनी ।
 शौचक्षणा शारमुखी शरनेत्रा लयात्मिका ॥८७॥
 कान्तिः काम्या^३ निर्गुणा च रजःसत्त्वतमोमयी ।
 काखराचिर्महारान्तिर्जीवरूपा सनातनी ॥८८॥
 सुखदुःखादिभोजी च सुखदुःखादिवर्जिता ।
 महावृजिनसंहारा वृजिनध्वान्तमोचनी ॥८९॥
 हस्तिनी खड्गहन्त्री च वारुणीपानकारिणी^४ ।
 निद्रायोग्या महानिद्रा योगनिद्रा युगेश्वरी ॥९०॥
 उद्धारयित्री सर्गज्ञा उद्धारणपुरःक्षिता ।
 उद्धृता उद्धृताक्षरा लोकोद्धारणकारिणी ॥९१॥
 शङ्खिनी शङ्खधानी च^५ शङ्खवादनकारिणी ।
 शङ्खेश्वरी शङ्खहस्ता शङ्खराजविदारिणी ॥९२॥

१ D भूमिधराधरा । २ B C D क्रीडा । ३ B गृहालया ।
 ४ B कान्तिकाम्या । ५ B पापकारिणी । ६ C ०धारी च ।

पश्चिमास्त्रा महास्रोता पूर्वदक्षिणवाहिनी ।
 सार्द्धयोजनविस्तीर्णा पावन्युत्तरवाहिनी ॥१०३॥
 पतितोद्धारिणी दोषचमिणी दोषवर्जिता ।
 शरणा शरणा श्रेष्ठा श्रीयुता आर्द्धदेवता ॥१०४॥
 स्नाहा स्नाधा स्वरूपाक्षी^१ स्वरूपाक्षी^२ शुभामना ।
 कौमुदी कुमुदाकारा कुमुदाम्बरभूषणा ॥१०५॥
 सौम्या भवानी भूतिस्त्रा भीमरूपा वरानना ।
 वराहकर्णी^३ वर्हिष्ठा दृढच्छोणी वसाहका ॥१०६॥
 वेयिनी केशपात्राद्या नभोमण्डलवासिनी ।
 मलिका मलिकापुष्पवर्णा साङ्गलधारिणी ॥१०७॥
 तुलसीदलगन्धाद्या तुलसीदामभूषणा ।
 तुलसीतरुसंज्ञा च तुलसीरसलेहिनी^४ ।
 तुलसीरससुखादुषलिला विजयवासिनी ॥१०८॥
 विजयवृषनिवासा च विजयपत्तरसङ्गता ।
 मासूरपत्रमासाद्या वैष्णवी शैवार्द्धदेहिनी^५ ॥१०९॥
 अशोका शोकरहिता शोकदावाग्निह्वला ।
 अशोकवृषनिलया रक्षा शिवकरस्थिता ॥११०॥
 दाडिमी दाडिमीवर्णा दाडिमल्लग्नोभिता ।
 रक्ताक्षी वीरवृषला रक्तिनी रक्तदम्बिका ॥१११॥

१ B C D विरूपाक्षी । २ C स्वरूपाक्षी । ३ B वराहवर्णा ।

४ C •लेहिनी । ५ D •गेहिनी ।

रागिणी रागभार्या च सदा रागविवर्जिता ।
 १विरागरागसम्बोधा सर्वरागस्वरूपिणी ॥११२॥
 २तालस्वरूपिणी तालरूपिणी तारकेश्वरी ॥११३॥
 वाल्मीकिश्लोकिताष्टोद्या ३ ध्वनन्तमहिमादिमा ।
 माता उमा सपत्नी च धराहारावलिः ४ शुचिः ॥११४॥
 स्वर्गारोहपताका च दृष्टा भागीरथी इला ।
 स्वर्गभौरामृतजला चारुवीचिस्तरङ्गिणी ॥११५॥
 ब्रह्मतोरा ब्रह्मजला गिरिदारणकारिणी ।
 ५गुहाविदारिणी दीर्घा दरीदारणकारिणी ।
 ब्रह्माण्डभेदिनी घोरनादिनी घोरवेगिनी ॥११६॥
 ब्रह्माण्डवासिनी ६ च स्त्रिरवायुभेदिनी ।
 ७शुक्लधारामयी दिव्यशङ्खवाद्यानुसारिणी ॥११७॥
 अविस्तृता ८ त्रिवस्तृता सहवर्गप्रपूजिता ।
 सुमेरुशीर्षनिलया भद्रा सीता महेश्वरी ॥११८॥
 वज्रसालकनन्दा च त्रैलोक्योपास्यारिणी ।
 लोकाग्रपूरणकरी सर्वमानसदोहनो ॥११९॥
 त्रैलोक्यपावनी धन्या पृथ्वीरचणकारिणी ।

१ B C D विरागा । २ D तालस्वरूपिणी तालरूपिणी तालकेश्वरी ।

३ C श्लोकिताष्टोद्या । ४ B C वली ।

५ A omits this line. ६ B ब्रह्माण्डवासिनी । ७ B शुक्ला ।

८ B D अविस्तृता त्रिवस्तृता । C अविस्तृता त्रिवस्तृता ।

धरणी पार्थिवौ पृथ्वी पृथुकौर्त्तिर्निरामया ॥१२०॥
 ब्रह्मपुत्री ब्रह्मकन्या^१ ब्रह्ममान्या वनाश्रया ।
 ब्रह्मरूपा विष्णुरूपा शिवरूपा हिरण्ययी ॥१२१॥
 ब्रह्मविष्णुशिवत्वाद्या ब्रह्मविष्णुशिवत्वदा ।
 मञ्जुज्जमोद्धारिणी च क्षरणार्त्तिविनाशिनी ॥१२२॥
 स्वर्गदायिसुखस्पर्शा मोक्षदर्शनदर्पणा ।
 आरोग्यदायिनी नीरुक् मानातापविनाशिनी ॥१२३॥
 तापोत्सारणशीला च तपोधामा^२ अमापहा ।
 सर्वदुःखप्रशमनी सर्वशोकविमोचनी ॥१२४॥
 सर्वश्रमहरा सर्वसुखदा सुखसेविता ।
 सर्वप्रायश्चित्तमयी वासमात्रमहातपाः ॥१२५॥
 सतनुर्निरुक्तनुस्त्वमी तनुधारणवारिणी ।
 महापातकदावाग्निः शीतला शशधारिणी ॥१२६॥
 गेया जप्या चिन्तनीया ध्येया क्षरणलक्षिता ।
 चिदानन्दस्वरूपा च ज्ञानरूपागमेश्वरी ॥१२७॥
 आगम्या आगमस्त्रा च सर्वगमनिरूपिता ।
 इष्टदेवी महादेवी देवनीया दिविस्त्रिता ॥१२८॥
 दन्तावलगृह्णी स्वात्री^३ शङ्कराचार्यरूपिणी ।
 शङ्कराचार्यप्रणता शङ्कराचार्यसंस्तुता ॥१२९॥
 शङ्कराभरणोपेता सदा शङ्करभूषणा ।

१ C ब्रह्मपुत्री च ब्रह्मस्या । २ B स्वर्गदात्री । ३ B तपोधामा ।

४ B दन्तीवलगृह्णयात्री C ० गृह्णयात्री ।

शङ्कराचारशीला च शङ्खा च शङ्करेश्वरी ॥१३०॥
 शिवस्रोताः शङ्खमुखी गौरी गणगेहिनी^१ ।
 दुर्गमा सुगमा गोप्या गोपिनी^२ गोपवल्गुभा ॥१३१॥
 गोमती गोपकन्या च यशोदामन्दनन्दिनी ।
 कृष्णानुजा कंसहन्त्री ब्रह्मराक्षसमोचनी ।
 शापसंमोचनी लङ्का लङ्केशी च विभीषणा ॥१३२॥
 विभीषाभरणौ^३ भूषा हारावलिरनुत्तमा ।
 तीर्थक्षुता तीर्थवन्द्या महातीर्थज्ञ^४ तीर्थसूः ॥१३३॥
 कन्या कल्पलता केलीः कल्याणी कल्पवासिनी ।
 कलिकल्पसंहन्त्री कालकाननवासिनी !
 कालसेया कालमयी कालिका कामुकोत्तमा ।
 कामदा कारणव्या च कामिनी कौर्त्तिधारिणी ॥१३४॥
 कोकामुखी कोरकाक्षी^५ कुरङ्गजयनी करिः ।
 कञ्जसाक्षी कान्तिरूपा कामाख्या केशरिस्त्रिता ॥१३५॥
 खगा खलप्राणहरा [खलदूरकरा खला ।
 खेलनी खरवेगा च खकारवर्णवासिनी ॥१३६॥
 गङ्गा गणरूपा च गगणाध्वप्रसारिणी ।
 गरिष्ठा गणनीया च गोपाली गोगणस्त्रिता ॥१३७॥
 गोपृष्ठवासिनी गम्वा गभीरा गुरुपुष्करा ।

१ C देहिनी । २ D गोपनी । ३ A and B omit this line.
 ४ C भूषणी । ५ C महातीर्थ्य च । ६ A and B omit this sloka.
 ७ D कोटराक्षी । ८ C omits the portion bracketted.

गोविन्दा गोस्वरूपा च गोनाम्नी गतिदायिनी ॥१३८॥
 घूर्णमाना 'धर्महरा' घूर्णत्स्रोता घनोपमा ।
 'घूर्णाख्यदोषहरणी' घूर्णयन्ती अगत्तयं ॥१३९॥
 घोरा दृतोपमजला घर्घरारवघोषिणी^१ ।
 घोराहोघातिनी घुग्या घोषा घोराघहारिणी^२ ॥१४०॥
 घोषराज्ञी घोषकन्या घोषनीया घनालया ।
 घण्टाटङ्कारघटिता घाङ्गारी घङ्गचारिणी ॥१४१॥
 डान्ता डकारिणी^३ डेयी डकारवर्णसंश्रया ।
 चकोरनयनी^४ चारुमुखी चामरधारिणी ॥१४२॥
 चन्द्रिका शुकसलिला चन्द्रमण्डलवासिनी ।
 चौकारवासिनी चर्या^५ चमरी चर्मवासिनी ॥१४३॥
 चर्महस्ता^६ चन्द्रमुखी चुचुकदयशोभिनी^७ ।
 कञ्जिला कञ्जिताघावि^८ कञ्जचामरशोभिता ॥१४४॥
 कञ्जिता कलसंहन्त्री दुरित^९ ब्रह्मरूपिणी ।
 क्राया च कलशून्या च^{१०} कलयन्ती कलान्विता ॥१४५॥

१ D घूर्णहरा ।

२ C घूर्णाक्षी ।

३ C and D घोषणी ।

४ A घोराघहारिणी ।

५ D डान्ताङ्गाकारिणी A डान्ताकारिणी ।

६ D नयना । ७ C चौकारवासिनी चर्या । ८ D चन्द्रहस्ता ।

९ C ०सेविता । १० C कञ्जिताकञ्जिता घारि D कञ्जिनी कञ्जिता घारि ।

११ C कुरितुर्ब्रह्मरूपिनी ।

१२ D कलशून्या च ।

ण्डिममस्ता क्लृप्तधरा क्लृप्ता क्लृप्ता क्लृप्ता ।
 जीमूतवासिनी जिह्वा जवाकुसुमसुन्दरी ॥१४६॥
 जराशून्या जया ज्वाला जविनी जीवनेश्वरी ।
 ज्योतीरूपा जम्बहरा जनार्दनमनोहरा ॥१४७॥
 झङ्कारकारिणी झञ्झा झञ्झरीवाद्यवादिनी ।
 झणझुरसंज्ञा झरा झझझरा झरा ॥१४८॥
 झकारेशी झकारस्ता ज्वर्णमध्यामिका ।
 टङ्कारकारिणी टङ्गधारिणी टुण्डुकाटका ॥१४९॥
 ठङ्गुराणी ठदयेणी ठङ्गारी ठङ्गुरप्रिया ।
 ठामरी ठामराधीना ठामरेश्वरिःस्थिता ॥१५०॥
 ठमरुधनिनृत्यनी ठाकिनीभयहारिणी ।
 ठीना ठधिनी ठिष्ठी च ठिष्ठीधनिसदास्पृहा ॥१५१॥
 ठङ्कारवा च ठङ्गारी ठङ्गावादनभूषणा ।
 थकारवर्णधवला थकारी थानभाविनी ॥१५२॥
 दत्तौघा तीव्रपापघ्नी तीव्रा तरणिमण्डला ।
 तुषारकतुलास्या च तुषारकरवासिनी ॥१५३॥
 थकाराक्षी थवर्णस्या दन्तशूकविभूषणा ।
 दीर्घचक्षुर्दीर्घधारा धनरूपा धनेश्वरी ॥१५४॥

- १ A क्लृप्ता क्लृप्ता, B D क्लृप्ता क्लृप्ता । २ ■ ०रूपिणी ।
 ३ B D वरा । ४ B टङ्गारधारिणी टुण्डुकाटका ।
 ५ B ठङ्गावनादभूषणा । ६ C ०प्रवला । ७ A C याव ।
 ८ C तुषारकरतुल्या स्यात् । ९ B मकराक्षी ।

दूरदृष्टिर्दूरगमा द्रुतगन्तौ द्रवाश्रया^१ ।
 नारीरूपा नीरजाक्षी नीररूपा नरोत्तमा^२ ॥१५५॥
 निरञ्जना च निर्लेपा निष्कला निरहंक्रिया^३ ।
 ४पारा परायणा यक्षा पारायणपरायणा ।
 पारयित्री^५ पण्डिता च यक्षा पण्डितसेविता ॥१५६॥
 परा पवित्रा पुण्यास्त्रा पालिका^६ पीतवासिनी ।
 फुत्कारदूरदुरिता^७ फालयन्ती फणाश्रया ॥१५७॥
 ८[फेनिला फेनदग्ना फेना फेनवती फणा ।
 फेत्कारिणी फलिधरा फणिलोकनिवासिनी ॥१५८॥
 फाण्डाकृताक्षया फुला फुल्लारविन्दलोचना ।
 वेणोधरा वलवती वेगवारिधरावहा ॥१५९॥
 वन्दारवन्द्या वृन्देष्टी वनवासा वनाश्रया^९ ।]
 भीमराजी भीमपत्नी भवशीर्षकृताक्षया ॥१६०॥
 भास्करा भास्करधरा भूषा भास्करवादिनी^{१०} ।
 भयङ्करी भयहरा भीषणा भूमिभेदिनी ॥१६१॥
 भगभाग्यवती भव्या भवदुःखनिवारिणी ।
 भेरुण्डा ११भीमसुगमा भद्रकाली भवस्थिता ॥१६२॥

१ C द्रुतयन्त्री द्रवस्त्रवा ।

२ D अमरोत्तमा ।

३ A B D omit this line.

४ B परा ।

५ B पारयित्री, C पारकत्री ।

६ B पायिका ।

७ A C ०दुरिता ।

८ B omits the portion bracketted.

९ C D वनाश्रया ।

१० A C माङ्गारवादिनी ।

११ C भेरु० ।

मनोरमा मनोज्ञा च मृतमोक्षा महामतिः^१ ।
 मतिदात्री मतिहरा मठस्या मोक्षरूपिणी ॥१६३॥
 यमपूज्या यज्ञरूपा यजमाना^२ यमस्त्रया ।
 यमदण्डस्वरूपा च यमदण्डहरा यतिः ॥१६४॥
 रत्निका रात्रिरूपा च रमणीया रमा रतिः ।
 खड्गी लेशरूपा च लेशनीया लक्षप्रदा ॥१६५॥
 विबुद्धा^३ विषहता च विशिष्टा वेशधारिणी ।
 श्यामरूपा शरत्कन्या शारदी श्रवता^४ श्रुता ॥१६६॥
 श्रुतिगम्या श्रुतिस्तुत्या श्रीमुखी शरत्प्रदा^५ ।
 षष्ठी षड्गोणमिश्रया षड्गर्भपरिसेविता ॥१६७॥
 शालिकी सत्वरचिः मानन्दा सुखरूपिणी ।
 हरिकन्या हरिजला^६ हरिद्वर्णा हरीश्वरी^७ ॥१६८॥
 चेमङ्करी चेमरूपा चुरधारामुलेशिनी ।
 अनन्ता^८ इन्दिरा ईशा उमा ऊषा खर्वणिका ॥१६९॥
 लक्षरूपा लकारम्या लकारी एविता^९ तथा ।
 ऐश्वर्यदायिनी ओकारिणी औमककारिणी ॥१७०॥
 अनाशुन्या अङ्गधरा अस्त्रा अस्त्रधारिणी ।

-
- १ C मृतामोक्षमहामतिः ।   २ B C D यजमानौ ।   ३ विबुद्धा ।
 ४ B शरणा, C D शरला ।   ५ D ०प्रिया ।   ६ C सत्य० ।
 ७ B omits हरिजला ।   ८ C हरेश्वरी ।   ९ A D अनन्त ।
 १० B एधिता, D एविका ।

सर्ववर्णमयी वर्णब्रह्मरूपाखिलात्मिका^१ ॥१७१॥

^२शुक उवाच ।

इमं सहस्रनामाख्यं भगीरथकृतं पुरा^३ ।

भगवत्या हि गङ्गाया महापुण्यं जयप्रदम् ॥१७२॥

यः पठेच्छृणुयादापि^४ भक्ता परमया युतः ।

तस्य सर्वं सुखिदं स्वादिनियुक्तं फलं दिज ॥१७३॥

गङ्गैव वरदा तस्य भवेत् सर्वार्थदायिनी ।

ज्येष्ठे दशहरातिथ्या पूजयित्वा सदाशिवाम् ॥१७४॥

दुर्गास्रवविधानेन विधिनागमिकेन वा ।

गङ्गासहस्रनामाख्यं सावनेनमुदाहरेत् ॥१७५॥

तस्य सम्यक्त्वरं देवी गृहे यद्वैव तिष्ठति ।

पुनोत्सवे विवाहादौ आङ्गादे जन्मवासरे ॥१७६॥

पठेदा गृह्णुयादापि तप्तत्कर्त्तव्यं भवेत् ।

धनार्थी धनमाप्नोति समेद्वाय्यामभार्यकः ॥१७७॥

अपुनो लभते पुनः^५ चातुर्वर्षार्थसाधकम्^६ ।

पुगाद्यासु पूर्णिमासु रविसंकमणे तथा ॥१७८॥

दिनचये व्यतीपाते पुष्याया हरिवासरे ।

अमावास्यासु सर्व्वासु अतिथौ च समागते ॥१७९॥

१ A •ब्रह्मरूपात्मिका । C adds the following line here

प्रसन्ना मुक्तादधना परमार्थी पुरातनी । २ A ■ add ॐ ।

३ C भगीरथपुराकृतं । ४ C पठेदा पाठयेदापि ।

५ C पुनान् । ६ B •साधिकं ।

शुश्रूषौ सति सत्सङ्गे^१ गवां स्नानगतोऽपि वा ।

मण्डले ब्राह्मणानाञ्च पठेद्वा शृणुयात् स्तवम् ॥१८०॥

स्त्वेनानेन सा गङ्गा महाराजे भगीरथे ।

बभूव परमप्रीता^२ तपोभिः पूर्वजैर्यथा ॥१८१॥

तस्माद्यो भक्तिभावेन स्त्वेनानेन स्तौति च ।

तस्मापि तादृशी प्रीता सगरादितपो यथा ।

स्त्वेनानेन सन्नुष्टा देवी राज्ञे वरं ददौ ॥१८२॥

देव्युवाच ।

वरस्वरथ भृपाक्ष वरदास्मि तवागता ।

जाने तव वदित्वास्तु तथापि वद कथ्यते ॥१८३॥

राजोवाच ।

देवि विष्णोः पदं त्यक्त्वा मत्तापि^३ विवरस्त्वहम् ।

उद्धारय पितृण् पूर्वान्^४ धरामण्डलवर्त्मना ॥१८४॥

अस्तौषीं^५ भवतीं यच्च तेन यः स्तौति मानवः ।

न त्याग्यः स्नात्तया सोऽपि वर एव द्वितीयकः ॥१८५॥

देव्युवाच ।

एवमस्तु महाराज कन्यास्मि तव विभ्रता ।

भागीरथीति गेया स्तां^६ वर एषोऽधिकस्तव ॥१८६॥

मां स्तौयति जनो यस्तु लल्लतेन स्त्वेन हि ।

१ B D सद्गङ्गे ।

२ B परमाप्रीता ।

३ B D गतापि ।

४ B D सर्वान् ।

५ B अस्तौषीं, D अस्तौषीव् ।

६ B D गेयां मां ।

तस्याहं वशगा भूयां निर्व्याणमुक्तिदा नृप^१ ।

शिव आराध्यतां राजन् शिरसा मां दधातु सः ॥१८७॥

अन्यथाहं निराश्रमा धरां भित्तान्यथा व्रजे^२ ।

पृथिवी च न मे वेगं सहिष्यति कदाचन ॥१८८॥

सुमेरुशिर आरुह्य शङ्खध्वानं करिष्यसि ।

तेन त्वामनुयास्यामि ब्रह्माण्डकोटिभेदिनी ॥१८९॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥१९०॥

भगौरथोऽपि राजर्षिरात्मानं बद्धमन्यत^३ ॥१९१॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाक्षवसहस्रनामवर्णने
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ A omits this line.   २ C व्रजेः ।

३ C भगौरथोऽपि राजर्षिरात्मानं बद्धमन्यत ।
इत्युक्त्वा सा तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

शृणु विप्र महासूर्यं गङ्गावतरणं क्षितौ ।
 श्रवणं कीर्तनं यस्य महापातकनाशनम्^१ ॥१॥
 राजा लम्बवरो दिव्यं रथमारुह्य कामकम् ।
 महाजवं महारूपं चतुर्भिर्वाजिभिर्युतम् ॥२॥
 रराज शङ्खहस्तः स ज्वलत्कनकरूपवान् ।
 नानाभरणभूषाढ्यो मुकुटोज्ज्वलमस्तकः ॥३॥
 दीर्घबाहुर्दीर्घदृष्टिर्दीर्घदर्शी महातपाः ।
 ललाटफलके दीर्घं सुदीर्घतिलकोज्ज्वलः ॥४॥
 उन्मुक्तवचा रक्ताक्षः पीतवासा लघुतरः ।
 हस्ते तस्य शुभः शुक्लो रराज शङ्ख उत्तमः ॥५॥
 सुमेरुशृङ्गे विपुले^२ सकलसुन्दरा इव ।
 संस्तूयमानो लोकैः स ऋषिभिर्जयवादिभिः^३ ॥६॥
 उवाच सारथिं राजा किञ्चलः।ऋयमुत्तमम् ।
 स तेनोक्तो नृपेण चालयामास घोटकान् ॥७॥
 उत्पेतुर्घोटकास्ते च नभस्रत्नार एव च ।
 निखनः पवनश्चैव मानसस्तारकस्तथा ॥८॥

१ A नाशकम् ।

२ C शकलः ।

३ C संस्तूयमानो लोकेशो ऋषिभिर्जयवादिभिः ।

चतुर्भिर्घोटकैरेतैराहहन्नेरुमस्तकम् ।

तत्र तं ददृशुर्देवा महादुष्करकर्म्मिणम्^१ ॥८॥

महासत्त्वं महात्मानं सप्तसन्निमिवापरम् ।

सुमेरुपर्वते स्थित्वा शङ्खध्वानञ्चकार सः ॥९०॥

मधुरं स्निग्धमत्यर्गं विपुलञ्च यथोचितम् ।

स शब्दो हरिपादाब्जमूर्द्धंगत्या जगाम ह ॥९१॥

सुखाव^२ हरिपादाब्जं तेन शब्देन चारुणा ।

महावेगवती गङ्गा बभूव च^३ निजेच्छया ॥९२॥

भित्वा ब्रह्माण्डमूर्द्धान्मधः^४ सुखाव^५ सा नदी ॥९३॥

ब्रह्माण्डोपरि यद्वारि वर्तते तेन संयुता ।

बहुवेगा तदा देवी ब्रह्मयन्ती बभूव ह ॥९४॥

ततोय^६ सा महेश्वरी चचार चारुरपिणौ ।

सुनिर्मलाम्बुरपिणौ^७ विषद्वता विराजती ॥

स्थिरा "सुगाधभेदिनी [गभीरचारुनादिनी^८] ।

सहस्रशङ्खवादिनी विषन्निचित्य याचिनी^९ ॥९५॥

सप्तविंशत्^{१०} स्रजानि योजनानां विभिद्य सा ।

पपात मेरुशिरसि [^{११}दीपयन्ती दिशो दश ॥९६॥

१ B महादुष्करकर्म्मिणः । २ B D सुखाव । ३ B चचार च ।

४ C मधु । ५ B D सुखाव । ६ C अतोऽय ।

७ B सुनिर्मलाम्बुरपिणौ, C सुविमलाम्बुरपिणौ । ८ C D "सुगा ।

९ B omits the portion bracketted.

१० C विषद्वित्ययाचिनी, D विषन्निचित्ययाचिनी ।

११ C सप्तविंशत् । १२ B omits the portion bracketted.

आगत्य मेरुशिरसि] विरराम महेश्वरी ॥१७॥
 शङ्खध्वान^१विरामस्तु शक्रे राजा भगीरथः ।
 तदा सर्वं देवगणा देव्य^२श्चाभरणोज्ज्वलाः ॥१८॥
 पुष्पचन्दनहस्तास्तां^३ गङ्गां देवीं^४ सिधेविरे ।
 जयग्रन्थैः शङ्खग्रन्थैः पुष्पचन्दनसौरभैः ॥१९॥
 श्यामा दशदिशस्तत्र कैवल्यमिव आगतम् ।
 तदा सर्वं दिगीशाना भगीरथमयामुवन् ॥२०॥
 भोभो^५ अचियगार्हस्त गङ्गामानीतवानसि ।
 दिशां चतसृषां^६ लोकान् कृतार्थान् कुरु भूपते ॥२१॥
 दिशासु चतसृष्वेव^७ कीर्तिरस्तु तवामला ।
 तवैव^८ धरणी सर्वा गङ्गायास्तु^९ कृतार्थिनी ॥२२॥

शुक उवाच ।

एवं कृत्वा दिशां वाक्यं तदा राजा भगीरथः ।
 उवाच गङ्गां विनयात् प्रसन्नेष्वाकुनन्दनः ॥२३॥
 राजोवाच^{१०} ।
 मातर्गङ्गे नमामि त्वां प्राञ्चलिस्त्वां निवेदये ।
 धाराचतुष्टयी भूत्वा गच्छ देवी चतुर्दिशः ॥२४॥

१ B ०ध्वनि० । २ B दिव्यः C दिव्याः । ३ A B ०हस्ताभ्यां ।
 ४ A गङ्गादेवी । ५ D भोभोः । ६ C चतसृष्याम् ।
 ७ B दिशासु च चतुर्व्वेव D चतसृष्वेव । ८ D तवैव ।
 ९ B D गङ्गायास्तु । १० B D omit राजोवाच ।

देवुवाच ।

भव त्वं चतुर्धा भूय शिरस्यत्वार एव च^१ ।

तदाहस्य चतुर्धा स्थां गमिष्यामि चतुर्दिशः ॥२५॥

राजोवाच ।

त्वमीशा सर्वलोकानां^२ सर्वलोकशुभङ्करी ।

तव सा विद्यते शक्तिर्मनुष्यस्य कथं मम ॥२६॥

तदप्ये सा न श्रमोऽयं नरान् शम्भून् करिष्यसि^३ ।

उपायज्ञा स्वयं देवि सृष्टोपायं^४ दिशो व्रज ॥२७॥

शुक उवाच ।

इत्युक्ता सा नरेन्द्रेण देवेभ्यःपरिवेदिता ।

स्वयं गङ्गा चतुर्धाऽभूत् शङ्खपद्मकरा शुभा^५ ॥२८॥

वेगेनात्पेन तासिस्तो धाराभूताः समुज्ज्वलाः ।

ध्वजवित्ता च ताः^६ शङ्खगन् मूर्तिमत्तः पुरःसराः ॥२९॥

सीता पूर्वा दिशं^७ घाता भद्राख्या चोत्तरां चयौ ।

वज्रस्य पश्चिमां याता निरिषोपानशङ्कमाः ॥३०॥

भद्राग्ने चेतुर्भावे च सुरौ वर्षे च ता दिशः ।

त्यक्त्वा शङ्खगन् वेगवत्यो विविशुर्जस्रधीन् पृथक् ॥३१॥

दक्षिणेऽस्रकमन्दाख्या मेरौ मन्दाकिनी तु या ।

१ B भवत्वं हि चतुर्धाम्भूः शिरस्यत्वार एव च । C D शिरस्यत्वार एव च ।

२ D सर्वसत्त्वानाम् ।

३ B नरान् शम्भूकरिष्यति ।

४ C D सृष्टोपायं ।

५ A C शङ्कराः शुभाः ।

६ B C तान् ।

७ B सीता पूर्वदिशम् ।

सा धारा विपुला चार्द्धमहावेना महावला ।
 दक्षिणामिमुखी प्रागाङ्गगीरचरचानुना ॥२१॥
 मेरोक्ष^१दक्षिणे शृङ्गे गुहां दृष्ट्वा भगीरथः ।
 शङ्खध्वनिं परित्यज्य मङ्गां वचनमब्रवीत् ॥२२॥
 राजोवाच ।

देवि शृङ्गे गुहा द्रोणा दुष्प्रवेशविनिर्गमा ।
 तमोमयी महाघोरा कथमेतां तराम्यहम् ॥२३॥
 देव्युवाच ।

सत्यमेषा द्रवी घोरा दुष्प्रवेश^२विनिर्गमा ॥२४॥
 ऐरावतः^३ शक्रहस्तौ गुहामेतां विदारयेत् ।
 तमानय महाभाग यदि त्वं गन्तुमिच्छसि ॥२५॥
 एक उवाच ।

श्रुत्वेवं वचनं तस्मा घडावैरावतं नृपः ।
 ऐरावत महाभाग नमस्ते शक्तभास्वर ॥२७॥
 ऐरावत उवाच ।

किं करिष्यामि ते कार्यं कथं मां त्वं नमस्कृषि ।
 मत्प्राप्त्यं किञ्च ते कर्म न निष्पन्नं मया विना ॥२८॥
 राजोवाच ।

अहं भगीरथो राजा दिल्लीपतनयः श्रुतः ।
 मङ्गां नीत्वा ब्रजाम्बेध उद्दिधौर्षुः पितामहान् ॥२९॥

गच्छन्ती^१ तत्र गङ्गेह मेरोर्दक्षिणशृङ्गतः ।

दृष्ट्वा दरीं^२ महाघोरां^३ दुष्प्रवेशविनिर्गमा ॥४०॥

तथा विदीर्णां सा चेत् स्यात्तदा गङ्गा विनिर्गमेत् ।

नथा विना दरीं सा तु न स्याद्द्वारप्रदा गङ्गा ॥४१॥

शृ[ऐरावत उवाच ।

एवमेव करिष्यामि प्रविश्यामि गुह्यमहम् ।

तत्र गङ्गा मया साङ्गं निग्रामेकां वसेद्यदि ॥४२॥

राजोवाच ।

तथा साङ्गं वसेद्गङ्गा सहेयाश्चेज्ज्वलं परम् ।

एवं श्रुत्वा च राजानं सुरगणोऽभ्यभाषत ॥४३॥

ऐरावत उवाच ।

यदि तस्या अहं वेगं न सहिष्ये भगीरथ ।

तदसाध्यं कथं कर्म करिष्ये^४ ते तदा वद ॥४४॥

राजोवाच ।

यदि तस्या भवान् सोढुं शक्नोति भवता^५ तदा ।

सङ्गमिष्यति सा सत्यं नात्र कार्या विचारणा ॥४५॥

दरीं^६ विदारं कर्तुं सा समर्थेति कियदत्रः ।

मेरुमेव विदार्यैषा गन्तुं शक्नोति प्राक्करी ॥४६॥

१ A गच्छती B गच्छेति । २ B D C दृष्ट्वा देवी ।

३ B तदा घोरा । ४ B omits the portion bracketted.

५ C तदा । ६ A करिष्यते । ७ करिष्यामि । ८ B भवते ।

९ C देवी ।

इन्द्रस्य देवराजस्य देवी सख्यानकारिणी ।

त्वामाह्वयति तत्कार्यं धयोचितमयो कुरु ॥४७॥

ऐरावत उवाच ।

भद्रं तस्या अहं वेगं सहिष्ये प्रविष्टे गुह्याम् ।

वसेत् सा च मया साह्रं निशामेकामसंशयम् ॥४८॥

शुक उवाच ।

इत्युक्त्वा शक्रमातङ्ग आगत्य प्राविशद्दरीम्^१ ।

शङ्खं सख्यान राजापि नङ्गा वेगवती वभौ ॥४९॥

हृद्वा वेगवतीं नङ्गां जुला घोरं धवस्त्रनम् ।

भयविभ्रान्तनयनो^२ गजराजोऽभवत्तदा ॥५०॥

प्रतिगन्तुं न चाशक्रोत्प्रवेश^३द्वारदेशतः ।

दक्षिणाभिसुखो भूत्वा मेदभट्टं^४ विदार्थ्य सः ॥५१॥

हंकारं घोषमुच्चाद्य दुद्राव^५ प्रपलायितः ।

एतेनैव क्षुपायेन प्राप्य निःस्वस्थं शिवा ॥५२॥

भगौरस्वस्थं चानुमताऽगादेगशास्त्रिणी ।

ततोऽतीत्य महादुर्गान् गिरीन् गङ्गा गरीयसी ॥५३॥

निबधं हेमकूटश्च व्यतीयाच महेश्वरी ।

विष्वक्मती तरङ्गैश्च नृत्यन्तीव ततस्ततः ॥५४॥

कचिदावर्त्तनटमा दीर्घस्रोताः^६ कचिन् कचिन् ।

१ B मिरिसदरी । C गिरिं ।

२ B D मयादिभ्रान्तनयनो ।

३ C प्रविशत् । ४ B हृद्वास्वघोषमुद्रादमुद्राव । ५ A दीर्घस्रोता ।

करिकेशरिसंघातैः पार्वतैः प्रविलोडिता^१ ॥५५॥
 विचिन्तान् देवदेवीभिर्वहन्ती पुष्पसञ्चयान् ।
 महेश्वरशिरः^२ प्राप्तुं महावेगवती वभौ ॥५६॥
 कथं सहेत मे वेगं शिरसा शिव इत्युत ।
 आकूतं मानसं कृत्वा ययौ शङ्खध्वनानुगा ॥५७॥
 शिवोऽपि गङ्गां तां धर्मुं मौलिं विलीर्य धूर्जटिः ।
 हिमालयचतुर्भागमारुह्य स तथा स्थितः ॥५८॥
 गङ्गायाः कौटुशो वेगो भया ज्ञेय इतीर्यया ।
 ततो गङ्गा देवगदी वेगफेणवती सती ॥५९॥
 अथाविशच्छिखरीर्षं सहस्राणि हिमालयात् ।
 योजनानि त्रिपञ्चाशत्तद्विल्ला महाबला ॥६०॥
 एकदैवापतच्छम्भोर्मौलिं बङ्गजटावनम् ।
 यथेष्टेनैव वेगेन पपात शिर ऐश्वरम् ॥६१॥
 वभ्राम शम्भुशिरसि ईदृमाना विनिर्गमम् ।
 यच्च यच्च प्रजत्येषा शिवशीर्षं जटावने ॥६२॥
 तथैव नूतनं स्नातं ददर्श सुरनिषमा ।
 एवं वभ्राम शिरसि शिवस्थानस्ततेजसः ॥६३॥
 आस्ता बभूव परमा शङ्खध्वन्युपकर्षिता ।
 आविर्भूय वत्सरान्ते गङ्गा शिवमथानवीत् ॥६४॥

१ B प्रविलोडिता । D पार्वतैश्चप्रलोडिता । २ B महेश्वरि शिर ।

३ A अथावृषच्छिखरीर्षं । B अथाविशच्छिखरीर्षसहस्राणि ।

D तथाविशच्छिखरीर्षं ।

देवुवाच ॥

अनन्तशक्ते भगवन् देहि निःशरणं मम ।
 शङ्खध्वानाङ्कुशैर्ष^१ मामाकर्षति भृपतिः ॥६५॥
 तेनाहं पीडिता भूता आन्ता तव^२ जटावने ।
 दारमप्राप्य निर्वेगा त्वामहं शरणं गता ॥६६॥
 त्वमनन्तजटारणे दारं देहि महेश्वर ।
 भ्रष्टात्^३ सगरपुत्राणां ब्रह्मदण्डविमोचनम् ॥६७॥
 कृतापराधा मां देव क्षमस्व परमेश्वर ॥६८॥

भगवानुवाच ।

मास्त्रापि त्वं तत्तं नेतुमैच्छी वेगेन भूयसा ।
 स ते वेगः कुतो घातः^४ कथमीदृक् प्रभावसे ।
 गता मां शरणं यस्मादतो ब्रज धयेच्छया ॥६९॥
 इत्युक्त्वा स महादेवो जटामेकान्तु दक्षिणे ।
 स्फारयामास सख्येन पाणिना प्रहसन्मुखः^५ ॥७०॥
 ततः प्राप्य वरं दारं निःससारामरापगा ।
 पचिणीं शोकवशना मुक्तदारैव^६ पञ्चरात् ॥७१॥
 अथ ज्येष्ठे महाभागा दशम्यां शुक्लपक्षतः ।
 हस्तानक्षत्रयोगेन भौमे^७ वारे महामुने ॥७२॥
 हिमाक्षयं परित्यज्य पपात धरणीतलम् ।

१ B एव । २ C भव । ३ C भूयां । ४ A D जातः ।
 ५ B प्रहरणमुखं । ६ D मुक्तदारैव । ७ D भौमवारे ।

तदा जयजयस्त्रागो बभूव भुवि सर्वतः ॥७३॥

धरा चुम्भापि न चोभं गङ्गासाभादुपासभत्^१ ।

गङ्गापि च धरां प्राप्य परमामाप निर्दृतिम् ॥

ज्वलदग्निशिखाकोटिरिव जज्वाल तेजसा ।

यापसङ्गास्तदा भीतास्तदैव परित्यजुः ॥७५॥

इति खलु धरणीतलं महेन्द्रौ

समगमदिन्दुसहस्रशुक्लवर्णा ।

अरुणकरसहस्रदीप्तिधुक्ताः^२

थजयत्^३ सुष्ठु सुरैः समीच्या ॥७६॥

इति श्रीसहस्रनामपुराणे मध्यखण्डे गङ्गावतरणं

नाम एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

१ B गङ्गासाभान्तरालभत् ।

२ B D अरुणकरदीप्तिहस्रधुक्ता ।

३ B प्रजयत् ।

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शुक उवाच ।

अथ गङ्गा तदा देवी दक्षिणास्या^१ धरातलम् ।
 आनन्दसम्पदा चास्या [ययौ विपुलधारया ।
 तरङ्गचारुपभास्या]^२ केशपुष्पविराजिता ॥१॥
 गङ्गास्या मुक्तिसतिका रराज धरणीं गता ॥२॥
 भाराद्भवतिता चारु^३ शृङ्गा परमशोभना ।
 करिचिह्नमहानागमहापक्षि^४ गणाकुला ॥३॥
 अपे भगीरथो राजा^५ शङ्खहस्तो रथोपरि ।
 प्रगच्छन् वासवेगेन गङ्गा प्रन्दानुगामिनौ ॥४॥
 वनानि पर्वतामुच्चान् ग्रामांश्च नगराणि च ।
 सरांसि च सुरस्याणि प्रावयित्वा महाजवाः^६ ॥५॥
 देवर्षिभिः स्तूयमाना रेखे गङ्गा धरातले^७ ।
 यत्र यत्र ययौ गङ्गा तत्र तत्र महेश्वरः ॥६॥

१ B दक्षिणास्याः । D दक्षिणास्यां ।

२ A omits the portion bracketted. ३ A चारुः ।

४ B •महाकुक्षि• । ५ B याता, D वातः ।

६ C D सुरस्याणि प्रावयित्वा महज्जवा । ७ C •तलं ।

भूमि'भागं शिव'श्चक्रे अष्टहस्ताधिके तटे ।
 सार्द्धयोजनविस्तीर्णां धारां चक्रे महेश्वरी^९ ॥७॥
 'दीर्घं चक्रे शिवः^{१०} शम्भुर्मितं^{११} दिशतयोजनम् ।
 अन्धेः प्रतीरपर्यन्तं किञ्चिन्नूनं मुञ्च्य तत् ॥८॥
 व्यतीते योजने सप्तदशे गङ्गा जवान्विता ।
 हरिदार'समीपे तु ददर्श सप्त वै सुनीन् ॥९॥
 ते तु सप्तैव सुनयः सप्तशङ्खध्वनिं^{१२} दधुः ।
 सप्तधारा तदा भूता सप्तवीणां सुखाय ह^{१३} ॥१०॥
 'ततः प्राप्य हरिदारं धारां संकोच्य वैष्णवी ।
 अभूत् पूर्वमुखी^{१४} देवी महापापाशभेदिनी ॥११॥
 अतः^{१५} परमशङ्काभि[र्नदीभिः^{१६}] सङ्गताभवत् ।
 सखीभिरिव^{१७} संघाता साववर्द्धं कुट्टहस्तात् ॥१२॥
 'ततोऽधिकोत्सुखतो वयौ गङ्गा धरातले ।
 यमुना च तथा गुप्ता सङ्गताभूत् सरस्वती ॥१३॥
 प्रयाग इत्ययं देशः पुण्यः परमतः परम् ।

- १ A भूमिभागं । २ D शिवः । ३ B महेश्वरी, C महेश्वरी ।
 ७ B C add अष्टहस्ताधिकां मौलिं सार्द्धयोजनकं शिवः । D adds
 समकार्षीं तदा मौलिं सार्द्धयोजनकं शिवः । ५ C शिवः ।
 ६ B शम्भुर्मितं । ७ C हिमालयः । ८ B ० ध्वनि, A D ध्वनीन् ।
 ९ B D सुखायह । १० B ततो गङ्गाहरिदारं । D ततः सप्तहरिदारं
 धारां । ११ C सर्वमुखी । १२ ॥ ततः ।
 १३ B omits the portion bracketed. १४ A सखीभिरेव ।
 १५ B D omit the portion bracketed.

ततः पूर्वमुखी गङ्गा पूर्वस्तोता व्यराजत ॥१४॥
 'काशी' रामां ततश्चक्रे वामाग्रकिरनुत्तमा ।
 तत्राभूदुत्तरस्तोता शिवदर्शनकौतुकात् ॥१५॥
 सपादयोजनं तस्मिन् देशं पृथ्वीवद्विष्कृतम् ।
 ततः 'पूर्वमुखी भूता तत्र' राजा भगौरथः ॥१६॥
 आन्ताश्वसारथिर्भूतः शङ्खध्वानं व्यरामयत् ।
 एतस्मिन्नेव काले तु जङ्गुर्नाम महामुनिः ॥१७॥
 चक्रे शङ्खध्वनिं चारुं गङ्गा शृङ्गाव तं तदा ।
 तमेव शब्दं चास्मैव गन्तुं देवी प्रचक्रमे ॥१८॥
 ततो विश्रम्य^१ राजा च शङ्खशब्दं चकार ह ।
 गङ्गा गत्वा कियदूरं श्रुत्वान्यं शङ्खनिस्स्रमम् ॥१९॥
 'कोऽयमन्यो ध्वनिः' शङ्खेस्ततो दधौ ध्रुवोध च ।
 कर्णं जङ्गुमुनेस्तत्र रोषस्फुरितहृदभौ ॥२०॥
 मुनेरस्त्राश्रमं सर्वं^२ ज्ञावथामौत्यभाषत ।
 गच्छ राजन् महाभाग यत्र जङ्गाश्रमो वायम् ॥२१॥
 ज्ञावयिष्याम्यहं तस्य मुनेराश्रममण्डलम् ।
 स्त्राश्रमं नेतुकामो मां योऽन्यं शङ्खमपूरयत्^३ ॥२२॥
 शुक उवाच ।

इत्युक्तः स नृपो^४ 'ज्योभृद्गङ्गाचानुययौ जवात्' ।

- १ C काशीरामां । २ C D पूर्वमुखी । ३ B यत्र ।
 ४ C चारु । ५ B D विश्रम्य । ६ B योऽयं ।
 ७ C शङ्खे दधौ ततो ध्रुवोध च । ८ B गत्वा, D तत्र । ९ D अपूरयः ।
 १० B नृपोऽयतो । C इत्युक्तश्च नृपोऽयोभृत् । D अयो ।

तदिज्ञाय मुनिर्जङ्गुर्वह्यतेजः समस्मरत् ॥२३॥
 उषित्वा स मुनिवरो भूमौ वै दक्षिणं करम् ।
 अर्पयामास तत्राभूद्गङ्गा स्त्रीनाथलक्षिता ॥२४॥
 प्राप्तं गङ्गाजलं सर्वं पाणौ ब्रह्मकरोपमे ।
 गण्डूषीकृत्य तां गङ्गां यपौ जङ्गुर्महासुनिः ॥२५॥
 हाहाकारस्तदा जातो भुवि खे दिक्षु सर्वतः ।
 गङ्गा च मूर्त्तिमासाद्य जगद् मुनिपुङ्गवम् ॥२६॥

देव्युवाच ।

मुने ब्रह्मन् महाभाग जाने त्वां ब्रह्मतेजसम्^१ ।
 समस्तं मम दौरात्म्यं चिकीर्षी^२र्लोकमङ्गलम् ॥२७॥
 तव पुष्पीलमापन्ना त्यज मां जठरात् स्तकात् ।
 प्राप्नुवन्तु गतिं दिव्यां तनयाः सगरस्य वै ॥२८॥
 भगौरथस्य भूपस्य कुक्ष्यं धार्यकं तपः ।
 जाङ्गवीत्येव मे नाम लोका गास्यन्ति पावनम् ॥२९॥
 तवैषा परमा कीर्त्तिर्लोकेषु विमला स्थिता ।
 ब्राह्मणास्तु महात्मानो देवैरपि दुरासदाः ॥३०॥
 इति जाने समस्तं त्वं त्यज^३ मां कार्य्यसिद्धये ।

शुक उवाच ।

तस्यास्तु व्याकुलं वाक्यं श्रुत्वा जङ्गुर्महातपाः ॥३१॥
 आनु व्यापादयामास निःससार ततः शिवा ।

जाह्नवी जयतीत्येवं वभौ पुण्यतरध्वनिः ॥३९॥
 ततः कियद्गतो दूरं राजासीच्छान्तवाहनः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु समयं प्राप्य काचन ॥३९॥
 नास्मा पद्मावती कन्या मुनेर्जङ्गोर्महात्मनः ।
 शङ्खं सा ध्वनयामास^१ दिदृक्षुर्भगिनौमिति ॥३९॥
 तमेवानुगता शब्दं ययौ पर्वतनन्दिनी ।
 अग्निकोशमुखी किञ्चिद्दूरं प्राप्ता तथाविधा ॥३९॥
 दृष्ट्वा भगीरथो राजा अन्यथा^२ व्रजतीं शिवाम् ।
 उत्तिष्ठ सारथे गच्छ गङ्गा याति पथा^३न्तरम् ॥३९॥
 इत्युक्त्वा ध्वनयामास राजा शङ्खं महावरम्^४ ।
 तं श्रुत्वा शङ्खनिगदं जलादुत्थाय वेगिता ॥३९॥
 ददृशं दूरे राजानं कुर्वन् शङ्खनिस्तनम् ।
 पुत्रोऽथ पद्मावत्ये सा^५ सा तत् क्रोधाश्रुदौ वभौ ॥३९॥
 सा च पद्मावती देवी विस्तीर्णसलिला पुनः ।
 पूर्वामुखं ययौ पूर्व^६समुद्रमपि सङ्गता ॥३९॥
 गङ्गा तु वेसां संचिष्य गङ्गं समुपचक्रमे ।
 बभूव दक्षिणस्रोता^७ बुद्धाब्धिं निकटादिव ॥४०॥
 गङ्गायमुनयोः सङ्गं परित्यज्य सुरापगा ।
 राजानं दक्षिणं कृत्वा संविभेद सरित्पतिम् ॥४१॥

१ B D ध्वनयामास । २ D अन्यथा । ३ C तथान्तरं ।
 ४ B महावरं । ५ B C D पद्मावत्येसा । ६ C D पूर्व ।
 ७ C D स्रोता ।

समुद्रस्ततः^१ उत्थाय पुष्पचन्दनसंयुतः ।

अर्चयामास तां गङ्गां वेत्तया सह भार्यया ॥४२॥

ततः सा^२ सागरं भित्वा व्यतीत्य विवरानपि ।

महातले च कपिलं ददर्श सुमहाप्रभम् ॥४३॥

तस्मिन् भगीरथो राजा गङ्गां भागीरथीं द्विज ।

पूजयामास विविधैर्वस्त्रिभिर्धूपदीपकैः ॥४४॥

कपिल उवाच ।

मातर्गङ्गे महेशानि स्नातं ते महेश्वरि ।

अतीत्य^३ सुवह्णं देशानाथातासि महातलम् ॥४५॥

इमे सागरश्च षष्टि^४ सहस्राणि महावक्त्राः ।

मत्क्रोधवक्रिणा दग्धा दुर्गतिं परमां गताः^५ ॥४६॥

एतान्^६ [पारथ^७ हेमातरमन्या त्वं गतिर्नृणाम् ।

यान्तु दिव्यां गतिं देवि उत्तीर्णा दुर्गतेरपि ॥४७॥

अथ च त्वां सृष्ट्याम्येव कृतार्थः^८ स्वामसंग्रथम् ।

शुक उवाच ।

‘इत्युक्ता कपिलेनैषा’^९ देवौ नागैः सुसेविता ।

अज्ञा^{१०} वयत् सागरौणां^{११} भस्मानि द्विजनन्दन ॥४८॥

तस्याः संस्पर्शमात्रेण तनयाः सागरस्य ते^{१२} ।

१ B C D तत्र । २ B सः । ३ B सुवह्णम् । ४ D षष्टिः ।

५ C दुर्गतोः परमा गताः । ६ B omits the portion bracketted. ७ D पारथ । ८ C स्यां न संग्रथम् । ९ D इत्युक्ते ।

१० C नैव । ११ B II सागरौणां, C अज्ञावयत् सागरौणां ।

१२ B सागरस्य ते । C सागरस्य च ।

यमलोके चारूपा बभूवुरमितौजसः ॥४८॥
 पश्यतां यमदूतानां ते वै दिव्यवपुर्धराः ।
 वियत्यैर्विमानस्था अप्यारोगणसेविता ॥५०॥
 गीयमानगुणा देवैर्ययुः स्वर्गं त एकदा^१ ।
 विमुक्तबन्धना देवादिव पद्मिगणाः कश्चित् ॥५१॥
 राजा भगीरथस्यापि पुरे चक्रे महोत्सवान्^२ ।
 ततो नागास्तये देवौ स्थाता भोगवतीति सा ॥५२॥
 महातप्तमतीत्यापि ययौ पातालमेव च ।
 तत्रा^३ग्नं समासाद्य सहस्रशिरसं प्रभुम् ॥५३॥
 सीमाभूत् सलिले गङ्गा मद्वाण्डं यत्र भासते ।
 इत्येवं कथितं तुभ्यं यत् पृष्टं भवता मम ॥५४॥
 गङ्गा सुरनदी पुण्या यथायाता धरातलम् ।
^४[इदमाख्यानमायुष्यं यत्र स वंशवर्द्धनम् ॥५५॥
 धन्यं धर्म्यं शोकहरं दुःखसागरशोधकम् ।
 मङ्गलं परमं दिव्यं गङ्गावतरणं द्विज ॥५६॥
 ब्राह्मणः चन्द्रियो वैश्वः इदमाख्यानमुत्तमम्] ।
 पठेयुः अरणं कुर्युर्लभेरन् परमाङ्गतिम् ॥५७॥
 स्त्रियः शूद्राश्च शूण्युर्लभेयुर्गतिमुत्तमाम् ।
 कूपारामतडागादिवृक्षमन्दिरकर्षसु ॥५८॥

१ C ०पद्ये । २ C तयेकदा । ३ D चक्रे कृत्वा महोत्सवान् ।
 ४ C तदा । ५ B omits the portion bracketted.

अग्नौचान्तादितीयेऽङ्गि सर्वेषु शुभकर्म्मसु ।

पठेच्च शृणुयाच्चैतदाख्यानं पुण्यमुत्तमम्^१ ॥५८॥

१[प्रायश्चित्तानि पापेषु विपत्तौ धनबन्धवः ।

सम्पत्तौ धर्मरूपस्य आख्यानमिदमुत्तमम् ॥६०॥

तृतीयायान्तु वैशाखे शुक्रायामषष्ठे दिने ॥६१॥

ज्येष्ठे दशहरातिथ्यां गङ्गां संपूज्य यत्नतः ।

पठेद्वा शृणुयाद्वापि आख्यानमिदमब्रवीत्^२ ॥६२॥

२यद्दण्डासु घोरासु जलाग्निपीडनेषु च ।

पठेद्वा शृणुयाद्वापि इदमाख्यानमुत्तमम् ॥६३॥

३[इमे एकादशाध्याया द्वाविंशतिरथापि वा ।

अगङ्गदेशे विज्ञाय निकटं मरणं जनः ॥६४॥

४पठेद्वा शृणुयाद्वापि इदमाख्यानमुत्तमम् ।

आजन्मगङ्गास्नानस्य फलमाप्त्य^५ च वै जनः ॥६५॥

गङ्गान्तर्जलमृत्योस्तु फलमाप्नोति मानवः ।

श्रुतं त्वया श्रुचितरचेतसा मुने

६[सुरापगा चरितमपूर्वमुत्तमम् ।

सुरासुरैर्दिवि भुवि गेयमर्थदम्

१ B शृणुयाद्वापि आख्यानमिदमुत्तमम् । २ B omits the portion bracketted.

३ D C आख्यानमिदमुत्तमम् । ४ A omits this line.

५ B omits the portion bracketted.

६ C D add

महापातकयुक्तोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः ।

७ D फलं प्राप्य ।

८ B omits the portion bracketted.

मयोदितं मतिपठनानुरूपतः ॥६६॥
 कृते युगे शुभमति^१भिर्यद्वर्ज्यते
 द्वितीयके किञ्च यजता यद्वर्ज्यते ।
 तृतीयके जलकुसुमैर्यदर्चनात्]
 सुरापगाजसकण्ठः कञ्जौ तु तत्^२ ॥६७॥
 यदोच्यते गिरिवरकन्यकेत्यसौ
 शिवं पतिं समगमदित्यसौ तदा ।
 यदा पुनर्दिवि सुरसंघकन्यका
 तदोच्यतेऽनसवनिता गुहप्रसूः ॥६८॥
 यदा पुनर्हरिपदसम्भवा शिवा
 तदा पतिं समुपगता थराजत ।
 यदा पुनर्मुनितनयेति कथ्यते
 तदाऽभवन्नृपवनिता भौमप्रसूः ॥६९॥
 यदा पुनारविकुसुमराजकन्यका
 तदा गता जलनिधिमेव सत्पतिम् ।
 इतीदृशी^३नियतरूपिणी शिवा
 शिवं गता वज्रतरूपवत्सलम् ॥७०॥

इति श्रीहृद्भक्तपुराणे मध्यखण्डे सगरपुत्रोद्धारो
 नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

उक्ता त्वया त्रिवं प्राप्ता गङ्गा सत्यर्द्धरूपिणी ।
उमायाश्च शिवप्राप्तिं वद ब्रह्मन् महामते ॥१॥

अथिरुवाच ।

सत्यां गतायां त्रिदिवं सुषुवे मेनका पुनः ।
अन्यां दुरितरं चारुगुणश्रीसप्तमन्विताम् ॥२॥
स्वस्त्यक्तनकगौराङ्गीं दिभुजां चारुलोचनाम् ।
तस्यां भवन्त्यां मेनाद्याः सर्व्या^१ गङ्गाशुचं जडः ॥३॥
हिमालयगृहे^२ सा तु रराज किल जैमिने ।
कलेव शशिनः शुक्ले वर्द्धमाना दिने दिने ॥४॥
कदाचिन्मारदो देव स्तथान्तःपुरमागतः ।
निर्जने जगदे सर्व्यां मेनकायै सतीकथाम्^३ ॥५॥
तच्छ्रुत्वा मेनका देवी मुनेर्वचनमर्थवत् ।
मेने त्रिवां मूलरूपामजां शिवशिवामिति ॥६॥
मारदश्च ततो गत्वा शैलराजमथाब्रवीत् ।

नारद उवाच ।

कन्या ते शैलराजेन्द्र जाता कमललोचना ।
दानयोग्यापि भूतैव कस्यै देयेयमिष्यते^१ ॥७॥

हिमालय उवाच ।

इयं मम सुता देव तपस्यति वनान्तरे ।
योग्यं पतिं परिप्राप्तुं स्वयमेव गुणान्विता ॥८॥
पूर्वसम्पत्तिर्योऽस्याः स एवेह भविष्यति ।
किञ्चलनास्ति कर्तव्यं कन्यावरधमागमे ॥९॥

नारद उवाच ।

यदुक्तं तत्सत्यमेव तपोयोगी भवेत् पुमान्^२ ।
अनुयोगन्तु पुरुषं धसते कार्यरक्षसः ॥१०॥
भवान् पिता सुता सा ते सत्पतिं^३ लभते यथा ।
कन्यादानफलं प्राप्तुं तपोयोगी तथा भव ॥११॥
यस्तु सम्भव्यलाभेन नोद्युक्ते गृहिणां कूधरैः ।
तस्य किञ्चित् फलं नास्ति स गृही नापि कथ्यते ॥१२॥
अतएव भवान् स्वस्या दुहितुर्वरमेधयः^४ ।
ब्राह्मणैर्मन्त्रिभिश्चैव तत्परामर्शनं कुरु ॥१३॥

हिमालय उवाच ।

प्रभो त्वमेव तत्त्वज्ञो दुहितुर्मे वरं वद ।
कस्यै देया च मे कन्या कं प्राप्ता सुखिनी भवेत् ॥१४॥

१ B देयैवमिष्यते । २ D *लब्धः । ३ C पुनः ।

४ C तत्पतिं । ५ C वरमेधयः ।

नारद उवाच ।

अस्ति योग्यः पतिः^१ शैल दुहितुस्तव नान्यथा ।
 यं प्राप्तुं यतते पुत्रौ तव जानाम्यहम् तम् ॥१५॥
 कैलासे^२ वसतिस्तस्य त्वय्यथेव च तिष्ठति ।
 स महात्मा महावाङ्मनः कुबेरो यस्य किङ्करः ॥१६॥
 तस्मै^३ देहि सुतां कन्यामर्चनीयाय दैवतैः ।

हिमालय उवाच ।

तस्मै देया मया कन्या यं त्वं वदसि नान्यथा^४ ।
 तस्मान्नय महाबाहो शिवं मे कन्ययेषितम् ॥१७॥

शुक उवाच ।

तथेत्युक्त्वा^५ ययौ^६ देवो यत्र देवो महेश्वरः ।
 कैलासे^७ तं शिवं गत्वा वचनस्नेहमब्रवीत् ॥१८॥

नारद उवाच ।

शम्भो तव सती प्राप्ता पूर्वसेभ्यश्चनोरथः ।
 यत्र गङ्गा सुरैः प्राप्ता तथैवेद्यमुपस्थिता ॥१९॥
 त्वां प्राप्तुं सा हेमगौरी तपस्यति महावने^८ ।
 तव वार्त्तां महादेव दन्वतीभ्यां श्रवेदयम्^९ ॥२०॥
 त्वं तत्र कुरु वै वासं गिरिराजे हिमालये ।

१ B योग्यपतिः ।

२ B कैलाशे ।

३ O तस्यां ।

४ B नारद ।

५ B अथेत्युक्त्वा ।

६ A मयो ।

७ B कैलाशे ।

८ B हिमालये ।

९ B श्रवेदयत् ।

[लान्नु सेविष्यते गौरी तां त्वञ्च लक्ष्यसि नान्यथा ॥२१॥

शिव उवाच ।

गङ्गारूपा सती सन्धा कामन्यां त्वं वदस्यत ।

यामहं शिरसा धत्वा ब्रह्मन्ये स्तमेव हि ॥२२॥

नारद उवाच ।

सती ते द्विविधा भूता गङ्गोमा च हिमालये ।]

एका धृता त्वया ग्रीर्षं वामाङ्गेऽमूं धरिष्यसि ॥२३॥

पूर्वं वामाङ्गगा भार्या वामाङ्गेऽद्यापि सभ्यताम् ।

एवमुक्त्वा ययौ देवो मुनिर्नारदसंश्रितः ॥२४॥

हिमालयं ययौ शम्भुस्तपस्यासक्तमानसः ।

तपस्यन्तीं सतीं प्राह विग्रहपेण जैमिने ॥२५॥

शिव उवाच ।

कासि कस्यासि रम्भोह किमर्थं वा तपस्यसि^१ ।

मायं तपस्याकाशसो सुकुमार्याः सुशोभने ॥२६॥

देव्युवाच ।

अहं^२ हिमालयसुता शिवमीशुस्तपसदरे ।

अहं दावायणी पूर्वं त्यक्तदेहा द्विजोत्तम ॥२७॥

शिव उवाच ।

कथं शिवं आश्रान्त्यं कुरूपं पतिमीदृशे^३ ।

१ B तान्नु.....लक्ष्यति । A omits the portion bracketted.

२ A मविष्यसि ।

३ B अयं ।

४ D ईदृते ।

इन्द्रादिं वा वर्जयसि^१ गुणसम्पत्समन्विता ॥२८॥

कथमेतत्तपस्ते वा शिवं प्राप्तुं पतिं सती ।

रूपस्वभाववशगः शिवस्तेऽस्तु पदानतः^२ ॥२९॥

देव्युवाच ।

मैवं मैवं ब्रह्मचारिन् वद मां शिवनिन्दनम् ।

१तच्छ्रुत्वाहं पुरा देहं अहौ कस्माद् ब्रवीषि तत् ॥३०॥

स्तुहि शम्भुं महेशानं प्रायश्चित्तं तदस्तु नौ ।

शरीरं न त्यजे येन श्रुतया शिवनिन्दया ॥३१॥

शिवरूपब्राह्मण उवाच ।

शिव हर गिरिशेष्ठ च्चक्षु विमेश देव

प्रमथगणविहारिन् सर्वदानन्दरूप^३ ।

सकलभुवनगोप्ता त्वं भवान् कालरूपौ

निखिलवृजिनहारिन्^४ देवदेव प्रसीद ॥३२॥

देव्युवाच ।

ब्रह्मचारिष्वमस्तेस्तु शिवज्ञाय शिवाय ते ।

ब्रह्मचारिस्वरूपेण भवानेव शिवो मतः ॥३३॥

प्रसीद देवदेवेश त्वां नमस्यामि भक्तिः ॥३४॥

शुक उवाच ।

इत्थं प्रणामयुक्तायामुमायां स महेश्वरः ।

स्वरूपं जगृहे सद्यो वृषराज^५विराजितः ॥३५॥

१ D वर्जयित्वा ।

२ B प्रदानतः ।

३ C यत् श्रुत्वाहं ।

४ C ०रूपः ।

५ C वृषराजहारिन् ।

६ B वृषराजो ।

मां त्वं प्राप्स्यसि नास्त्यत्र सन्देहस्तु कदाचन ।
 इत्युक्तान्तर्दधे प्रभुरमा पित्राक्षयं ययौ ॥२६॥
 शिवोऽथ महायोगी गङ्गां प्राप्य शिरःस्थिताम्^१ ।
 भार्यार्थं निःस्पृहस्तत्र गिरिवानौ समादधे ॥२७॥
 तदा भारदवाक्येन ज्ञात्वा शैलेश्वरः शिवम् ।
 शिवस्तु परिचर्यायै उमां पुत्रीं^२ दिदेश ह ॥२८॥
 पित्राज्ञया स्त्राभिमतं सिषेवे यत्नतः शिवम् ।
 न च तां कामयाञ्चक्रे महायोगरतः शिवः ॥२९॥
 पूर्वं जह्या स्त्रां तनुजां सन्ध्यास्थानुपगम्य ह^३ ।
 तदा शिवेन हसितस्तत एव ह्यसूयया ॥३०॥
 कन्दर्पं प्रेषयामास शम्भोर्योगविघातकम् ।
 कन्दर्पस्तु समागत्य पुष्पधन्वा स्त्रियान्वितः ॥३१॥
 सन्दधे पुष्पधनुषि मोहनादीनिष्कृन्ने^४ ।
 भूर्त्तस्तत्र वसन्तोभृद्विलसत्पुष्पसञ्चयः ॥३२॥
 तद्वदा तु महादेवस्याञ्जल्यारम्भमात्मनि ।
 तत्कारणं नृगमामो मण्डलीकृतकार्मुकम्^५ ॥३३॥
 कामं ददर्श पार्श्वस्थं दृक्पाताद्भस्म चाकरोत् ।
 कन्दर्पे भस्मसाद्भूते देव्या अङ्गेषु गच्छति ॥३४॥
 अगङ्ग^६ इति विस्मृतिं जमाम पञ्चमार्गणः ।

१ B स्थिरस्थिता ।

२ C उमापुत्री ।

३ C हि ।

४ B मोहनादीनि यन्मुने ।

५ D कार्मुकः ।

६ C आनन्द ।

कामदेहस्य^१ भस्मानि सिलेपाङ्गे महेश्वरः ॥४५॥
 देव्या सकामया दृष्टो बभूव कामभाववान् ।
 सकामं वीक्ष्य गिरौग्रं ब्रह्माद्या जहपुस्तदा^२ ॥४६॥
 हिमालयः सुतां तस्यै दातुं समुपपन्नमे ।
 ब्रह्मविष्णादिदेवानां पुरतः स महेश्वरः ॥४७॥
 उपयेमे उमां देवीं विधियुक्तेन कर्मणा ।
 शिवः प्राप्य स्त्रियं^३ स्त्रीतां पार्वतीं स्वस्थानं ध्रुवौ ॥४८॥
 तारकोपद्रुता देवा धोदुकामा महेश्वरम् ।
 शिवतेजःसमुद्भूतं सेनापतिमथाचत ॥४९॥
 स तेषां कार्त्तविरुद्धार्थं मेघमुखे इक्ष्वाकृते ।
 उमा^४मुपजगामाद्य दिव्यं वर्षशतं ध्रुवौ ॥५०॥
 तद्दृष्ट्वा दुःखं कर्म भीता ब्रह्मादिदेवताः ।
 अगर्थं चिन्तयामासु स्तयोर्मेघुनकर्माणि ॥५१॥
 यस्य^५ मेघुनकार्त्तव्येषु दिव्यं वर्षशतं^६ गतम् ।
 तस्माज्जातः सुतः कुप धारणीयो भविष्यति ॥५२॥
 इति सच्चिन्म वै देवा तद्योक्षां मेघुनक्रियाम् ।
 दर्शयित्वा दिजान् काञ्चित् त्याजयामासुरोजसा ॥५३॥
 विप्रान्दृष्ट्वा तदा देवी प्रीडिता पिदधेऽंशुकम्^७ ।
 देवीप्रीत्यै स्थलं तत्तु शिवग्रन्तं ततोवधि ॥५४॥

१ D • देवस्य ।

२ B जम्मुपुस्तदा ।

३ B स्त्रियां ।

४ C इमाम् ।

५ D तस्य । ६ B वर्ष । ७ B D पिदधेऽंशुके ।

पुंशामगम्यं समभूत् पुंसां स्त्रीत्वकरं द्विज ।
 स्थानभ्रष्टं शिवस्तेजस्तथाज पृथिवीतले ॥५५॥
 तत्सर्व्वव्यापकं भूतमग्निः संजगृहे च तत् ।
 अग्निसु सर्व्वदेवानां सक्ततेन च तत्किञ्चत् ॥५६॥
 गङ्गायै धारयामास सा च गङ्गा सुदुर्द्धरम् ।
 शैवं तेजस्तु तत्याज १[कैलासे शरकानने २ ॥५७॥
 तस्मात् प्राणी समुत्तस्थौ सेनानीर्दीर्घलोचनः ।
 महाबलौ महाबलः शिवपुत्रौ महाभुजः ॥५८॥
 ज्येष्ठत्वनकगौराङ्गौ नानाभरणभूषणः ।
 सेनापतित्वे देवैः च ह्यभिषिक्तो बभूव ह ॥५९॥
 कृत्तिकादिगवां षष्ठां मातृणां च पयः पपौ ।
 तेनासौ कार्त्तिकेयादिनामको गूहनाद्गूहः ३ ॥६०॥
 षड्भिर्वज्रैः पपौ दुग्धं तेन षड्वक्त्र उच्यते ।
 ददुः शिवाद्यस्तस्यै शस्त्रकास्तादिवाहनम् ॥६१॥
 तेन तेषां मृतः शत्रुसंहारकास्थो महाबलः ।
 उमथा सह देवोऽसौ ४ कैलासशिखरेऽवसत् ॥६२॥
 तत्र देहाङ्गकं शम्भोर्जहार खलु पार्व्वती ।
 शिवविच्छेदस्यैवाप्यसहस्री दिजर्षम ॥६३॥
 तत्रस्थां पार्व्वतीं देवीं पृच्छतीं ५ च महेश्वरः ।

१ B omits the portion bracketted.

२ D कैलास शरकानने ।

३ D गूहः ।

४ B एच्छतीम् ।

जगाद् मन्त्रतन्त्राणि सर्वदैवतकानि च ॥६४॥
 इत्येवं भवते प्रोक्तं यत् पृष्टोऽहमिह तया ।
 येन लेभ उमां देवीं सतीं पूर्वप्रियां शिवः ॥६५॥
 इदमाख्यानमिष्टार्चप्रापकं पुण्यदं शृचि ।
 पात्रं ज्ञायच्च जप्यच्च किमन्यत् कथ्यते तव ॥६६॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डे उमासाम-
 क्षिपद्वाग्रज्जमोऽध्यायः ॥०॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

जैमिनिस्त्वाच ।

उक्ता त्वया महापुण्या गङ्गा त्रिपयगामिनी ।
गङ्गायां धनु कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं वदस्व तत् ॥१॥
तद्वक्त्रवाक्यपीयूषविरतिर्नोपपद्यते^१ ।
सदैव भवतो वाक्यमुद्गिरत्यर्थमच्युतम् ॥२॥

श्याम उवाच ।

एवं पृष्टो जैमिनिना महाभागवतो मुनिः ।
दर्शितेनात्मना प्रोचे जैमिनिं शिष्यमात्मनः ॥३॥

शुक उवाच ।

पृष्टुं ब्रह्मन्^२ महापुण्यान् गङ्गाधर्मात्मनोरमान् ।
गङ्गास्नानं फलं येषां श्रवणेनोपपाद्यते ॥४॥
हिमालयाच्छैलराजाद्गङ्गासागरसङ्गमः ।
देशः परमपुण्योऽसौ क्षत्परो नैव वर्त्तते ॥५॥
अथोद्धा मयुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी क्षारा^३वतीचैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥६॥
अथोद्धा रामनगरी मयुरा कृष्णपाञ्चिता^४ ।

१ B तद्वक्त्रवाक्यपीयूषविरतिर्नोपपद्यते । २ A C राजन् ।

३ B क्षारावती । ४ B C पञ्चालिका ।

माया च कामरूपास्या काशी शिवपुरी न भूः ॥७॥
 शिवकाशी विष्णुकाशी काशीयुग्मस्य सद्यतम् ।
 अवन्ती च समुद्रस्य तीरे श्रीपुरुषोत्तमः^१ ॥८॥
 दारावती^२ समुद्रस्य मध्ये कृष्णकृता पुरी ।
 एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ॥९॥
 श्रीरामधनुरयस्या अयोध्या^३ सा महापुरी ।
 मथुरा केशवप्रेठा^४ सुदर्शनविधारिता ॥१०॥
 माया च शिवलिङ्गस्या ब्रह्मविष्ण्वादिसेविता ।
 काशी^५ [शिव]त्रिशूलस्या काशी^६ हरिहरात्मकः ॥११॥
 वामदक्षिणहस्ताभ्यां दधार दिव्यपुङ्गव ।
 अवन्तिका पुरी दिव्या हरेः पद्मोपरिस्थिता ॥१२॥
 [पुरी दारावती^७ विष्णोः पाद्मजन्योपरिस्थिता ।]
 [एताः सर्वा मुक्तिदाश्च एकच गणिता सुरैः ॥१३॥
 एकतो वै सुरधुनी शिवश्रीर्षोपरिस्थिता] ।
 एतां धर्तुं महादेवः स्रग्विरः सार्द्धयोजनम् ॥१४॥
 अष्टहस्ता^८धिकश्चैव विशालं विदधे स्तयम् ।
 दीर्घञ्च योजनयते किञ्चिन्न्यूने चकार च ॥१५॥
 तस्माद्भुजाश्रया देशा नैव पृथ्वी कदाचन ।

१ A C D श्रीपुरुषोत्तमा । २ D दारावती । ३ C अयोध्या हि ।

४ B केशवप्रेठस्या । ५ A omits the portions bracketted.

६ D काशी ।

७ D B दारावती ।

८ B omits the portion bracketted. ९ C ० हस्तादिकश्चैव ।

विश्वात्मनो महेशस्य शिर एव हि ते मताः ॥१६॥
 इयञ्चालकनन्दाख्या गङ्गा दक्षिणवाहिनी ।
 कश्चित्पूर्व^१स्रवा गङ्गा कश्चित् पश्चिमवाहिनी ॥१७॥
 कश्चिच्चाप्युत्तरस्रोताः कश्चिदक्षिणवाहिनी ।
 दक्षिणायाः शतगुणा गङ्गा तु पूर्ववाहिनी ॥१८॥
 ततः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गा पश्चिमवाहिनी ।
 तत्सहस्रगुणा प्रोक्ता गङ्गाचोत्तरवाहिनी ॥१९॥
 गङ्गास्थानस्य सर्वस्य तारतम्य विधौ मम ।
 गङ्गा^२ हि जायते विप्र सर्वतो मुक्तिदायिनी^३ ॥२०॥
 नास्ति गङ्गासमं तीर्थं गङ्गा च परदेवता ।
 गङ्गा च वधतिस्थानं गङ्गैव परमा गतिः ॥२१॥
 गङ्गाकाशवाहिनी च गङ्गा च गिरिवाहिनी ।
 गङ्गा धरावाहिनी च गङ्गा पातालवाहिनी ॥२२॥
 सर्व एव शुभः काशः सर्वा देशस्तथा शुभः ।
 सर्वा जमस्तथा पापं क्षान्नादौ जाह्नवीजले ॥२३॥
 अपि कौटपतङ्गाद्या यदि गङ्गाजले मृताः ।
 तेपि त्यक्त्वा कौटतनुं स्वर्गं यान्यतिदुर्लभम् ॥२४॥
 यज्जलस्पर्शमात्रेण सगरस्य सुतास्तु ते ।
 सदापञ्चाशत्तमोभावं सत्कर्मरहितास्तु ते ॥२५॥

१ C कश्चित् पूर्वस्रवा । २ C शतसहस्र० । ३ B गङ्गा ।
 ४ B C D सर्वतोमुक्तिदा शिवा ।
 ५ C गङ्गाकाशवाहिनी देवी गङ्गा च गिरिवाहिनी ।

मद्भदण्डहताद्यापि भस्मीभूताङ्गसङ्गतः^१ ।

चिरकाष्ठान्तराद्यापि स्तब्धाः स्फुटदर्शनाः ॥२६॥

किं पुनर्ये तु सेवन्ते भान्ता मङ्गलमवापहाम् ।

गङ्गागङ्गेति यो ब्रूते योजनानां शतैरपि^२ ॥२७॥

एव मुच्यते सर्वपापैर्विष्णुलोकश्च गच्छति ।

आजन्मपापकर्माणि यः कुर्यात् सर्वदा कुधीः ॥२८॥

गङ्गा चेन्मृत्युकालेऽस्मात्तदा मोक्षश्च किङ्करः ।

तस्माद्गङ्गा रक्षणीया सर्वयत्नेन जैमिने ॥२९॥

गङ्गा चेत्स्यात् परित्यक्ता न चाहं तस्य वै कश्चित् ।

जैमिनिर्वाच ।

गङ्गाया रक्षणं कौटुकं त्यागस्तस्यास्तु कौटुभः ।

इति मे संशयं ब्रह्मं श्लेष्मुमर्हसि सर्वथा^३ ॥३०॥

शुक उवाच ।

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्दृष्टवतुष्टयम् ।

अत्र नारायणः स्नामी नान्यः स्नामी कदाचन ॥३१॥

अत्र किञ्चिन्न गृहीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि^४ ।

तत्र^५ किञ्चिन्न दद्याच्च साक्षात् पापाय पुण्यवान् ॥३२॥

प्रतिग्रहस्वाभावे हि दानाभावे^६ हि कल्पते ।

१ B °सङ्गताः, C सर्वतः । २ A शतैरपि च ।

३ B omits स । C सर्वपापेभ्यो । D मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं
श्च गच्छति । ४ B सर्वदा । ५ D कण्ठगतैरपि ।

६ C D अत्र । ७ B C D दानाभावो हि कल्पते ।

परस्त्विकरं कार्यं गङ्गायां नोपपद्यते^१ ॥२३॥
 अथ प्रतिपद्ये राजन् विक्रीता आङ्गवी भवेत् ।
 विक्रीतायाश्च आङ्गव्यां विक्रीतोऽभ्युपनार्हः ॥२४॥
 जगार्हने च विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ।
 कोऽपि न चाणकर्त्तास्य निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥२५॥
 मिथ्यावाक्यं प्रतिपाद्यो दानं चाद्याद्विहीतरि^२ ।
 अपारमार्थिकं वाक्यं जैमिने कथयिष्यौ ॥२६॥
 यस्तस्य चासनस्यैव सनाचमस्तर्कषणम् ।
 कटुवाक्यं शस्त्रपातं परपीडाकरं हि यत् ॥२७॥
 परद्रव्येन पूजाश्च याम्यधर्माश्च भोजनम् ।
 अशास्त्रकथनस्यैव अज्ञाता कथनं तथा ॥२८॥
 विना तिलं तर्पणश्च पादस्नानमेव च ।
 अपानवायुनिःसारं निष्ठौवनमथापि च^३ ॥२९॥
 अन्यतीर्थप्रशंसाश्च जलान्नरप्रशंसनम् ।
 उच्छिष्टेष्वेपनस्यैव दण्डसन्ताडनं तथा ॥३०॥
 अभ्यक्तोऽपि^४ न च स्वाद्याङ्गजायां देवमातरि ।
 अभ्यक्तो^५ द्विविधो वारिसन्तारोऽथ शिरोऽवधि ॥३१॥
 तैलावगाह^६ पादान्तः शिरोनिक्षिप्ततैलतः ।
 गङ्गायां प्रपथं नैव प्राणान्तेऽपि समाचरेत् ॥३२॥

१ ॥ नोपपद्यते ।

२ B C गृहीतरि ।

३ C निष्ठौवरमथापि च, D अथापि वा ।

४ B C D अभ्यक्तोऽपि ।

५ C अभ्यक्तं ।

६ C D तैलावगाहः ।

स्वच्छन्दपादनिषेपं स्नानास्नानविकल्पमा ।
 एकवासोऽनेकवासोऽप्यकुश^१स्वर्णरूपकम् ॥४२॥
 स्नानस्यापि न वै कुर्यादासन्नस्य तथाविधम्^२ ।
 शोकं मोहं दुःखचित्तं नास्तिक्यं पापचित्तताम् ॥४३॥
 क्षिप्वाश्च विषयादीनां मन्त्रातीरेषु नाचरेत् ।
 भाद्र^३हृत्पाचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ॥४४॥
 तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ।
 ५[साद्धृहसाग्रतं यावद्गङ्गातीरमिति^४ स्मृतम् ॥४५॥
 तीराद्गव्यूतिमाचक्ष परितः चेत्तमुच्यते] ।
 तीरक्षेत्रमिदं प्रोक्तं सर्वपापविवर्जितम् ॥४६॥
 शतवृक्षं प्रवाहाद्वि गर्भक्षेत्रमिहोच्यते ।
 निरूप्यते तत्र वर्ष्यं सावधानमनाः शृणु ॥४७॥
 हिंसा^५द्वेषश्च कलहं मिथ्यावाक्यं प्रतिग्रहम् ।
 स्नानास्नानविकल्पश्च अग्रास्त्रवचननया ॥४८॥
 परान्नभोजनञ्चैव परद्रव्योपभोगनम् ।
 शोकं मोहं दुःखचित्तं नास्तिक्यं पापचित्तताम् ॥४९॥
 भिक्षां^६ क्षिप्वाश्च चापस्य परीहासश्च वर्जयेत् ।

१ C अङ्गशः । २ B नैवकुर्यादासन्नस्य तथाविधिं ।

३ B भाद्रे । ४ B omits the portion bracketted.

५ C इदं स्मृतं । D इति स्थितं । ६ B हिंसाद्वेषश्च ।

७ B D भिक्षालिप्ताश्च ।

१[जलान्तरस्पर्शनञ्च^१ गर्भचेत्रे विवर्जयेत्] ॥५१॥
 गङ्गातीरे वर्जनीचं कथ्यते द्विजपुङ्गव ।
 मिथ्यावाक्यं शोकमोहनास्तिक्यं पापचित्तताम् ॥५२॥
 कटुवाक्यं परपीडाकरं कार्यञ्च वर्जयेत्] ।
 अशास्त्रकथनञ्चैव अज्ञाना कथनं तथा ॥५३॥
 अन्यतीर्थप्रशंसाञ्च जलान्तरप्रशंसनम् ।
 स्थानास्थानविचारञ्च गङ्गातीरे विवर्जयेत् ॥५४॥
 गङ्गाजलेमोद्धृतेन कुर्यात्सर्वां जलक्रियाम् ।
 गङ्गातीरस्थितो यस्तु नान्यदारि सृष्टेर्दृष्टदि ॥५५॥
 भुवं तेन प्रतिज्ञातं^२ ब्रह्माहमिति नान्यथा ।
 सर्वांसु देवपूजासु पित्रपूजासु चैव हि ॥५६॥
 महातीर्थे हि गङ्गायां क्षताशौचं न विद्यते ।
 त्यक्तुं मूत्रपुरीषादि गङ्गातीरं विवर्जयेत् ॥५७॥
 गङ्गाजुष्टदिग्गच्चैव त्यक्तुं मूत्रमलादिकम् ।
 न ब्रजेनाच^३रेचैव कदापि द्विजपुङ्गव ॥५८॥
 या याः सविहिता भूम्यस्तास्ताः पुष्पतमाः स्यताः ।
 पापपुण्यक्रियाणाञ्च तथैव ददते फलम् ॥५९॥
 ४नारायणक्षेत्रमध्ये कर्त्तव्यञ्च निरूप्यते ।

१ c omits the portion bracketted.

२ D omits ४ lines from जलान्तरस्पर्शनञ्च ।

३ C प्रतिज्ञातुं । ४ C नाचरेचैव ।

५ C दौक्षाञ्च देवपूजाञ्च जपं गङ्गातटे भवेत् ।

नारायणक्षेत्रमध्ये कर्त्तव्यञ्च निरूप्यते ।

दौशाच्च देवपूजाच्च^१ जपं गङ्गातटे चरेत् ॥६०॥

शुष्कवासः पिधायापि सावित्रीजपमाचरेत् ।

आङ्गुष्ठं तर्पणञ्चैव परोपकारकर्मा च ॥६१॥

द्रव्योत्सर्गमिष्टदेवसंग्रीतिकरणं तथा ।

पाचोद्देशञ्च मनसा त्यक्तद्रव्यस्य दापने ॥६२॥

क्षवपाठञ्च मौनञ्च नीचास्त्रापविवर्जनम्^२ ।

केवलं वारिपाणञ्च कर्मस्यं ब्रह्मभावतः^३ ॥६३॥

एतानि किल कर्माणि चेत्ते नारायणे चरेत् ।

इति श्रीरुद्रहर्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्म्ये

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ B D •पूजा तु ।

२ B चान्द्यानि परिवर्जयेत् । D •विदर्जितं ।

३ Δ ब्रह्मभावतः ।

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अभिह्वाच ।

गङ्गायाचां चरेन्मर्त्या भग उल्कष्टते यदा ।
 आत्मा देवानृषींचैव पितृंचैव समर्चयेत्^१ ॥१॥
 पित्राथ वाससौ इहो ब्राह्मणायामं समाचरेत् ।
 मैथुनं कसहं हिंसां वर्जयेद्वाङ्मयाचया ॥२॥
 वासस्य भक्षिनं नैव शृङ्गीयाद्वाङ्मयाचिकः ।
 गुरुं गणेशं विष्णुस्य त्रिवं दुर्गां सरस्वतीम् ॥३॥
 गोब्राह्मणसतींचैव प्रणमेद्वाङ्मयाचिकः ।
 गुरवः पितरो देवा दिक्पासास्य यहास्तथा ॥४॥
 अथयश्चारणाः सिद्धाः मन्त्र्यः किन्नरास्तथा ।
 सर्वा देवस्य देवानां प्रणम्यन्ते मयाधुना ॥५॥
 गङ्गास्नानार्थयात्राया भवन्तु मम^२ साधकाः ।
 इत्येवं मन्त्रमुच्चार्य गङ्गायाचां समाचरेत् ॥६॥
 १[गङ्गे देवि लोकमातर्विभोत्सारिणि ते नमः ।
 लङ्घनाथ सद्ग्याचां करोम्यचानुमोदय ॥७॥
 इत्येवं मन्त्रमुच्चार्य^३ गङ्गायाचां समाचरेत् ।
 विज्जस्य तुलसींचैव प्रणम्य भक्तिसंयुतः ॥८॥

१ C समर्पयेत् । २ C सर्वं । ३ B omits the portion bracketted. ४ D इत्येवमन्त्रमुच्चार्य ।

विल्वपत्रमुपाव्राथ गङ्गायाचां समाचरेत्] ।

अथने भोजने दाने पथि रात्रौ दिवा तथा ॥८॥

गङ्गा गङ्गेति संस्तव्य कालं संथापयेन्नरः ।

गङ्गायाचां समासाद्य पथि चेन्म्रियते जनः ॥९०॥

गङ्गास्मृत्युफलं तस्य भवत्येव न संशयः ।

गङ्गाया दर्शने देवा आचरन्ति विरोधनम् ॥९१॥

येनासाववगाक्ष्मैर्ना नास्माभिः समतामियात् ।

कृतगङ्गार्थयाचस्त शरीरे पापसञ्चयाः ॥९२॥

भवन्ति विकल्पाः सर्वे तमांसीव चपात्यये ।

ते पि विघ्नानाचरन्ति येनासौ नैव गच्छतु ॥९३॥

गङ्गाया वायुसंसर्गं प्राप्य पापैर्विमुच्यते ।

तदा विरोधं वै देवा आचरन्त्यस्य गच्छतः ॥९४॥

गङ्गावायोस्तु संसर्गं पठेत् स्तवमिमं नरः ।

सर्वदेवेश्वरो येन^१ परितुष्यति केग्रवः ॥९५॥

स्त्रे महिषि स्थितं देवमप्रमेयमजं विभुम् ।

शोकमोहविनिर्मुक्तं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम् ॥९६॥

आसनाद्यैरसंस्पृष्टं सेवितं योगिभिः शदा ।

निर्गुणं सर्वगं शान्तं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम् ॥९७॥

सर्वदोषविनिर्मुक्तं सुप्रभावं सुनिर्मलम् ।

निष्कलं शान्तं देवं ध्याये^२ विष्णुं सनातनम् ॥९८॥

अतुलं सुखधर्माणां व्योमदेहं सनातनम् ।

१[धर्माधर्मसमायुक्तं ध्याये^१ विष्णुं सनातनम्] ॥१८॥
 चराचरविनिर्मुक्तं जन्ममृत्युविवर्जनम् ।
 अभयं सत्यसङ्कल्पं ध्याये^१ विष्णुं सनातनम् ।
 अमृतं साधनं साध्यं यं पश्यन्ति भगीषिणः ॥२०॥
 २ज्ञेयाख्यं परमात्मानं ध्याये^१ विष्णुं सनातनम् ।
 व्यासाद्यैर्षिभिः सर्वैर्धानयोगपरायणैः ॥२१॥
 अर्चितं भावकुसुमैर्धाये^१ विष्णुं^२ सनातनम् ।
 विष्णुष्टकमिदं पुण्यं योगिनां हर्षदायकम् ॥२२॥
 यः पठेत्परया भक्त्या स विष्णुतुल्यतामियात् ।
 विष्णुतुल्यस्तदा^३ भूत्वा गङ्गां पश्ये^४ दमन्यथा ॥२३॥
 वृष्टा^५ गङ्गां महापुण्यां प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ।
 गङ्गे देवि जगन्मातः प्रिवशीर्षकतालये ॥२४॥
 जन्मेतत् सफलं मेऽस्तु भवतीं प्रणमाम्यहम् ।
 एतेन खलु मन्त्रेण द्वाष्टाङ्गैः प्रणमेच्छिवाम् ॥२५॥
 स्मृतासि गङ्गे दृष्टासि स्मृतामि त्वां महेश्वरीम् ।
 विष्णुदेवद्ववाकारे^६ प्रसीद जनदम्बिके ॥२६॥
 एतेन खलु मन्त्रेण स्मृतेर्देवीं सनातनीम् ।
 ततो दिवासाः स्नायाच्च दृष्टदेवप्रियार्थकः ॥२७॥

१ B omits the portion bracketted. २ B C D ध्यायेत् ।

३ D adds वैशाखादिवमासानां । ४ D देवं ।

५ B विष्णुतुल्यः सदा । ६ C पश्येत नान्यथा । ७ B वृष्टां ।

८ B ०द्ववाकारि ।

मज्जन्ति येऽस्मिन् किल देहभाजो

न ते निमज्जन्ति पुनर्भवाच्चै ।

योऽयं पुरस्तात्पयसां प्रभावो

गङ्गेति यं गायति वेदवर्मः^१ ॥२८॥

आवाहनञ्च तीर्थानां नापेक्ष्यं जाह्नवीजले ।

निःसङ्कल्पोऽपि यः स्नायात् स च यापैर्विसुच्यते ॥२९॥

देवर्षिपितृलोकानां^२ तर्पणं विधितश्चरेत् ।

संपूजयेद्दिष्टदेवं चिन्तामूलपरामुखः ॥३०॥

गङ्गातीरे वसेन्नर्त्यस्त्रिरात्रमपि नान्यथा ।

यं क्षणं तत्र वसति स एव सार्वकः चणः ॥३१॥

गमने प्रार्थयेद्देवीं पुनर्दर्शनकाम्यया ।

मात्रा पित्रा दुष्टिना वा भार्यापुत्रधनादिभिः ॥३२॥

त्यक्तस्तु न तथा दुःखं यथा गङ्गाविद्योगजम् ।

नैव स स्नात् क्षणो ब्रह्मन् यत्र गङ्गा न विद्यते ॥३३॥

१[न गम्यते च देशोऽसौ यत्र गङ्गा न विद्यते] ।

एकपादस्त्रितो यस्तु तपत्ययुतवत्सरान् ॥३४॥

दण्डमात्रन्तु गङ्गायां वसेत्स तु विशिष्यते ।

एवन्तु दण्डसंख्याभिर्मासपक्षादिवासतः ॥३५॥

फलं दत्ते भगवती गङ्गावासिजनाय वै ।

यान् काशान् स्पर्धूनीतीरे वसेन्नर्त्यः समाहितः ॥३६॥

१ B वेदवर्मः D देववर्मः ।

२ C •देवानां ।

३ B omits the portion bracketted.

तावदेवास्त्र पितरो देवास्त्र परितोषिताः ।
 तावत्तु ब्रह्मचर्येण कासं संयापयेद्द्विज ॥३७॥
 तावदेव परस्त्रासं न भुञ्जीत कदाचन^१ ।
 तैर्दत्तञ्च न गृह्णीयात् परनिन्दां न चाचरेत् ॥३८॥
 गङ्गातीरस्थितो यस्तु परनिन्दां समाचरेत् ।
 सर्वभूतमयो विष्णुस्तस्यै कुड्मेऽत् पराङ्मुखः ॥३९॥
 गङ्गास्नानार्थमागत्य यो गृह्णाति^२ गृह्णीजनः ।
 तण्डुलं वा सुवर्णं वा वस्त्रादिं वा कदाचन ॥४०॥
 न तस्य फलसिद्धिः स्यात् सम्यग् गङ्गा प्रयोजनम् ।
 स पशुः स सदा काणः स एव पापराशिमान् ॥४१॥
 यो गङ्गानिकटं प्राप्य गङ्गास्नानमुपेक्षते ।
 सायं प्रातश्च मध्याह्ने द्रष्टव्या तीरवासिभिः ॥४२॥
 गङ्गातीराद्गतो दूरं न खात्वा^३ यस्तु जाह्नवीम् ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैस्तत्क्षणात् स प्रक्षिप्यते^४ ॥४३॥
 गङ्गास्नानरतं मर्त्यं गङ्गातीरनिवासिनम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायमग्नयेधूपकं क्षमेत् ॥४४॥
 अगङ्गदेशवासी यो भग्नरागो^५ द्विजर्षभ ।
 न गङ्गामागयेद्देवीं परः स विधिवच्चितः ॥४५॥
 ग्राम^६जनपदाः ग्रैष्वा आश्रमाः श्रुचयो हिते ।

१ C भुञ्जीत न कदाचन । २ B adds न तस्य फलसिद्धिः स्यात् ।
 ३ C न गृह्णाति । ४ C खात्वा । ५ C तत् प्रक्षिप्यते ।
 ६ C D भग्नवासो । ७ C D ग्रामाः ।

येषां भागीरथी गङ्गा मध्ये याति सरिदरा ॥४६॥
 मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य विद्युत्सम्पातचक्षुषम् ।
 गङ्गां यः सेवते सोऽत्र बुद्धेः पारं परं गतः ॥४७॥
 कृतपुण्या महात्मानो देवलोकप्रपूजिताः ।
 सहस्रसूर्यप्रतिमां गङ्गां पश्यन्ति ते भूवि^१ ॥४८॥
 साधारणजलापूर्णां साधारणगद्दीमिव ।
 पश्यन्ति नास्तिका गङ्गां पापोपहतलोचनाः ॥४९॥
 अगङ्गावासं सन्यज्य यो गङ्गावासमाव्रजेत् ।
 स हि बुद्धिमतां श्रेष्ठो देवैरपि सुदुर्लभः ॥५०॥
 पैतृकी वसतिर्यस्य गङ्गातीरे दिवर्षभ ।
 मनुष्यचर्मणा गङ्गः स शिवो नात्र संशयः ॥५१॥
 गङ्गातीरनिवासाय कन्यां दत्ते^२ तु यः शुभाम् ।
 प्रत्यहं^३ पितरस्तस्य गथाश्राद्धस्य भोगिनः ॥५२॥
 गङ्गातीरनिवासाय यो भूमिं प्रददाति वै ।
 स्वर्गराज्यं स भुङ्क्ते^४ वै यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥५३॥
 कृतापराधस्य नरं गङ्गातीरनिवासिनम् ।
 यस्ताडयेदचोदण्डैस्तस्य पापफलं शृणु ॥५४॥
 विमुखास्तस्य वै देवाः पितरस्याप्युपोषिताः ।
 गङ्गा परित्यजेत्तं वै सोऽगतिश्चिरनारकी ॥५५॥
 गङ्गातीरास्यं मर्त्यं सूर्यतुल्यं च ईक्षते ।

१ D वै भुवि ।

२ D दत्ता ।

३ D पितरः प्रत्यहं तस्य ।

४ C प्रमुञ्क्ते ।

तस्यैव विमलं चक्षुर्देवदर्शनसाधनम् ॥५६॥
 गङ्गातीरास्रयान् लोकान् गङ्गालोकान् वदेत यः ।
 स एवानुमृद्यीतः स्याद्गङ्गाया^१ दिजयुक्त्व ॥५७॥
 गङ्गातीरास्रयान्मृत्यान् देवैरर्ह्यान् कुधीर्जनः ।
 मनुष्यबुद्ध्या पापिन्या जेमिने ज्ञावमन्यते ॥५८॥
 देवा मनुष्यरूपेण गङ्गातीरे चरन्ति वै ।
 तस्मात्तास्मावमन्येत श्रेयोर्थी न कदाचन ॥५९॥
 गङ्गातीरदये विप्र पिशाचाश्च शिवाश्चथा ।
 कोटयः पद्मस्रवाणि तिष्ठन्ति^२ वायुरूपिणः ॥६०॥
 इदृणु तेषाञ्च कर्माणि यदर्घ्यं ते निरूपिताः ।
 ये तत्र पापकर्माणो गङ्गातीरे दिजर्षभ ॥६१॥
 त्यजन्ति विष्टामृषाणि श्रेष्ठकेशनखादि च^३ ।
 तत्रैव तांस्ते सर्वाणि भोजयन्मनुरूपतः ॥६२॥
 ये मिथ्यावादिनो दुष्टा गुरुसेवापराकुम्भाः ।
 वृथा हिंसारताः कूरा विश्वासघातिमस्रथा ॥६३॥
 तांस्ते गङ्गापिशाचा वै सुमूर्धून् भाङ्गरोधसि ।
 चेन्नासारावणास्त्रीना^४ स्थापयन्ति नभःस्थले ॥६४॥
 शून्ये सन्ध्याय प्राणांस्ते घाति दुर्गतिमुत्तमाम् ।
 तत्र पश्यन्ति पापिष्ठाः पश्यन्ति दिव्यचक्षुषः ॥६५॥

१ B गङ्गायाः ।

२ B तिष्ठन्तु ।

३ B D नखानि च ।

४ B भित्ति ।

जैमिने वर्णयाम्यस्य^१ सचक्षानि निबोध मे ।
 शनिमङ्गलवारे वा निग्रीये सुप्तबोधनः ॥६६॥
 विष्टामूचं^२ त्यजन् भूरि चिररोगी वदन्नपि ।
 [वासरान् सुप्तसङ्गस्य सदाधूर्णितलोचनः] ॥६७॥
 ऊर्द्धश्वासो दृष्टदेहो गतसर्वेन्द्रियाग्रयः^३ ।
 यो विद्येत स एवायं पिशाचैर्यस्तु लिप्यते ॥६८॥
 गङ्गाभैरवनामानः सन्धन्ये शिवकिङ्कराः ।
 ते रक्षन्ति सदा गङ्गां नानारूपविहारिणः ॥६९॥
 ते तु कुर्वन्ति कर्माणि तानि विप्र निबोध मे ।
 धान्यदत्तानि पुण्याणि नैवेद्यादीनि यानि च^४ ॥७०॥
 गङ्गाप्रवाहस्युष्टानि गृहीत्वा तानि ते शिवाम् ।
 पूजयन्ति महाभाग^५ शिवविष्णादिकानपि ॥७१॥
 वस्त्रनिष्पीडितं वारि त्यक्तं चाधोऽंशुकं^६ जले ।
 गृह्णन्ति शिरसा ते वै गङ्गापाताभिग्रह्या^७ ॥७२॥
 मदमात्सर्यहिंसादियुक्तान् दुष्टधियो जनान् ।
 दूरीकुर्वन्ति^८ ते देवा यत्ते सूरन्यतो मृताः^९ ॥७३॥

१ B वर्णयाम्यस्य ।

२ D मूत्रान् ।

३ B omits the portion bracketted.

४ C गतसारेन्द्रियाग्रयः ।

५ B D नैवेद्यानि च ।

६ B omits महाभाग ।

७ B वातोऽंशुकं ।

८ B मृतातिग्रह्या ।

९ B दूरीकुर्वन्तु ।

१० B जनाः ।

तस्माद् यत्नेन मात्सर्यहिंसादि त्याज्यमेव हि ।

इति ते कथितं विप्र गङ्गाज्ञानं^१ यथामति^२ ॥७४॥

गङ्गामरणकार्यस्य फलं विप्र निबोध मे ।

इति श्रीवृहद्भार्यपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

१ C यथाज्ञानम् ।

२ B D यथाविधि ।

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अपिहवाच ।

यो जन्मकोटिनिष्ठापः स गङ्गामरणं लभेत् ।
 प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्भूतचतुष्टयम् ॥१॥
 अथ चेत् म्रियते देही न देहं पुनराप्नुते ।
 अथ जन्मनि गङ्गायां मृत्युर्भवति देहिनाः ॥२॥
 तदा पापादि कर्माणि गच्छते न कदाचन ।
 कोटिजन्मार्जितं पुण्यं तदा तस्मानुमीयते ॥३॥
 देहिनां मरणं विप्र जन्मना सह जायते ।
 [तच्चैकज्जाजले भूतं जन्मना सह भवति]^१ ॥४॥
 अथकार्यशतं यस्य गङ्गामरणमेव च ।
 पापं तस्य गुरुत्वेन ह्यधोगच्छति जैमिने ॥५॥
 पुण्यं वसीयो लाघव्यादूर्ध्वं गच्छति सर्वथा ।
 देही^२ तु पुण्यमाश्रित्य चोर्ध्वं गच्छति नान्यथा ॥६॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतोवापि तिर्यग्वा योगविद्ध वा^३ ।
 गङ्गामृत्युमवाप्तेव परं पदमवाप्नुते ॥७॥

१ B omits the portion bracketted.

२ B D देहीति ।

३ B ० वियच्छतः ।

जैमिनिस्त्वाच ।

मिथ्यावादादिदुष्टांस्तु चेचाचारायणास्यकात् ।
गङ्गापिशाचा आकाशं नयन्तीति त्वयोदितम् ॥८॥
तिर्यग्ग्योनिगतानान्तु कथं मुक्तिर्भवेत्^१ प्रभो ।
कथं वा ब्रह्मवत्यादेः प्रायश्चित्तं भवेदिति ॥९॥
एतं मे संग्रहं ब्रह्मं श्रेष्ठमुमर्हसि मानसम् ।
अतीन्द्रियस्य सूक्ष्मस्य सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥१०॥

अपिस्त्वाच ।

ये मिथ्यावादिनो दुष्टा गुरुमेवापराङ्मुखाः ।
दृष्ट्वाहिंसारताः क्रूरा विश्वासघातकास्तथा^२ ॥११॥
तेषांस्तु तानि पापानि गङ्गादर्शनकर्षणं ।
भवन्ति प्रतिबन्धीनि चावज्जीवन्ति जैमिने ॥१२॥
अतस्ते पापकर्षाणो नभस्तेव त्यजन्त्यसून् ।
अतस्ते शून्यमरणा दूरविच्छिन्नकीकशाः^३ ॥१३॥
दुष्पार[पाथा^४ अपिते] पापपाराभिगामिनः ।
भुक्त्वा भोगांश्च पापिष्ठान् पुनर्जाताः शुभे कुले ॥१४॥
गङ्गायां मरणं प्राप्य सभन्ते मुक्तिसुत्तमाम् ।
तिर्यग्जस्तु^५ पापभोगशरीरा दैवयोगतः ॥१५॥
गङ्गां प्राप्य स्वर्गतास्तु पिशाचा न क्षिपन्ति तान्^६ ।

१ D मृत्युः । २ D ० घातकस्तथा । ३ B D दूरं विच्छिन्नकीकशाः ।

४ B omits the portion bracketted.

५ C तिर्यक् ब्रह्मन् ० ।

६ B पिशाचो न क्षिपेत्तु तान् ।

स्वर्गान्ते ते पुनर्जाता निर्व्याणं प्राप्नुवन्ति वै ॥१६॥

ब्रह्महत्यादिपापानि महान्ति द्विजपुङ्गव ।

गङ्गाजलकण्ठेनैव तानि नश्यन्त्यसंग्रयम् ॥१७॥

ब्रह्महत्यादिपापानि गोस्त्रीहत्यादिकानि च ।

कृतान्यज्ञानतस्तानि हिंसाविरहचेतसा ॥१८॥

सत्यञ्च चेतःस्वाच्छ्रद्धा^१ तेषां नाशकरे उभे ।

अतो ये ब्रह्महत्यास्त्रीगोहत्यादिकपापिनः ॥१९॥

सत्यवादादिपुण्येन गङ्गां प्राप्यन्ति मुक्तिदाम् ।

अतः कोस्ति संग्रयस्ते^२ तं मे शृणु महामुने ॥२०॥

जैमिनिस्त्वाच ।

एवमु गङ्गामरुणं कः कुत्र प्राप्तवानुत ।

तद्वदस्व महाभाग श्रोतुं वाञ्छा ह्यतीव मे ॥२१॥

श्वषिस्त्वाच ।

उक्ता सगरपुत्राणां गतिः परमदुर्लभा ।

अथान्यदपि वक्ष्यामि शृणु त्वं द्विजपुङ्गव ॥२२॥

कौकटे नामदेशे हि काककर्णस्थको नृपः ।

प्रजानां हितकामित्वं ब्रह्मदेषकरस्तथा ॥२३॥

तस्य^३ धर्मकथा विप्र कर्णे वञ्चायते^४ द्विज ।

रजसा तमसाविष्टः सततं स नृपेश्वरः ॥२४॥

तच्च देशे गया नाम पुण्यदेशोऽस्ति विभ्रतः ।

१ B C D स्वास्थ्यञ्च ।

२ B संग्रयन्ते ।

३ C अस्य ।

४ B न जायते ।

मदी च फल्गुदा नाम पिहणां स्वर्गदायिनी ॥२५॥

तद्विक्पराक्षुखो राजा न च तत्र प्रयाति वै^१ ।

अथ तत्र वणिक्खित्तस्य दर्शनमागमत्^२ ॥२६॥

गङ्गास्नानरतः साधुर्गङ्गाजलसमन्वितः ।

स वै वज्रधनं तस्मै ददौ^३ भूपाय वै वणिक् ॥२७॥

तेन तस्य सह प्रीतिर्गङ्गास्नानविरोधकत् ।

वणिक् सोपि नृपप्रीत्या तत्र वासश्चकार च ॥२८॥

तद्वर्षाभ्यन्तरे तस्य काककर्णस्य भूपतेः ।

महादाहज्वरान्तस्य^४ मृत्युकालोऽप्युपस्थितः ॥२९॥

तदा च वणिजं दृष्ट्वा राजा परममास्तिकः ।

हरौद तस्य विश्वेददुःखान्यनुभवन् वज्र ॥३०॥

काककर्ण उवाच ।

सखे वणिक्प्रहाभाग^५ शिष्येऽहं नात्र संग्रहयः ।

त्वं मे सुताञ्जिशूनाज्यं समृद्धवत्तत्परम्^६ ॥३१॥

पालयेथास्त्वया त्यक्तो याम्यहं मरणं प्रभो ।

त्वं मे सुहृत्सखा^७ बन्धुर्विश्वासः सर्वकर्मसु ॥३२॥

वणिगुवाच ।

राजम् भरणमस्यैव सर्वेषामेव जन्मिणाम्^८ ।

ईश्वरः सुखदुःखानां कर्त्ता नान्यः कदाचन ॥३३॥

१ C न कोपि च प्रयाति वै । २ B दर्शनमागतः । ३ A ततो ।

४ B °ज्वरात्तस्य । ५ B भवान् । ६ B समृद्धं वत्तत्परं ।

७ B सखा सुहृत् । ८ D देहिनाम् ।

आत्मैव शोच्यः सर्वेषां नापरो हि कदाचन ।
 सर्वः खोपार्जितं भुङ्क्ते न परोपार्जितं कश्चित् ॥३४॥
 देह एवात्मनो नैव किमन्ये पुचन्वात्मवाः ।
 अतएव महाराज स्मर गङ्गां हरिं शिवम् ॥३५॥
 येन त्वं देहबन्धेन मुक्तो वास्यसि सद्गतिम् ।
 तव तेनैव धर्मेण पुनाथाः सुखमाप्नुयुः ॥३६॥

काककर्ण उवाच ।

सखे भैतत् सखिवचो विपत्काले ममाधुना ।
 पुचमानय मे वाचं तच्च तुभ्यं समर्पये ॥३७॥
 वस्त्रिनोऽन्ये यथा भूपा न पुचं^१ पीडयन्ति वै ।
 यदुक्तं भवता किञ्चिन्नया त्वाजन्मनः^२ श्रुतम् ॥३८॥

वशिष्ठुवाच ।

त्वं न शिथिलं हे राजन् पुनादौनपि पातय ।
 अहञ्चापि मरिष्यामि पुचन्ते पातये कथम् ॥३९॥

काककर्ण उवाच ।

अहं पश्यामि वै वीरौ भीमौ सरभसेवणौ ।
 एताभ्यां नीयमानोऽहं वस्त्रादेव वशिम्बर ॥४०॥
 स्थातुमिच्छामि न स्थातुं प्राप्यते रच तर्हि माम् ।

शुक उवाच ।

एवमुक्त्वैव राजासौ काककर्णो ह्यधार्मिकः ।

सुप्तसर्वेन्द्रियज्ञानः यश्चान् यमभटद्वयम् ॥४१॥

अतीव कृष्णात् स प्राणास्तथाज शिरकास्ततः ।

तं नौयमानं दूताभ्यां यमस्य दिजपुङ्गव ॥४२॥

दूत एकः समागत्य वारयामास वै वल्गात् ।

गङ्गादूतवरः सोऽसौ गङ्गाभैरवनामकः ॥४३॥

शुक्लः परमतेजस्वी चिनेषो दोस्ततुष्टयी ।

जटामण्डलसंगोभिमुकुटोज्ज्वलमस्तकः ॥४४॥

पीतकौषेयवसनो नूपुरध्वनिताड्ग्निकः ।

दीपयंस दिशः सर्वाः शुक्लपद्माक्षपाणिकः ॥४५॥

अभयस्य ददत्ताधुरहुतः स्मितशोभितः ।

गङ्गाभैरव उवाच ।

रे दूतौ तिष्ठतं कुच गच्छतं वा मधेक्षितौ ।

कौ वा^१ युवां किञ्चामागौ मामुक्ता व्रजतं तथा^२ ॥४६॥

अचिरुवाच ।

इत्युक्तौ तेन तौ दूतौ भयाविष्टौ बभूवतुः ।

तदहुतं मक्षरपं वृद्धा जगदतुर्वचः ॥४७॥

दूतावृषतुः ।

आवां वै धर्मराजस्य दूतौ तस्याज्ञया परौ ।

काककर्णमनुं भूयं नीत्वा यामो^३ यमालयम् ॥४८॥

भैरव उवाच ।

कथं वै धर्मराजस्य युवां दूतौ भविष्यतः ।

१ B omits वा ।

२ C यथा ।

३ B याम ।

गतपापमिमं यस्माद्धीत्वा यास्वथ चातनाम् ॥४८॥

नाहं प्रत्येमि युष्माकं यमदूतत्वमेव हि ।

न यमो यमदूता वा धर्मातीतक्रियापराः ॥५०॥

दूतावृषतुः ।

सत्यमावां यमभटौ पापौवानययं नृपः ।

कीकटे च मृतोऽप्येष पापभूमौ न संशयः ॥५१॥

अयं किं यमदण्डार्हो न भवेत् त्वन्निवारितः ।

को भवानङ्गुतं रूपं दधानो वदतीदृशम्^१ ॥५२॥

भैरव उवाच ।

गङ्गाभैरवनामाहं गङ्गाज्ञानुचरः सदा ।

गङ्गावासिजनस्यृष्टं त्यजतं भूपमथमुम् ॥५३॥

नास्मिन् यमाधिकारोऽस्ति वणिक्संशर्गकारिणि^२ ।

भवद्वा नेचितः^३ किं स गङ्गास्त्रायौ वणिम्वरः ॥५४॥

गङ्गावासिजनैः साङ्गं कृत्वा समन्ववन्धनम् ।

न मर्त्याः स्नेहमर्हन्ति गङ्गागङ्गाग्रयौ समौ ॥५५॥

तस्मात्स्यक्त्वा नृपं ह्येनं व्रजतं चेज्जिजीविषू ।

न चेद् यमाधिकारं वो लोपथे भूनिदेशतः ॥५६॥

अपिरुवाच ।

इत्युक्तौ भयवित्रस्तौ यमदूतावुभौ तु तौ ।

महापाश-महादण्ड-नामानौ तं प्रणेमतुः ॥५७॥

जग्मतुश्च धर्मराजं भैरवोऽन्तर्दधेऽपि सः ।
 राजापि काककर्णोऽसौ विमानं दिव्यमाह्वन् ॥५८॥
 वीजितो देवकन्याभिः प्रथमो विमलं पदम् ।
 यत्संसर्गिजनस्येदं कथितं सङ्गजं फलम् ॥५९॥
 तस्याः^१ साक्षात् फलं विप्रं ज्ञेयमात्मधियैव हि ।
 वक्षिक् च भूपपुत्रं तं नीत्वा गङ्गाश्रयं ययौ ॥६०॥
 तस्माद्गङ्गानृतिर्विप्र जायते पूर्वभाग्यतः ।
 नैकपादश्च सन्यस्य गङ्गां गन्तुं प्रयुज्यते ॥६१॥
 सर्वस्वमपि चेद् यातुं न च गङ्गा विहीयते ।
 गङ्गात्यागात् परा^२ नास्ति विपत्तिः पृथिवीतले ॥६२॥
 गङ्गानारायणस्त्रे^३ पिवन् गङ्गाजलं नरः ।
 रामनारायणादीनि स्मरन् नामानि वा पठन् ॥६३॥
 गङ्गागङ्गेति शृण्वंश्च मृतो वा किं न साधयेत् ।
 राम नारायणानस्त मुकुन्द मधुसूदन ॥६४॥
 कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ।
 गोविन्द वासुदेवेश विष्णो श्रीपुरुषोत्तम ॥६५॥
 पुण्डरीकाक्ष भगवन् पद्मनाभाद्युत स्मभूः^४ ।
 एवं शृण्वन् पठन् मर्त्या मृतः किं नहि साधयेत् ॥६६॥
 शिव^५ शङ्कर पद्माक्ष महाहृद् त्रिलोचन ॥६७॥
 हरेशानेश देवीश नीलकण्ठाक्षलोचन ।

१ C तस्मात् ।

२ B चेद्वत्ते ।

३ B D परो ।

४ D ० नारायणे ।

५ B D पद्मनाभोऽणुतः स्मभूः । ६ A शिवः ।

पार्वतीनाथ गङ्गेय गङ्गाधर सतीपते ॥६८॥
 मृड भीम गुरो नाथ ग्रन्थो भूतपते पर^१ ।
 एवं शृण्वन् पठन्त्यर्था मृतः किं नहि साधयेत् ॥६९॥
 गङ्गा नारायणौ माता मोक्षसेवितपादुका ।
 संसारबन्धनादस्मात् त्वत्सत्त्वारय तारिणि ॥७०॥
 एवं शृण्वन् पठन्त्यर्था मृतः किं नहि साधयेत् ।
 चाण्डालेनापि यस्यास्ते न्यसे^२द्गङ्गाजलं परम् ॥७१॥
 सोऽपिमुक्तिं लभेन्नर्थः किमु^३ पुत्रादिना दिज ।
 गौशोक्तमविचारन्तु कालाकालविचारणम्^४ ॥७२॥
 देवादेवविचारश्च न गङ्गासलिले चरेत् ।
 प्राप्तमात्रस्तु गङ्गाज्जु^५ प्रक्षमेत् संगहेत् पिबेत् ॥७३॥
 गङ्गानारायणक्षेत्रे नाश्वणानाश्च सन्निधौ ।
 गायतां हरिनामानि मरणं मुक्तिलक्षणम् ॥७४॥
 रुद्राचतुलसीविष्णुदलयुक्ताङ्गता तथा ।
 गङ्गामृत्तिप्रगानश्च मरणं^६ मुक्तिलक्षणम् ॥७५॥
 शिवः स्वयं समागत्य गङ्गायां हि सुमूर्धतः ।
 कर्णे जपति विमलं ज्ञानं परमदर्शनम् ॥७६॥
 अत एव न सन्देहो गङ्गामरणमोक्षणे ।
 रात्रौ दिवा वा^७ सन्ध्यायां प्रातर्मध्याह्न एव वा ॥७७॥

१ A परे । २ B C D न्यसेत् । ३ D किमु । ४ C विचारणा ।

५ C प्राप्तमात्रन्तु गङ्गाज्जु । ६ C मरणे । ७ B omits वा ।

अयमे दक्षिणे चैवोत्तरे वा दिजपुङ्गव^१ ।
 गङ्गा नारायण मञ्जोत्युक्ता गङ्गाजलान्तरे ॥७८॥
 निर्वाणमोचं दुष्प्रापं^२ नरो याति न संशयः ।
 गङ्गामरणमाहात्म्यं वक्तुं^३ वर्षशतैरपि ॥७९॥
 न शक्यते विधायापि किमु मर्त्येन जैमिने ।
 गङ्गा दायाधरौ त्यक्त्वा देहं दचकतौ पुरा ॥८०॥
 जन्ममृत्युश्यां ज्ञात्वा प्रपन्नान् मोक्षयेत्ततः ।
 इति ते कथितं ब्रह्मन् यत् पृष्टोऽहं यथामति^४ ॥८१॥
 गङ्गायां देवपूजादेर्माहात्म्यं शृणु कथ्यते ॥
 इति श्रीहृद्दुर्ध्वपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु
 षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ B D दाहि दिजोत्तम ।

२ B निष्प्रापं ।

३ B omits वक्तुं ।

४ D •मतिः ।

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अपिरुवाच ।

योजनाभ्यन्तरस्था हि लिख्यः फलमक्षयम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कुर्युर्हि त्रिविधं विधिम् ॥१॥
 गङ्गातीरं समागत्य सर्वं तत्राचर्य^१ भवेत् ।
 कालाशुद्धौ च यत्कार्यं मन्त्रमाद्येऽथवा च यत्^२ ॥२॥
 निविध्यते^३ तद्भिः कार्यं गङ्गातीरमुपागतैः ।
 कालपात्रविचारस्तु गङ्गातीरे न विद्यते ॥३॥
 प्रायश्चित्तञ्च तत्रैव यत्र गङ्गा न विद्यते ।
 गङ्गाप्रवाहे शास्त्रग्रामग्रिसायाञ्च सुरार्चने ॥४॥
 द्विजपुङ्गव नापेक्ष्ये^४ आवाहनविसर्जने ।
 विष्णुं सूर्यं गणेशञ्च दुर्गां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥५॥
 षष्ठीञ्च मनसादेवीं दिक्पालाञ्च यक्षानपि ।
 शिवं भूतेश्वरं देवं सुनीमपि यथाविधि ॥६॥
 भूतान् प्रेतान् पिशाचाञ्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 पितॄन् सर्वान् पूजयेच्च द्विज गङ्गाजले शुद्धौ ॥७॥
 शुक्ले शुक्ले^५ च वसने परिधायासने स्थितः ।

१ B तत्राक्षयो । २ B तथाचरेत् । ३ B न निन्द्यते ।

४ B C D नापेक्ष्ये । ५ B D शुक्ले ।

पूजयेन्निखिलान् देवान् पूर्वाख्यो वोत्तरामुखः^१ ॥ ८ ॥

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।

गन्धं पुष्पं धूपदीपौ वस्त्रालङ्कारमेव च ॥ ९ ॥

मधुपर्कं तथा माख्यं नैवेद्यं विविधं तथा ।

ताम्बूलमाचमनीयञ्च^२ पुनर्यत्परिकल्प्यते ॥ १० ॥

उपचारैरमीभिस्तु^३ पूजयेत् सर्वदेवताः ।

आसनं स्पर्शरूपादेः कुशकाशादिकं यथा ॥ ११ ॥

स्वागतं^४ प्रश्रवचनं पाद्यं पादार्थिकं जलम् ।

अर्घ्यन्तु कथ्यते ब्रह्मं^५ सदिहैकमनाः शृणु ॥ १२ ॥

त्रिकोणमण्डले वामे तत्र पात्रं निधाय हि^६ ।

त्रिभागं^७ पूर्णसलिलं तत्र शङ्खं निधापयेत् ॥ १३ ॥

शङ्कतण्डुलदूर्वादि तत्र दद्यादतन्निहतः ।

धेनुमुद्रां घोनिमुद्रां दर्शयेच्चाङ्गुणेन च ॥ १४ ॥

आवाहयेच्च तीर्थानि यदि गङ्गाजलं^८ न हि ।

अग्निसूर्येन्दुनामभ्यस्तत्र पुष्पाणि निःक्षिपेत् ॥ १५ ॥

त्रिकोणपात्रशङ्खेषु क्रमेण दिजमुक्त्व ।

अष्टधा मूलमन्त्रञ्च जपेत्तत्र यथातथम् ॥ १६ ॥

मन्त्ररूपमिदं वारि अर्घ्यमित्युच्यते बुधैः ।

तत्तज्जलस्पर्शनात्सर्वं कुर्यान्मन्त्रमयं कृती ॥ १७ ॥

१ B पूर्वाख्योत्तरामुखः । २ D ताम्बूलाचमनीयञ्च ।

३ B अमीभिस्तु । ४ B C D स्वागतं । ५ B विप्र ।

६ B निधाय हि । D पिधाय च । ७ B त्रिभागः । ८ D अजले ।

जलमाचमनीयञ्च मन्त्रास्तु वज्रधा मताः ।
 चन्दनागुरुकस्तुरीकुङ्कुमादिप्रभेदतः ॥१८॥
 पुन्देवेभ्यो गौरशुक्लवसने उचिते मते^१ ।
 देवीभ्यो रक्तगौराणि सूर्ये रक्तं विशिष्यते ॥१९॥
 नीलञ्च मनसादेवै^२ लक्ष्णाय च कदाचन ।
 देवानां चादृशो वर्णस्तदस्त्रं तस्य तुष्टिदम् ॥२०॥
 अलङ्कारास्तस्य देवाः स्वर्णरूप्यविशेषतः^३ ।
 कांक्षपात्रे मधुमितादधीनि^४ हतमिन्नपात् ॥२१॥
 मधुपर्का ज्ञयं ज्ञेयः सर्वदेवसुतुष्टिदः ।
 धूपस्तु षोडशाङ्गः स्याद्दशाङ्गश्च^५ कश्चिन्मते ॥२२॥
 दीपश्च हतदीपः स्यात् तैलदीपोऽन्यतः किञ्च ।
 मास्यं पुष्पैः सूत्रवद्भैः^६ सुगन्धैर्विविधैरपि ॥२३॥
 निवेद्यं फलदुग्धादि हतपिष्टं^७ विशेषयेत्^८ ।
 शर्कराद्यैस्तु^९ मधुरमर्ष्यभुद्रा प्रदर्शिता^{१०} ॥२४॥
 निवेदयेन्मन्त्रितं तु पुनराचामयेभतः^{११} ।
 ताम्बूलं कथ्यते ब्रह्मं स्तुतिर्हैकमनाः शृणु ॥२५॥
 गुवाकपर्ण^{१२} चूर्णैश्च स्रवङ्गादिविशेषितम् ।
 ताम्बूलमुच्यते देवतुष्टिदं सुखशोभनम्^{१३} ॥२६॥

१ B ० कुङ्कुमा विप्रभेदतः, C ० चन्दनादि० । २ B D ० पुष्पाणि उचिते सति ।
 ३ A मनादेवै । B C तथा ज्ञेयाः सर्वरूप्यविशेषतः । ५ C दद्यात् ।
 ६ D दशाङ्गस्तु । ७ B D सूत्रवद्भैः । C B C ० पृष्टं ।
 ८ B विशेषितं । १० C शर्करादिस्तु । ११ A C D प्रदर्शितम् ।
 १२ B D आचमयेत् । १३ C गुवाकपर्ण० । १४ B D ० शोधनं, C शोभिव० ।

एतादृशैस्त्रूपहारैर्गङ्गायां देवमर्चयेत् ।
 परभाषां नीचकथामशुचित्प्रभं तथा ॥ १७ ॥
 पूजासनपरित्यागमसमाप्ते सुरार्चने ।
 क्रोधं हिंसाञ्च पैशुन्यं^१ चित्तबाधस्तमेव च ॥ १८ ॥
 अहं त्वञ्च ममेत्यादि बुद्धिं शोकं भयं तथा ।
 लराञ्च विषये चिन्तां वर्जयेत् पूजको जनः ॥ १९ ॥
 पूजाकाले गुरुं प्राप्य पूजामेव परित्यजेत् ।
 गुरुपुत्रञ्च पौत्रञ्च वृद्धापि च तथाचरेत् ॥ २० ॥
 तानेव पूजयेत्तत्र तेनैव ह्यधिकं फलम्^२ ।
 दृष्टं संपूजयेन्नर्तकं^३ एवमेवविधानतः ॥ २१ ॥
 नैवेद्यादीनि द्रव्याणि ब्राह्मणाय समर्पयेत् ।
 शिवपूजाविधिं विप्र तदिहैकमनाः शृणु ॥ २२ ॥
 निर्घ्राय शिवलिङ्गम् देवीसहितमादधत् ।
 स्वर्णरुप्यादिना चावष्टभिकाकृतमेव वा ॥ २३ ॥
 अङ्गुष्ठपरिमाणम्, लिङ्गं कुर्यात्ततो द्विज ।
 कुर्याच्च वेदिकां दिक्षां सोमसूत्रेण संयुताम्^४ ॥ २४ ॥
 तदधश्चासनं कुर्याद् दृषरूपम्, तन्मृतम् ।
 वेदीं कुर्याद् द्योनिरूपां सैव देवी प्रकीर्तिता ॥ २५ ॥
 दण्डाकारश्च^५ लिङ्गं स्यात् स च सावान्महेश्वरः ।

१ B omits पैशुन्यं ।

२ B ह्यधिकफलं ।

३ D मर्त्यं ।

४ D वेष्टितां ।

५ B दण्डाकारम् ।

अङ्गुष्ठपरिमाणं न्यूनत्वावधिरौरितः^१ ॥३६॥
 ततोऽधिकं यथावस्थात् तादृगेव फलं लभेत् ।
 त्रैलोक्यकारकपर्यन्तं रचयेच्छिवलिङ्गकम्^२ ॥३७॥
 अविदोर्मन्त्रिधिसमव्यङ्गं^३ नापि कारयेत् ।
 यावत् पूजयेत्लिङ्गं तावच्छून्यं न रचयेत् ॥३८॥
 स्नात्वा तदुलूख्यैर्घृण्यं लिङ्गमौचयेत् ।
 लिङ्गनिर्माणकार्यार्थं मृदं नास्मात् आचरेत्^४ ॥३९॥
 उपचारैस्तु तैरेव पूजनीयो महेश्वरः ।
 शिवार्थं मृत्तिकादानं क्षत्तिना मितमाचरेत्^५ ॥४०॥
 गङ्गागर्भविदारस्तु न दोषस्तत्र कश्चन ।
 विष्णुपञ्चमं शम्भोर्धि परमप्रोतिदायकम्^६ ॥४१॥
 केवलं गाङ्गतोयं वा शिवप्रोतिकरं परम् ।
 गङ्गातटे शम्भुपूजां यश्चिकीर्षति^७ चेतसा ॥४२॥
 वक्तुं^८ तस्य फलं विप्र सहस्रासौ जहायते ।
 विष्णुपञ्चं गाङ्गतोयं यः प्रवक्ष्यति शम्भवे ॥४३॥
 तयोरन्यतरद्वापि^९ किं न दत्तं शिवाय तत् ।
 शिवाय खलु नैवेद्यं लिङ्गोपरि विनिर्दिशेत् ॥४४॥

१ C ईरितं ।

२ B ० पर्यन्तमर्चयेच्छिवलिङ्गकं ।

३ B अथस्तं । C न अङ्गं । ४ C ० कार्यार्थं मृदं नास्मात् तथाचरेत् ।

५ A B मृतमाचरेत् ।

६ B ० कारकं ।

७ D यश्चिकीर्षति ।

८ A वक्तुं ।

९ C तयोरन्यतमं वापि ।

षष्ठवक्त्रेण तच्छम्भुरग्निरूपेण तद्गृहेत् ।
 तदेव^१ भस्मसाद्भूतं तच्चाश्रीत कदाचन ॥४५॥
 अथाक्षं शिवनिर्घोषं पञ्चपुष्प^२फलादिकम् ।
 गृह्यन्मरकमाप्नोति शिवदेवकरः परः ॥४६॥
 तान्त्रिकेन विधानेन त्रिवं संपूज्य साधकः ।
 छिद्रोपरि क्षान्तिक्षिप्रं नैवेद्यं यद्ददाति वै ॥४७॥
 तस्य किञ्चित्तु भुञ्जीत न चेद्देवो न खादति ।
 सर्वज्ञाद् ब्राह्मणे दद्याद् गृहीयात् ब्राह्मणोऽपि तत् ॥४८॥
 सिद्धार्थं शम्भवे दत्तमश्नाति पञ्चभिर्मुखैः ।
 तच्च दद्याद् ब्राह्मणाय गृहीयाद् ब्राह्मणोऽपि तत् ॥४९॥
 पुष्प^३चन्दनकादीनि न कदाप्याददेव्यनः ।
 सुरा ब्रह्मा चतुर्वक्त्रः शिवपूजां समाचरन् ॥५०॥
 चकार शिवनैवेद्यं बज्रमिष्ट^४फलान्वितम् ।
 अथ ते शम्भुरागत्य स्वयमद्या^५भिवेदितम् ॥५१॥
 विधाय मानसन्वेदमर्चयामास शङ्करम् ।
 तदा लुङ्कुररूपेण शम्भुरागत्य तदिज ॥५२॥
 खादयामास नैवेद्यं ज्ञातुं ज्ञानन्तु^६ वेधसः ।
 शिवकर्मानभिज्ञः स ब्रह्मा दृष्ट्वा अभिहितम्^७ ॥५३॥
 तं श्वानं ताडयामास हा हेति सम्भ्रमाददन्^८ ।

१ C तदेव । २ B C D पत्रं पुष्पं । ३ B D पुष्पं ।

४ B बज्रमिष्टं । ५ D स्वयं दद्यात् । ६ B ज्ञानस्य ।

७ B भक्षितं । ८ B भ्रुवन् ।

शिवः स्वरूपं अगृहे जज्ञाणमभ्यभाषत^१ ॥५४॥

शिव उवाच ।

कथं कुक्षुरबुद्ध्या मां विधे ताडितवानसि ।
त्वदाङ्कापूरणार्थाय नैवेद्यं भोक्तुमागतम् ॥५५॥
तस्मात् कसङ्गो त्वं भूया यन्मां सर्वमताडयः ।

ब्रह्मोवाच ।

अगृहीत्वा स्रक्तं रूपं यत्त्वमप^२ समागतः ।
अक्तयास्त्रं परीक्षासं शठरूपधरस्ततः ॥५६॥
तव नैवेद्यभोजी स्यात् कुक्षुरो नात्र संशयः ।

अपि उवाच ।

एवं त्रिवोऽभिग्रप्तोऽगाद् ब्रह्मणा^३ दिजपुङ्गव ।
स्वनैवेद्याभोजनाय^४ देवादींश्च न्यवेधयत्^५ ॥५७॥
अतो हि शिवनैवेद्यमग्राह्यं दिजपुङ्गव ।
एवमादिविधानेन पूजयेच्च चित्तोत्थनम् ॥५८॥
अष्टमूर्त्तीरयाभ्यर्च्य^६ चमस्तेति विसर्जयेत्^७ ।
शिवसिङ्गेऽपि सर्वेषां देवानां पूजनं भवेत् ॥५९॥
सर्वलोकमये^८ यस्याङ्कितवशश्री विभूप्रभुः^९ ।

१ C has this additional line.

२ C श्वानं । D श्वानं ।

३ B यत्र यत्र ।

४ D भक्षणात् ।

५ B स्वनैवेद्यभोजनाय ।

६ C न्यवेधयत् ।

७ B अष्टमूर्त्ती यथाभ्यर्च्य ।

८ D विसर्जनं ।

९ B लोकमयः ।

१० B प्रभुः ।

वरं प्राक्षपरित्यागः शिरसो वापि^१ कर्त्तनम् ॥६०॥
 न त्वसंपूज्य भुञ्जीत भगवन्तं चिलोचनम् ।
 प्रत्यहं खलु कुर्वीत शिवलिङ्गप्रपूजनम् ॥६१॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः स्त्री चान्यजोऽपि च^२ ।
 पराङ्मुखः शिवार्चायां योऽर्चयेद्देवतागणम् ॥६२॥
 विप्रसं तस्य तत्सर्वं यथौषधममन्त्रितम् ।
 पराङ्मुखः शिवार्चायां यो भुङ्क्तेऽश्वजलादिकम् ॥६३॥
 अन्नं विष्टा पयो मूत्रं मुखं तस्य न दृश्यते ।
 गुरुः स्वयं शिवः साक्षात् गुरुपत्नी च पार्वती ॥६४॥
 तौ नापूज्य तु^३ यो भुङ्क्ते मुखं तस्य न दृश्यते ।
 शिवः साक्षात्पिता देवः पार्वती जननी शिवा ॥६५॥
 तौ न पूज्य तु^४ यो भुङ्क्ते मुखं तस्य न दृश्यते ।
 शिवं नाभ्यर्च्य यस्यास्ति रुचिर्भोजनकर्माणि ॥६६॥
 स एव शूकरः श्वा च मनुष्यरूपतां गतः ।
 सूतके मृतकेऽग्नौ च न त्यजेच्छिवपूजनम् ॥६७॥
 वर्जयित्वा दग्धाहनु महागुरुनिपातने ।
 पूर्वस्थां दिशि वै शम्भोः क्षितिमूर्त्तिर्दिग्दर्शभ ॥६८॥
 दक्षिणस्थां वक्त्रिमूर्त्तिर्गर्भोमूर्त्तिस्तु^५ पश्चिमे ।
 उत्तरे सोमसूत्रश्च सोममूर्त्तिः प्रकीर्त्तिता ॥६९॥

१ B शिरसो वापि ।

२ C स्त्री शूद्रश्चान्यजोऽपि च ।

३ B D तौ नाचर्चयित्वा ।

४ C तौ न सम्पूज्य ।

५ B च ।

जलाग्नियजमानाक्षां अग्निसैवतकादिषु ।
 सर्वा भवो रुद्र उग्रो भीमनामा पशोः पतिः ॥७०॥
 महादेवस्तथेशानः पूर्वाम्यादिषु संश्रिताः ।
 मध्ये शिवस्य संपूज्यो वेद्यां शक्तिस्य पूज्यते ॥७१॥
 ततो जप्त्वा नृत्यगीतवाद्यैः श्रुत्वा प्रणम्य च ।
 सर्वदेवभयं शत्रुं विहरेत्तु यथासुखम् ॥७२॥
 अर्द्धचन्द्राकृतिः शत्रुप्रदक्षिणे नतिः^१ कृता ।
 यत उत्तरतो गत्वा सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥७३॥
 नातः परतरं कर्म चिदु सोमेषु विद्यते ।
 गङ्गायामन्यतो वापि तवोक्तं शिवपूजनम् ॥७४॥
 गङ्गातीरे शत्रुपूजाफलं वक्तुं शिवो जडः ॥७५॥

इति श्रीऋद्धर्मपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ B भीमो ।

३ D सर्वे ।

३ B omits देव ।

४ B C D प्रदक्षिणनतिः ।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अधिरुवाच ।

आहुं कुर्यात्तु गङ्गायां पार्वणेन विधानतः ।
 तीर्थं आहुं हि^१ तत्रोक्तं पिहणां परितोषणम् ॥१॥
 यस्तु गङ्गां समासाद्य आहुं सांवत्सरं चरेत् ।
 गयाआहुमकृत्वापि पिहणां निर्घणस्तु सः ॥२॥
 गङ्गायाश्च गयायाश्च पिण्डदानं समं मतम् ।
 विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डः प्रशस्यते ॥३॥
 अपमृत्युमृताद्यापि गङ्गायां पिण्डदानतः ।
 यानि दुर्गतिसुखार्थं क्रियार्हाः परमां गतिम् ॥४॥
 अमावास्यासु गङ्गायां आहुं तर्पणमेव च ।
 कुर्यात् स ह तिस्त्रैर्विप्र तुलसीकुशसंयुतैः ॥५॥
 तर्पणे तिलनिषेधस्तु वारे भास्करकाव्ययोः^२ ।
 सोऽन्यथ न तु^३ गङ्गायां जैमिने नात्र संशयः ॥६॥
 आहुपूर्वदिने यानि वर्जयेत्तानि मे शृणु ।
 तैलश्चेवामिषं मांसं मसूरश्च विभोजनम् ॥७॥
 तिक्तद्रव्यं मैयुनश्च रोषं शोकश्च^४ पेशुमम् ।

१ B omits हि । २ B °वाक्ययोः । ३ B D तु न ।

४ B तैलश्चामिषमांसं । ५ C शोकशोकश्च ।

क्रोशोर्द्धगमनञ्चैव^१ कलहं हिंसनस्तथा ॥८॥
 रोदनं रक्तपातञ्च शस्त्रास्त्रधारणं तथा ।
 पराजभोजनञ्चैव आङ्गपूर्वदिने त्यजेत् ॥९॥
 गद्यादिपारगमनं व्यायामं क्रयविक्रयौ ।
 आङ्गाहेऽपि परित्यज्यान्येतान्यन्यानि मे शृणु ॥१०॥
 अध्यापनश्चाध्ययनं सायंसन्ध्यां तथैव च ।
 धान्यमुद्गमसूरादेराघातञ्च विवर्जयेत् ॥११॥
 तन्तुनिर्माणमस्त्रास्थं धातुआश्च^२ परवेष्टयानि ।
 स्नानदानाद्यस्तथा तु^३ यो गङ्गां स्नानयेज्जनः ॥१२॥
 तस्य तद्विफलं कर्म पूर्वकर्म च भवति ।
 तस्मात् स्नानादि कृत्वेव गङ्गापारं व्रजेद् गृही ॥१३॥
 वृथा न स्नानयेद्गङ्गां विना काथं कदाचन ।
 गङ्गातटद्वये^४ पुण्ये दृश्यते ब्राह्मणो यदि ॥१४॥
 तदा तं प्रणमेद्भक्त्या ब्रह्माणमिव चागतम् ।
 गङ्गातटे गवाश्चैव दर्शनं स्नानाहाफलम् ॥१५॥
 शुष्कवस्त्रं^५ पुण्यवभं सुन्दरीं तुलसीतरुम् ।
 वृद्धा गङ्गातटे विप्र प्रणमेत् परया^६ मुदा ॥१६॥
 संस्कारश्चैवक्रौञ्चचक्राङ्गसारसानपि ।
 राजानं हस्तिनं पद्मं खड्गं शुक्रमेव च^७ ॥१७॥

१ B क्रोशोर्द्धगमनञ्चैव । २ C D omit च । ३ B omits तु ।

४ D ० द्वयं । ५ C D शुक्ल० । ६ B परमा । ७ D वा ।

प्रणमेन्नमसा भक्त्या शङ्खचिह्नं^१ तथैव च ।
 ब्राह्मणस्यापनञ्चैव शिवस्यापनमेव च ॥१८॥
 दुर्गाविष्णुलयां दत्त्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
 पाषाणैरिष्टकाभिर्वा मृदा वा भक्तिसंयुतः ॥१९॥
 शोभयेत्तटमौघायाः स पुनर्जन्मवञ्चितः ।
 सायं प्रातश्च मध्याह्ने गङ्गायास्तटमार्जनात् ॥२०॥
 कोटिजम्बार्जितं पापं तस्य मार्जयते शिवा ।
 गङ्गातटं समागत्य प्रसन्नं यस्य नो मनः ॥२१॥
 निर्महीतः^२ सर्वदेवैः स एव क्रूर उत्तमः ।
 गङ्गातटं समाधाद्य अश्रुपातान्^३ करोति यः ॥२२॥
 तस्याग्निभागरे वासो यावद्ब्रह्मसहस्रकम्^४ ।
 गङ्गातरङ्गरङ्गाभं धानन्दं यस्य मानसम् ॥२३॥
 तस्य वै पितरो देवाः सदानन्दानुरङ्गिणः^५ ।
 गङ्गावामं परित्यज्य द्योऽन्यत्र वाममिच्छति ॥२४॥
 स गङ्गां लभते नैव परित्यक्त्य गङ्गया ।
 कौकटादिषु देशेषु जायते स नराधमः ॥२५॥
 म्रियते च पुनस्तत्र विष्ठाशकरमारितः^६ ।
 ततश्चाकाशगो भूत्वा रोदमानो भ्रमत्ययम्^७ ॥२६॥

१ D °चिह्नं ।   २ B दुर्ग° ।   ३ B निर्महीतः ।
 ४ B अश्रुपातम् ।   ५ D marg यावदिन्द्रास्त्रमुद्देश ।
 ६ C °रागिणः ।   ७ B °शूकरमारुतः ।   ■ °शूकरमौरितः ।
 ८ C भ्रमत्यसौ ।

चिचौकुचौतिशब्देन लोकानुदेजयत्यसौ ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥२७॥

कृत्वा भोगानिमान् भूयो जायते शूकरादिषु ।

पुनः पुनस्तथावस्थां तैलयन्त्रवृषो यथा ॥२८॥

भुङ्क्ते विप्रगुरुदेवब्रह्मदेवकरोऽपि च ।

यस्तु त्यक्त्वा सुखस्थानं गङ्गामायाति सन्मतिः ॥२९॥

जीवन्मुक्तः स एवोक्तः किन्तस्य परमा कथा ।

इति ते कथिता विप्र^१ गङ्गाधर्मा यथामति ॥३०॥

गङ्गाधर्मान् हि सकलान् वक्तुं ब्रह्माप्यपण्डितः ।

विष्णुस्तु मुक्तां याति सत्यमेव न संग्रहः ॥३१॥

शिवो भवति निर्वाणो मनुष्यः किं वदिष्यति ।

अनेतिहासं शृणु भो जैमिने परमाहुतम्^२ ॥३२॥

पुरा ब्रह्माण्डमथः पप्रच्छुः परिहर्षिताः ।

वद ब्रह्मन् महाबाहो गङ्गामाहात्म्यमेव नः ॥३३॥

ब्रह्मोवाच ।

मास्मि^३ वै गङ्गामाहात्म्यस्वरूपवचनचमः ।

जानीत शिवविष्णू चेत्सौ गत्वा परिपृच्छत ॥३४॥

अथय ऊचुः ।

त्वमेव गत्वा ज्ञात्वेहि तत्तः श्रोष्यामहे^४ वयम् ।

शिवविष्णुसभां गन्तुं वयं नैव हि शक्नुमः^५ ॥३५॥

१ B विप्रा । २ C च पराहुतं । ३ C नास्मि ।

४ B श्रोष्यामहे । ५ C शक्ता न शक्नुमः ।

अपिह्वाच ।

इत्युक्तं अपिभिर्नृणां गन्तुं समुपचक्रमे ।
 कैलासं प्रययौ चादौ तत्रापश्यन् महेश्वरम् ॥३६॥
 कोटिचन्द्ररुचिं कान्तं^१ पिहितं व्याघ्रचर्म^२ च ।
 दधानं शिरसा गङ्गां^३ तरङ्गैः सुमनोहराम् ॥३७॥
 तज्जातैः परमानन्दैर्महानृत्यरसस्थितम्^४ ।
 रोमाञ्चिताङ्गश्च मुञ्जसारङ्गध्वनिकर्णनात् ॥३८॥
 पुनः पुनश्च द्रव्यमन्तं^५ वहिर्ज्ञानविवर्जितम् ।
 तं गङ्गानन्दिनं दृष्ट्वा विस्मितोऽभूच्चतुर्मुखः ॥३९॥
 अग्राप्य प्रश्नसमयं वैकुण्ठं प्रययौ विधिः ।
 तत्र जातो महान् वायुसेन विक्षेपितो^६ विधिः ॥४०॥
 नद्याद्यान्तरमापन्नो यत्राष्टाशो विधिः परः ।
 तं दृष्ट्वाष्टमुखं धाताभ्यभाषत चतुर्मुखः^७ ॥४१॥
 चतुर्मुख उवाच ।
 कस्य^८ केनाप्यधिकृतः^९ किं नामासि मुखाष्टधृक् ।
 अहं चतुर्मुखो नद्या प्रणिपत्य नमामि ते ॥४२॥

१ D स नृभिः ।

२ B तत्र पश्यन् ।

३ B कान्तिं, D कोटिचन्द्रमुखं कान्तिं ।

४ C दधानं गङ्गां शिरसा ।

५ B D महानृत्यैरसंस्थितं । C महा-
 नृत्यरसङ्गतं ।

६ D दृष्टन्तं ।

७ B C D विक्षेपितो ।

८ B वभाषे तच्चतुर्मुखः ।

९ B केनाप्यधिकृतं ।

अष्टमुख उवाच ।

पुराहमुन्दुः कश्चिन्मर्त्यलोक^१मृहस्थितः ।

मार्जारस्य भयाद्गङ्गाजले प्राणानहं जहौ ॥४३॥

स एवाहमष्टमुखो ब्रह्माण्डेऽस्मिन्नधिष्ठितः ।

नञ्च गङ्गार्थजिज्ञासु वैकुण्ठं याहि सत्वरम् ॥४४॥

चतुर्मुख उवाच ।

माहं जाने क्व वैकुण्ठो वायुविचेप^२आगतः ।

मह्यं दर्शय पन्थानं येन वैकुण्ठमाप्नुयाम् ॥४५॥

शुक उवाच ।

इत्युक्तोऽष्टमुखो ब्रह्मा समभर्क्ष्य चतुर्मुखम् ।

पन्थानं दर्शयामास तेन सोऽपि यथौ विधिः ॥४६॥

वैकुण्ठं पुनरागत्य पुनः क्षिप्तः स वायुना ।

ब्रह्माण्डान्तरमापन्नो वचास्थषोडशो विधिः ॥४७॥

सोऽपि विस्मितचित्तेन पृष्टः षोडशवक्त्रकः^३ ।

ऊचे निजसमाचारं शृणुत द्विजपुत्रव ॥४८॥

षोडशमुख उवाच ।

अहमासं पुरा कश्चित् कुकुरो नरमांसभुक् ।

गङ्गायां कण्डलयास्त्रिभृतः^४ सोऽहं^५ चतुर्मुख ॥४९॥

शुक उवाच ।

श्रुत्वैतदद्भुतं भूयो ब्रह्मा देवश्चतुर्मुखः ।

१ C • लोके मृहे ।

२ D • निक्षेपः ।

३ D • वक्त्रकः ।

४ B D • लयास्त्रिभृतः ।

५ D सोऽहं ।

अध्वना तेन दिष्टेन^१ वैकुण्ठं पुनरागतः ॥५०॥

आगत्य ददृशे तत्र चतुरः सूर्यवर्चसः ।

विष्णुरूपधराः श्यामाः पीतवस्त्राश्चतुर्भुजाः ॥५१॥

ब्रह्मोवाच ।

के यूयं विष्णवो ह्येते विष्णुरेकः श्रुतो मया ।

विष्णुरन्यो वर्त्तते वा वैकुण्ठेऽत्र हरेः पुरे ॥५२॥

वैष्णवा ऊचुः ।

अन्योऽस्ति विष्णुरनघो^२ वयं वै विष्णुकिङ्कराः ।

अस्माकं पूर्ववृत्तान्तं शृणु ब्रह्मंश्चतुर्मुख ॥५३॥

गङ्गाजले शबे^३ केचित् छमयो बहवः स्थिताः ।

चत्वारस्तत्र च मृताः स्रोतोवेगेन ते वयम् ॥५४॥

अपिहवाच ।

श्रुत्वैवं^४ वचनं तेषां ब्रह्मासौ चतुरामनः ।

तस्माद्विवदते^५ देवीमनन्तामवबुद्धवाम् ।

आगत्य अपिमण्डलां वृत्तान्तं सर्वमब्रवीत् ॥५५॥

ब्रह्मोवाच ।

दृष्टौ मया तु ब्रह्माणौ अष्टास्रषोडशास्रकौ ।

उन्दुरुकुक्षुरौ गङ्गाजले त्यक्ततनू उभौ^६ ॥५६॥

दौ ब्रह्माण्डपतौ दौ च दिव्यरूपौ मुनीश्वराः ।

ततश्च छमयो दृष्टाः पूर्वं गङ्गाजले मृताः ॥५७॥

१ B दृष्टेन । २ C विष्णुरनाघो । ३ B वसे । ४ D श्रुत्वैव ।

५ D निवदतो । ६ B अनन्तां स च । ७ C त्यक्ता तनुं जहौ ।

वैकुण्ठे नीरदश्यामाः सुन्दरा वनमाश्लिनः ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणः पीतवाससः ॥५८॥
 चत्वारस्याहंरूपास्ते विष्णुरूपधराः पराः ।
 तान् ज्ञात्वा च^१ निवृत्तोऽहं गङ्गानन्तगुणेत्यपि ॥५९॥
 ज्ञातं चां शिरसा धृत्वा शिवोऽन्यज्ञानवर्जितः ।
 तस्या अहन्तु गङ्गाया गुणान् ज्ञातुमश्रेयतः ॥६०॥
 मौर्ख्याङ्गान्तो बह्वन् देशान् प्राप्तश्च तादृशं^२ फलम् ।
 अहञ्च तस्या गङ्गाया मग्नकादिषु कोऽप्यहम् ॥६१॥
 केऽन्ये वराका इन्द्राद्या मानुषा वा दिव्योत्तमाः ।
 तस्माद्भूमेव परमा यथा ब्रह्मादि सृज्यते^३ ॥६२॥

शुक उवाच ।

इत्युक्ता मुनयः सर्वे गङ्गानामपरायणाः ।
 गायन्तश्च शृण्वन्तश्च शृण्वन्तश्चापि बभूवुः ॥६३॥
 इति ते कथितं किञ्चिद्गङ्गाया मतिरूपतः ।
 किमन्यत् कथयामीह वद शृणुवन्^४स्तव ॥६४॥

इति श्रीबृहद्भूमिपुराणे मध्यखण्डे गङ्गाधर्मेषु
 अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ A ज्ञत्वा च, B जानाज्ज्ञत्वा च । २ D सदृशं ।

३ B ज्ञेया ब्रह्मादि सृज्यते न सा, C सृज्यते । ४ C D शृणुवन् ।

जनघटितमोऽध्यायः ।

जैमिनिरुवाच ।

पूर्वमुक्तास्तथा ये तु ब्रह्मसम्बन्तरा इति ।
तेषां नामानि मे ब्रूहि राजवंशांश्च सर्वशः ॥१॥

श्वषिरुवाच ।

देवानां स्यादहोरात्रो नरवर्षेण कथ्यते ।
शतत्रयत्रिषष्ठ्यब्दैर्दिव्यो वत्सर उच्यते ॥२॥
तैश्च द्वादशमाहस्रवत्सरेषु चतुर्युगम् ।
तत् सहस्रं ब्रह्मदिनं ततो रात्रिस्तथा मता^१ ॥३॥
सम्बन्तरन्तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः^२ ।
इन्द्रस्यैकस्य कालोऽयं स्वर्गराज्याधिकारिणः ॥४॥
इन्द्रास्यतुर्दश क्षेवं सियन्ते ब्रह्मणो दिने ।
तेषां नामानि ते ब्रह्मन् श्रुतं व्यासमुखात्मया ॥५॥
आद्यः स्वायम्भुवः प्रोक्तो मनुर्ब्रह्मणरीरभूः ।
द्वितीयस्तु मनुः प्रोक्तो नासा स्वारोचिषो मुने ॥६॥
उत्तमाख्यस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तामसः स्मृतः ।
पञ्चमो रैवतो नाम षष्ठश्चाक्षुष उच्यते ॥७॥

१ B मुने । C मतं ।

२ C युगान्यष्टाविंशतिस्तु सन्ध्यां सन्ध्यां स्वरूपतः ।

सप्तमः आद्भुदेवाख्यः सावर्णिरेष्टमः स्मृतः ।
 नवमो ब्रह्मसावर्णिर्विष्णुसावर्णिरथतः ॥ ८ ॥
 एकादशस्तथा प्रोक्तो रुद्रसावर्णिरीश्वरः^१ ।
 [द्वादशो धर्मसावर्णिर्वेदसावर्णिरथतः] ॥ ९ ॥
 इन्द्रसावर्णिनामा च भविष्यति चतुर्दश ।
 मन्वन्तराः सप्त विप्र व्यतीता भाविनोऽपरे ॥ १० ॥
 मन्वन्तरे स्युर्विप्रेन्द्र युगानि चैकसप्ततिः ।
 सत्यं चेता द्वापरस्य कलिरित्येवमाख्यया ॥ ११ ॥
 युगस्य भागाद्यन्वारो मानं तस्य च मे दृष्टु ।
 दिव्याम्भानां सहस्रेण कलिरेण निरूप्यते ॥ १२ ॥
 सन्ध्या तावच्छतौ तस्य सन्ध्यांशस्य^३ तथोदितः ।
 अथ^४ द्विगुणभावेन द्वापराख्य उदाहृतः ॥ १३ ॥
 अथ^५ द्विगुणभावेन कलिमानेन चैव हि ।
 चेताकाशः समाख्यातः श्रेष्ठः सत्ययुगं स्मृतम्^६ ॥ १४ ॥
 प्रतिमन्वन्तरे देवो ह्यवतारी जनार्दनः ।
 धर्मं पालयते विष्णुर्देत्यहो देवपालकः ॥ १५ ॥
 राजवंशा निरूप्यन्ते शुचयः पुण्यकीर्तनाः ।
 वंशौ द्वावेव विख्यातौ सूर्याचन्द्रमसोर्दिज ॥ १६ ॥

१ B अथतः । २ B omits the portion bracketted.

३ B मन्वन्तरेषु । ४ D एक० । ५ C सन्ध्यांशस्य ।

६ D तस्य । ७ B D तस्य । ८ C मतम् ।

स्नायन्भुवस्तथा वंशो विख्यातः पुण्यकर्षणा ।
 तत्रादौ कथ्यते वंशः सूर्यस्य^१ द्विजपुङ्गव ॥ १७ ॥
 नाभिपद्मोद्भवो ब्रह्मा हरेरहुनकर्षणः^२ ।
 ततो मरीचिस्तस्यापि कश्यपः समजायत ॥ १८ ॥
 तस्य पुत्रः स्वयं सूर्यो देवानां स महोदरः ।
 आद्विदेवस्तस्य पुत्रस्तथेत्वाकुनृगादयः^३ ॥ १९ ॥
 इत्थाकुतमयो जज्ञे शशाद इति विश्रुतः ।
 युगन्धरस्तस्य पुत्रो ह्यनेनास्तस्य वै सुतः ॥ २० ॥
 तस्य पुत्रो विश्वगन्धिर्दृढाशस्तस्य चात्मजः ।
 तस्य पुत्रोऽम्बरीषोऽभूदम्बरीषस्य भूवत्^४ ॥ २१ ॥
 ककुत्स्थस्तस्य पुत्रोऽभूत्तत्सुतः कपिलाश्वकः ।
 देवमौदसस्तस्य सुतः काम्पि^५स्तत्सुतः सुतः ॥ २२ ॥
 तस्य पुत्रोऽगरशोभूतस्तस्य पुत्रो महावत्सः ।
 युवनाथस्तस्य पुत्रो मान्धाता तमयस्ततः ॥ २३ ॥
 मान्धातुरम्बरीषोऽभूत्तस्य पुत्रो हि धुम्बुहा ।
 युवमाश्वस्तस्य पुत्रो निषधस्तस्य चात्मजः ॥ २४ ॥
 निषधादाङ्गको जज्ञे वाङ्मकात् सगरोऽभवत् ।
 ततोऽसमञ्जास्तत्पुत्रो ह्यंशुमानित्यजायत ॥ २५ ॥
 तस्य पुत्रो दिलीपोऽभूत्ततो जातो भगौरथः ।

१ A B D सूर्यवंशस्य । २ C °कर्मका । ३ C °मृगादयः ।

४ D भूवत् । ५ B C D काम्पित्यः ।

भगीरथभवो^१ भीमः सत्योऽभुजस्तस्य चात्मजः ॥२६॥
 ततो दिसौपः पुत्रोऽभुद्रघुस्तस्याभवत्सुतः ।
 तस्याजः पुत्र एवास्य राजा दशरथोऽभवत् ॥२७॥
 तस्य पुत्रोऽभवच्छ्रीमान् भगवान् विष्णुरस्ययः ।
 रामो भरतश्चुग्नौ लक्ष्मणश्च महावसः ॥२८॥
 यस्य कीर्त्तिः पुण्यतरा रावणादिविनाशनम् ।
 ज्येष्ठं ज्येष्ठमिमे प्रोक्ताः सङ्क्षेपेण द्विजोत्तम ॥२९॥
 चन्द्रवंशमयो वक्ष्ये इत्यनन्यमना द्विज ।
 अचिर्वै ब्रह्मणः पुत्रस्तस्य चन्द्रस्ततो^२ बुधः ॥३०॥
 आङ्गदेवस्य दौहित्रस्ततो जातः पुरुरवाः^३ ।
 तस्याद्युस्तनयो जातो रत्निनावस्ततोऽभवत् ॥३१॥
 रत्निनावस्य वियतिः क्षतिसास्याभवत्सुतः ।
 ततोऽभुज्जङ्घो राजा यथाति सस्य चात्मजः ॥३२॥
 यथातेः पञ्च वै पुत्रा यदुपुरुमुखा द्विज ।
 पुरुपुत्रो जनमेजयः प्रचिन्वां^४ सस्य चात्मजः ॥३३॥
 मनुस्यु^५ सस्य तस्याश्च सुतस्यारूपदोऽभवत् ।
 सुद्यु^६ सस्य सुतस्याभूत्साक्षा बङ्गवस्ततः ॥३४॥
 यथाति सस्यार्हं^७ याती रौद्रास्यस्य पिताऽभवत् ।

१ B भगीरथाद्भवो । २ B चन्द्रस्ततो । ३ C पुरोवराः ।

४ C जनमेजयास्यः प्रचित्त्वान् । ५ C मनस्युः B मनस्युः ।

६ C सुद्योतस्य सुतस्याभूत् । ७ C संयाति तस्याहम् ।

ऋतेषो रन्तिगारोभृद्गौद्राश्च^१तनयस्य ह ॥२५॥
 तस्य पुत्रस्य सुमतिस्तस्य मेधातिथिः सुतः ।
 तस्य दुष्पन्ननामाभृद्भरतस्य पिता द्विज ॥२६॥
 तत्पुत्रो^२ रन्तिदेवोऽभृदजमौढस्ततो भवत् ।
 तस्य शान्तिस्ततोऽभृच्च दिवोदासो महायशाः ॥२७॥
 शतानन्दस्तस्य पुत्रो मित्रयुश्चा^३परस्तथा ।
 द्रुपदस्तस्य पुत्रोऽभृद्द्रुष्टयुस्ततोऽभवत् ॥२८॥
 तस्य ऋचः सुतस्तस्य गान्धा सम्बरणः सुतः ।
 तस्माज्जातः कुरुर्जाम प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥२९॥
 ततो^४ विचित्रवीर्याख्यो राजा पाण्डुस्ततोऽभवत् ।
 तस्माभवन् पञ्च पुत्रा धर्मवाय्विन्द्रसम्भवाः ॥३०॥
 सुन्या माघाश्च नासत्यदस्तजौ द्वौ तथासुतौ ।
 ते पुण्यकौर्त्तनाः सर्वे तेषां नामानि वर्णये ॥३१॥
 युधिष्ठिरश्च भीमश्च अर्जुनो नर एव यः ।
 नकुलः सहदेवश्च तत्तार्जुनस्ततोऽभवत् ॥३२॥
 अभिमन्युस्ततो राजा परीक्षित इतिनामकः ।
 तस्यात्मजोऽभवन्नाम्ना जनमेजय इत्युत^५ ॥३३॥
 ययातेर्ज्यैष्ठपुत्रस्य यदोर्वशे हरिः स्वयम् ।

१ C वै रौद्रास्य ।

२ D तस्य पुत्रो रन्तिदेवः ।

३ B D C मित्रयुक्त्परः ।

४ C adds गान्धीकस्तस्य पुत्रोऽभृत् शान्तनुस्तस्य चात्मजः ।

५ C राज्ञः परीक्षितः पुत्रो नाघाऽभूज्जनमेजयः ।

१[यदोः पुत्रो मलो नाम क्षतवीर्यस्ततोऽभवत् ॥४४॥
 तस्य पुत्रोऽर्जुनोऽन्योऽयं राजा वाङ्महस्तभृत् ।
 यस्य१ संस्मरणादेव नष्टं द्रव्यं प्रलभ्यते ॥४५॥
 सन्धा द्रव्यं प्रीतयेऽस्य विप्राय सवर्णं स्पृशेत् ।
 तस्य पुत्रो २विष्टिरभूच्छग्रविन्दुपिता दिज ॥४६॥
 शग्रविन्दो जामघस्य वभ्रुस्तस्य सुतो महान् ।]
 यदोः३ पुत्रोऽभवद्भोजः सुमित्रस्तस्य चात्मजः ॥४७॥
 श्रिमिस्तस्य सुतस्तस्याधिम्वनामा सुतोऽभवत् ।
 सचाजिह्व प्रसेनस्य तस्य पुत्राबुधौ मतौ ॥४८॥
 तस्य वंशेऽभवच्छूरस्ततोऽभूदसुदेवकः ।
 तस्य पुत्रोऽभवत्कण्ठो ह्यपराजो दिगोत्तम ॥४९॥
 अयमुक्तश्चक्रवंशः पश्चादक्ष्यामि मानवम् ।
 एवं ते कथिता वंशाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥५०॥

इति श्रीरुद्रद्वर्षपुराणे मध्यखण्डे मन्वन्तरवंश-
 कथनं नामोत्पत्तिस्तमोऽध्यायः ॥०॥

१ A omits the portion bracketted.

२ D तस्य ।

३ D यदोः ।

४ B C D तस्य ।

यष्टितमोऽध्यायः ।

जैमिनिस्त्वाच ।

ब्रह्मन् जगदिदं सर्वं ब्रह्मवंशैः समन्ततः ।

विष्णुवंशैश्च विततं^१ शिववंशः प्रकथ्यताम् ॥१॥

अपिस्त्वाच ।

शिवः पुमान् पार्वती च स्त्री सृष्टिकारकाविभौ ।

शिवात्मकाश्च पुरुषाः स्त्रियः सर्वास्तु^२ पार्वती ॥२॥

शिवः पुंलिंगरूपस्तु देवौ स्त्रीलिंगरूपिणौ ।

शिवदेवौ लिंगरूपं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥३॥

तस्मादिदं जगत्सर्वं शिववंशः शिवात्मकम् ।

न पृथक् शिववंशोऽस्ति यं त्वं पृच्छसि जैमिने ॥४॥

शिवशक्तिपरित्यक्तं यत्तत्सत्त्वेति कथ्यते ।

शिवशक्तियुतं सर्वं सत्त्वेन परिगण्यते ॥५॥

शिवशक्तियुतो विष्णुः शिवशक्तियुतो विधिः ।

शिवशक्तियुता देवाः शिवशक्तिमयं जगत् ॥६॥

पुरा पप्रच्छ गिरिजा भङ्गरं लोकशङ्करम् ।

अपत्यमिच्छन्तौ देवौ सापत्ये निखिले स्थिता ॥७॥

निर्वेशस्य क्रिया भास्ति तस्मादंशान्वितो भव ।

अथैव मयि सत्त्वस्य औरसं जनयात्मजम् ॥८॥

अपिहवाच ।

एवमुक्तो गिरिजया शङ्करो लोकशङ्करः ।

जगाद मधुरं वाक्यं शैलराजतनूभवाम् ॥९॥

शङ्कर उवाच ।

माहं गृहस्थो गिरिजे न मे पुत्रे प्रयोजनम् ।

देवानान्तु कुचक्रेष त्वं मे भार्यापपादिता ॥१०॥

भार्यैव परमो बन्धः पुद्गलस्य विरागिणः ।

भद्रे भवेदपत्यं वै पात्रशङ्कुर्मिरुष्यते ॥११॥

अस्येव गृहिणां कार्यं पुत्रेषु च धनेन च ।

पुत्रप्रयोजना भार्या पुत्राः पिण्डप्रयोजनाः ॥१२॥

न मेऽस्ति मरणं देवि न मे पुत्रे प्रयोजनम् ।

व्याधिर्न विद्यते यर्हि किं तर्हि कार्यमौषधेः ॥१३॥

त्वमहश्च स्त्रीपुमांश्च स्त्रीषु पुंसु सदारतौ ।

आनन्दयावहे देवि हेतुं चापत्यसम्भवे ॥१४॥

अनपत्यौ सदैवावां आत्मारामौ रमावहे ।

पार्ष्वत्युवाच ।

देवदेवेश भगवन् नीलकण्ठ चित्तोचन ।

यदुक्तं सत्यमेवैतत्तथापीच्छाम्यपत्यकम् ॥१५॥

अपत्यं जनयित्वा त्वं योगं कुरु महेश्वर ।
 पालयिष्याम्यहं पुत्रं त्वच्च योगी यथातथम् ॥१६॥
 अतीव मे स्पृहा जाता पुत्रस्य सुखचुम्बने ।
 तया हताहश्चेद्भार्या तर्ह्यपत्यं^१ च भावय ॥१७॥
 वरं विवाहविमुखः स ते पुत्रो भविष्यति ।
 धेन त्वं पुत्रपौत्रादिवंशवाञ्छं^२ भविष्यसि ॥१८॥

अपिहवाच ।

इत्युक्तो भगवान् क्रुद्धो ययावुत्थाय चासनात्^३ ।
 देवी च विमना^४ भूत्वा दुष्खंदधौ धिया चिरम् ॥१९॥
 जया च विजया चापि सख्यौ तस्याः पुरः स्थिते ।
 शिवस्य रोषभङ्गाय गत्वा तच्चानिमीयतुः^५ ॥२०॥
 देवीं विमनसं वृद्धा शङ्करः पुनरप्रवीत् ।

शङ्कर उवाच ।

कथं त्वं विमना देवि पुत्राभावेन सुन्दरि ।
 यदि वाञ्छसि पुत्रस्य वदनं परिचुम्बितुम्^६ ॥२१॥
 पुत्रमे कल्पयिष्यामि तं शुभं यदि ते स्पृहा ।
 इत्युक्त्वा गिरिनन्दिन्या आकृत्य वसनं शिवः ॥२२॥
 वसनेनैव तेनैव पुत्रं निर्माय शङ्करः ।
 गृह्णातां गिरिजे पुत्रशुभताञ्च निजेच्छया ॥२३॥

१ B D तदपत्यम् ।

२ C भावयम् ।

३ B बुद्धाय आसनात् ।

४ D विमुखं ।

५ B D निनायतुः ।

६ B D चुम्बितं ।

पार्वत्युवाच ।

एतद्वस्त्रं कथं पुत्रकार्यमत्र भवेन्नाम ।
 मदीयं वसनञ्चेदं रक्तवर्णं महेश्वर ॥२४॥
 त्यज्यताञ्च परीहासो नाहं पशुमतिः शिव ।
 वस्त्रेण मे कथं पुत्रलाभानन्दो भविष्यति ॥२५॥
 इत्युक्त्वा गिरिजा देवौ तद्वस्त्रं पुत्रवत्कृतम् ।
 क्रोडे चकार ध्यायन्ती परीहासवचः प्रभोः ॥२६॥
 पुत्राकारञ्च तद्वस्त्रं देव्याः क्रोडगतं दिज ।
 जीवं प्राप्यापतम् क्रोडात् पश्यन्द च पुनः पुनः ॥२७॥
 तं दृष्ट्वा स्रन्दमानं वै जीवजीवेति पार्वती ।
 आकृष्य पाणिपद्माभ्यां शिवस्याग्रेऽभ्यभाषत ॥२८॥
 तदा स जीवितो वालः प्राणान् प्राप्य च तत्क्षणम् ।
 पार्वतीं हर्षयामास मर्मैत्यवक्ररोदनः ॥२९॥
 तं प्राप्य वालकं देवी क्रोडे कृत्वा च वत्सला ।
 स्ननौ चापाययद्गुधं स्ननाभ्याञ्च प्रसुप्तवे ॥३०॥
 वालस्यापि पयः पीत्वा स्मितस्फुर्जन्मुखाभुजः ।
 मातुर्वदनमुदीक्ष्य भाचा च परिचुम्बितः ॥३१॥
 मुहूर्त्तं वालमालिङ्ग्य सुन्दरं तच्च वालकम् ।
 ददौ पत्ये महेशाय प्रभो पुत्रं गृहाण मे ॥३२॥
 तया दत्तस्त्वयं पुत्रो दयार्द्रहृदयेन ह ।

१ B प्राप्य तत् D जीवं प्राप्य च । २ C प्राप्यं ।

३ B omits तं । ४ C कृत्वाचरत् तदा ।

पुत्रलाभसुखं कीदृक् तच्च जानीहि शङ्कर ॥२३॥
तच्छ्रुत्वा शङ्करो देव्या वचनं दिजपुङ्गव ।
उवाच प्रहसन् किञ्चित् प्रेथसीं गिरिजां प्रति ॥२४॥
शङ्कर उवाच ।

परौहासेन ते देवि दत्तं वस्तुतस्तं सुतम्^१ ।
त्वङ्मायात् पुत्र एवासौ जातः किमिदमद्भुतम् ॥२५॥
देहि मे दृश्यते किञ्च सत्यं पुत्रत्वमागतम् ।
वस्त्रेण निर्मितो देहो जीवं कस्मादुपागमत् ॥२६॥
इत्युक्त्वा पुत्रमादाय पाणिभ्याञ्च निधाय च^२ ।
ददर्श महता शम्भुर्यत्नेन निपुणेन च^३ ॥२७॥
सर्वाण्यङ्गानि गिरिशो दृष्ट्वा निपुण्या दृष्ट्वा^४ ।
उवाच पार्वतीं देवीं जगदोषमनुसरन् ॥२८॥
शङ्कर उवाच ।

पुत्रसत्वायमुत्पन्न आत्मप्रणहरिहतः ।
अतएव बहून् कालान् जीविष्यति ते सुतः ॥२९॥
अत्यायुषो हि पुत्रस्य स्तन्यकाले मृतिः शुभा^५ ।
उपार्जितमुषो भूत्वा मृतस्तापप्रदः परः ॥३०॥
एवं तस्य प्रवदतः शम्भोः शिशुकरस्य च ।

१ B omits सुतं । २ B हि । ३ C विपुलेन च ।

४ A D दृष्ट्वा निपुण्या पृथक्, C दृष्ट्वा निपुण्या पृथक् । ५ D शुभे ।

पाणेर्वाक्षगिरः सस्तमुत्तरासं गिरः स्थितम्^१ ॥३१॥

भूमौ च पतिते ग्रीर्षे वासकस्त प्रभोः करात् ।

अथाह पार्वती वासं क्षिप्रमस्तं^२ शुचाकुशा ॥३२॥

रुरोद वज्रधा देवी वस्तु वस्तेति भूरिशः ।

शिवस्य विस्रायं प्राप्य कृत्वा पुत्रगिरः करे ॥३३॥

उवाच पार्वतीं देवीं वाचा मधुरया तदा ।

अङ्गर उवाच ।

मारोदीः पार्वन्ति शुभे प्राप्तपुत्रशुचाप्यसि ।

पुत्रशोकात्परं नास्ति आत्मशोषणमात्मना ॥३४॥

तस्मात्पुत्र पुत्रशोकं पुत्रं ते जीवयाम्यहम् ।

एतदेव शिरो देवि^३ स्कन्धेऽस्मिन्ननु योजय ॥३५॥

अपिहवाच ।

इत्युक्ता पार्वती देवी योजयामास तच्छिरः ।

[न च तत्राभवद्युक्तं चिन्तयामास तच्छिरः]^४ ॥३६॥

एतस्मिन्नेव काले तु खे वागाहाग्ररीरिणी ।

अग्नौ तवास्त वासस्त रिष्टं^५ दृष्टं शिरोऽभवत् ॥३७॥

अतो नैतेन गिरसा जीवेत तव वासकः ।

अन्यस्त गिर आमीय स्कन्धे योजय जीवय ॥३८॥

पाणौ तवोत्तरगिरा वास्त एव स्थितो यतः ।

१ C उत्तरासगिरः स्थितं । २ B -मुहं । ३ C वास्य ।

४ B omits the portion bracketted. ५ B रिष्टं ।

अत उत्तरग्रीर्षस्य ग्रीर्षं नीत्वा च योजय ॥४८॥
 इत्याकाशवचः श्रुत्वा देवीभास्वास्त शङ्करः ।
 आहूय नन्दिनं तत्र प्रेषयामास कर्षाणि ॥५०॥
 नन्दौ तु त्रिजगद्भास्वा गत्वा आप्यमरावतीम् ।
 ददर्शान्तरग्रीर्षाणामिन्द्रस्यैरावतं गजम् ॥५१॥
 तं दृष्ट्वैरावतं नन्दौ उदक्ग्रीर्षं महावसतः ।
 हेतुं प्रचक्रमे तस्य प्रयानस्योत्तरस्थितम् ॥५२॥
 स शुक्रोऽग्नं दृष्टितेन प्रकाशास्तेन चागमन् १ ।

शक्र उवाच ।

को भवामङ्गुताकारो गजं हन्तुं समागतः ।
 केन वा २ प्रेषितोऽसि त्वं खड्गपाणिः कथं भवान् ॥५३॥
 नन्दुवाच ।

शिवदासोऽस्यहं नन्दौ समायातः शिवाश्रया ।
 ऐरावतशिरो नीत्वा दास्याम्येव हि प्रभवे ॥५४॥
 वासस्योत्तरग्रीर्षस्य शिरसि शिवपाणितः ।
 रिष्टिकास्रोद्भवं सक्तं तेनाकाशवचोवशात् ॥५५॥
 यः प्रेत उत्तरशिरास्तस्य ग्रीर्षनियोजनात् ।
 ग्रीर्षवन्नं करिष्यामि जीवितञ्च शिवात्मजम् ॥५६॥
 अतस्ते गजराजस्य ग्रीर्षं च्छेत्स्याम्यशंशयम् ।

१ B तद्दृष्ट्वैरावतम् ।

२ B भीतेन प्रकाशास्ते समागमन् ।

३ ■ omits वा ।

ऐरावताग्रां संत्यज्य ब्रज प्राणपरीक्षया ।

शिवपुत्रप्राणदानात्तव नैरावतो वरः ॥५७॥

अपिह्वाच ।

शुलैवं नन्दिवचनं महेन्द्रो हृषितोऽभवत् ।

देवानाङ्गय सकलान् नन्दिनश्चाभ्यभाषत ॥५८॥

इन्द्र उवाच ।

शम्भोः काननवासस्य किङ्करेण तया कथं ।

देवेन्द्रे जीवति मयि किं वलाच्छेत्स्वसे गजम् ॥५९॥

इत्युक्त्वा शूलमुद्यम्य शक्रो नन्दिवधेष्वथा ।

दुद्राव नन्दौ कृङ्काराच्छूलं भस्म चकार च ॥६०॥

पुनर्गदां च जग्राह चित्तेप च वलादिव ।

नन्दौ तास्य गदां वामे पाणौ जग्राह लीलया ॥६१॥

स्त्रा गदा^१ नौयतामिन्द्रेत्युक्त्वा तस्मै व्यसर्जयत् ।

इन्द्रस्य वल्लिषि गदा सा पपात रुजाकरी ॥६२॥

इन्द्रस्तु व्यथितः कश्चिच्छूलं जग्राह चापरम् ।

चित्तेप नन्दिने नन्दौ तत् खड्गेन चिधाकरोत् ॥६३॥

पुनश्च वज्रमुद्यम्य इन्द्रो दुद्राव वायुवत् ।

महाधोरतरो नन्दौ बभूवातिभयङ्करः ॥६४॥

एतस्मिन्नेव काले तु शक्रहस्तिपको वली ।

इन्द्राय योजयामास मत्तमैरावतं गजम् ॥६५॥

दन्द्रो गजसमारूढो वज्रहस्तो महाबलः ।
 मरुद्गणसहायः सन् युयुधे नन्दिना सह ॥६६॥
 सर्व्वे देवगणास्तत्र मिलिताश्चापपाणयः ।
 ववृषुः शरवर्षेण नन्दिनं घोररूपिणम् ॥६७॥
 वर्षाकाले महाघोरे घना इव महागिरिम् ।
 तेषां स^१ शरवर्षाणि नन्दी घोरमहातनुः ॥६८॥
 पाषाणकठिनाकारः सेहे चाद्भुतदर्शनः^२ ।
 वामपाणिपरीसारैः^३ सङ्गेन सुश्रितेन च ॥६९॥
 सहङ्कारैश्च निःशब्दैः शरवर्षाण्यवारयत् ।
 मोहयन् घोरया तन्वा देवानां पश्यतामपि ॥७०॥
 ५[शिरावतश्चिरश्चित्ता यथौ नीत्वा विहायसा ।]
 शिरावतश्चिरश्चिराः पपात नन्दिना हतः ॥७१॥
 देवास्तदद्भुता^४ मुग्धा हास्येत्पुनर्वाचसन् ।
 शिवश्च तत्समाकर्ण्य नन्दिनः सत्पराक्रमम् ॥७२॥
 आलिङ्ग्य नन्दिनं प्रीत्या स्कन्धे गजशिरोऽर्पयत्^५ ।
 शिरोयोजनमात्रेण वालोऽभूदतिसुन्दरः ॥७३॥
 सर्व्वमूलतरो देवो गजेन्द्रवदनाम्बुजः ।
 जवाकुसुमसङ्काशो मृगाङ्गधवलाननः ॥७४॥
 चतुर्बाहुः स्रवहानगन्धलुब्धालिशोभितः ।

१ B बला ।

२ C च ।

३ D ०कर्मणः ।

४ C परीसारैः D परिहासैः ।
bracketted.

५ C तदाद्भुतात् ।

५ C omits the portion

७ D समर्पयत् ।

रेले शिवममौपस्यो महाहुतविशोचनः^१ ॥७५॥
 सर्वे देवास्तदागत्य ददृशुः शिवमन्दनम् ।
 शम्भोः क्रोडगतं वासं कुञ्जरेन्द्रशुभाननम् ॥७६॥
 तत्राभिषिषिचुस्तच्च ब्रह्माद्या देवतामणाः^२ ।
 नामानि च ददौ ब्रह्मा सम्मोदरमिति ब्रुवन् ॥७७॥
 रराजेष सर्वदेवगणमध्ये महाहुतः ।
 तेमायं देवराजोऽस्तु सर्वदेवापपूजनः ॥७८॥
 सरस्वती ददौ तस्य लेखनीं वर्षसोचनम्^३ ।
 जपमासां ददौ ब्रह्मा हस्तो गजरदं ददौ ॥७९॥
 पद्मं पद्मावती चादाद्याप्रचर्मा ददौ शिवः ।
 बृहत्सतिर्यज्ञसूत्रं पृथ्वी भूमिकवाहनम् ॥८०॥
 तुष्टुबुर्मुनयः सर्वे रक्तवर्णं शिवात्मजम् ।

ब्रह्मोवाच ।

शम्भो तवायं^४ तनयस्त्वमेवायं न संशयः ।
 सर्वदेवापपूज्योऽयं शेषे त्वच्च महेश्वरः ॥८१॥
 आदावन्ते भवानेव पूज्यो देवो महेश्वरः ।
 सर्वदेवगणस्यायमधिपोऽभून्महाभुजः ॥८२॥
 भवतोऽपि गणा ये तु तेषामयमधिपोऽभवत्^५ ।

१ B •विशोचनः ।

२ C मताः ।

३ C लेखनीवर्षरोचना D •वर्षरोचना ।   ४ B ब्रह्मोस्तदाऽयं ।

५ C अप्यधिकोऽभवत् ।

तस्माद्गणाधिपोऽस्त्वेष गजासत्त्वाद्गजाननः ॥८३॥
 इन्द्रं जित्वा गजं हत्वा भग्नदन्तं शिरो यतः ।
 नन्दौ चाद्भुतकर्मासौ ददौ तेनैकदन्तकः ॥८४॥
 हेरम्ब इति नामास्य वीजरूपं^१ सदास्तु ह ।
 लम्बोदरस्तुन्दिललाभाया पुत्रोऽस्तु ते शिव ॥८५॥
 अथ स्मरणभाषेण सर्वे विघ्ना भयं^२ ययुः ।
 विघ्नेग्रोऽयमतो नास्मा तव पुत्रोऽस्तु^३ शङ्कर ॥८६॥
 याचायां सक्तियारम्भे यः स्मरेच्च गणाधिपम् ।
 तस्य याचाफलं सिद्धोदारभ्यस्थान्तदर्शनम्^४ ॥८७॥
 सर्वमङ्गलकार्थेषु पूजनौयो गणाधिपः ।
 गणेशे पूजिते देवाः पूजिताः कार्यसाधकाः ॥८८॥
 एवमुक्त्वा तदा ब्रह्मा विरराम द्विजर्षभ ।
 शैरावताभावदुःखी शिवमिन्द्रोऽब्रुवामत ॥८९॥
 इन्द्र उवाच ।
 देवोत्तम महादेव पार्वतीश चित्तोचन ।
 त्वामहं प्रणमाम्येष प्रभो त्रिजगदीश्वर ॥९०॥
 दासेन ते वसवता मन्दिना मे मजो हतः ।
 अज्ञानेन मयायोधि स वै देव समस्त माम् ॥९१॥

१ D गणाधिपस्त्वेषः ।

२ A वीजरूपां ।

३ B D सर्वविघ्नं ।

४ D पुत्रस्तु ।

५ B स्मरणभाषेणान्तदर्शनं । C सिद्धोदारभ्यस्थान्तदर्शनं ।

यस्मै याचिष्णवे देयं स्वशिरोऽपि महेश ते ।

तस्मै गजशिरो दातुं नैष्कं तच्च क्षमस्व मे ॥८२॥

भगवानुवाच ।

ऐरावतं क्षिप्रग्रीधं क्षिप सागरपायसि^१ ।

धुमः प्राप्स्यसि भागेन्द्रं समुद्रमधनोद्भवम् ॥८३॥

यथा त्वं मम पुत्राय दत्तमैरावतं शिरः ।

तथाहृद्यापि युष्मभ्यं दास्ये वृषभमक्षयम्^२ ॥८४॥

अपिहवाच ।

एवमुक्तो ययौ देवो दिवं कक्षपनन्दनः ।

ब्रह्मादयोऽपि प्राप्तार्हाः स्वस्थानानि यथु^३र्दिज ॥८५॥

गणेशं पार्वती देवी पालयामास हर्षिता ।

गणेशः परमो योगी संसार^४विमुखोऽभवत् ॥८६॥

अथयस्तं सदागत्य^५ गणेशं परितुष्टुवुः ।

अथय ऊचुः ।

गणेशो गणनाथस्य^६ हेरम्नो गिरिशायकः ।

पार्वतीनन्दनो वीरो देवराजो गजाननः ॥८७॥

सम्बोदरो विघ्नराजो योगी सद्योगसत्त्वः^७ ।

अथपूज्यस्तुर्वाङ्गरेकदन्तो लिपीश्वरः ॥८८॥

ध्यान्नचर्मान्नरो धीरः सदामङ्गलरूपवान् ।

१ C क्षिप त्वं सागराग्मसि । २ A D विषमयक्षयं । C विषमयक्षयं ।

३ D स्वस्थाननिर्वयः । ४ B संसारे C स्वयं । ५ D सदायोगि ।

६ B गणनाथस्य । ७ B D बोधेशो बोधसत्त्वः ।

शुक्लास्यो मूषिकारोही केवलो^१ मोक्षदायकः ॥८८॥

पद्मी दन्तकरो दन्ती वैष्णवः परमार्थदृक् ।

पञ्चपाणिः पञ्चवक्त्रः शिवः शङ्कर ईश्वरः ॥१००॥

हरिगाता^२ नृत्यकारौ शिवपुत्रः स्ववत्सदः ।

आनन्दान्दोलितमनाः शैवो धर्मो धनेश्वरः ॥१०१॥

अनन्तो जगदाधारः शशिसूर्यविलोचनः ।

समुद्रपाता सासुद्रः समुद्रजठरो यमः ॥१०२॥

दिव्यरूपो वारिनाथो जयस्य विजयस्तथा ।

नामान्येतानि पञ्चाग्रङ्गणेशस्य पठेश्वरः ॥१०३॥

याचायां पूजने दाने आद्धे गङ्गावगाहने ।

पुष्पादिमङ्गले कार्ये प्रत्यहस्य त्रिसन्ध्यकम् ॥१०४॥

शृणुयाद्यः^३ भक्तियुक्तो विघ्नास्तस्य विमूर्च्छिताः ।

प्रत्यहं मङ्गलं तस्य धर्मपुष्पादिसम्भवम् ॥१०५॥

इष्टदेव^४ महाभक्तिदायकं वाञ्छितार्थदम् ।

एवं सुखा अपिगणा अग्नः सर्वे यथागतम्^५ ॥१०६॥

जैमिने कथितश्चैतद्गणेशजन्म पुण्यदम् ।

न वंशो वर्त्तते^६ शम्भोरन्ते संहाररूपिणः ॥१०७॥

पुत्रोऽन्यः कथितः पूर्वं कार्त्तिकेयः कुमारकः ।

१ D केवल्यो । २ B माता । C गतो । D गाथा ।

३ A C D वा । ४ D देवे । ५ D गतिं । ६ B विद्यते ।

तस्यापि न विवाहोऽभूत् कौमारव्रतधारिणः ॥१०८॥

इति ते कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।

जेमिने तपसे गच्छ^१ याम्यहञ्च यथातथम् ॥१०९॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तो जेमिनिस्तत्र प्रणम्य गुरुमीश्वरम् ।

जगाम तपसेऽन्यत्र शूकोऽपि धोगवित्तमः ॥११०॥

शिवस्यांशो महाभागो जावाले^२ गतवान् यथा ।

श्रोतुमिच्छसि जावाले^३ मिमन्यत् कथयामि ते ॥१११॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे मध्यखण्डः समाप्तः ॥०॥

उत्तरखण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच ।

मध्यखण्डकथा दिव्याः श्रुता स गुरवे मुनिः ।

जावालिः^१ किंनु पप्रच्छ तन्नः सूत वदस्व भोः ॥१॥

सूत उवाच ।

श्रुता दिव्याः कथाः पुण्या मध्यखण्डस्य शौनक ।

जावालिः^१ परिपप्रच्छ वेदव्यासं गुरुं ततः ॥२॥

जावालिरुवाच ।

श्रुता दिव्याः कथा ब्रह्मन् वर्णायमसमाहितान् ।

धर्मान् वद महाबाहो षट्पत्तो^२ मम चादरात् ॥३॥

व्यास उवाच ।

मूलप्रकृतिसम्भूता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

तेषु वै मध्यमो विष्णुः सत्वदेहः सनातनः ॥४॥

तस्याभवन्मुखादिप्राः सर्व्ववेद^३समाश्रयाः ।

बाहोश्च चक्षिया जाताः प्रजापालनहेतवे ॥५॥

ऊरूतो वणिजो जाताः धनरक्षणहेतवे ।

चयाणां सेवनार्थाय शूद्रो जातस्तु पादतः ॥६॥

१ B जावालिः ।

२ A षट्पत्तो मम ।

३ B० देव० ।

वर्णनितान् समुत्पाद्य तद्धर्मानुदपादयत् ।
 आगमो निगमश्चेति धर्माध्वानाबुभौ मर्तौ ॥ ७ ॥
 द्वाभ्यामेव जगत् सर्वं प्रियते स चराचरं ।
 निगमो वेदमार्गः स्यात् तत्त्वमार्गस्तथागमः ॥ ८ ॥
 वेदमार्गः कर्मरूपस्तत्त्वमार्गस्तु द्यौगिकः ।
 योगः कर्मविशेषस्तत्त्वं तेनैव लभ्यते ॥ ९ ॥
 वेदमार्गात् कर्मरूपाद्योगकर्म प्रसभ्यते ।
 नहि कश्चित्^१ क्षणमपि^२ जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ १० ॥
 जीवः सदा^३ कर्मवशो यावत्तत्त्वं न गच्छति ।
 तस्मान्नत्त्वार्थिना विप्रः सदा जीवेन कर्म वै ॥ ११ ॥
 कर्त्तव्यं न तु तत्त्वत्का^४ दूरतलो ह्यधः पतेत् ।
 अद्वैतभावस्तत्त्वं^५ स्यात्तत्त्वं वाचा न गम्यते ॥ १२ ॥
 कर्मणा जायते देहो भूयस्तत्र च कर्मणा ।
 स्वर्गो वा नरको वापि लभ्यते विप्रः सर्वथा ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुष्टयम् ।
 वर्णाः स्वधर्मनिरताः प्राप्यन्ते विप्रतां द्विज ॥ १४ ॥
 ब्रह्मधर्मरता भूत्वा लभन्ते तत्त्वमुत्तमम् ।
 शूद्रान् धर्मान्निशेषेण कुर्वन् शूद्रो यथाविधि ॥ १५ ॥
 वैश्यत्वमेति वैश्यश्च क्षत्रियत्वं स्वकर्मकृत्^६ ।

१ B D किञ्चित् । २ D यातु । ३ B धर्मवशो वा तु तत्त्वं ।

४ C तं त्यक्त्वा । ५ B अद्यैव भवता भावः तत्त्वं स्यात् । ६ D च कर्मकृत् ।

विप्रत्वं क्षत्रियः सम्यक् निजधर्मपरो दिज^१ ॥१६॥
 विप्रस्य मुक्तिलाभेन^२ युज्यते सत्क्रियापरः ।
 सर्वएते हि वर्णा वै ज्येष्ठवर्ण^३क्रियाकृतः ॥१७॥
 पतन्ति नरके घोरे तस्माद्यो यः स वै तथा ।
 तेषाञ्च ब्राह्मणादीनां ^४वर्णधर्मानुक्रमात् ॥१८॥
 कथयामि शुभान् ^५ब्रह्मन् गदतो मे निशामय ।
 अमसूया दया कान्तिः शौर्य्यमार्ज्जवमस्पृहा^६ ॥१९॥
 अकार्पण्यमनाय^७स्तन्तयान्यत् सार्व्ववर्णिकम्^८ ।
 अष्टावेव गुणाः पुंसां परचेह च भूतये ॥२०॥
 शृणुधर्मांश्च^९ तेषां वै गदतो मे निशामय ।
 यज्ञाध्ययनदानानि ब्रह्मचर^{१०}विशां दिज ॥२१॥
 शूद्रस्य केवलं सेवा ब्रह्मचरविशामिति^{११} ।
^{१२}क्षत्रियः सेवते विप्रं विप्रश्चनौ^{१३} च वैश्यकः ॥२२॥
 शूद्रस्य कुर्यात् सेवां वै ब्रह्मचरविशामिति ।
 शूद्रस्य भरणं कुर्य्युर्ब्राह्मणाद्या दिजोत्तम ॥२३॥
 ब्राह्मणे देवशर्माणौ रायो^{१४}वर्मा च^{१५} क्षत्रिये ।

१ C नृपः । २ D निजलाभेन । ३ B ज्येष्ठ एव । ४ B D ब्रह्मधर्मान् ।
 ५ B विप्र । ६ C नोस्पृहाः । ७ C अनालस्यं । ८ A सार्व्ववर्णिकम् ।
 ९ B omits च, D धर्माश्च । १० B •क्षत्रि• । ११ D •विशां
 दिज । १२ B D क्षत्रियाः । १३ B D •क्षत्रौ च । १४ D जाता ।
 १५ B ब्रह्माय ।

धनो वैश्ये तथा शूद्रे दासशब्दः प्रयुज्यते ॥२४॥
 स्त्रीषु देवीति विप्राणां चत्विथाणाञ्च कथ्यते ।
 दासीति वैश्या^१ शूद्रासु कथ्यते द्विजपुङ्गव ॥२५॥
 ब्राह्मणं^२ संमुखं दृष्ट्वा प्रणमेयुस्तथः परे ।
 अप्रणम्य ब्रह्महत्या^३पापं ते प्राप्नुयुर्दिन ॥२६॥
 ब्राह्मणः संस्मृतोत्था तु वाचं दद्यात् सुखान्वितः ॥२७॥
 ब्राह्मणो ब्राह्मणं दृष्ट्वा प्रणमेत्तु परस्परम् ।
 पितापि पुत्रं संगम्य न दोषं प्रतिपादयेत् ॥२८॥
 जलहस्तं वक्त्रिहस्तं पठन्तं भोजनान्वितम् ।
 जपन्तं वा पठन्तं वा प्रणमेन्न कदाचन ॥२९॥
 पुण्यहस्तं ध्यानयुक्तं निद्रायुक्तमथापि वा ।
 धावन्तं क्रोधयुक्तं वा नावधानं^४ न वै नमेत् ॥३०॥
 आर्द्रवस्त्रं शस्त्रहस्तं पतितं मज्जतायुतम् ।
 नीचस्थलं^५ स्थितश्चैव विमनस्कं तथैव च ॥३१॥
 न नमेत् वृष्टतश्चैव स्नानं कुर्वन्तमेव च ।
 [परैश्च पीड्यमानञ्च प्रणमेन्न कदाचन ॥३२॥
 स्वयं शूचिरितैस्तोऽपि^६ पिवन् खादन्नपानमेत् ।
 उच्चैःस्थलगतो वापि प्रणमेन्न कदाचन ॥३३॥

१ C वैश्य० । २ B ब्रह्माणं । ३ B omits पापं ते ।

४ A C नवधानं । ५ B ०स्थलं C ०स्थान० । ६ B omits the portion bracketted. ७ C चतैस्त्री च ।

उच्छिष्टश्च विवस्त्रश्च आर्द्रवासाश्च नानमेत्^१ ।
 ब्राह्मणः प्रणतायैव कुर्यादाग्नीर्व्यचो द्विज ॥ २४ ॥
 प्रणामपूर्व्वं नाग्नीश्च^२ कर्त्तव्या हि कदाचन ।
 शूद्रन्वप्रणतं नैव सम्भाषेत कदाचन^३ ॥
 उभौ तौ नरकं यातौ ब्राह्मणः शूद्र एव च ॥ २५ ॥
 गुणवृद्धः प्रणन्तव्यो विप्रो विप्रैर्वयोधिकैः ।
 गुरवस्तु प्रणन्तव्या गुणैश्चेदधमा अपि ।
 गुरवः पूर्व्वमेवोक्ताः क्रमेण चोत्तमा हि ते ॥ २६ ॥
 तेषां नामघटाङ्गानं निन्दां धिक्कारमेव च ।
 परोक्ष^४दोष^५वादश्च त्यजेदविनयन्तया ॥ २७ ॥
 मातुलाद्या वयोनीचाः प्रणन्तव्याः सदैव हि ।
 अन्ये तत्^६सम्बन्धसम्बन्धा^७ अपादस्पर्शना^८ मताः ॥ २८ ॥
 प्रणमेयुर्ज्येष्ठवंश्याः सृष्टेयुर्न च वै पदे ।
 कनिष्ठवंशा गुरवो ज्येष्ठ^९वंशास्तु मानयेत् ॥ २९ ॥
 गुरुसम्बन्धपर्याया ये तु स्युर्व्यस्यान्तकाः ।
 ते भवन्ति नमस्कार्यास्तन्नमस्कारपूर्व्वतः ॥ ३० ॥
 गुरुभ्योऽन्याः स्त्रियो नैव प्रणन्तव्याः द्विजन्मभिः ।
 पादस्पर्शप्रणामन्तु कनिष्ठेषु न चाचरेत्^{१०} ॥ ३१ ॥

१ D न नमेत् । २ C नाग्नीषः । ३ D नैव भाषेतन्न च कदाचन ।
 ४ B परोक्षे । ५ D •दोषं । ६ B omits तत् । ७ C •वन्धा ।
 ८ D •स्पर्शने । ९ B ज्येष्ठं । १० C puts this line above प्रणमेयुः
 ज्येष्ठवंश्याः ।

वर्जयित्वा मातुलादौन् गुरुपौत्रादिकानपि^१ ।
 युवतीं गुरुभार्याश्च प्रणमेन्न पदे स्पृशन् ॥४२॥
 कनिष्ठभ्रातृपत्न्यास्तु स्नुषायाः शिष्ययोधितः ।
 शश्राश्च संमुखीभूयान् कदाचिदिशेषतः ॥४३॥
 तद्भ्रातरमङ्गस्यर्गश्च रहःसन्दर्शनस्थितिम्^२ ।
 उच्छिष्टदापनश्चैव नासां कुर्यात् कदाचन ॥४४॥
 एता अपि तथाचारं कुर्युस्तेषु च तेषु च ।
 जननीं गुरुपत्नीं च शय्यूर्ध्वेऽवस्योदरा ॥४५॥
 मातृश्वसा मातुलानौ शप्तमी तु पित्रश्वसा ।
 एता हि मातृपत्याया लघुत्वं चोत्तरोत्तरम् ॥४६॥
 एता मान्याश्च पूज्याश्च अगम्याश्चैव सर्वश्रवणः ।
 भार्याया मातुलाद्याश्च प्रणम्याः समादरैः ॥४७॥
 भार्याभ्राता वयोव्येष्टो नापाद^३स्यर्गनो मतः ।
 ब्राह्मणः सर्ववर्णानां गुरुः शिष्या परेः मताः ॥४८॥
 इत्येवमुक्तो जावाले प्रणामविधिस्तमः ।
 योऽन्यथा कुरुते क्षेवं स वै दण्डास्तु पण्डितैः ॥४९॥

इति श्रीबृहद्भर्मपुराणे उत्तरखण्डे प्रणामविधिर्नाम प्रथमो-
 ऽध्यायः ॥ • ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वास उवाच ।

अथामति ब्राह्मणानां धर्मान् वक्ष्यामि शश्वताम् ।

पावनान् ब्रह्मणा^१गीतान् ब्राह्मणैश्चरितानपि ॥१॥

सत्यं क्षान्तिः क्षमा हिंसा वैधर्हिंसात्पतोषिता ।

दया दानञ्च भिक्षा च परानुद्देगकारिणी^२ ॥२॥

सौशील्यं विनयश्चैव यजनं याजनं तथा ।

प्रतिपदस्राध्ययनाध्यापने स्वल्पभोजनम् ॥३॥

अनामिषासनश्चैव [१तपस्या देवपूजनम् ।

धैर्यज्ञानशनश्चैव] व्रतं सूर्यस्त सेवनम् ॥४॥

अग्निसेवा गुरोः सेवा गोसेवा नीचतोऽर्थना ।

अशुचिस्पर्शनश्चैव अशुचिस्थानसङ्गमः ॥५॥

नीचाक्षपो नीचगेहगमनं नीचवासना ।

स्नानालसजपस्तस्यवर्जनं दुःखमर्षणम् ॥६॥

शूद्राङ्गमभोजनस्य त्यागः शास्त्रज्ञता^३ तथा ।

१ B D ब्राह्मणागीतान् । २ B •कारिता C •द्वेषकारिणः D •कारिणा ।
 ३ c omits the portion bracketted. ४ D शास्त्राक्षया C त्याग-
 शास्त्रज्ञता ।

धर्मज्ञानं धर्मकथा शास्त्रार्थकथनं तथा ॥७॥
 अशस्त्रधारणञ्चैव वाणिज्यवर्जनं तथा ।
 गोवाहनं चारणञ्च गवां गोविक्रयं तथा^१ ॥८॥
 न कुर्याद्वाद्याणः कापि^२ कुर्वाणो गोवधी भवेत् ।
 प्राणिनां तेजसाञ्चैव वसानां^३ वाससामपि ॥९॥
 विक्रयं सन्धजेद्विप्रस्तथा वेतनभोजिताम्^४ ।
 चर्मवाद्यानुनृत्यञ्च चर्मवाद्योपजीवनम् ॥१०॥
 चर्मच्छेदादिकञ्चापि न कुर्याद्वाद्याणः सदा ।
 त्रिसन्ध्योपासनं कुर्यात् सावित्रीजपमेव च ॥११॥
 देवर्षिपितृलोकानां तर्पणं शुचिराचरेत् ।
 प्रातर्मध्याह्नसायञ्च^५ नायत्रीं त्रिविधां कुरेत् ॥१२॥
 रक्तां यामाञ्च शुक्लाञ्च ब्रह्माविष्णुशिवात्मिकाम् ।
 एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ॥१३॥
 यस्य^६ नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ।
 सन्ध्यात्रयमकुर्वाणः सूर्यं हन्ति च पापकृत् ॥१४॥
 अस्त्राधी च मलं भुङ्क्ते अजपौ पूयशोणितम् ।
 अकृत्वा तर्पणं नित्यं पितृहा सोपजायते ॥१५॥
 उदयनं हि मार्त्तण्डं मन्देहा नाम राक्षसाः ।

१ C ० विक्रयस्तथा । २ B कोऽपि । ३ B वसानां C D रसानां ।

४ A रेतोऽन भोजितां ■ रेतोऽन भोजितं C रेतनभोजनं । ५ A सायञ्च ।

६ नास्ति यस्यादरस्तत्र ।

नित्यं^१ प्रसितुमायान्ति महाघोरतरागनाः ॥१६॥
 प्रातः सन्ध्या^२कृतां तत्र ब्राह्मणानाञ्च ते द्विज ।
 जलाञ्जलिभिरुद्धूताः पलायन्ते सुदूरतः^३ ॥१७॥
 ये पुनर्ना^४चरन्त्येवं ब्राह्मणास्तेऽर्क्षघातिनः ।
 रक्तपाते पूयपाते धूमोद्गारे ज्वरे तथा ॥१८॥
 सूतके मृतकेऽग्नौचै वैदिकं कर्म नाचरेत् ।
 प्रातः सन्ध्यामकृत्वा तु तदहस्याशुचिर्भवेत् ॥१९॥
 सर्ववैदिककार्येषु प्रधात्यनधिकारिताम् ।
 राजदारे वन्धनस्थो दूराध्वनि त्वरान्वितः ॥२०॥
 कुर्याच्च मानसीं सन्ध्यां नैव दोषेण गृह्यते^५ ।
 प्रमादोन्मादसम्माद^६शोकमोहादिना पुमान् ॥२१॥
 प्रधात्यशुचितां तत्र सन्ध्यां कुर्यात्तु मानसीम् ।
 द्वादशां पूर्णिमावास्तोः सङ्क्रान्त्यां आहुवाचरे ॥२२॥
 सायं सन्ध्यां न कुर्वीत कुर्वाणः पितृहा भवेत् ।
 जपेत् सहस्रं सावित्रीं^७ ब्राह्मणोऽहरहर्द्विज ॥२३॥
 तदग्रतश्च जपेद्देवीं गायत्रीं शतधापि च ।
 बालयेन्नाधरस्रौष्ठं^८ न द्रुतं नातिमन्दकम् ॥२४॥
 उत्थाय शुष्कवस्त्रेण युतो युग्मेन तां जपेत् ।
 आद्यन्ते^९ प्रणवौ देयौ सावित्रीजपकर्माणि ॥२५॥

१ C सूर्ये । २ B D सन्ध्यां । ३ C स्म दूरतः । ४ C पूर्णं,
 D पुनर्न । ५ B दोषो न गृह्यते । ६ B omits सम्माद ।
 ७ B सहस्रसावित्रीं । ८ B नाधरौष्ठम् । ९ C आद्यन्तौ ।

मध्यमापर्व्वयुगलं त्यक्त्वा च दशपर्व्वभिः ।
 सद्येन पाणिना जया घनीभूताङ्गुलेन वै ॥ २६ ॥
 सावित्रीं प्रजपेद्विप्रः प्रातर्मध्याह्न उत्यितः ।
 उषित्वा प्रजपेत्सायं पश्चिमाभिमुखस्तथा ॥ २७ ॥
 सावित्रीजपशौलस्य ब्रह्महत्यादिपातकम्^१ ।
 उपेतं दैवयोगेन नश्यत्यग्नी पतङ्गवत् ॥ २८ ॥
 शतं जप्ता^२ तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनी ।
 जप्ता^३ तु देवी गायत्री^४ सूर्य्य एव समर्पयेत् ॥ २९ ॥
 महेशमुखमसूता विष्णोर्वचसि संस्थिता^५ ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छया ॥ ३० ॥
 मन्त्रेणानेन गायत्रीं सूर्य्यं खलु समर्पयेत् ।
 गायत्र्या वर्णरूपादि आदित्याख्यपुराणके ॥ ३१ ॥
 ज्ञेयं तेनार्थमाज्ञाय गायत्रीं प्रजपेत् कृती^६ ।
 गायन्तं चायते^७ यस्माद् गायत्रीयं तदुच्यते ॥ ३२ ॥
 तर्पणं पितृलोकानां ब्राह्मणोऽवश्यमाचरेत्^८ ।
 शतिलैर्वारिभिः स्वर्चैरफेणैर्दक्षिणासुखः ॥ ३३ ॥
 दक्षिणायेण पात्रेण जलमादाय निक्षिपेत् ।
 तथैव न तु वामेन पश्चिमायेण वा कश्चित् ॥ ३४ ॥

१ A ० पापकं । २ B न पश्यत्यग्नी । ३ C शतजप्ता । ४ B C D
 add सहस्रं जप्ता तु तथा सर्व्वपापप्रणाशिनी, C reads गायत्री for
 तथा । ५ C गायत्रीं जप्ता तु देवी । ६ B संयुता । ७ B D सुधी ।
 ८ C गायते । ९ A वैश्यमाचरेत्, ■ वै समाचरेत् ।

तिलास्तु वामतो नीत्वा ह्यसृष्टान् गात्रलोमभिः ।
 दशान्धूनान्^१ क्षिपेत्तोये स्त्रधेति च विनिर्दिशेत् ॥२५॥
 एवं कृत्वा तर्पणादि ब्राह्मणानुमतो गृहम्^२ ।
 आगच्छेद्ब्राह्मणाभावे जलं नीत्वा^३ गृहं त्यजेत् ॥२६॥
 स्नात्वा च न स्पृशेत्सौहं रात्रिवासश्च ब्राह्मणः ।
 वस्त्रञ्च तदहर्धौतं परिदध्यात् प्रयत्नतः ॥२७॥
 त्यक्तं वस्त्रमशुद्धं स्यादत्यक्तञ्च सर्पाशुकम् ।
 रतिवस्त्रं विशेषेण शतधीतेन शुद्ध्यति ॥२८॥
 तिलकं यज्ञसूत्रञ्च वस्त्रयुग्मं रदानपि ।
 शुक्लान् सदैव कुर्वीत शुद्धात्मा^४ ब्राह्मणः सदा ॥२९॥
 सदोपवीतिना भाव्यं सदा बहुशिखेन च ।
 सदा तिलकिना चैव द्विजेनाचारिणा तथा ॥३०॥
 मलमूत्रादिकत्यागे^५ नोपवीती भवेद्विजः ।
 शिर आच्छाद्य कर्णौ वा स्कन्धे शिरसि वा तथा ॥३१॥
 उपवीतं समारोप्य सुक्तकच्छो मलं त्यजेत् ।
 मैत्राभ्यक्तो न ब्राह्मणः^६ स्यान्मार्ष्टिं कुर्यात्तु ब्राह्मणः ॥३२॥
 मार्ष्टिं कृत्वापि न त्याज्यं मलमूत्रं कदाचन ।
 मलमूत्रपरित्यागे मैथुने स्नानभोजने ॥३३॥
 दन्तस्य धावने चैव षट्सु मौनं समाचरेत् ।
 ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न सुखाय कदाचन ॥३४॥

१ B दशान्धूनान् । २ D अनुमतो ह्यहम् । ३ A नीत्वा ।

४ A B D शुक्लात्मा । ५ B मलमूत्रपरित्यागे । ६ C द्विजः D omits न ।

तपःक्षेत्राय^१ धर्माय प्रेत्य मोक्षाय सर्वदा ।
 ब्राह्मणे कल्मषं नास्ति मन्धोपासनकारिणि ॥४५॥
 यथा सूर्ये तमो नास्ति तमोवारणकारिणि ।
 ब्राह्मणा भूसुराः प्रोक्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवर्चसः ॥४६॥
 न मौख्यं ब्राह्मणे युक्तं प्रभाहमौ रवौ यथा ।
 माल्पेन तपसा जीवो जायते ब्राह्मणे कुले ॥४७॥
 स चेश्वीचक्रियाकारी ह्यात्महा कोऽपरस्ततः^२ ।
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते^३ स्वं ददाति च ॥४८॥
 तस्यैवानुपदेनासं भुञ्जते चक्रियादयः ।
 ब्राह्मणस्य धरा सर्वा धर्माश्च निखिला अपि ॥४९॥
 यद्ब्राह्मणो हि गृह्णाति तच्छेषं चक्रियादयः ।
 ब्राह्मणा लोकपितरो ब्राह्मणो लोकमातरः ॥५०॥
 येषां पादप्रसूतानि सर्वतीर्थानि नित्यशः ।
 आदिराजो मनुः पूर्वं मर्यादां समकारयत् ॥५१॥
 ब्राह्मणानां सतीमाञ्च गवाञ्च रक्षणाथ ह^४ ।
 ब्राह्मणांस्य स्त्रियो गाञ्च पुष्पेणापि न ताडयेत् ॥५२॥
 यदि नैतांस्ताडयेत तद्दिष्टदेवताडनम्^५ ।
 न ताडयेन्नावगुरेक्ष च ताः कटु भाषयेत् ॥५३॥
 न प्रेषयेन्नातिचरेद्दण्डा अपि न दण्डयेत् ।

१ D °क्षेत्राय । २ B C D तथा । ३ B वस्तु । ४ B च ।

५ D यदि नैतांस्ताडयेत तद्दिष्टदेवताडनं, C ..., °जम् ।

वपनं द्रविणादानं स्नानाच्चिर्यापणं^१ तथा ॥५४॥

एष हि ब्रह्मबन्धूनां बधो मान्योऽस्ति दैहिकः ।

१ यावद्गोब्राह्मणाः सन्ति तावत् पृथ्वी च सुस्थिरा ॥५५॥

तस्मात् पृथ्वीरक्षणार्थं पूजयेद्विजगोसतीः ।

स्तिथो गावो ब्राह्मणाश्च पृथिव्या मङ्गलजनयम् ॥५६॥

एतेषां देवकथस्तु स मङ्गलपरिच्युतः ॥

ब्राह्मणानान्तु गायत्री स्त्रियान्तु^२ रज आर्त्तवम् ॥५७॥

गवां सुभावः पापानां महताश्च विनाशकम्^३ ।

विप्राणां चरणौ तीर्थं गवां पृष्ठं तथा शूचि ॥५८॥

स्त्रीणां सर्व्वाणि चाङ्गानि तीर्थान्युक्तानि सूरिभिः ।

इत्यादिराजमर्यादां योऽन्यथा कुरुते जनः ॥५९॥

स याति नरकं धोरं कथ्यते जीवितो मृतः^४ ।

प्राणायामौ सदा विप्रो दहेत् पापानि भूरिशः ॥६०॥

प्राणायामं विना पापचालने नास्ति कारणम् ।

इत्याद्या ब्राह्मणसोक्ता धर्मा ब्राह्मणसत्तम ॥६१॥

राज्ञाश्च शृणु जावाले धर्मान् परमपावनान् ॥६२॥

इति श्रीरुद्रहर्मपुराणे उत्तरखण्डे ब्राह्मणधर्मकथनं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

१ D निर्वापनं । २ B यावत् गाः ब्राह्मणाः सन्ति पृथ्वी चैव सुस्थिरा ।
D changes पृथ्वी into पृथिवी । ३ B स्त्रियास्तु D स्त्रियाश्च ।
४ D विनाशनं । ५ C सम ।

तृतीयोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ॥

राजा क्षत्रिय इत्युक्तः प्रजापालनतत्परः ।
 सत्यं दानं विष्णुभक्तिस्तथा ब्राह्मणमेवमम् ॥ १ ॥
 दर्पो विरोधो नियतं युद्धसामग्र्यसंग्रहः ।
 परिखाकरणञ्चैव चारेण राज्यदर्शनम् ॥ २ ॥
 मन्त्रिभिर्मन्त्रणञ्चैव शीघ्रकर्मात्ममेव च ।
 वज्रभिर्मन्त्रणात्यागो न चैकेनापि मन्त्रणा^१ ॥ ३ ॥
 सदावधानं दण्डस्य दण्डोपरचरणं तथा^२ ।
 शास्त्रादरो विप्रभक्तिर्माह्वणान्यकरणस्य^३ ॥ ४ ॥
 शोको विषादो मोहस्य व्ययशङ्का च मूर्खता^४ ।
 त्याग्या राज्ञा इमे दोषाः प्रजासु सुप्रसङ्गता ॥ ५ ॥
 पञ्चरूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
 अग्नेरौशस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ ६ ॥
 तान्न हिंसेन्न चाक्रोशेन्नाचिपेन्नाप्रियं वदेत् ।
 देवा नृपतिरूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥ ७ ॥
^५ इन्द्रात् प्रभुत्वं वक्त्रेः प्रतापं^६ यमात् क्रौर्यं त्रिधं विधोः ।

१ C न चैकमन्त्रणापि च ।

२ A B D दण्डोप्यदण्डवत्तन्मम् ।

३ A मूर्खतां ।

४ D ईश्यात् ।

५ A B omits प्रतापम् ।

धनं कुवेरात् सत्वञ्च नीत्वा राम^१जनार्दनात् ॥८॥
 राज्ञः शरीरं क्रियते विधाना धरणीतले ।
 राजानमिन्द्रं जानीत नान्य इन्द्राद्धरामरात्^२ ॥९॥
 राज्ञां प्रजापालनन्तु हयमेधसहस्रवत् ।
 स्वाधिकारस्थलोकानां कर्मणः सुकृतस्य च ॥१०॥
 लभते वष्टभागन्तु धर्मेण पालयन् प्रजाः ।
 राजा दण्डकरो भूयाद्यज्ञयास्त्रापहञ्जनः ॥११॥
 हन्ता शक्रस्य रुद्रस्य हन्ता वैश्रवणो यमः ।
 वरुणो वायुरादित्यः पर्जन्योऽग्निर्दृष्ट्यतिः ॥१२॥
 दण्डयस्त्वं जगत्सर्वं वश्यत्वमुपगच्छति ।
 नायं क्लीवस्य लोकोऽस्ति नापरो द्विजसत्तम ॥१३॥
 न हि पश्यामि जीवन्तं राजन् किञ्चिन्न हिंसया ।
 उदके जन्तवो नित्यं पृथिव्याञ्च जलेषु च^३ ॥१४॥
 न हत्वा^४ लिप्यते राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 यदि दण्डो न विद्येत दुर्विनीतास्तदा नराः^५ ॥१५॥
 हन्युः पशून् मनुष्याञ्च यज्ञीयानि हवींषि च ।
 काकाद्याश्च पुरोडाशं स्या चेवावलिहेङ्गविः ॥१६॥
 स्वाम्यश्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तमम् ।
 चातुर्वर्ण्यविमोचाय दुर्विनौतभयाय च ॥१७॥

१ B D वास० । २ A इन्द्राद्धरामरेत्, C इन्द्राद्धरामरे, D इन्द्रोद्ध-
 रामरात् । ३ C जलेषु च । ४ C न हत्वा । ५ B ० स्य दामवाः ।

दण्डेन नियतं लोके धर्मस्थानञ्च रक्ष्यते ।
 सर्व्या दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥१८॥
 दण्डस्य हि भयाङ्गीता नरास्तिष्ठन्ति शसने ।
 कुकर्माणां निवृत्तिस्तु न स्याच्च सुमहाफला^१ ॥१९॥
 शासत्साम्राजदण्डेन प्रायश्चित्तफलं हि तत्^२ ।
 शिष्ये गुरुमतिकान्ते पुत्रे पितरमेव च ॥२०॥
 सामिनश्च स्त्रियां राजा दण्डकर्त्ता भवेद्विज ।
 ब्राह्मणं दुस्तरं ज्ञात्वा तत्र दण्डं न कारयेत् ॥२१॥
 न बन्धो ब्राह्मणो विप्रः क्ली सृद्धो वास एव च ।
 यस्मिन्नेदं शुभं^३ कर्म पापं विप्रविगर्हितम्^४ ॥२२॥
 पातकेषु निवर्त्तत निग्रहस्तस्य कारणात् ।
 शिरसो मुण्डनं कृत्वा गोमयेनोपलेपयेत् ॥२३॥
 नगरं खरयानेन भ्रामयेद्दण्ड एव च^५ ।
 ब्रह्मनिर्दिष्ट^६ दण्डस्य प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥२४॥
 चचियस्य तु यो दण्डस्तं वक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 परद्रव्याभिहरणे परदाराभिर्मर्षणे ॥२५॥
 छेदयेद्भुक्षपादौ च कर्षणासावकर्षणम् ।
 सर्वस्वहरणं कृत्वा परराष्ट्रं विवर्जयेत् ॥२६॥
 राज्यं काङ्क्षेत यो राज्ञो राजपत्नीमथापि वा ।
 शत्रैस्तु राजा विध्येत^७ शक्तिचक्रगदादिभिः ॥२७॥

१ C न हि स्याच्च महाफला । २ C तु । ३ B यच्च वेद शुभं कर्म ।
 ४ D हि विप्रमर्हितं । ५ B C एव च । ६ C ब्रह्मनिर्दिष्टः । ७ B वक्ष्येत ।

अनियस्य हि दुष्टस्य दण्ड एष विधीयते ।

वैश्यस्यापि च यो दण्डसं प्रवक्ष्यामि मे^१ शृणु ॥ २८ ॥

कूरेषु पातकेष्वेव यस्तु वैश्यः^२ प्रवर्तते ।

परदारं परस्त्रे च तस्य निग्रहमादिशेत्^३ ॥ २९ ॥

शूलेन भेदनन्तस्तु वृक्षशास्त्रावलम्बनम् ।

एष वैश्यस्य दण्डः स्यात् शूद्रस्य शृणु वर्ण्यते ॥ ३० ॥

कुले शूद्रस्य यो दुष्टस्तथैवास्तु बधः स्मृतः ।

कुक्षरेणापि^४ मर्देत मूषायामपि पातयेत्^५ ॥ ३१ ॥

नैकस्वार्थं कुलं हन्यान्न राज्ञं यामकं तथा ।

एवं सुशासितं कृत्वा ग्रामं कोषेषु योजयेत् ॥ ३२ ॥

एतान् धर्मान् हि यो राजा जानाति स हि धर्मवित् ।

अयोऽर्थो सततं राजा ब्रह्मवृत्तिं न लङ्घयेत् ॥ ३३ ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत् यः^६ ।

षष्टिवर्षसहस्राणि स विष्टासु कृमिर्भवेत् ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणस्तु तुषष्ट्यापि हर्त्तारं पातयत्यधः ।

ब्राह्मणस्यापनादन्यत् कर्म राज्ञो न शोत्तमम् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मस्वहरणान्नान्यत् पापं राज्ञश्च वर्तते ।

चतुर्णामेव वर्णानां पापं ब्रह्मस्वहारणम् ॥ ३६ ॥

विषस्याग्रेषु साधर्म्यं ब्रह्मस्त्रे वर्तते सदा ।

विषाग्नी एकदेशस्थौ सर्वान्द्रव्यापकं यथा ॥ ३७ ॥

१ B तत् । २ B यस्तु वै वैश्यः । ३ C व्याविशेत् । ४ B मुद्गरेणापि ।

५ D पातयेत् । ६ C हरेत्तु यः ।

तथा^१ ब्रह्मस्त्रापहारे एकस्मिंश्च कुलं दहेत् ।
 यदाऽऽर्द्रविणादानं दण्डो विप्रे कृतागमि ॥ ३ ॥
 नौत्वा च तद्धनं सर्वं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ।
 शास्त्रज्ञसङ्गं नृपतिः कुर्यान्नित्यं न चान्यथा ॥ ४ ॥
 वेदागमपुराणज्ञानं ब्राह्मणानथ भेषजान् ।
 ज्योतिर्विदोऽपि नृपतिर्न कदापि परित्यजेत् ॥ ५ ॥
 एतैस्त्यक्तस्य नृपतेर्विपदस्तु पदे पदे ।
 वर्त्तन्त युद्धसामय्या प्रसृतो नृपतिः सदा ॥ ६ ॥
 धान्यतण्डुलवस्त्रादेः कोषान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 ['कुर्याच्च तेषामध्यस्थान् वेतनेन पृथक् पृथक्] ॥ ७ ॥
 सेन्यानां भरणं कुर्यात् सेनाङ्गं खाद्यतुष्टयम् ।
 रथो^२ हस्तौ घोटकश्च पदातिश्च द्विजोत्तम ॥ ८ ॥
 सको हस्तौ रथस्यैकस्वथोऽश्वः पञ्च पत्तयः ।
 पत्तिरेषा समुद्दिष्टा^३ ततस्त्रिगुणकाः परे^४ ॥ ९ ॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी वृत्तना चमूः ।
 अनीकिनी च दशभिस्ताभिरचौहिणी मता ॥ १० ॥
 मप्रतिश्च^५ अतान्यष्टौ सहस्राष्टौकविंशतिः ।
 अचौहिण्यां रथाः प्रोक्ता इमास्तावन्त एव हि ॥ ११ ॥
 रथानां त्रिगुणा अश्वा मराः पञ्चगुणा द्विज ।

१ B D यथा । २ A यद्वातुः B यथाऽऽ । ३ B and D
 omit the portion bracketted. ४ C यथा । ५ A समुद्दिष्टो,
 B समुद्दिष्टः ।

६ D ततस्त्रिगुणकारकाः । ७ B C सङ्गमिभ्यः ।

एवमचौहिणीबद्धं सैन्यं रक्षेत सर्वदा ॥४७॥
 अथशङ्कां युद्धशङ्कां संत्यजेन्नृपतिः सदा ।
 राज्ञां हि युद्धमरणं स्वर्गदं परमं मतम् ॥४८॥
 धर्मार्थं च गृहार्थं च विप्रचारार्थमेव च ।
 चिधैव विभजेद्वित्तं नैव दोषैः प्रलिप्यते ॥४९॥
 साधवो मन्त्रिणः कार्य्या ज्ञातग्रीलकुला नृपैः ।
 वज्रच्छलास्वरन्धेव राजानो वज्रग्रचवः ॥५०॥
 चिरं न स्थापयेदेकं मन्त्रिणञ्चाधिकारणात् ।
 मन्त्री च चिरमौघो हि राजानञ्चातिग्रीयते ॥५१॥
 वज्रभिर्न वसेद्राजा वियुक्तो^१ नापि शस्त्रकेः ।
 अस्यां निद्रान्तु सेवेत भोजनञ्च मितं चरेत् ॥५२॥
 स्त्रीयज्ञं वज्रधा नेष्ट्वेन दद्यात् परप्रश्रयम् ।
 सवुद्ध्या कर्म कुर्वीत शास्त्रबुद्ध्या विप्रेषतः ॥५३॥
 सदा सस्यधनी तिष्ठेद्विप्रपूजारतः सदा ।
 भ्रातरं पुत्रवर्गञ्च दद्यात् प्रश्रयं क्वचित् ॥५४॥
 शृण्वन्तं सुतं राज्ये समर्थं धर्मदर्शनात् ।
 प्रकल्प्य वृत्तिमन्त्रेणां त्यजेद्राज्यं नरेश्वरः ॥५५॥
 पुरुषे पुरुषे कीर्त्तिः स्थापनीया स्वकर्मतः ।
 इत्याद्या राजधर्मास्ते क्वचिता हि समासतः ।
 अथातः शृणु वक्ष्यामि धर्मांश्च वैश्वशूद्रयोः ॥५६॥
 इति श्रीबृहद्भूमपुराणे उत्तरखण्डे राजधर्मकथनं नाम
 द्वतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

कृषि^१वाणिज्यगोरक्षाकुसीददृङ्गजीविकाः ।
 धनस्य रक्षणं कुर्याद्राजस्य परितोषणम् ॥१॥
 धान्यतण्डुलवस्त्रादिमणिमुक्तादिकं तथा ।
 द्रुततैलादि स्त्रणादि सर्वद्रव्याणि^२ संयजेत् ॥२॥
 क्रयस्य विक्रयश्चैव कुर्यादैश्वर्यं सतन्त्रितः ।
 वाणिज्यार्थं गृहार्थं च धर्मार्थं^३ "चापदर्यके" ॥३॥
 चतुर्धा विभजेदित्तं वैश्वस्तु द्विजसत्तम ।
 धर्मं कुर्यात् प्रयत्नेन धनरक्षार्थमेव हि ॥४॥
 अन्यथा स्यादुथा सर्वं राज^४चौराग्निवारिभिः ।
 सदा स्वस्वयनी तिष्ठेद्विजभूपतिपूजकः ॥५॥
 शूद्रस्य पालकस्य स्यात् सदा धर्मपरायणः ।
 इक्ष्यश्चस्त्रर्णधान्यादिभूमिगोमेषवाससाम् ॥६॥
 सर्वेषां गन्धद्रव्याणां मूल्यतत्त्वज्ञतां चरेत् ।
 क्रीणीत येन मूल्येन तस्य षोडशमंशकम् ॥७॥

१ कृषि० ।

२ C ० द्रव्यादि ।

३ A विप्रो ।

४ A B C न ।

५ B D चापदार्थके ।

६ B राज्य० ।

विक्रीतसभं कुर्यात्तु ह्यधिके^१ धर्मदानिकृत् ।
 क्षणं दत्त्वा मासि मासि दत्तषोडशपादकम् ॥८॥
 गृहीयाद्द्वि^२मित्येवं विंशादौ तु पृथक् पृथक् ।
 इतोऽधिकस्वेद् गृहीयात् तदा भोगाय नैति तत् ॥९॥
 शोधते तु क्षणं यत्र मासे तत्राधिकं त्यजेत् ।
 ब्राह्मणेभ्य क्षणं दद्याद् गृहीयान्नाधिकं ततः ॥१०॥
 न प्रत्याख्यापयेद्यापि ब्राह्मणस्य वचो गुरु^३ ।
 द्रोणाडकाजुलीहस्तकुडवादि तथैव च ॥११॥
 माषतोलकबुद्धार्थं भागं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 कुर्यान्मासेः सेरकश्च^४ विंशता षड्भिरेव च ॥१२॥
 तदर्द्धं^५ तोलकं ज्ञेयमेतेन क्रयविक्रयौ ।
 कुर्यादैशो धर्मबुद्ध्या नान्यथा क्षाचरेत् कश्चित् ॥१३॥
 इत्याद्याः कथिता विप्र वेद्यधर्माः पृथग्विधाः ।
 शूद्रस्तु ब्राह्मणादीनां पूजां कुर्यादितन्त्रितः ॥१४॥
 आर्क्षा न कर्तव्येद्यापि न च तानवधीरयेत् ।
 न तेषामाचरेद्धर्मी वैदिकं सौक्तिकं तथा ॥१५॥
 पुराणपठनं वेदपठनं नापि चाचरेत् ।
 शास्त्रार्थकथनञ्चैव न शूद्रः कश्चिदाचरेत् ॥१६॥
 विप्रं स्वं विप्रश्चापि पाठयेन्न कदाचन ।

१ A ह्यधिकेय, C अधिके । २ A द्द्वं C D द्वं । ३ A C D गुरुः ।
 ४ A सेरकं C सेटकश्च । ५ D तदर्धं ।

[^१वर्णान् व्याकरणादीन्वा श्लोकं श्लोकार्द्धमेव वा^२ ॥१७॥

शूद्रादिद्यायहीतारं^३ ब्राह्मणं पातयेदधः^४] ।

ब्राह्मणोऽपि पठन् शूद्रादात्मानमेव घातयेत् ॥१८॥

[^५घृतं मतिं जलं पाद्यमासनञ्च निमग्नयन् ।

भुक्तोऽपि नो दद्याच्छूद्राय ब्राह्मणः क्वचित् ॥१९॥

वेदं न शृणुयाच्छूद्रः शृणुयाच्च पुराणतः ।

आगमन्तु पठेच्छूद्रो गुरुणा दीयते तु यत् ॥२०॥

स्नाह्यप्रणवसंयुक्तं शूद्रो मन्त्रं विवर्जयेत्] ।

दद्याच्छूद्राय विप्रसु सस्नाह्यप्रणवान्यतः ॥२१॥

ब्राह्मणस्य सुखाच्छूद्राः श्रुत्वा पौराणमचरन् ।

विप्राणां पाठनं पुण्यं संप्राप्नोति^६ न संशयः ॥२२॥

शूद्रेभ्यो मन्त्रदानञ्च पुराणश्रावणमथा^७ ।

आपद्धर्कः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य न चान्यथा ॥२३॥

न चान्यो ब्राह्मणादद्याच्चतुर्दशैश्च एव च ।

मन्त्रं तन्त्रं शुभं ज्ञानं तस्माच्छूद्राय दापयेत् ॥२४॥

दद्याच्च देवजैवेद्यं शूद्राय ब्राह्मणः क्वचित् ।

पादोदकं ब्राह्मणस्य पिवेच्छूद्रः प्रयत्नतः ॥२५॥

ब्राह्मणे भक्तिमासाद्य शूद्रस्तरति दुर्गतिम् ।

१ B omits the portion bracketted. २ C D श्लोकार्द्धमेव वा ।

३ C D शूद्रहीतारं । ४ C पातयत्यधः । ५ B omits the portion bracketted.

६ B C D च प्राप्नोति ।

७ C अवयवन्तथा D कथनन्तथा ।

नोपदेशे^१र्न मन्त्रैश्च न स्तवैः कवचैरपि ॥२६॥
 ब्रह्मचर्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः^२ ।
 महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गौ च पञ्चमः ॥२७॥
 ब्रह्मचरविग्रामेतदाहापातकमुच्यते ।
 शूद्रस्य तु सुरापाने ब्राह्मणीगमनं मतम् ॥२८॥
 चयाणामेव वर्णानां माता ब्राह्मणभाविनी ।
 अत्रविट्शूद्रकन्यास्तु विप्राणां कन्यकाः^३ समाः ॥२९॥
 अत्रविट्शूद्रकन्यामां तैर्दत्तामां द्विजातयः ।
 गृहीतारो^४ भवन्त्येव नानापत्यकराः पुनः ॥३०॥
 किन्तु मायादिशब्दान्तु त्यजेदुक्तं सर्वदा ।
 ब्राह्मणास्त्राशनः शूद्रो जरुपुष्पादि वाचरेत् ॥३१॥
 ब्राह्मणस्तेन पूजादि कुर्याच्छूद्रान्तरस्य न ।
 ब्राह्मणाश्च विषं शूद्रे ह्यसेवां कुर्वन्तो^५ द्विज ॥३२॥
 सेवित्वा ब्राह्मणाजन्तु भुञ्जीत नान्यथा कश्चित् ।
 ब्राह्मणस्यासने शूद्रो न वसेच्च कदाचन ॥३३॥
 न ब्राह्मणासनादुत्तरेष्वशूद्रः कदाचन ।
 ब्राह्मणाग्रे पृथक् पूजां कदाचिदपि नाचरेत् ॥३४॥
 अङ्गुल्ययजस्रकणैः शूद्रस्याचमनं कृतम् ।
 सर्वांसामपि च स्त्रीणामपि चाचमनं तथा ॥३५॥
 शूद्रवस्त्रं वारिपात्रं तथा भोजनपात्रकम् ।

१ C नोपदेशेऽथ । २ C सर्वाङ्गनागमः । ३ A B C कन्यकास्तमाः ।
 ४ C D गृहीतारो । ५ C कुर्वन्ते ।

न ब्राह्मणो व्यवहरेत् पापी व्यवहरन् भवेत् ॥ ३६ ॥
 मलमूत्रं परित्यज्य^१ मृद्धिः शूद्रो मृजेत् करौ ।
 यावत्तु पूतिगन्धैस्तु^२ परित्यागो न लक्ष्यते ॥ ३७ ॥
 सर्वासामपि च स्त्रीणां विधिरेवमिधो मतः ।
 ब्राह्मणस्य तु मृतशुद्धिः कथ्यते ह्यवधारय^३ ॥ ३८ ॥
 एका लिङ्गे शुदे तिष्ठो दश वामकरे तथा ।
 करकोड़े तथा सप्त उभयोस्तिष्ठ एव च ॥ ३९ ॥
 त्रिधा त्रिधा पादयोश्च नेतया मृद एव हि ।
 नखशुद्धिं त्रिधा कुर्यात्तत आचमनं चरेत् ॥ ४० ॥
 प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदमु वीक्षितम् ।
 संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन त्रिः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥ ४१ ॥
 अङ्गुष्ठेन प्रदेग्निन्या त्राणं पश्चादनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।
 सर्वाभिस्य शिरः पश्चादाङ्ग चायेण संस्पृशेत् ॥ ४३ ॥
 एवमाचमनं कुर्वन् साक्षाज्जारायणी भवेत् ।
 एवं हि ब्राह्मणस्योक्तं जावाले चमनं शुभम् ॥ ४४ ॥
 शूद्राश्च सर्ववर्णानां स्त्रियो नो कुर्युरौदृगम् ।
 तिलकं विन्दुमाचन्तु ललाटे शूद्र आचरेत् ॥ ४५ ॥
 ब्राह्मणस्योर्ध्वतिलकमाग्रिखान्तं सदा धरेत् ।
 द्विफालं मध्यशून्यन्तु तिलकं मृत्तिकादिभिः ॥ ४६ ॥

वाङ्मोक्ष इदमेव यौवायां पार्श्वयोरपि ।
 ब्राह्मणस्त्रिषकान्येवं कुर्यादैः सर्वकर्मसु ॥४७॥
 न वाङ्मोक्षितकं कुर्याज्जीवन् यस्य पिता स्थितः ।
 तथा ज्येष्ठः सोदरस्य यस्य जीवति स तथा ॥४८॥
 उच्छिष्टद्वयं शूद्रं हि स्पृष्ट्वा विप्रः स्नयं तथा ।
 उपवासं प्रकुर्वीत शुभा संस्पृष्ट एव च ॥४९॥
 अस्नातो ब्राह्मणं नैव स्पृशेच्छूद्रः कदाचन ।
 परीक्षासं न कुर्याच्च वृषसो ब्राह्मणाय हि ॥५०॥
 पितामहपितृव्यादिभ्रातृपुत्रादिशब्दतः ।
 शूद्रस्य ब्राह्मणस्यैव न भाषेतां परस्परम् ॥५१॥
 इत्याद्याः कथिता धर्मा वर्णानां द्विजपुङ्गव ।
 अथान्नमाणां सामान्यकार्याकार्यं निरूप्यते ॥५२॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे उत्तरखण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

आस उवाच ।

अहिंसा सत्यास्तेयादि^१ पूर्वमुक्तं श्रुतं तथा ।
 अतिथेः सेवनं दानं तीर्थपर्यटनमपि ॥१॥
 गुरुसेवा शास्त्रमतिरास्तिकत्वं सक्तज्जिता^२ ।
 ज्ञानञ्च तर्पणञ्चैव ब्रह्मचारी समाचरेत् ॥२॥
 भिक्षां कुर्याद्विहितञ्च गुरवे सन्निवेदयेत् ।
 गुरुवाचे^३ धुवतिभिर्न सन्भाषेत सर्वदा ॥३॥
 जन्मघ्निः प्रमदा नाम एतकुम्भमयः पुमान् ।
 सुतामपि रक्षो जह्यात् प्रलिप्तुः श्रेयसां पदम् ॥४॥
 अङ्गसेवा^४ चन्दनादियहणं^५ दुर्जनैषणाम्^६ ।
 ब्रह्मचारी न कुर्यादै चिसन्ध्या^७ ज्ञानमाचरेत् ॥५॥
 अभ्यस्येत् ध्रुवं वेदानर्घञ्चोऽपि^८ ततो भवेत् ।
 आवृत्तिः सर्वशास्त्राणां बोधादपि गरीयसी ॥६॥
 गुरुद्रव्यं न भुञ्जीत दद्याच्च गुरवे सदा ।
 मसूरमामिषं तैलं ताम्बूलमपि वर्जयेत् ॥७॥
 खट्वाद्यां प्रयत्नञ्चैव ब्रह्मचारी विवर्जयेत् ।

१ A B C omit आस उवाच । २ A सत्यस्तेयादि B अहिं-
 सत्यमस्तेयादि । ३ C सक्तज्जिता । ४ B गुरुसेवा । ५ B D अङ्गसेवा ।
 ६ D चन्दनाद्यैर्ग्रहणं । ७ B दुर्जनैषिणां । ८ A C चिसन्ध्या ।
 ९ A B D नार्घञ्चोऽपि ।

हविष्याण्य वक्ष्यामि सावधानमनाः शृणु ॥८॥
 हैमन्तिकं शिता स्निग्धं धान्यं मुद्रास्तिला यवाः ।
 कलाय-कङ्कु-नीवारा वास्त्रकं हिलमोचिका^१ ॥९॥
 कलायं कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
 कन्द^२ सैन्धवसामुद्रे खवणे^३ मधुमर्षिवौ ।
 ययोऽनुद्धृतसारञ्च पनसासहरीतकी ॥१०॥
 पिप्पली जीरकश्चैव नागरज्जञ्च तिन्त्रिडी ।
 कदली खवली धात्री कलान्यगुडमैत्रवम् ।
 अनेकपक्वं मुनयो हविष्यास्रं प्रचक्षते ॥११॥
 विधवानाञ्च नारीणां हविष्यास्रमिदं स्मृतम् ।
 तासां पतिव्रतमिदं श्रुते भर्त्तरि सर्वथा ॥१२॥
 इत्याद्याः कथिता धर्मा जावाले व्रतचारिणाम्^४ ।
 उच्यतेऽय गृहस्थानां धर्मो यः परमो मतः ॥१३॥
 माघे सुहर्त्त उत्थाय प्रणमेद्गुरुदेवतम् ।
 ततो मलं त्यजेदूरे वह्निर्गत्वा धनुर्गृह्णात् ॥१४॥
 जनस्य^५ समुखे नैव न च दृष्टतले कश्चित्^६ ।
 हलहस्तं तथा सूर्य्यषाण्डस्यं वायुपश्चिमम् ॥१५॥
 क्षिप्रस्यर्शं त्यजेत्सैव संत्यागे मलमूत्रयोः ।
 तासकाले तु^७ सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथाविधि ॥१६॥

१ B °मूचिका ।

२ C फलं ।

३ D गच्छे च ।

४ C D ब्रह्मचारिणां ।

५ D जनस्य ।

६ D तथा ।

७ C तास्माकाले तु ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।
 सुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो^१ नरः ॥१७॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ।
 दक्षिणां पश्चिमां काष्ठां त्र्यजेद्दे दन्तधावने^२ ॥१८॥
 प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत दुहा प्राचीमयारणाम् ।
 ततः कुर्व्याद्दिवास्नानं उदिते सति भास्करे ॥१९॥
 अश्वत्थीः काष्ठकर्णी च दुःस्रग्ं दुर्विचिन्तितम् ।
 अश्वत्थेषाभिषिक्तस्य नक्षत्रा इति धारणा ॥२०॥
 एवं स्नात्वा सुसंकल्प्य^३ शुष्कवासा जपेत् कृतौ ।
 पञ्चयज्ञान् प्रकुर्वीत तस्यो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥२१॥
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवयज्ञः प्रोक्तो नृपयोऽतिथिपूजनम् ॥२२॥
 आहुं वा पितृयज्ञः स्नात् पित्र्योर्बलिं रथापि वा ।
 स्नानापवर्गयोः सिद्धिं पञ्चयज्ञात् प्रचक्षते ॥२३॥
 अभावे त्वतिथिः पूज्यो नरमात्रमथापि वा ।
 दद्याद्दत्तद्विप्रं ब्राह्मणायामुत्तमम् ॥२४॥
 वैश्वदेवविधिश्चाथ शृणुष्व दिजयत्तम ।
 कुशण्डिकासंस्कृताग्नौ जुहुयात् साग्निको दिजः ॥२५॥
 निरग्निर्लोकिकाग्नौ हि सुनीनां मतमुत्तमम् ।

१ C भवत्येव यतो ।

२ D ०धावनं ।

३ A अश्वत्थेषा

B अश्वत्थेषाभिषिक्तस्य C अश्वत्थेषाभिषिक्तस्य नक्षत्रा इति धारणा ।

४ A C D सुसंकल्प्य ।

तदभावे जले पृथ्वा विना संस्कारमाहुनेत् ॥१६॥
 अचारलवणं यत्तु^१ हविष्यान्नं उताचितम् ।
 जुष्टयादिप्र शुक्लाक्षं^२ वैश्वदेवविधिस्त्वयम् ॥१७॥
 ब्राह्मणाद्यैः प्रकर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ।
 नवग्रहान् पूजयित्वा दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
 सूर्याय सूर्यपुरुषेभ्य इत्यादिकमपि क्रमात् ॥१८॥
 सर्वेभ्यश्च बलिन्दद्यात् ततः कौटपिपौलिकाः ।
 अन्यैः प्रपूजयेद्भास्त्रं पूजयेत् परमादरात् ।
 कृत्वा चैवं विधिं विप्रः पराक्षं^३ परिवर्जयेत् ॥१९॥
 नित्यआहुन्तु^४ क्रियते यत्तत् प्रतिदिनं कृतम् ।
 दद्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन च ॥२०॥
 पयोमूलाफलैर्वापि पिबेभ्यः प्रीतिमाहरन्^५ ।
 गोपासन्तु ततो दद्यान्मन्त्रेणानेन भृशुर ॥२१॥
 ॐ हौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।
 प्रतिगृह्यन्तु मे पाशं गावस्तैल्लोक्यमातरः ॥२२॥
 ततोऽतिथींश्च^६ सेवेत यथाशक्ति निबोध तत् ।
 स्नाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसापि वा ॥२३॥
 न प्राप्नोति गृही लोकान् यथावतिथिपूजनात् ।
 *न वै स्त्रियं तदग्नीयादतिथिं यस्य पूजयेत् ।

१ C यत्ते । २ B शुक्लाक्षं । ३ B परमाक्षं ।

४ A नित्यआहुन्तु ; B D नित्यं आहुन्तु । ५ B C आवहन् ।

६ B ततोतिथींश्च । ७ A B D omit this line.

धन्यं यशस्तमायुष्यं स्वर्ग्यज्ञातिथिपूजनम् ॥३४॥

ततो भुञ्जीत गार्हस्थी कृतमौनो वधाविधि ।

अन्नं विलोक्य हृष्येत तेजोवीति स्पृशन्नमेत्^१ ॥३५॥

चतुष्कोणमण्डलेन पञ्चभागांश्च निर्व्वपेत् ।

भूर्भुवो भुवनपतये [भूतानां पतये]^२ तथा ॥३६॥

पञ्चभूतात्मने मध्ये स्नाहानं मन्त्रपञ्चकम् ।

उत्सृजेदथ गण्डूषं पिवेदुच्चारयन्निति ॥३७॥

अभृतोपक्षरणमसि स्नाहेति तत्त्वमुद्रया ।

पञ्चपादांस्ततः कुर्यात् प्राणापानादिना^३ द्विज ॥३८॥

प्रणवादिचतुर्व्व्यनं स्नाहानेन वै श्रुचिः^४ ।

आयुष्कामः प्राप्नुयः सन् सत्यकाम उदङ्मुखः ॥३९॥

श्रीकामः पश्चिमाश्वस्य^५ दक्षिणाश्वो यशोऽर्थकः ।

माता पिता वा यस्यास्ति नाश्रीयादक्षिणाश्वस्यः ॥४०॥

पीठे पादं समारोप्य जलपाचय^६ वामतः ।

नाश्रीयात् पङ्क्तिमधस्थो न त्यजेत् पङ्क्तिमेव हि ॥४१॥

अमावास्यापौर्णमासीचतुर्दश्यष्टमीषु च ।

रविवारे तथा भानुसङ्क्रान्तौ द्वादशीतिथौ ॥४२॥

१ B स्पृशेन् नमेत् । २ B omits the portion bracketted.

३ B प्राणापानेति वै द्विज । ४ C reads ते स्नाहान्तेन चादौ तु

व्याहृत्य प्रणवाक्षरं ।

५ B श्रीश्रीकामः पश्चिमाश्वः ।

६ C reads जीवन् पिता वा माता वा यस्य नास्ति विधिरुथा ।

७ C जलधारय ।

पुण्याहेषु च सर्वेषु मत्स्यं मांसं^१ न भक्षयेत् ।
 मत्स्यं मांसं मसूरश्च माषं निम्बं तथार्द्रकम् ॥४१॥
 तैलञ्च रविवारेषु न गृहीत कदाचन ।
 रोहितं शकुलञ्चैव शफरं शफराधिपम् ॥४२॥
 शुक्रवर्णं सशल्कञ्च^२ मत्स्यं भुञ्जीत ब्राह्मणः ।
 सर्वाङ्गुलीभिरश्रीयात् कल्पयेन्न^३ करौ कश्चित् ॥४३॥
 मिःशब्दं भोजनं कुर्यान्नाङ्गुलीपृष्ठमाक्षिहेत् ।
 आदौ हताक्षमाहार्यं व्यञ्जनं शाकमादितः^४ ॥४४॥
 ततः सूपादि भुञ्जीत क्षीरान्नं भोजनक्षरेत् ।
 न क्षीरे लवणं दद्यान्नास्त्रेषु गुडमेव च ॥४५॥
 क्षीरं तथामिवं भुक्त्वा न भुञ्जीत कदाचन ।
 पाषाणपात्रे पत्रे^५ वा सर्वेषां भोजनं शुभम् ॥४६॥
 गृहस्थस्याभग्नकाशे तासपात्रे न चैव हि ।
 जलञ्च तासपात्रेण न भुञ्जीत गृही कश्चित् ॥४७॥
 मद्यमूषत्यागशौचं न कुर्यान्नासवारिका ।
 विलम्बभोजनं पापं पुण्यदं शीघ्रभोजनम् ॥४८॥
 विप्राणामुपरोधेन नियमन्तु^६ त्यजेत् सन्नत् ।
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये नैकोऽश्रीयात्स्वरान्वितः ॥४९॥
 दृष्या न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुचचिद्भजेत्
 श्लोकपाठं पुराणार्थं शास्त्रार्थकथनन्तथा ॥५०॥

१ C मत्स्यमांसं ।

२ C यशल्कश्च ।

३ A B C कल्पयेन्न ।

४ A व्यञ्जनमादितः ।

५ C ० पात्रे ।

६ A नियमस्तु ।

उच्छिष्टवदनो^१ नैव कुर्यान्नान्नं न सोचरेत् ।
 चन्निधादिसृष्टमन्नं स्त्रीसृष्टश्च विवर्जयेत् ॥५३॥
 शुना सृष्टश्च दृष्टश्च^२ वर्जयेत् भोजनं द्विजः ।
 मार्जारो न स्त्रियं सृष्टो न तेन सृष्टमुज्जयेत्^३ ॥५४॥
 हस्तपात्रे वस्त्रपात्रे भूपात्रे नापि भुज्यते ।
 मृत्पात्रेण नान्नु पेयं पीतश्रेष्ठश्च वर्जयेत् ॥५५॥
 गोच्छिष्टे हतमादद्यान्न भुञ्जीतानिवेदितम् ।
 आर्द्रवासा नैकवासा न भग्नाचनगस्तापा ॥५६॥
 ग्रथानः प्रौढपादश्च स्त्रिया चेवावसक्तिकाम् ।
 पिबेन्नाञ्चक्षिणा तोयं न तोये सुखमर्पयन्^४ ॥५७॥
 न च प्रातर्न सन्ध्यायां चार्द्धयामाधिके तथा ।
 रात्रिकाले न भोक्तव्यं सुखरात्रिं विना नरैः ॥५८॥
 अनावृते स्थले^५ नैव भुञ्जीत वै कदाचन ।
 अर्द्धस्त्रिंशं प्रेतभक्ष्यं सुस्त्रिंशं देवसम्मतम् ॥५९॥
 द्विःस्त्रिंशन्तु नरैर्भक्ष्यं त्रिस्त्रिंशं ब्रह्मगर्हितम् ।
 एकस्त्रिंशं भानुशुद्धं पुनः स्त्रिंशं भवेद् यदि ॥६०॥
 तद्विःस्त्रिंशन्तु भक्ष्यं स्वादन्यथा गर्हितं हि तत् ।
 दग्धं दुष्कृमिदुष्टश्च^६ दत्तश्चावश्या च यत् ॥६१॥
 न भोक्तव्यं पर्युषितं दूग्जिह्वाप्रोतिवर्जितम् ।
 इत्यादि भोजने धर्माः कथितास्ते द्विजोत्तम ॥६२॥

१ B ० वदनेनैव ।

२ B C दुष्टश्च ।

३ A व्योजयेत् ।

४ B सुखमर्पयेत् ।

५ B C D अनावृतस्थले ।

६ A द्रष्टुमिदुष्टश्च ।

अन्ते गण्डूषमाहृत्य माधुर्यान्तं^१ समापयेत्^२ ।
 ततो मृद्धिर्हस्तवक्त्रदन्तान् संगोध्य चक्षतः ॥६२॥
 मुखशुद्धिं ततः कुर्यात्^३ ताम्बूलतुलसीदलैः ।
 श्रीहरिस्मरणेनापि^४ द्विराचम्य तथापि वा ॥६४॥

इति श्रीवैद्यरत्नोपराणे उत्तरखण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥०॥

१ D माधुर्यान्ते । २ ० समर्पयेत् । ३ B omits the portion bracketted.

४ D ० स्मरणेनै ।

षष्ठोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अथ भुक्त्वा सुखीभूय पुराणश्रवणादिकम् ।
 रात्रश्च दर्शनं कुर्यात्ततः सन्ध्यां समाचरेत् ॥१॥
 सन्ध्या^१प्रदीपं प्रज्वाल्य प्रणमेत्तदनन्तरम् ।
 एकदा जलवल्ली चनाहरेदौ कदाचन ॥२॥
 शास्त्रचिन्तां भोजनञ्च शयनं गमनञ्चया ।
 मैथुनञ्च तथा क्रीडां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ॥३॥
 कृतपादादिशौचन्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
 गच्छेच्च शय्यां स्फुटितामपि दारुमयीं शुभाम् ॥४॥
 न विशास्त्रां न वा भग्नां नाभर्मा^२ मलिनान् न च ।
 न च जन्तुमयीं शय्यामवतिष्ठेदनावृताम् ॥५॥
 प्राच्यां दिशि शिरः श्लं घाम्नायामथवा द्विज ।
 सदैव स्वपतः श्लं विपरीतन्तु रोगदम् ॥६॥
 नमो नन्दीश्वरायेति यश्चोक्त्वा^३ सुष्यते नरः ।
 तस्य कुम्भाण्डराजेभ्यो न भविष्यति वै भयम् ॥७॥
 पद्मनाभं नमस्कृत्य नागदेवीं तथोरगम् ।

गृहदेवं^१ तथा नत्वा गृही ग्रथनमाचरेत् ॥८॥
 न तैलाक्रो नार्द्रवासा नार्द्रपादो न चर्मणि^२ ।
 नैवोत्तरशिराः सुषेक्ष^३ नयोऽपि शयीत च ॥९॥
 गृहमूर्द्धण्यकाष्ठस्य दैर्घ्यं नानुशयीत च ।
 न कुर्यात् ग्रथनात्पूर्वमनिष्टचिन्तनं नरः ॥१०॥
 दारोपगमनं कुर्यात् सकामच्छतुसङ्गतौ ॥११॥
 चतुर्दशष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
 पर्वण्येतानि राजेन्द्र^४ रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥१२॥
 स्त्रीतेलमांसमभोगी पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।
 विमूत्रभोजनन्नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥१३॥
 अभ्यङ्गचौरमांसानि योषित्सङ्गं तथाखिलम् ।
 गन्दारिकाजयापूर्णाभद्रासु नाचरेत् क्रमात् ॥१४॥
 अभ्यङ्गं योषित्सङ्गञ्च चौरं मांसञ्च वर्जयेत् ।
 अर्कं बुधे कुजे शुक्रवारयोश्च^५ क्रमान्नरः ॥१५॥
 तैलं हस्तासु चिन्तासु अवणासु च वर्जयेत् ।
 चौरं वर्ज्यं विशाखायां मूले भाद्रपदे मृगे ॥१६॥
 मांसं वर्ज्यं योषितश्च 'मघावज्ज्युत्तरेषु च ।
 अनृतौ तु स्त्रियं गच्छेत् सकामां कामभाववान् ॥१७॥
 षोडशर्तुर्निशा मारी पृथ्वीशब्देन कथ्यते ।

१ C •देवीं ।

२ B नार्द्रपादोपचर्मणि ।

३ C सुष्येत् ।

४ A C D पर्वण्येतानि चोक्तानि । ५ A D अर्कं बुधे कुजे शुक्रकुजयोश्च ।

६ B मूला० ।

तत्र युष्मासु पुंसङ्गात् पुंशं सूते द्विजोत्तम ॥१८॥

एवं तुभ्यं निगदितं गृहिणा दारसेवनम्^१ ।

सामान्यधर्मान् गृहिणा निबोध कथयामि ते ॥१९॥

उच्छिष्टं मलं मूत्रं स्नेहानं पादताडनम् ।

जलेषु वर्जनीयानि वज्रावपि शमिष्कुभिः ॥२०॥

जलाग्निसम्मुखे नापि मलं मूत्रं धृत्यजेत् ।

परिदध्याक्षरो वस्त्रं दद्यात् नाभौ प्रयोजयेत् ॥२१॥

पूर्वधौतं स्निग्धा धौतं यद्भौतं रजकैरपि ।

तदधौतं विजानीयाद्वा दक्षिणपश्चिमे ॥२२॥

विशिष्टवर्षसूत्रं पूजायां वसनं त्यजेत् ।

पूर्वांश्च उत्तरांश्च वा पूजां कुर्याद् यथाविधि ॥२३॥

यवनान्धजकाकशासोकितं दूष्यते^२ द्विज ।

पूजाश्राद्धादिकं द्रव्यं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥२४॥

मलिने च तथा भग्ने शुद्ध्यवहते तथा ।

वस्त्रपादादिपूजा^३ च कृथास्यूते^४ च वाससि ॥२५॥

^५[सन्ध्यासिनि^६ ब्राह्मणे च समायातेऽतिथौ गृही ।

पूजां श्राद्धं तथारब्धं तत्पूजानन्तरं चरेत् ॥२६॥

आसनं वसनं शय्या दाराः पुत्रः कमण्डलुः ।

आत्मनः शुचीन्येतानि^७ न परेषां कदाचन ॥२७॥

१ A B C दारदेवनं । २ B D दूष्यते । ३ A वस्त्रपादादिपूजा च ।

४ D कृथा स्यूते च । ५ B omits the portion bracketted.

६ A B D सन्ध्यासिनि । ७ C D शुचीन्येतानि ।

तस्मात् परासनादौ तु नैव देवान् प्रपूजयेत् ।]
 पूजयंस्तु गुरुं ब्रह्मा त्यजेत् पूजां मुदान्वितः ॥२८॥
 त्यागाद्य पीडयत्येव मलं नाभेरधोगतम् ।
 तस्यागाद्य वह्निर्देशं पूजां कुर्वन्नपि व्रजेत् ॥२९॥
 ततः पुनः शुचीभूयाचम्य कृत्वात्मशोधनम् ।
 अवशिष्टक्रियां कुर्यात् स्नायान् स्पृष्टोऽन्यजादिभिः ॥३०॥
 गवां सेवा तु^१ कर्त्तव्या गृहस्थैः पुण्यलिप्सुभिः ।
 गवां सेवापरो यस्तु तस्य श्रीर्वर्द्धतेऽचिरात् ॥३१॥
 ब्राह्मणानां तथाग्रीनां गुरुणाञ्च गवान्तथा ।
 स्त्रियाञ्च देवलिङ्गानां न गच्छेन्मध्यतः कश्चित् ॥३२॥
 युधतां वदताश्चैव^२ सर्वेषामपि सर्वदा ।
 मध्येन^३ नैव गन्तव्यं तणाभ्यन्तरतो व्रजेत् ॥३३॥
 गुरुर्गङ्गा च माता च पिता सूर्येन्दुवज्रधः ।
 प्रत्यक्षदेवता एताः पतिः स्त्रीणां तथा स्मृतः ॥३४॥
 ब्राह्मणाञ्च स्त्रियो गावो विरक्तश्च^४ तथातिथिः ।
 गावो यत्र तु तिष्ठन्ति तत्स्थानं नियतं शुचि ॥३५॥
 गवां स्पर्शेन सर्वाणि संशुद्धान्त्येव सर्वथा ।
 गवां मूत्रं^५ पुरीषञ्च पवित्रं परमं मतम् ॥३६॥
 क्षीरं दधि घृतञ्चैव भोजने ह्यमृतोपमम् ।
 एतैर्विना भोजनञ्च वृथाभोजनमिष्यते ॥३७॥

१ B सेवादि । २ A •वृक्ते C क्षापि । ३ B तन्मध्ये । ४ B विविक्तश्च ।
 ५ B गवौमूत्रं ।

विशेषतो ब्राह्मणस्तु ना^१गव्यं भोजनञ्चरेत् ।
 उपेक्ष्यं सर्वमेव स्थात्र तु गव्यं कदाचन ॥३८॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिलथोत्तमम् ।
 पञ्चगव्यमिदं प्रोक्तं स्नानीयं सर्वदैवतैः ॥३९॥
 भृशुरा ब्राह्मणाः प्रोक्ता गव्यञ्चापि धराभृतम् ।
 गव्यभोजी सदा विप्रो ह्यमरत्वमवाप्नुयात् ॥४०॥
 ताडनं श्रियतां वाक्यं स्पर्शनं^२ तालपत्रतः ।
 पादाघातं भक्षरोधं वर्जयेद्गोषु मानवः ॥४१॥
 गोमृच्छे तुषधूमञ्च क्षौरश्चामिषभोजनम् ।
 पीठासनं प्राणिदाहं^३ व्यायामं वैधुनन्तथा ॥४२॥
 मिथ्यावाक्यं प्राणिहिंसां मृष्ट^४द्रव्यस्य भोजनम् ।
 परान्नभोजनञ्चैव दादशैव विवर्जयेत् ॥४३॥
 गवापराध^५दण्डञ्च गृहस्थानां न कारयेत् ।
 एतान् द्विजेन्द्र गोधर्मान् गृही कुर्यात् सुखं लभेत् ॥४४॥
 ह्यषकस्तु वाहयेद्गाः^६ सार्द्धं प्रहरमेव हि^७ ।
 ततोऽधिकं वाहयन् गा^८ गोवध्यापातकी भवेत् ॥४५॥
 उच्छिष्टासं तथा गोभ्यो न दद्यान्मानवः कश्चित् ।
 यात्राकाले सवत्साञ्च धेनुं दृष्ट्वा सुखं व्रजेत् ॥४६॥
 दधि शुक्लञ्च कुसुमं सुन्दरीं हस्तिनं हयम् ।

१ B omits ना A ब्राह्मणो वा गव्यं । २ C स्पर्शश्च ।

३ B प्राणिदाहं । ४ B C D भृष्ट० । ५ A परापराध० ।

६ C गां । ७ D सार्द्धप्रहरमेव हि । ८ C गां ।

दुर्वांसं शुक्लधान्यस्य जलपूर्णं घटस्तथा ॥४७॥
 शिवां विप्रं शङ्खचिह्नं^१ खञ्जनं सज्जनस्तथा ।
 परार्थस्य परेणोक्तं मङ्गलं वचनन्तु यत् ॥४८॥
 विल्ववृक्षं मौक्तिकस्य शङ्खं जिगमिषुः स्मरेत् ।
 दूरदेशं न चैकाकी चितथी च न हि व्रजेत् ॥४९॥
 भद्राच्च वारवेलाच्च रिक्तां पापदिनानि च ।
 तिथिवारेषु दिग्दोषान्^२ वर्जयित्वा सुखं व्रजेत् ॥५०॥
 आषाढीकार्तिकीमाघीवैशाखीषु द्विजोत्तम ।
 रविसङ्क्रमणेऽमायां^३ युगाद्यास्तन्तरासु च ॥५१॥
 व्यतीपाते^४ च पुष्याद्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 माघे माघि च सप्तम्यां भाद्रकृष्णाष्टमीदिने ॥५२॥
 शिवरात्रिचतुर्दश्यां महापूजादिनेषु च ।
 अमावास्या भौमतुर्था शुक्लष्टम्यर्कसप्तमी ॥५३॥
 आद्धाहे जन्मदिवसे एकादश्यां दिनचये ।
 अर्द्धोदये च वारुण्यां सूर्याह्नानं मनःप्रियम्^५ ॥५४॥
 तीर्थस्नानं साधुमङ्गलं देवताराधनस्तथा ।
 पुराणश्रवणञ्चैव^६ [मिष्टं भुञ्जीत भोजयेत् ॥५५॥
 राजसन्दर्शनञ्चैव] कलहादिविवर्जनम्^७ ।

१ A B C शङ्खचिह्नं । २ B D दिग्देशान् । ३ B D रविसङ्क्रमणमायायां
 C रविसङ्क्रमणेऽमीमां युगाद्यास्तन्तरासु च । ४ D व्यतीपातेषु ।
 ५ C मनः शुचं । ६ B omits the portion bracketted.
 ७ B D •विवर्जितं ।

कुर्याच्च मैथुनत्यागं नदीलङ्घनवर्जनम्^१ ॥५६॥
 आमिषश्च त्यजेत् पृथ्वीस्त्रननं वाहनं गवाम् ।
 वस्त्रस्य चारसंयोगं दन्तधावनमेव च ॥५७॥
 त्यजेद्गृही^२ च जावाले हान्यथा नारकी भवेत् ।
 मृहस्यस्तु स्यं राजा नावमन्येत तं परः^३ ॥५८॥
 स दण्डकर्त्ता गार्हस्थ्ये मृत्युपुत्रादिकेभ्यपि ।
 'कास्यसन्धौ तु सूर्यस्य न भुञ्जीरन् दिजातयः ।
 वृषाचेष्टां वृषावाक्यं न मृहस्यः समाचरेत् ॥५९॥
 विवस्त्रां न स्त्रियं पक्षेज्जरतीं युवतीन्तथा ।
 अविरक्तस्य पुंसस्य न क्षिप्रमवशोकयेत्^४ ॥६०॥
 न स्त्रियो दर्शयेत्क्षिप्रं^५ पश्यवत्ता न कामयेत् ।
 'वैतालप्रतिको न स्थाव वक्रप्रतिकोऽपि च ॥६१॥
 धर्मध्वजी च्छद्महिंसी ग्रथोऽधोदृष्टिकश्च वा ।
 मृत्युं गीतश्च वाद्यश्च न कुर्याद् यत्रसे दिज ॥६२॥
 चिकित्सकस्य भिक्षोश्च तथा वार्द्धुषिकस्य च ।
 पाषण्डस्य च नैवाद्यं भुञ्जीत नास्तिकस्य च ॥६३॥
 नैकः सुष्याच्छून्यगेहे सुप्तं नैव प्रबोधयेत् ॥६४॥
 यस्या घोनिर्व्यावृत्ता स्थातथा वाग्मरुतराकृतिः ।
 'तां गोपगच्छेद्वनितां पर्णाकृतिभगां व्रजेत् ॥६५॥

१ C नदीलङ्घनमेव च । २ C दूरन्तु । ३ C नावमन्येततः परं ।

४ B A B D omit this line. ५ D अवधारयेत् । ६ B धार्म्यं ।

७ D वैडालप्रतिको । C n reads तां गोपगच्छेद्वनितां तस्याः

पुत्रोद्गन्धात्मिकः । कूर्मस्यैवभगां गच्छेत्तथा पर्णाकृतिं भगां ॥

तस्यां पुनः समुत्पन्नो धर्मकामार्थ^१कृद्भवेत् ।
 सुसचरणेन पुत्रेण हेतुना भाग्यवान् पुमान् ॥६६॥
 चौरसः चेचजो दत्तः कृचिमो गूढसम्भवः ।
 अपविद्वच्च कानीनः सहोढः क्रीत एव च ॥६७॥
 पौनर्भवः स्वयं दत्तः शौद्रो दादश पुत्रकाः ।
 दायादा आदिमाः षट् सुसंघुलस्योत्तरोत्तरम् ॥६८॥
 विधिसंस्कारसन्धायां भार्यायां जात चौरसः ।
 स्वचेने परशुकेण जमितः चेचजः सुतः ॥६९॥
 आपत्काखे पितृभ्यास्तु दत्तोऽहिर्दत्त^२ उच्यते ।
 परपुत्रः स्वपुत्रत्वे कल्प्यते च तु कृचिमः ॥७०॥
 अज्ञातजन्मा स्वगृहे उत्पन्नो गूढजोऽस्य सः ।
 माया पित्रायवोत्सृष्टो गृह्यते सोऽपविद्वकः ॥७१॥
 कन्याया^३ जमितः पुत्रः कानीनः पितृवेद्यनि ।
 पुत्रार्थदत्त^४कन्यायाः सुतः कन्यापितुः स च ॥७२॥
 गर्भिण्या देवसन्धायाः संस्कर्तुः स्यात् सहोढकः ।
 भूष्यक्रीतस्वपत्यार्थं पुनः स क्रीत उच्यते ॥७३॥
 गार्ह्या पत्यन्तरं कृत्वा कृतः पौनर्भवः सुतः ।
 स्वयं यः^५ पुत्रतामेति स्वयं दत्तः परस्य सः ॥७४॥
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः शौद्रः पारश्वनः स्वतः ।
 कल्यापविद्वक्रीतात्ताः पञ्चवर्षाधिकाः कृताः ॥७५॥

१ C °कर्मार्थकृत् । २ D हिर्दत्तः । ३ ■ कन्याया D कन्यायां ।
 ४ D पुत्रार्थदत्तः । ५ B D च ।

न भवन्ति हि ते पुत्रा भरणार्थास्तु केवलम् ।
 संस्कारेणापि चैकेन स्वयं दत्तस्य पुत्रता ॥७६॥
 सोदराणान्तु भ्रातृणां पुत्रिणैकतरेण वै ।
 पुत्रवन्तस्तु सर्वे स्युरेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ॥७७॥
 पुत्रेच्छेतेषु चः प्रोक्त चौरसः पितृदायभाक् ।
 शेषाणामानृग्रहं प्रदद्यात् प्रजीवनम् ॥७८॥
 शुकं ब्रह्महविः प्रोक्तं कामाग्निगन्धितं भवेत् ।
 विवाहसंस्तुतायान्तु नार्यां कामानले क्षिपेत् ॥७९॥
 प्रसक्तस्य सुतोत्पत्तिः पावनी पुनरिष्टिदा ।
 अयोनी परयोनी च तस्मात् शुकं न निक्षिपेत् ॥८०॥
 शुकव्यथं वाग्व्ययञ्च नैव कुर्याद्दृष्ट्वा कश्चित् ।
 भगलिङ्गादिशब्दञ्च नोचरेत् परगोचरम् ॥८१॥
 उचरेदाग्निने मासि महापूजादिनेषु हि ।
 मातृणाञ्च सुतानाञ्च समीपे न तदापि च^१ ॥८२॥
 अग्निक्रीडादिनायाञ्च शिष्यायाः सन्निधौ न च ।
 देवी हि भगरूपैव भगलिङ्गरसप्रिया ॥८३॥
 तस्मात्तत्प्रियकाम्यायै तत्पूजार्हस्तथा वदेत् ॥८४॥
 जननी गुरुपत्नी च ज्येष्ठसोदरपत्निका ।
 श्वश्रूर्ज्येष्ठसोदरा च पितृव्यस्त्री च मातुली ।
 मातुः पितुः स्वसारौ च नवेमा^२मातरः स्मृताः ॥८५॥

१ C पुत्रेण । २ A B D एकपत्युः । ३ B कदापि च, D कदाचन ।

४ D नवमो ।

पुत्री कनिष्ठसोदर्या पुत्रभार्या तथैव च ।
 कनिष्ठसोदरस्त्री च शिष्या पुत्रवधूस्तथा ॥८६॥
 भ्रातृपुत्री^१ भागिनेयी नवमी शरणागता ।
 सुताः पर्यायतस्त्रेताः स्नेहशासनभाजनम् ॥८७॥
 अष्टादशस्त्रियस्त्रेता याश्च तच्छब्दभाषिताः ।
 अकामसम्पत्ताश्चापि पतेदुपगतः क्षणात् ॥८८॥
 श्लेष्काश्च यवनीश्चैव गत्वा जात्याः परित्यजेत्^२ ।
 कौशो^३धेतासु सङ्गम्य देवताशायमाप्नुयात् ॥८९॥
 दुरुचं शस्त्रनुष्ठानं तत्र सुकृन्ति शूरयः ।
 अस्त्रह्णं शिववाक्यञ्च योगपन्थानमुत्तमम् ॥९०॥
 तस्माद्योगप्रियां देवीं भजन् कुर्वन्मदोषभाक् ।
 त्रिषु भावेषु यो भावो वेष्णवकम इच्छते ॥९१॥
 भावः पापचयायासौ प्रथमः परिकल्प्यते ।
 कल्प्यते मध्यमो भावः सत्तानुष्ठानभूतयः ॥९२॥
 भजतां यत्नसम्पन्ना भवन्तीष्टप्रपूर्तये ।
 दिव्यसृतीयो भावो यत्नानुष्ठानभूतयः ॥९३॥
 भवन्त्ययत्नसम्पन्ना देवतासामकारणम् ।
 तस्माद्भूमिं परं सूक्ष्मं बुध्यमानोहि सर्वदा ॥९४॥
 कर्म देवपराणां हि न प्रशंसेत्^४ गर्हयेत् ।
 अधर्मवत् प्रकाशन्तो न सह्येरंस्तु^५ सत्यथाः ॥९५॥

१ A B भ्रातृपुत्र ।

२ C D परित्यजेत् ।

३ C कौशौ ।

४ D °नु ।

५ A B D omit स्तु ।

यथाहसि भवेत्सर्वा देवता फलतः समाः ।

भक्त्येकां परां निन्दन् भजते नरकाय तत् ॥८६॥

विप्रः स्मरन्मैर्मसैश्च मनुष्यवस्त्रिणा शिवाम् ।

नार्चयेन्नात्यमांशाभां काले प्राप्स्यनिषेधिते ॥८७॥

न राघौ दधि भुञ्जीत तिरुग्रकुतिसांक्षया ।

न कुर्वाभ्यक्षणां दानं प्रणामश्चाग्निषां वचः ॥८८॥

कर्णनासिकयोः काष्ठं कण्डूतिं नापि चाचरेत् ।

उच्चैःशब्देन चाङ्गानं परनिन्दनमेव च ॥८९॥

एतानि क्लृप्त कर्माणि राघौ नैवाचरेद्बुधः ।

अथनं मैथुनं स्त्रीभिः परिहासं दिनेषु च ॥९००॥

न कुर्वाद्दारापादाभां रक्ताभ्यामथ निर्गमम् ।

कुर्वात् ऋद्धयः सर्वेषां देवानामुत्सवक्रियाम् ॥९०१॥

प्रत्यहं सर्वदेवानां पूजा कार्या व्रजामति ।

सर्वं^१ देवार्पणं कुर्वाद् ऋद्धयः सर्वगैहिकम् ॥९०२॥

एवं ते कथिता धर्मा ऋद्धयानां द्विजोत्तम ।

वानप्रस्थभिक्षुकयोः श्रुत्वाचारान् व्रजामति ॥९०३॥

इति श्रीऋद्धिर्मुद्रापुराणे उत्तरखण्डे ऋद्धधर्मकथनं नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥०॥

सप्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

गृहस्थश्च यदा पश्येदलीपलितमात्मनः ।
 आपत्यस्यैवचापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥१॥
 मार्कण्डेयपुराणस्य चण्डीमन्त्रशतौत्तमम् ।
 गीताशास्त्रं भारतीयं विप्रः सर्वाश्रमे पठेत् ॥२॥
 अकुर्वन्नीदृशं कर्म दृष्ट्वा जन्मत्वमाप्नुयात् ।
 चण्डीं गीतां हरेर्नाम गङ्गास्नानं तथाद्रियन् ॥३॥
 विरक्तो राम्यमाहारं त्यक्त्वा चैव परिष्कृदम् ।
 पुत्रेषु भार्यां निःशिष्य वनं गच्छेत् सचैव वा ॥४॥
 मुन्यन्नेर्ष्विविधैर्मधैः शाकमूलफलेन च ।
 एतानेव महायज्ञान्निर्व्वपेदिधिपूर्व्वकम् ॥५॥
 प्रातःस्नायी चौरवासा जटाश्रृङ्गस्नान्वितः ।
 स्नाध्यायैर्नित्ययुक्तः स्नाद्वाप्तो मैत्रः समाहितः ॥६॥
 वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
 दर्शमस्तन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः ॥७॥
 चक्षेत्र्यायणस्यैव^१ चातुर्ष्यास्थानि वाहरेत् ।

उन्ना चह पुरोडाशान् ऊत्वा देवेभ्य एव च ॥८॥

शेषमात्मनि युञ्जीत सवणञ्च स्तवं कृतम् ।

नक्तद्याजं समश्रीयाद्दिवा वाहृत्य चासक्तत्^१ ॥९॥

अप्रयत्नसुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराग्रयः ।

शयनेष्वममस्यैव^२ वृक्षमूकनिकेतनः ॥१०॥

मृहमेधिषु विप्रेषु तापसारश्चवाधिषु ।

यामादाहृत्य वान्नीयादष्टौ यासान् वने वसन् ॥११॥

अपरानिताद्यास्त्राय दिशं गच्छेदजिह्वागः ।

आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्ष्णेनिसाग्रनः ॥१२॥

दतीयमायुषो भागं विहृत्यैवं वनेषु तु ।

चतुर्थमायुषो भागं खाला सप्तं परित्यजेत् ॥१३॥

आममादाश्रमं गच्छेद्भुतहोमो जितेन्द्रियः ।

अणानि चीक्षपाकृत्य मनो मोचे निवेशयेत् ॥१४॥

अधीत्य वेदानुत्पाद्य पुत्रान् कृतवनाश्रमः ।

इहा च अक्रितो यज्ञैर्मनो मोचे निवेशयेत् ॥१५॥

अनधीत्य द्विषो वेदानुत्पाद्य सुतामपि ।

अनिहा चैव यज्ञैश्च मोचमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥१६॥

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेद^३सदक्षिणाम् ।

आत्मन्वग्रीन् समारोष्य ब्राह्मणः प्रजवेदमृहान् ॥१७॥

एक एव धरेचित्यं सिद्धिमेकस्य लक्षणम् ।
 कपालं दृचमूलानि कुचेक्ष्मसहायता ॥ १८ ॥
 समता चैव सर्वत्र एतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
 मृत्युं वा जीवितं वापि नाभिनन्देत् कदाचन ॥ १९ ॥
 सत्यपूतां वदेदाद्यं दृष्टिपूतं न्यसेत्पदम् ।
 वस्त्रपूतं पिवेदभ्यो मनःपूतं समाचरेत् ॥ २० ॥
 अभिवादांसितिचेत नावमन्येत कश्चन ।
 न चेनं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ २१ ॥
 अनेजसानि पात्राणि तस्य स्युरत्रणानि च ।
 अक्षायुं^१ दारुपाचस्य मृण्मयं वेदस्तन्तया^२ ॥ २२ ॥
 एतानि यतिपात्राणि मनुः स्थायन्भुवोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥
 एककाशश्चरेत् भैक्ष्यं न प्रसज्येत^३ विस्तरे ।
 भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥ २४ ॥
 विधुमे वरमूषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 दृक्ते शरावसन्नाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ २५ ॥
 अतिपूजां तथास्ताभं गौरवं निन्दनस्तथा ।
 इच्छन् यतिर्याति पापमिन्द्रियाणां सुखस्युहाम् ॥ २६ ॥
 निमग्नितो ब्राह्मणेन भिक्षां कुर्वीत वै यतिः ।
 अनिमग्नणतो वापि गृहस्थैः पूजितो भवेत् ॥ २७ ॥
 प्राणायामैर्दहेद्देहं धारणाभिश्च किञ्चिषम् ।

प्रत्याहारेण संस्पर्शान् ध्यानेनानौश्वरान् गुणान् ॥ १८ ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वसमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ १९ ॥
 प्रियेषु स्नेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विमृश्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति^१ समातनम् ॥ २० ॥
 गृहस्थस्य गृहे तिष्ठेद्भोदोदमाचकालतः ।
 तेन दत्तञ्च भुञ्जीत मधुमांसविवर्जितम् ॥ २१ ॥
 त्यजेदसत्कथां नित्यं क्रीडाञ्च परनिन्दनम् ।
 तीर्थसेवा देवपूजा दिवाकाशं प्रयापयेत् ॥ २२ ॥
 अयं भिक्षुविधिः प्रोक्तो जावाले तुभ्यमुत्तमः ।
 ध्यायित्वा सर्वमेवेतद्यदेतदभिग्रच्छितम् ॥ २३ ॥
 गृहस्थप्रभवद्वारा आश्रमाः सर्वे एव हि^२ ।
 सर्वेषामाश्रमाणां हि गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते
 तेषां हि सेवया गेह्यै तद्गतिं समवाप्नुयात् ॥ २४ ॥
 यथा नद्यो नदाद्यापि सागरं यान्ति संस्थितिम् ।
 एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थं यान्ति संस्थितिम् ॥ २५ ॥
 यथा समुद्रमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
 तथा गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः ॥ २६ ॥
 धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दक्षकं धर्मसत्त्वचरं ॥ २७ ॥
 एवं सत्र्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

सत्यासे नापहत्येनः^१ प्राप्नोति परमां गतिम् ॥२८॥
 न सत्यासात् परो धर्मो वर्त्तते सुन्निकारणम्^२ ।
 ब्रह्मचरविशासैव सत्यासधर्मो दृश्यते ॥२९॥
 विशेषतः कसौ धर्मः सत्यासाख्यो हि दुर्घटः ॥३०॥
 एष ते कथितो धर्मो धर्मीणां दिगपुङ्गव ।
 श्रोतुमिच्छसि जावाले किमन्यद्भदतो मम^३ ॥३१॥
 इति श्रीहृद्वर्मपुराणे उत्तरखण्डे वागप्रसूयतिधर्मकथनं
 नाम सप्तमोऽध्यायः ॥०॥

अष्टमोऽध्यायः ।

आवालिङ्गवाच ।

स्त्रीधर्मान् वद मे ब्रह्मन् वेदव्यास जगद्गुरो ।
यद्यस्तरिचं तासां हि स्त्रीणां भवति तद्वद ॥१॥

व्यास उवाच ।

असतन्मा भवेन्नारी सक्त्या सितभाषिणी ।
अनासक्त्या सदा सिग्धा मितवाम्बोभर्वर्जिता ॥२॥
नास्ति स्त्रीणां वृथम्यज्ञो न व्रतं नायुपोषणम् ।
पतिं शूश्रूषते चा तु यैव स्वर्गे महीयते ॥३॥
मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
स्वर्गे गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥४॥
अपत्यलोभाद्या स्त्री तु भर्तारमतिवर्जते ।
येह निन्दामवाप्नोति पतिसोकाश्च हीयते ॥५॥
एक एव हि नारीणां पतिर्विप्रोऽपदृश्यते ।
छक्कष्टमपक्कष्टम्वा नैव नारी पतिं त्यजेत् ॥६॥
सधवानां हि नारीणां नोपवासादिकं व्रतम् ।
पत्याश्चया चरेद् यत्तु तन्नु तासां व्रतं परम् ॥७॥

मृतं पतिञ्चानुमृतिं^१ कुर्यान्नारी पतिव्रता ।
 महद्भ्योपि च पापेभ्यः पतिमुत्तारयेत्तु सा ॥८॥
 नातः परतरं कर्मा^२ योषितां विद्यते दिज ।
 यतो मन्वन्तरं कालं मोदते पतिना दिवि ॥९॥
 पत्युश्चिरमृतस्यापि प्रियद्रव्येण तन्मनाः ।
 प्रविश्याग्निञ्चानुमृता तथागतिमवाप्नुयात् ॥१०॥
 विधवाणां हि नारीणां ब्रह्मचर्यं सदैव हि ।
 न गृहीयाद्भक्तवर्णं न खट्वा मैथुनं न च ॥११॥
 पतिपुत्रविहीना तु नार्य्यत्रीरा हि कथ्यते ।
 अत्रीरा च द्विधा प्रोक्ता दत्तादत्ता च भेदतः ॥१२॥
 अदत्तायास्तु नास्मादि गृहीयात्मानवः कश्चित् ।
 दत्तायास्तु हि गृहीयात् सम्बन्धगौरवं यदि ॥१३॥
 दम्पुरा विरसाङ्गा च भास्वोच्चा विरलक्षणा ।
 दीर्घा च त्यक्तसज्जा च स्त्रीयं वैधव्यलक्षणा ॥१४॥
 कौटिल्यञ्चापि मौख्यं श्रेयं स्त्रीषु च तासु हि ।
 इमे धर्माश्च^३ कथिताः स्त्रीणां हि दिजयन्तम ॥१५॥
 ब्रह्मविष्णादिदेवानां पूजाधर्मान्^४ ब्रह्मण्य च ॥१६॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे वामप्रख्यतिथिधर्मकथनं
 नाम अष्टमोऽध्यायः ॥०॥

१ D मृतपत्युञ्चानुमृतिं । २ D धर्मा । ३ C इमे हि धर्माः ।
 ४ D पूजाधर्मा ।

नवमोऽध्यायः ।

—*—

व्यास उवाच ।

सर्वमङ्गलकार्येषु गणेशाङ्गी^१च्युताम्बिकाः ।
 शिवश्च पञ्चदेवान् वै पूजयेद्युक्तविधिः ॥१॥
 इन्द्रमग्निं यमश्चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ।
 वायुं कुबेरमीशानं ब्रह्माण्महेश्वरं च पूजयेत् ॥२॥
 सूर्यं सोमं कुर्वन् बौध्नं रुद्रं शुकं प्रणेश्वरम् ।
 राहुं केतुश्च संपूज्य ततः] कर्षं यमारभेत् ॥३॥
 अवधमेते पूज्या वै सर्वकर्षस्तु सर्वज्ञः ।
 यदा यस्य व्रतविधौ पूजा भवति कारिता ।
 तदामीषां विधायाणां पुनस्तत्पूजनं चरेत् ॥४॥
 यथाविप्रव्रतं देव कथयामि शृणुष्व तत् ।
 गणेशव्रतमाख्यं चतुर्थी मासि काश्यपे ॥५॥
 नक्ताशरेण राजेन्द्र तिक्ताश्वपारवं स्मृतम् ।
 तेनैवाष्टाश्रुतीः सुखान्ताम् दद्याद् ब्राह्मणाय च ॥६॥
 चतुर्थीसं व्रतस्यैतत् कृत्वा तु मासि पञ्चमे ।
 दैमं गणेशं कृत्वा तु ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ॥७॥

आचमैः पञ्चभिः पात्रैरुपेतं सतिसैस्तथा ।
 एवं कृत्वा व्रतं विप्र विघ्नसंघैः प्रक्षीयते ॥८॥
 दिव्याय शूराय गजाननाय सन्मोदरायैकरदायुधाय ।
 नगात्मजादेहसमुद्भवाय कुठारहस्ताय नमो वराय ॥९॥
 एवं संपूज्य स्तुतिभिः स्तुत्वा^१ निर्विघ्नतां व्रजेत् ।
 आषाढेऽपि चतुर्थ्याम्नै पूजयेद्दे गणेश्वरम् ॥१०॥
 वर्षद्वयव्रतमिदं तिस्रदामाश्रयान्वितम् ।
 एतेन तुष्टो हेरम्नो ददाति फलमीहितम् ॥११॥
 तिस्रोदकं तिस्रान्वापि भुक्त्वैतद् व्रतमाचरेत् ।
 अथ सूर्यव्रतं^२ वक्ष्ये शृणुष्व द्विजसत्तम ॥१२॥
 व्रतमारोग्यदं तप्तु सप्तम्यां मर्त्य आचरेत् ।
 षष्ठ्या संवत्तभोजी च सप्तम्यामुपवासकृत् ॥१३॥
 अष्टम्यामुपभुञ्जीत एष एव विधिः स्मृतः ।
 एतेन विधिना पूर्णं वत्सरं धोऽर्चयेद्भुवि ॥१४॥
 तत्कारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ।
 परमं स्थानममलं यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥१५॥
 एवमन्यच्च कुर्याच्च व्रतमादित्यतोषणम् ।
 रविवारेषु^३ मार्त्तण्डं पूजयेद्भक्तिमाचरः ॥१६॥
 नक्तञ्च भोजनं कुर्यात् स धाति सुरसौकताम् ।

१ B गत्वा ।   २ D भुक्त्वैव व्रतं ।   ३ B D अथारोग्यव्रतं ।
 ४ D रविवारे च ।

व्रतमन्यस्य^१ सूर्य्यस्य कथयामि निबोध तत्^२ ॥१७॥
 रविवारे रवेर्वा तु संक्रान्तिस्तु च भास्करम् ।
 पूजयेन्नक्तमग्रनं^३ आदित्यहृदयं जपेत् ॥१८॥
 अथ वास्तवमयं चावद्भास्करं चिन्तयेद्भृदि ।
 ब्राह्मणान् भोजयेन्निष्टं स्नयं पायसमाचभुक् ॥१९॥
 योऽत्र संपूजयेद्भानुं भक्तिप्रद्व्यासमन्वितः ।
 स कामाक्षभते दिव्यानादित्यहृदयस्थिताम् ॥२०॥
 आदित्यहृदयं नाम मन्त्रं वक्ष्यामि ते शृणु ॥२१॥
 आद्यो हृदि सतः सूर्य्य आदित्यः प्रणवान्तकः^४ ।
 आदित्यहृदयो नाम मन्त्रोऽयं कथितस्तव ॥२२॥
 व्रतमन्यस्य सूर्य्यस्य कथयामि निबोध तत् ।
 माघमासस्य सप्तम्यां पूजयेद्भास्करं प्रभुम् ॥२३॥
 हस्तायुक्ते^५ रविदिने पूजयेद्भास्करं तथा ।
 सप्तम्यां सूर्य्यवारसे^६ष्वावाले सम्भते कश्चित् ॥२४॥
 स्नानं दानं तपो होम उपवासस्तथैव च ।
 सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥२५॥
 सप्तम्यां शुकपक्षे तु यदा संक्रमते रविः ।
 महाजयाख्या सा प्रोक्ता सप्तमी रवितुष्टिदा ॥२६॥
 स्नानदानादि कुर्वीत तत्र निर्विघ्नमानसः ।
 हृतेन पयसा वापि स्नापयित्वा दिवाकरम् ॥२७॥

१ D एवमन्यस्य ।

२ C तं ।

३ C असनं ।

४ C आदित्यप्रणवान्तकः ।

५ D व्युक्तः ।

६ C वारे सेत् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति सूर्यसंलोकताम्^१ ।
 संवत्सरव्रतमिदं सूर्यप्रीतीकरं परम् ॥२८॥
 सर्वे वर्षाः कुर्युरेतद्ब्रतं भास्करतोषणम् ।
 अष्टाङ्गार्थं रवेर्वक्ष्ये जावाले इष्टुं सादरः ॥२९॥
 आपः क्षीरं कुशाद्याणि हतं दधि तथा मधु ।
 रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्यपि ॥३०॥
 दाहभृत्पात्रहैमादिपात्रे फलमथोत्तरम् ।
 शिवव्रतमथो वक्ष्ये इष्टुं खैकमना दिज ॥३१॥
 इष्टुं पक्षे फाल्गुनस्य चारभ्य^२ व्रतमुत्तमम् ।
 संवत्सरं शिवः पूज्यः इष्टुं कृत्वा चतुर्दशी ॥३२॥
 रात्रौ फलाग्रं कुर्यात् ब्राह्मणान् भोजयेत्परे ।
 धीमे पञ्चतपाः साधं हेमधेतुप्रदो दिवम् ॥३३॥
 कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योर्थाति व्रतं वनातनम् ।
 कार्तिक्याश्च वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ॥३४॥
 शैवं पद्मवाप्नोति शिवव्रतमिदं परम् ।
 कृष्णाष्टम्यां भार्गवीर्षं नक्तंभोजौ समर्चयेत्^३ ॥३५॥
 अथ गोमूत्रभोजौ च अचिरात् समस्तदयम्^४ ।
 जमते^५ पुण्यमतुलं व्रतमन्यच्च कथ्यते^६ ॥३६॥

१ C सूर्यस्य लोकतां । २ C चारभ्य । ३ D मुक्ते ।

४ A नक्तं भोजौ समर्चयेत् । ५ C अतिरात्रमस्तुदयं ।

६ B लभ्यते । ७ C कथ्यते ।

पौषे मासि च संपूज्य शम्भुनामानमौश्वरम् ।

‘कृष्णाष्टम्यां [इतं] प्राश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥३७॥

माघे महेश्वरं विप्र कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

निशि पीत्वा च गोक्षीरं गोमेधफलमाप्नुयात् ॥३८॥

फाल्गुने शिवमभ्यर्च्य प्राशयेद्दे तिलाक्षरः ।

राजसूयस्य वज्रस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥३९॥

स्यापुनामानमौश्वरं चैवाष्टम्यां^१ प्रपूजयेत् ।

यवान् वै भर्जितान् प्राश्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥४०॥

चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यान्नृत्यगीतमहोत्सवेः ।

स्नात्वा चिसन्ध्यं रात्रौ च इविद्याग्री जितेन्द्रियः ॥४१॥

शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीतिकरः परः ।

चर्चियादिषु यो मर्त्या देहं संपीय भक्तितः ॥४२॥

अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे ।

सर्वकर्षपरित्यागी शिवोत्सवपरायणः ॥४३॥

भक्तैर्जागरणं कुर्याद्रात्रौ नृत्यकुट्टहलैः ।

नानाविधैर्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि ॥४४॥

नानावेशधरैर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः ।

किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ॥४५॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः ।

शङ्खवाद्यं शङ्खन्तोयं वर्जयेच्छिवसन्निधौ ॥४६॥

यामादहिरिमं शम्भोरुत्सवं कारयेन्मुदा ।
 उपोष्य ऊत्वा संक्रान्तां व्रतमेतत् समापयेत् ॥४७॥
 वैशाखे शिवनामानं पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
 रात्रौ कुशोदकं पीत्वा सर्वमेधफलं लभेत् ॥४८॥
 ज्येष्ठे पशुपतिं^१ पूज्य गवां शृङ्गोदकं पिबेत् ।
 गवां कोटिप्रदानस्य यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥४९॥
 चयनामानमाषाढे केवलं प्राप्य गोमयम् ।
 वर्षाणान्तु^२ शतं सायं शिवलोके महीयते ॥५०॥
 आश्विने शर्भ^३नामानं भुञ्जीतार्करसं निशि ।
 गोसवस्य^४ तु यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥५१॥
 भाद्रे मासि श्वन्कास्थं कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 विष्णुपत्तरसं भुक्त्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥५२॥
 आश्विने कुशनामानं^५ भुक्त्वा च तण्डुलोदकम् ।
 पूजयेत् परया भक्त्या पौषद्वितीकफलं लभेत् ॥५३॥
 कार्तिके मासि चाष्टम्यामीशानास्थं प्रपूजयेत् ।
 निशायां गोमयं भुक्त्वा पञ्चयज्ञफलं लभेत् ॥५४॥
 संवत्सरव्रतं कृत्वा विप्रान्निष्ठानि भोजयेत् ।
 पायसं दूतसंयुक्तं दूतेन संपरिश्रुतम् ॥५५॥
 निवेदयेत् रुद्राय गां कृष्णाञ्च पयस्विनीम् ।

१ D पशुपतिः ।

२ A ■ वर्षाणां ।

३ A B C सर्व्वे० ।

४ C गोदरस्य तु ।

५ C D ईशनामानं ।

कृष्णाष्टमीव्रतमिदं कृत्वा दद्यात् सुदक्षिणाम् ॥५६॥

शिवव्रतमिदं प्रोक्तं सर्वाभिष्टमदं शुचि ।

अथातः शृणु वक्ष्यामि वैष्णवामि व्रतानि च ॥५७॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे उत्तरखण्डे वानप्रस्थथतिथिधर्मकथनं

नाम नवमोऽध्यायः ॥०॥

दशमोऽध्यायः ।

—:०:—

आस उवाच ।

एकादशी तिथिः पुण्या वैष्णवी पापनाशिनी ।
 शुक्ला वा यदि वा कृष्णा तत्रोपोष्य हरिं व्रजेत् ॥१॥
 एकादक्षां गिराहारो द्वादक्षां पारणं चरेत् ।
 एकादशीव्रतक्षेतत् द्वादशीव्रतमप्युत ॥२॥
 विष्णुर्हि दैवतं तस्यास्तस्याश्च द्विजसत्तम ।
 जातः परतरं कर्म किपु लोकेषु विद्यते ॥३॥
 एकादक्षां भोजनाच्च मान्यत् पापतरं परम् ।
 धानि दानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥४॥
 अन्नमाश्रित्य तान्येव तिष्ठन्ति हरिवाचरे ।
 सर्वे वर्षाश्रमा यासु स्त्रियश्चैकादशीपराः ॥५॥
 प्राप्नुवन्ति गतिं दिव्यामन्यथा पापमाप्नुयुः ।
 सधवानान्तु नारीणां राक्षो येयं जलं मतम् ॥६॥
 एकादक्षां न भुञ्जीत पचयोदभयोरपि ।
 धनस्यतिधर्मोऽयं शुक्तामेव सदा गृही ॥७॥

एकादशां समभ्यर्च्य केचन देवकौसुतम् ।
 धूपदीपादिनैवेद्यैः परमं पदमाप्नुयात्^१ ॥८॥
 माससंवत्सरादौ तु व्रतमेतत् पृथक् फलम् ।
 एवमन्यासु तिथिषु पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥९॥
 उत्सवांश्च प्रकुर्वीत नृत्यगीतमहोत्सवैः ।
 अग्नौ विप्रे जले चैव श्राद्धयामे गुरौ तथा ॥१०॥
 प्रतिमासु च संपूज्यः कृष्णः कमलसोचनः ।
 मासि मासि च नैवेद्यं [विप्रैर्वैर्विष्णुमर्चयेत् ॥११॥
 मार्गशीर्षे महाभाग नशान्नैः पूजयेद्भूरिम् ।
 पायसं शर्करा दुग्धं दद्यात् कृष्णाय भक्तिः ॥१२॥
 पौषे तु वासुसूर्य्यश्च किरणैरर्चयेद्भूरिम् ।
 ज्येष्ठोदकैश्च स्नापयेत्^२ स्नेहेन च सुगन्धिना ॥१३॥
 दद्याच्च सुहृतं चारुं समुद्रमाषपाचितम् ।
 श्राद्धं हिङ्गुपत्रादिविशेषसुरभीकृतम् ॥१४॥
 सर्पिंश्च भर्जितं शार्कं वासुकाण्यं तथा दधि ।
 एवञ्च मासि मासे च^३ संपूज्यः पुरुषोत्तमः ॥१५॥
 फाल्गुने मासि माषाणां पूषं दद्यादधारथे ।
 जुलय विमलौ देवौ सुदा परमया धृतः ॥१६॥
 शार्कं शचणकं पक्षं हिङ्गुादिसुरभीकृतम् ।

१ B D परं पदमवाप्नुयात् ।
bracketted.

२ C D स्नापयेत् ।

३ B omits the portion
B C मासे मासे च ।

दृतञ्च गव्यं हरये दद्यादधि सगर्करम् ॥१७॥
 फाल्गुन्यां पौर्णमास्याञ्च दोलयात्रा हरिः कृता ।
 वने कुञ्जकुटीर्याभिः^१ सुन्दरौभिर्दिजोत्तम ॥१८॥
 गोप्यो विमलकान्थाद्या वासोभूषणभूषिताः ।
 हसन्त्यो हासयन्त्यश्च^२ [स्मरन्त्याघूर्णितेक्षणाः ॥१९॥
 गायन्त्यो वादयन्त्यश्च] नृत्यन्त्यश्च महासुदः ।
 पुष्पालङ्कारभूषाद्याः क्षिपन्त्यः पुष्पसञ्चयान् ॥२०॥
 कौतुकाक्षिप्रमनसो गोविन्दलसितान्तराः ।
 गोविन्दं दोलयामासुः सन्धौ पञ्चतिपूर्णघोः ॥२१॥
 चैत्रे च पूजयेद्विष्णुं सुगन्धकुसुमैः शुभैः ।
 चन्दनैर्विविधैश्चैव कुङ्कुमाद्यतुलेपनैः ॥२२॥
 चार्द्रकं^३ चारुनैवेद्यं दद्यात्तत्प्राणाय भक्तिः ।
 अनिष्यन्नाष्टिकं विप्र दद्यादाद्यं सगर्करम् ॥२३॥
 वैशाखे मासि गोविन्दं चारुश्रीतलवारिणा ।
 स्वपद्मेष्वाभिविभक्तञ्च तुलसीदलमिश्रिणा^४ ॥२४॥
 सुद्रविदलनैवेद्यं^५ दद्यात्तामूलमेव च ।
 दद्याच्च कारवेस्त्राक्षं^६ सदृतं विष्णवे नरः ॥२५॥
 जलञ्च श्रीतलं दद्यात् सकर्पूरञ्च विष्णवे ।

१ D °कुटस्याभिः । २ B omits the portion bracketted.
 ३ B चार्द्रकं । ४ B D °मिश्रिता । ५ C °विमलः ।
 ६ A B कारवेस्त्राक्षं C दद्यादुकारवे चान्नं ।

ज्येष्ठे मासि च पक्षाक्षं चर्करा दुग्धमेव च ॥२६॥
 ताम्बूलञ्च तथा दिव्यं कचसोपानहं तथा ।
 शुष्क^१वस्त्रकृतां ग्रथ्यां चामरं चारु विष्णवे ॥२७॥
 दद्याद्भक्तियुतो मर्त्यो क्षिप्तुर्मुक्तिं सुदुर्लभाम् ।
 आवाढे पद्मकुसुमैर्विलसन्तुलसीदलैः ॥२८॥
 पूजयेत् केशवं भक्त्वा भक्तिवशं^२ सनातनम् ।
 दद्यात्सदधि नैवेद्यं पनसञ्च पयोऽन्वितम् ॥२९॥
 सहतं पनसञ्चापि दद्यात्कृष्णाय मानवः ।
 रथोत्सवञ्च कृष्णाय कुर्यादष्टाहमङ्गलम् ॥३०॥
 कौतुकैर्नृत्यगीताद्यैर्विप्रभोजनकौतुकैः ।
 आवाढे मासि क्षात्रांश्च दद्यात् वायः सुसूक्ष्मकम् ॥३१॥
 भाद्रे ताक्षकलं दद्यात् द्रव्ययुक्तं च कारयेत् ।
 आग्निने शूरणाञ्च सहतं विष्णवेऽर्पयेत् ॥३२॥
 परमाक्षं तथा मानामिष्टनेवेद्यमेव च ।
 १[नारिकेलफलञ्चैव दद्यात् कृष्णाय शीतलम् ॥३३॥
 पाषाणपाने विमले शाल्यञ्च द्विजोत्तम ।
 इन्दीवरैश्च रुचिरैः पूजयेत् श्यामसुन्दरम् ॥३४॥
 शकञ्च दद्यात् कृष्णाय जम्बीरवरवासितम् ।
 ताम्बूलञ्च खवङ्गादिसुरभीकृतमेव च ॥३५॥]

१ B D सूक्ष्म० ।

२ C ० दृश्य ।

३ A omits the portion bracketted.

न दद्यात् खदिरं कापि विष्णवे परमात्मने ।
 ब्राह्मणोऽपि न भुञ्जीत निर्वासं खदिरस्य च ॥२६॥
 कार्तिके शरणागच्छ दद्यात् सद्यमेव हि ।
 अनौक्यं तथा चौरं शर्करामरीचान्वितम् ॥२७॥
 चन्द्रातपश्च क्षणाय दद्याच्चिचांशुकैः कृतम् ।
 एवं काकोचितैर्द्रव्यैर्भक्ष्यभूषणरूपिभिः ॥२८॥
 पूजयित्वाच्युतं देवं सर्वं सार्थं लभेन्नरः ।
 सर्वत्र तुलसीपत्रं प्रियं विष्णोर्महात्मनः ॥२९॥
 गायेत विष्णुनामानि विमलेनान्तरात्मना ।
 गङ्गा गीता च गायत्री त्रयमेव परं हरेः^१ ॥३०॥
 संप्राप्तसाधनं विप्रं गुरुर्मन्त्रस्तथोत्तमौ^२ ।
 भक्षणं कीर्त्तनञ्चैव स्मरणं पादसेवनम् ॥३१॥
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।
 भक्त्यनुष्ठानं भक्त्या स्नेहदेवं समर्चयेत् ॥३२॥
 संक्षेपादियमुक्ता ते विष्णुपूजा दिजोत्तम ।
 दुर्गापूजामहं वक्ष्ये शृणुष्वेकमना मुने^३ ॥३३॥
 अग्निहोत्राणि कर्माणि वेदयज्ञाः सदक्षिणाः ।
 अष्टौकार्त्तनकार्यस्य कोऽप्यङ्गेनापि नो समाः ॥३४॥
 पूजयेत् प्रणमेदापि यो दुर्गां जगदम्बिकाम् ।
 स योगी स मुनिर्मुक्तः स च बुद्धिमतांवरः ॥३५॥

१ C त्रयमेतत् परं हरेः ■ त्रयमेव वपुर्हरेः । २ D उत्तमः । ३ C मम ।

भासि चान्ययुजे विप्र शुक्लपक्षे विशूलिनीम् ।
 मवभ्यां पूजयेद्यस्तु सोऽश्वमेधादिपुण्यभाक् ॥४६॥
 सुमेरुगिरितुल्योपि राशिः पापस्थ^१ कर्मणः ।
 चण्डौपूजां समासाद्य नश्यत्यर्चिः पतङ्गवत् ॥४७॥
 दुर्गार्चनरतो नित्यं महापातकसम्भवैः ।
 दोषैर्न लिप्यते विप्र पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥४८॥
 अकृत्वा पार्वतीपूजां वार्षिकीं कुमतिर्नरः ।
 पूजान्तु सर्वदेवानां तत्तृष्णादेव नाशयेत् ॥४९॥
 इति संचेपतः प्रोक्ता दुर्गापूजा द्विजोत्तम ।
 नागव्रतमथो वक्ष्ये तदिदंैकमनाः शृणु ॥५०॥
 आवणे शुक्लपक्षे या पञ्चमी^२ तत्र मानवः ।
 यः पूजयति नागान् तस्य नाहिभयं भवेत् ॥५१॥
 पूजयेद्विधिवद्वारिद्विधूम्बाङ्कुरैः कुशैः ।
 [गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥५२॥
 तथा भाद्रेऽपि पञ्चभ्यां सर्पिःपाथसगुगुलैः ।
 आलिख्य पूजयेन्नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥५३॥
 आलिख्यपञ्चमीत्येषा नागाभयकरी परा ॥५४॥
 एषा संचेपतः प्रोक्ता नागपूजा द्विजोत्तम ।
 अतस्ते किं नु वक्ष्यामि जावाले तद्ददस्व मे ॥५५॥

१ C पुण्यस्थ ।

२ D शुक्लपक्षभ्यां पूजयेत् ।

३ ■ omits the portion bracketted.

जावास्त्रिदश ।

यद्वाः सूर्यादयः केन तुष्यन्ति तददस्त्र मे ।

को वा कुच यदस्त्रिष्टेज्ज्योतिषामग्रतः^१ प्रभो ॥५६॥

व्यास उवाच ।

वसन्ति वै यद्वाः सर्वे स्थिरवायौ दिजोत्तम ।

श्रुष्वीतो योजनानान्तु सहस्रषोडशोपरि ॥५७॥

वायुरेष स्थिरो भूत्वा देवान् दधात्यसौ^२ ।

तत्र मेघा^३ अधिष्ठाय वर्षन्त्यमूनि सर्वतः ॥५८॥

ततो योजनसाहस्रदशकोपरि चोदयन् ।

^४तस्मात् षोडशसाहस्रं राज्जुर्द्धं प्रतिष्ठति ॥५९॥

राज्जुश्च सूर्यश्च यस्मादाभिधावति ।

तत्रैव हि चरन्त्येव केतवो नवमा यद्वाः ॥६०॥

ततश्च भास्करो भाति द्विःसप्ततियोजनोपरि ।

सूर्योपरिष्टाश्चन्द्रोपि सप्तयोजनकोपरि ॥६१॥

तस्याप्युपरि सप्तैव विभान्ति तारकागणाः ।

^५ततो सप्तोपरि श्रीमानाचार्यः शुक्लामकः ॥६२॥

सप्तद्वयोपरि ततो भूमिपुत्रो विभाति वै ।

सप्तद्वयोपरि ततो बुधो वसति सोमजः ॥६३॥

१ A B अग्रतः ।

२ A B D दधत्यसौ ।

३ D मेघो ।

४ D has this additional line.

५ D reads. सप्तद्वयोपरि

ततो भाति दैत्यगुरुर्भृगुः ।

सचद्वयोपरि ततो देवाचार्यो रुद्रस्यतिः ।

सचद्वयोपरि ततो भाति नाभा त्रनैद्यरः ॥६॥

एते यथा महाभागाः शुभाशुभफलप्रदाः ।

एते यस्तु प्रसन्नाः सुस्तस्तु नामकृतं कथित् ॥६५॥

यहविप्रास्तु गणकास्तप्रीतचक्षिमे^१ ।

सर्वेनेते च तुभ्यन्ति स्वानेषां शृणुस्व च ॥६६॥

इति श्रीरुद्रहर्मपुराणे उत्तरखण्डे वानप्रस्थयतिधर्मकथनं
नाम दशमोऽध्यायः ॥०॥

एकादशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

शृणुष्व दिव्यमार्तल सूर्यलोचं महाफलम् ।
 यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापेः प्रमुच्यते ॥१॥
 ॐकाररूपो गवान् भास्करश्च विकर्तनः ।
 सूर्यो रविः काश्यपेयो भानुर्दिनकरः प्रभुः ॥२॥
 लोकप्रकाशकः साक्षी श्रीमांलोकदिगौश्वरः^१ ।
 गभस्तिमाक्षी सप्तारश्च सिंगुणः कमलासनः ॥३॥
 सद्देश्वरो गुणाधारो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
 ज्योतिष्मान्^२ ज्योतिषां नाथो ब्रह्मा ब्रह्मण्यदेवतः ॥४॥
 त्रैगुण्यनायको दिव्यो लोकवन्धुर्भयापहः ।
 तिमिरारो रश्मिमाक्षी बहुसकिरणः करी ॥५॥
 शूरः करीन्द्रो मैत्रेयः केवलात्मार्यमामलः ।
 पद्मप्रकाशको धामा विष्णुस्त्वष्टाशुरेव च ॥६॥
 वेदात्मा वेदवेद्यश्च धमकर्त्ताश्विनीपतिः ।
 नासत्यदस्तजनको ज्ञानज्योतिः सनातनः ॥७॥
 पूषा विवस्वानादित्यो द्वादशात्मा दिवाकरः ।

अहस्करः प्रभाराशी रोगहा रुक्चिकित्सकः ॥८॥

महौषध^१स्सतिः पुण्यः परमार्थः स्वतार्त्तिहा ।

अपिस्तुत्यो जपप्रीतो नायचौजनकोऽव्ययः ॥९॥

गायत्रीजपसुप्रीतस्त्रिसन्ध्यपरसुप्रियः ।

शिवपूजकसुप्रीतो विष्णुपूजकसुप्रियः ॥१०॥

गङ्गास्नानप्रियप्रीतो दुर्गाजपसुहृदरः ।

पितृमातृभक्तिभक्तो धर्मो धर्मात्मदण्डकृत्^२ ॥११॥

रक्तवर्णः श्यामवर्णो धवलः काष्ठभेदकः^३ ।

अथभूरजदो वारिप्रदो हृदयसारथिः ॥१२॥

पिता पितामहो देवो दक्षिणाग्रापतिः सुरकृत्^४ ।

आकाशरत्नं तरणिसिन्धुभानुर्विरोचनः ॥१३॥

मार्त्तण्डोऽर्क्षो वायुकर्त्ता^५ सम्यक्ज्ञाता कृपामयः ।

प्रातर्मध्याह्नसायाम्ने सन्ध्यावन्दनकृत्प्रियः ॥१४॥

प्रातर्गङ्गापङ्कजस्तोत्रजज्ञाञ्जलिमुखी सदा^६ ।

तपनस्नापनो विश्वस्त्रीर्योदय उदारधोः ॥१५॥

भूरसयाहकश्चेति सूर्यनामशतं परम् ।

साष्टकं कथितं तुभ्यं पापरोगहरं परम् ॥१६॥

सर्वज्वरप्रग्रसनं सर्वव्याधिमहौषधम् ।

१ C महौषधिः D महौषधः ।

२ D धर्म्मार्थदो सुहृत् ।

३ C भेदकः ।

४ D सुरः ।

५ C सम्यक्ज्ञाता D वारिकर्त्ता

सम्यक्ज्ञाता ।

६ A B तदा ।

पवित्रं पुण्यदं पुण्यं यः पठेत् सुसमाहितः ॥१७॥
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्याद् यद्यन्मनसि वर्तते ।
 उत्पन्नेषु चारिष्टेषु सङ्कल्पेदं पठेत् शुभम् ॥१८॥
 तदा तस्यारिष्टशान्तिर्भवत्येव न संशयः ।
 रविप्रियदिने पुण्ये रविं संपूज्य यः पठेत् ॥१९॥
 स रवेर्मण्डलं भित्वा याति ब्रह्म क्षानागतिं^१ ।
 अथ वक्ष्ये ग्रन्थि^२स्तोत्रं तच्छृणुष्व मुदान्वितः ॥२०॥
 चन्द्रोऽमृतमघः श्वेतो विधुर्विमलरूपवान् ।
 विशालमण्डलः^३ श्रीमान् पीयूषकिरणः करी ॥२१॥
 द्विजराजः शशधरः शशी शिवशिरोमूढः^४ ।
 चौराभितनयो दिव्यो महात्माऽमृतवर्षणः ॥२२॥
 राक्षसाधो ध्वान्तहर्ता निर्मलः लोकलोचनः ।
 चक्षुराह्लादजनकस्तारापतिरखण्डितः ॥२३॥
 षोडशात्मा कलानाथो मदनः^५ कामवल्लभः ।
 'हंसःस्त्रामी चीणदूहो गौरः सततसुन्दरः ॥२४॥
 मनोहरो देवभोग्यो ब्रह्मकर्षविवर्द्धनः ।
 वेदप्रियो वेदकर्षकर्ता हर्ता हरो हरिः ॥२५॥
 ऊर्ध्वशशी निशानाथः शृङ्गारभावकर्षणः ।
 सुक्तिदारः^६ शिवात्मा च तिथिकर्ता कलानिधिः ॥२६॥

१ D ब्रह्मपरां गतिं । २ ■ ग्रन्थिः । ३ B omits 'मण्डलः' ।

४ B 'मूढो' C 'मूढः' । ५ A C नदनः । ६ A B D हंसस्त्रामी ।

७ C सुक्तिहारी ।

ओषधीपतिरजस्र सोमो जैवाहकः शुचिः ।
 मृगाङ्को म्बौः पुष्यनामा चित्रकर्णा सुरार्चितः ॥१७॥
 रोहिणीशो बुधपिता शत्रेयः पुष्यकीर्त्तिकः^१ ।
 निरामयो मन्त्ररूपः सत्यो राजा^२ धनप्रदः ॥१८॥
 सौन्दर्यदायको दाता राज्यासपराङ्मुखः ।
 शरणाः पार्वतीभास्त्रभूषणं भगवानपि ॥१९॥
 पुष्यारण्यप्रियः पूर्णः पूर्णमण्डल^३मण्डितः ।
 हास्यरूपो हास्यकर्त्ता शुद्धः शुद्धस्वरूपकः ॥२०॥
 शरत्कालपरिप्रीतः शारदः कुसुदप्रियः ।
 शुभशिर्दक्षजामाता यक्षारिः पापमोचनः^४ ॥२१॥
 इन्दुः कलङ्कनाशो च सूर्य्यसङ्गमपण्डितः ।
 सूर्य्योद्भूतः सूर्य्यगतः सूर्य्यप्रियपरःपरः ॥२२॥
 क्षिगधरूपः प्रसन्नश्च सुक्ताकर्पूरसुन्दरः ।
 जगदाङ्गादसन्दर्शो ज्योतिःशास्त्रप्रमाणकः ॥२३॥
 सूर्य्याभाव^५दुःखहर्त्ता वनस्पतिगतः कृती ।
 यज्ञरूपो यज्ञभागी वैद्यो विद्याविज्ञारदः ॥२४॥
 रश्मिकोटिर्दौमिकारौ गौरभानुरिति द्विज ।
 नाशामष्टोत्तरशतं चन्द्रस्य पापनाशनम् ॥२५॥

१ A °कीर्त्तिकः C °कीर्त्तनः ।

२ D सत्यराजा ।

३ B पुष्यप्रियः पुष्यः D पुष्य पुर्वमण्डल° ।

४ C D श्रापमोचनः ।

५ D °भावो ।

चन्द्रोदये पठेद्यस्तु स तु सौन्दर्यवान् भवेत् ।
 पौर्णमास्यां पठेदेतं स्तवं दिव्यं विशेषतः ॥ ३६ ॥
 स्तवस्यास्य प्रसादेन त्रिसन्ध्या^१पठितस्तु च ।
 सदाप्रसादास्तिष्ठन्ति ब्राह्मणास्तु दिजोत्तम ॥ ३७ ॥
 आहूते चापि पठेदेतं स्तवं पीयूषरूपिणम् ।
 तप्तु आहूतमन्त्रस्तु कलानाथप्रसादतः ॥ ३८ ॥
 दुःसप्तनाशनं पुण्यं दाहज्वरविनाशनम् ।
 ब्राह्मणाद्याः पठेयुस्तु^२ स्त्रीशूद्राः शृणुयुस्तथा^३ ॥ ३९ ॥
 ब्राह्मणाः शृणुयुस्तपि सभेयुस्तु समं फलम् ।
 अथान्येषान्तु नामानि सोचरूपाणि मे शृणु ॥ ४० ॥
 मङ्गलस्तु स्तवं वक्ष्ये सर्वमङ्गलदायकम् ।
 मङ्गलको भूमिपुत्रस्तु रक्ताङ्गोऽरुणकोचनः ॥ ४१ ॥
 अङ्गारको दीप्तभारः^४ शस्त्रपाणिः क्षणापहा ।
 मेघराश्याधिपो रक्तो रक्ताम्बरधरस्तथा ॥ ४२ ॥
 शूकराश्याधिपो^५ देवो चात्रामङ्गलवृत्तिदः ।
 समुद्रगोषकश्चैव वज्रिनेचः प्रतापवान् ॥ ४३ ॥
 धनदः प्रीतिवदनः^६ प्रकथात्मा प्रमोददः ।
 इत्येकविंशतिं नामां मङ्गलस्तु तु यः पठेत् ॥ ४४ ॥
 स एव निर्दोषो भूत्वा धार्मिकस्तु धनी भवेत् ।

१ C D त्रिसन्ध्या • ।   २ A B पठेद्यस्तु ।   ३ A शृणुयुस्तथा ।
 ४ A दीप्तघोरः ।   ५ B शूकरस्याधिपो ।   ६ B प्रीतिवदनः,
 C प्रीतिवदनः ।

संपूज्य रक्तपुष्पेण मङ्गलाहे च मङ्गलम् ॥४५॥
 स्तवमेतं पठित्वा तु निश्चयः सन् धनी भवेत् ।
 अथ वक्ष्ये बुधस्यापि स्तोत्रं बुद्धिविवर्द्धनम् ॥४६॥
 बुधो गौरतनुः सौम्यो मानवीयः शुभाग्रजः ।
 शुभग्रहः पुष्पकीर्तिक्षारेयश्च रक्षापतिः ॥४७॥
 पुरुरवपिता धीरः कुमारो राजवत्सलः ।
 राजपुत्रो राज्यदाता ब्रह्मराज उषर्मुखः ॥४८॥
 हस्तराक्षधिपस्यैव सिंहराक्षधिपस्तथा ।
 नवग्रहप्रियस्येति नामान्येवैकविंशतिम्^१ ॥४९॥
 बुधस्य यः पठेदेतां च याचावां सुखं लभेत् ।
 यदास्तस्य प्रसन्नाः स्युः पुत्रवान् धनवान् भवेत् ॥५०॥
 धर्मज्ञानस्य पाण्डित्यं जायते तस्य सर्वश्रः ।
 अथ वक्ष्ये गुरुस्तोत्रं जावाले शृङ्गु कथ्यते ॥५१॥
 देवाचार्यो गुरुर्जीवः कमनीयः सुरेश्वरः ।
 वाचस्पतिः पण्डितश्च सर्वशास्त्रवरः सुरः ॥५२॥
 धिषणो गीर्वाणः कृष्णः ब्राह्मणश्च दृढसतिः ।
 श्रीमानाङ्गिरस^२ सारावत्सभो जीवनप्रदः ॥५३॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठग्रहो विष्णो धनुर्मीनाधिपो जयः ।
 शुभग्रहो यज्ञकर्ता कृती चित्रप्रियश्छिन्नः ॥५४॥
 नामान्येतानि जीवस्य पाद्यानि सप्तविंशतिः ।

बुद्धिदृष्टिकराध्यायः प्रसादेन दृश्यते ॥ ५५ ॥
 आध्यायो वेदविज्ञः श्लाघ्येषां स्तोत्रितं फलम् ।
 याचायां मङ्गलस्यापि सवराजो दृश्यते ॥ ५६ ॥
 शृणुष्व दिग्गार्दूल शुकनामानि सप्तति ।
 शिवावताररूपस्य दैत्याचार्यस्य धीमतः ॥ ५७ ॥
 शुको दैत्यगुरुः श्रीमान् कविः काव्यस्य भार्गवः ।
 शितः शुकः शृचिर्विप्रो महात्मा शङ्करः प्रभुः^१ ॥ ५८ ॥
 उग्रना उन्नमौजाश्च उदयी उन्मत्तप्रभः^२ ।
 उज्ज्वली वृषराणीशस्तुसाराग्रधिपस्तथा ॥ ५९ ॥
 मृतसञ्जीवको ज्ञाता विद्याविनयपण्डितः ।
 सद्गुरुः साधुश्रीस्तस्य यथातिशयशूरो वशी ॥ ६० ॥
 एतानि कविनामानि प्रोक्तानि सप्तविंशतिः^३ ।
 पठ^४ शृणुष्व जावाले पाठस्य आवयापि च ॥ ६१ ॥
 शुकाचार्यस्तवं यस्तु पठेत् शुकदिनेषु च ।
 तस्य प्रीतो भवेत् शुकः श्वेतपुष्पैश्च पूजितः ॥ ६२ ॥
 शतावृत्तिं पठन्नस्य कविर्भवति नान्यथा ।
 प्रत्यहं भक्तिभावेन यः पठेत् सुसमाहितः ॥ ६३ ॥
 तस्य धर्मो शुभा बुद्धिर्भवत्येव न संग्रहः ।
 इत्येतत्^५ कथितं स्तोत्रं शुकाचार्यस्य भास्वतः ॥ ६४ ॥

१ C D शङ्करप्रभुः । २ B ० प्रभुः । ३ A C D चैकविंशतिः ।

४ B D पठन् । ५ D इति ते ।

अथ वक्ष्ये शृणु स्रोत्रं ग्रनेः सूरसुतस्य च ।
 ग्रनियहो भवेद् येन तुष्टः शुभवरप्रदः ॥६५॥
 सूर्यपुत्रः ग्रनिः श्यामो मन्दोऽमन्दः ग्रनैश्वरः ।
 ह्यायागर्भोद्भवो वीरो दीर्घवक्त्रः प्रतापवान् ॥६६॥
 एकाक्षः सर्वसञ्चारी दीर्घवासी शुभाक्षरः ।
 एतानि ग्रनिनामानि यः पठेत् प्रयतो नरः ॥६७॥
 तस्याष्टमगतोऽप्येष भवेदेकादशसंवत् ।
 ग्रनिवारे तु संपूज्य ग्रनिं सूर्यसुतं नरः ॥६८॥
 लभते वाञ्छितं सर्वं ग्रहारिष्टविनाशजम् १ ।
 प्रत्यहं प्रातस्तथा च यः पठेत् ग्रनेः स्तवम् ॥६९॥
 तस्य सर्वं ग्रहाः साधो भवन्ति सुखदायकाः ।
 इति ते कथितं विप्र ग्रनिस्रोत्रं महद्गुणम् ॥७०॥
 राजनामान्यथो वक्ष्ये [राजप्रीतिकराणि च ।
 पौयुषपाथौ मस्तास्थौ २ राजभिन्नगतिसप्तमः ॥७१॥
 उपरागगहः पुच्छचरिचः पुत्रवद्भवः ।
 राजनामाष्टकमिदं राजप्रीतिकरं परम् ॥७२॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि राजदोषैर्न सोऽन्वितः ।
 केतुनामान्यथो वक्ष्ये] आवाले शृणु भक्तिः ॥७३॥
 वैदिकेथो धूमनामा ३ दीर्घाङ्गो वडरूपवान् ।

१ C प्रसादवान् ।
 portion bracketted.

२ C •विनाशनं ।
 ३ C मस्ताक्षः ।

३ D omits the
 ५ D विधूनामा ।

स्कन्धरूपतनुः केतुर्महाभीमयहो यहः ॥७४॥
 शेषयहाख्यो नवमयहस्येति द्विजोत्तम ।
 केतुनाञ्चाहनामानि कथितानि मया तव ॥७५॥
 केतुप्रीतिकराण्याङ्गः पुत्रसम्पत्प्रदानि च ।
 नवयहाणामेते वै क्षावाः सर्व्वे निरूपिताः ॥७६॥
 पुण्याः पापहराः सर्व्वे आद्याः पाद्याः प्रयत्नतः ।
 नवयहस्तवाध्यायं यः पठेत् प्रातस्तदितः ॥७७॥
 प्रदक्षिणाः यहास्तस्य सूर्य्यचन्द्रादयो द्विज ।
 धनं धान्यं धरां धर्मं कौर्त्तिमायुर्यशः श्रियम् ॥७८॥
 पुचान् पौचान् शुभां भार्यां गोविन्दे नतिभुक्तमाम् ।
 अन्तःकाले च गङ्गायां मरणं ददते भुवम् ॥७९॥
 दुःखप्रनाशनाः सर्व्वे ज्ञातिश्रेष्ठप्रसाधकाः ।
 पित्राणां प्रीतिदा एते नवयहमहाक्षवाः ॥८०॥
 सर्व्वयहाधिपः सूर्य्यः परमेशक्रमेण तु ।
 मासेषु द्वादशस्येव चरति द्वादशात्मकः ॥८१॥
 उदिते भगवत्यर्के उदयन्ति यहाः समे ।
 वारप्रवृत्तिः सर्व्वेषां यहाणामुदिते रवौ ॥८२॥
 सूर्य्या वै द्वादश प्रोक्ता मासेषु द्वादशसु च ।
 अतो द्वादशमासा हि सम्वत्सर इति स्मृतः ॥८३॥
 त्रयोदशापि मासा हि क्वचित् सम्वत्सरो मतः ।
 तदाधिको हि मासः स्याच्चाद्भ्यो नामा मलिन्युचः ॥८४॥

शुक्लप्रतिपदारम्भाद्गन्तिश्चान्द्र एव चेत्^१ ।
 रविसंक्रान्तिशून्यः स्यात् स हि मासो मलिक्षुचः ॥८५॥
 रविणा सञ्चितो मासश्चान्द्रस्यातो मलिक्षुचः ।
 तत्र यद्विहितं कर्म द्वितीये मासि कारयेत् ॥८६॥
 इन्द्राग्नी यत्र ह्वयेते मासादिः स तु कौर्त्तितः ।
 अग्नीषोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पितृषोमकौ ॥८७॥
 तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।
 मलिक्षुचः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥८८॥
 एवं ते कथितं विप्र ज्योतिषां वर्धनं समम् ।
 श्रोतुमिच्छसि जावाले किमन्मन् कथयामि ते ॥८९॥

इति श्रीगृहधर्मपुराणे उत्तरखण्डे गृहधर्मकथनं नाम
 एकादशोऽध्यायः ॥०॥

द्वादशोऽध्यायः ।

जावास्मिन्वाच ।

भवता कथिता ब्रह्मजवयवमहास्तवाः ।

मया श्रुताः प्रभो पुण्या युगधर्मान्यो वद ॥१॥

व्यास उवाच ।

कृतं चेता द्वापरस्य कलियुगेति चतुर्युगम् ।

चतुस्त्रिंशद्वेकसाहस्रदिव्यवर्षैः क्रमादिति ॥२॥

तथा शतैश्च सन्ध्यांशः सन्ध्या अपि शतैस्तथा ।

एवं द्वादशसाहस्रदिव्यवर्षैश्चतुर्युगम् ॥३॥

मानुषेण प्रमाणेन यथा स्यादुध्यतां स्त्रियम् ।

षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रैर्मानुषाब्दैर्दिगीक्ष्यते ॥४॥

दिव्यं वर्षशतं बोध्यमङ्गज्ञानविशारदैः^१ ।

तथादौ तु कृतयुगं यत्सत्ययुगमुच्यते ॥५॥

धर्मस्तुध्यात् सम्पूर्णं सृष्टरूपधरस्तदा ।

वर्णानामाश्रमाणाञ्च तदा धर्मोऽसंखण्डितः ॥६॥

कृतमेव तदा सर्वं क्रियमाणादिकं न च ।

तस्मिन् काले शोकमोहजरादुःखानि न कश्चित्^२ ॥७॥

न च व्याधिर्नोपतापो मोदेगो वा कदाचन ।

न हिंसाकलहदेवदुर्भिक्षदुर्गहार्दनाः ॥८॥
 न क्रयो विक्रयश्चापि न पीडा विविधापि च ।
 इत्याध्ययनदानादि तदा सम्पूर्णमेव हि ॥९॥
 वक्रायुषो जनाः सर्वे वस्त्रोपस्त्रितवर्जिताः ।
 तदा नारायणः शुक्लः शुक्लवासास्तुर्भुजः^१ ॥१०॥
 ब्रह्मचारी हंसनामा ध्यानगत्यो विभुः प्रभुः ।
 ध्यानमेव तदा धर्मः परोमोक्षस्य साधनः ॥११॥
 एते धर्माः सत्ययुगे धर्मास्त्रेतायुगे षट्पणु ॥१२॥
 पादेन क्लृप्तं धर्मो नरा धर्मपरायणाः ।
 १[ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥१३॥
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः] ।
 प्रचरन्ति ततो वर्णा स्तपोदानपरायणाः ॥१४॥
 सधर्मस्थाः क्रियावन्तः समन्ताद्भजसाम्बिताः ।
 अश्वमेधादयो यज्ञा राजसूयस्तथोत्तमः ॥१५॥
 अग्निष्टोमो वाजपेयो ह्यतिरात्रादयो मखाः ।
 सङ्ख्यास्य तदा^२ जाता विप्र क्रेतायुगे परे ॥१६॥
 तत्रावतीर्णो भगवान्भक्तवर्णो युगाकृतिः ।
 छपेन्द्रो वामनस्यैव वृद्धिगर्भस्य नामतः ॥१७॥
 दापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
 हिंसा देवस्य मात्सर्यं कलहः पेशुर्न तथा ॥१८॥

१ नारायणः शुक्लवासाश्चैव ।

२ D धर्मास्त्रेता ।

३ B omits the portion bracketted.

४ ततो ।

मिथ्यामोहः शोकोरोषपापव्याधिदुरुक्तयः ।

जरा च लोभ ईर्ष्या च जाता वै द्वापरे युगे ॥१८॥

धर्मास्तस्य च चातुर्यं जातिसाङ्ग्यमेव च ।

अयन्तु तामसः कालो हरिः श्यामस्तदाभवत् ॥१९॥

पौताम्रधरत्वाच्च पौत इत्यपि कथ्यते ।

अयजः शुक्लवर्णोऽस्य धर्माद्धादिर्गलक्षणम् ॥२०॥

हरिश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रपद्मगदाधरः ।

किरौटौ कुण्डलधरो वनमालाविभूषितः ॥२१॥

सुमन्दनप्रसुखैः पार्षदैरभिषेवितः ।

द्वापरे तु युगे तेषु युगावतार ईश्वरः ॥२२॥

जावालिस्त्वाच ।

हिंसाद्वेषादयो धर्मा व्याधिन्त्युजरादयः ।

कुतो जाताः कथं जाताः धर्मा वा ह्रस्यते कथम् ॥२३॥

व्यास उवाच ।

पुरा ब्रह्मकोधजाता रुद्रा एकादशैव तु ।

जगन्नाशकरा भीमा ईर्ष्यावन्तो हि हिंसकाः ॥२४॥

तत्कालानुचितां क्षांस्तु दृष्ट्वा ब्रह्मा प्रजापतिः ।

दक्षमाज्ञापयामास तेषां सम्बरणचमम् ॥२५॥

दक्षस्तान् प्राप्य कुमतिं प्राप सङ्गप्रसङ्गतः^१ ।

ततो हि भगवाम् शम्भुः स्वयमागत्य तत्क्षणात् ॥२६॥

सर्वं संग्रमयामास क्रोधहिंसाजरादिकान् ।
 तत आरभ्यते सर्वं हिंसाक्रोधजरादयः ॥२८॥
 महेश्वरवस्त्राङ्गीता निष्प्रकाशाः स्थिता द्विज ।
 ततोऽभिभूते^१ रजसि तमसि प्रवले सति ॥२९॥
 द्वापराख्ये युगे विप्र हिंसाद्या^२स्तु प्रकाशिताः ।
 शम्भुमभ्यद्रवन् सर्वं महाभीमतराः समे ॥३०॥
 तथाभूतास्तु^३ तान् दृष्ट्वा स्मरन्त्यर्थं समुद्यतः ।
 शूलं दधार भगवान् भीत एव यथा तथा ॥३१॥
 शूलहस्तं शिवं दृष्ट्वा ते च भीतास्तदा^४भवन् ।
 शिवमेवाकनं जाताः^५ प्रोचुरेतद्विजोत्तम ॥३२॥

हिंसाद्या ऊचुः ।

भगवन् भूतभक्ष्ये चिगुणेश चित्तोत्तम ।
 ब्रह्मपुत्रा वयं सर्वे लङ्घीतिवशगाः स्थिताः ।
 अप्राप्तस्थितयः सर्वे स्थितिं प्राप्ता इवाधुना ॥३३॥
 अस्माकं कल्पय^६स्थानं कर्माणि च यथातथम् ।
 न चेत् करिष्येवेवं त्वं त्वान्न भोक्ष्यामहे वयम् ॥३४॥

व्यास उवाच ।

तेषामन्तद्वचनं श्रुत्वा विह्वलाकारशालिनाम् ।
 अगाद् भगवान् वाक्यं शिवः परमपूज्यः ॥३५॥

१ D विभूते । २ D च । ३ D च । ४ A C भीता तदा ।

५ B जाताः । ६ A कल्पिय ।

भगवानुवाच ।

उचितं भवतां वाक्यं मया समवधारितम् ।
यूयं गच्छत ब्रह्माणं स वो वृत्तिं विधास्यति ॥
स सृष्टिकर्ता भगवान् ब्रह्मा देवसत्तुर्मुखः ।
तेमेव यूयं विदिताः स वो वृत्तिं विधास्यति ॥ २७ ॥

आस उवाच ।

इत्युक्तास्ते तदा सर्वे शम्भुना मुखरूपिणा ।
शम्भुं त्यक्त्वा ययुः सर्वे ब्रह्मा यत्र सत्तुर्मुखः ॥ २८ ॥
तांस्तु ब्रूया तदा ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
उवाच प्रणतान् सर्वान् हिंसादीन् द्विजपुङ्गव ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

किमर्थमागता यूयं के यूयं वद तद्द्रुतम् ।
सर्वे भीमरवा यूयं कस्य पुत्राः कुतो गृहाः ॥ ३० ॥
हिंसाया ऊचुः ।

वयं हिंसादिनामानस्तव पुत्राः महात्मनः ।
रुद्रभीताः स्थिता गुप्ता अप्राप्तावशरास्तथा ॥
इदानीं ब्रूयिते धर्मो प्राप्ता ह्यवशरं वयम् ॥ ३१ ॥
स्थानकर्मायिनी भूतास्तां शिवोद्दिष्टमागताः ।
स्थानानि चाय कर्माणि कल्पयास्माकमीश्वर ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

कामनामा सुतो मेऽस्ति स ममादिष्यते^१ हि वः ।

१ B कूरा वदत ।

२ B वृक्षते ।

तेन सर्वे सहायेन कर्माणि च करिष्यथ ॥४३॥
 शरीरं कामसम्भूतं क्रोधश्चाकर्मासम्भवः^१ ।
 क्रोधाद्भवतु सम्मोह आग्रा तस्माद्भवित्यति ॥४४॥
 ततो भवेत्तु व्यामोहो^२ व्यामोहात्सोभ उद्भवेत् ।
 सोभाद्भवेत्तथा चिन्ता चिन्तया जायते जरा ॥
 जराया जायते व्याधिर्याधितो मरणं भवेत् ॥४५॥
 मृतो जीवस्तु कामेन पुनः प्राप्नोति देहिताम् ।
 चक्रवत्परिवर्त्तन्ते मृत्युन्ते^३ चाहितादयः ॥४६॥
 धर्मो मतिस्तु येषां वे तान्दृष्ट्वा तु निवर्त्यथ ।
 दृष्ट्वा देहादिमृत्यव्यन्ता भजन्ते नैव धर्मिणः ॥४७॥
 अधर्मीऽप्यपरो मेऽस्ति पुत्रो धर्मनिवर्त्तकः ।
 तद्गीते हि स्थिते धर्मो यूयं शूराश्चरिष्यथ ॥४८॥
 [“धर्मोश्चरं हरिं ये तु भजन्तस्तान् विहास्यथ”] ।
 अधर्मीऽपि विभेत्यस्माद्दूरेनारायणात् प्रभोः ॥४९॥
 आस उवाच ।

इत्युक्तास्ते तदा दृष्ट्वा अधर्मा^४ ब्रह्मसम्भवम् ।
 कामसाहाय्यमाश्रित्य ह्यवातिष्ठन् दिजोत्तम ॥५०॥
 अधर्मपुत्रो ह्यवभन्मृत्युर्नाम भयङ्करः ।
 तमादिदेश मर्त्यानां मरणाख्याय कर्मणे ॥५१॥
 तदा स लोकहिंसार्थं नियुक्तस्ततमब्रवीत् ॥५२॥

१ B D अधर्मासम्भवः । २ B सम्मोहो । ३ D मृत्युन्ते ।

४ B omits the portion bracketted. ५ B दृष्ट्वाधर्मा ।

मृत्युर्वाच ।

कथं मां लोकहिंसायै नियोजयसि हे पितः ।

कथं वाहं करिष्यामि पापं कर्म विहिंसनम् ॥५२॥

अधर्म उवाच ।

न त्वं लोकस्य हिंसायां पातकौ तु भविष्यसि ।

जरां व्याधिं ज्वरादिष्व मया सृष्टं प्रलप्यसि ॥५४॥

तेनैव लोका नश्यन्ति तच्च नाशात्मको भवान् ।

अतस्त्वं सर्वदेहेषु कुरुस्वाधिष्ठितं शुभम् ॥५५॥

मृतश्चानुगतो भूया जातश्चानुजनिष्यसि ।

यथाहन्तु निवर्त्यामि तच्च त्वन्तु निवर्त्यसि ॥५६॥

अहं नारायणपरं जन्म दृष्ट्वा पराङ्मुखः ॥५७॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्तो ह्यधर्मेण मृत्युर्लोकभयङ्करः ।

हिंसाकलहशान्धादिभेदां नीत्वा सहायवान् ॥५८॥

विचचार तदा लोके आजन्ममृत्तिमुक्तिः ।

ततोऽधर्मात् समुद्धृता व्याधयो विविधा अपि ॥५९॥

तच्च ज्वरोऽभवज्ज्येष्ठस्तिष्ठिरा नवलोचनः ।

षड्भुजो ह्यष्टदन्तश्च भस्मवर्णः कुचेसकः ॥

तिर्य्यक्कारकलोलाश्च कर्कशशकनासिकः ॥६०॥

एवं प्रवाहिकाशोयशूलगुल्मोदराङ्गयाः ।

वातश्लेष्मकफस्थानविकाराद्रोगनामकाः १ । ६१॥

ततो जरा^१ कालकन्या स्नपत्यार्घं पतीच्छया ।
उवाच मृत्युं वचनं पतिर्नाम भवेति वै ॥१२॥

मृत्युस्वाच ।

जरे नाहं पतिस्तुभं पतिसौ विधिकल्पितः ।
अस्ति प्रज्वारनामा हि व्याधिराजः सुवीर्यवान् ॥१३॥
स मे भ्राता सुहृदन्धुस्तस्य भार्या भविष्यति ।
पत्नी त्वमनुजभ्रातुर्नाम भग्रीव सर्वथा ॥१४॥

जरोवाच^२ ।

असम्भवाहं लोकेषु मा वदिस्यन्ति मां जनाः ।
देहि मे पुत्रान् वीर प्रज्वारं येन यान्महम् ॥१५॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तः स तथा तस्यै ददौ सेनां महाद्वताम् ।
सा तथा सेनया युक्ता धधौ प्रज्वारमौश्वरम् ॥१६॥
प्रज्वारस्तु प्रसभ्येतां जरां पत्नीं ससम्भताम्^३ ।
सेनाश्चात्यङ्गतां सन्धा हर्षितोऽभूद्विजोत्तम ॥
जरासुवाच विनयात् प्रज्वारः सुभगः पतिः ॥१७॥

प्रज्वार उवाच ।

जरे गच्छ मया शङ्खं मसैन्या^४ कलहादिभिः ।
समार्ह्य जरान् सर्वान् विधिनाभिमतं यथा ॥१८॥

१ C ज्वरा । २ B C D ज्वरोवाच । ३ C ज्वरां ।

४ B D सुसम्भतां । ५ C ज्वरां । ६ C D तसैन्यकलहादिभिः ।

एते वै व्याधयः सर्वे मम सेन्या महावक्त्राः ।
तवापि क्रोधहिंसेर्यालोभमोहादयो मताः ॥
एतैर्यापादयिष्यामि जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥६८॥

व्यास उवाच ।

इति निर्णीय^१ प्रज्वारो जरा च^२ दह्यती तदा ।
लोकानां मर्दनार्थाय जग्मतुः सेनयान्वितौ । ७० ॥
तदा वै सकला लोकाः स्थावरा अपि सर्वशः ।
युयुधुः सह ताम्बाश्च वलवन्तो महीजसः ॥७१॥
वलवद्भिः सर्वलोकैः प्रज्वारस्तु प्रपीडितः ।
शिवं शरणमापन्नः स च तं^३ समपास्तयत् ॥७२॥
जराश्च^४ जम्बुजः सर्वे लोकाः केशेषु दुर्मतिम् ॥७३॥
केशाकर्षणदृष्टा सा जरा^५ लोकैः पराजिता ।
उवाच सर्वान् लोकान् वै भूत्वा परमसुन्दरी ॥७४॥

जरोवाच ।

हे लोका नरदृशायाः शरणं वो गतास्त्वहम् ।
मां पास्तयत वै सर्वे भाव्या युष्माकमप्यहम् ॥७५॥
पतिर्मे यस्तु प्रज्वारः स युष्मत्पीडितो गतः ।
अतो मे विधवाया हि यूयं भवत वै धवाः ॥७६॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तास्तौ तदा लोका धर्म्मा मतिमुपागताः ।

१ A B निर्णीय । २ C ज्वरा च । ३ B शिवस्तं । ४ C ज्वराश्च ।
५ C ज्वरा । ६ C ज्वरोवाच ।

तां स्त्रीषकुलदा दुष्टां जरां तन्मृगधबुद्धयः ॥७७॥
 सा जरा तांस्तदा प्राप्य हिंसेर्यादिभिरन्विता ।
 लोकान् जीर्णांशुकारैव भूयः प्रज्वारमाप च ॥७८॥
 प्रज्वारस्तु तदा भूतः शैवनामा सुभक्तिमान् ।
 येन सस्त्रीसैन्यकेन देहाख्यं पुरमर्दितम् ॥७९॥
 देहं पुरमिदं जीवो जनयित्वा पुरञ्जनः ।
 १[हेतुर्हि कामजातस्य बुद्धिर्नाम पुरञ्जनी ॥८०॥
 नवदारे पुरे देहे एतावेव ह्यधिष्ठितौ ।
 पञ्चप्राणात्मको वायुः पुरपालक उच्यते ॥८१॥
 प्रज्वारकाशकन्याभ्यां मर्दितन्तु पुरं वलात् ।
 त्यक्त्वा पुरञ्जनः^२] शीघ्रं पुरञ्जन्या पलायते ॥८२॥
 स्थित्वा देहे हरौ भक्तिं कुरुते चेत् पुरञ्जनः ।
 तदा मृत्युवशं नेति न चेत् पतति मूढधौः ॥८३॥
 तस्मात् पुरञ्जनोंऽऽह्नां क्त्वा सुरपतिर्भवेत् ।
 जराप्रज्वारव्याध्याघैः सुभीमैर्नानुबध्यते ॥८४॥
 इति ते कथितं विप्र यत् पृष्टोऽहमिति त्वया ।
 हिंसादीनां जन्मकर्माधर्मद्वाराप्रयोजनम् ॥८५॥

इति श्रीबृहद्दर्शनपुराणे उत्तरखण्डे द्वादशोऽध्यायः ॥

१ D °स्त्रीषकुः ।

२ B omits the portion bracketted.

३ C पुरञ्जनं ।

अथोदशोऽध्यायः ।

अहुतं भवता प्रोक्तं श्रुतञ्चैवाहुतं मया^१ ।
 कीदृशं जातिसाक्ष्यं कथं जातं वदस्व तत् ॥१॥
 व्यास उवाच ।

पुरा वेणो धर्मापथं त्यक्त्वैश्वर्यमकारयत् ।
 तस्याधिकारकाले तु जातीनां सङ्करोऽभवत् ॥२॥
^१[जावालिहवाच ।

कोऽसौ वेणुः कस्य पुत्रः किंकर्मा किं कुलोद्भवः ।
 धर्मातिक्रमणं वापि कीदृशं तस्य तदद ॥३॥
 व्यास उवाच ।

ब्रह्माणक्षमथः पूर्वं नाम्ना स्नायन्भुवोऽभवत्] ।
 तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे तत्र व्येष्टः प्रियव्रतः ॥४॥
 कनिष्ठो मामवः पुत्रो उत्तानपादनामकः ।
 तस्य पुत्रो भ्रुवो नाम त्रैलोक्याहुतकौर्त्तिमान् ॥
 यः पञ्चवर्षस्तपसा^२ सुनीतिगर्भसम्भवः ।
 आराध्य कृष्णं शरणं^३ प्राप दृष्ट्वा स्वचक्षुषा ॥५॥
 पदस्र विमलं प्राप सर्वोपरि सुविश्रुतम् ॥६॥

१ D चैवाहुतं श्रुतं मया । २ B omits the portion bracketted.
 ३ C पञ्चवर्षतपसा B ०तपसः D ०तपसो । ४ D कृष्णशरणं ।

वत्सरस्तस्य पुत्रोऽभूद्भूमिगर्भोद्भवो वत्सो ।
 पुष्पाणस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुनीयागर्भसम्भवः ॥ ८ ॥
 १[पुष्पाणस्तस्य प्रभायास्तु व्युष्टः २ पुत्रो बभूव च ।
 व्युष्टपुत्रः सर्वतेजाः पुष्करिण्यां बभूव च ॥ ९ ॥
 तस्य पुत्रो मनुर्नाम आकूत्यामुदपादयत् ।
 उल्लुकस्य ३ मनोः पुत्रो लङ्गलागर्भसम्भवः ॥ १० ॥
 तस्य पुत्रः पुष्करिण्या मङ्गनामा बभूव च ।
 अङ्गपुत्रोऽभवदेणः सुनीयागर्भसम्भवः ॥ ११ ॥
 ४ इष्टु तस्य चरित्रस्य वेषस्याधर्माश्रीलिनः ५ ।
 सुनीया मृत्युकन्यासीत् पत्नी ६ अङ्गस्य सुन्दरी ॥ १२ ॥
 तत्राङ्गो जनयामास पुत्रेणा वेषनामकम् ।
 वेषे जाते सुस्यचित्तो बभूवाङ्गो मृपोत्तमः ॥ १३ ॥
 वेषो राजकुमारोऽसौ सदा दर्पसमन्वितः ।
 प्राणैः प्रपौड्रयामास सर्वजन्तून् स्त्रभावतः ॥ १४ ॥
 मृदे मृदे मृदस्त्रानां वालानाकृत्य बभूवात् ।
 बद्धन् वालान् गुणैर्वद्धा विचेपागाधपायसि ॥ १५ ॥
 इत्यादिदुःखदं कर्म करोत्यहरहस्तदा ।
 लोकास्त पुनश्चोकादितप्ता राजानमब्रुवन् ॥ १६ ॥
 तेन पुत्रेण तप्तोऽसौ राजा चाङ्गो वनङ्गतः ।

१ D सुनीता० । २ D omits the portion bracketted.

३ B C व्युष्टिः । ४ B C उल्लुकस्य । ५ C ० शालिनः ।

अराजके तदा राज्ये मुनयो वेणुमुत्क्षणम् ॥१७॥
 स्थापयामासुरत्युग्रं रक्षितं धर्मावुद्धितः ।
 स्वभावपौडको वेशो खन्धा सिंहासनं पुनः ॥१८॥
 धर्माजिषेधयामास वर्णाश्रमकुलोचितान्^१ ।
 न घट्यं न दातव्यं न होतव्यं दिजाः कश्चित् ।
 इति न्यवारयद्धर्मान् भेरौघोपेण सर्वतः ॥१९॥
 धर्मोपभयादिप्राप्तं वेणं नास्तिकोत्तमम् ।
 राजत्वमुचितं गत्वा भीता इव तदामुवन् ॥२०॥

मुनय ऊचुः ।

राजन् वेष महाभाग ध्रुववंशसमुद्भव ।
 राजा सिंहासनगतो धर्मान् कस्माज्जिहाससि ॥२१॥
 नास्ति धर्मात् परो बन्धुः सर्ववर्णाश्रमस्य च ।
 त्यक्तधर्मो जनोऽप्यायुः सद्यो भवति नान्यथा ॥२२॥
 त्यक्तधर्माक्षृपात् कोऽपि न विभेति कदाचन ।
 त्यक्तधर्मो हि^२ भूषे तु प्रजा धर्मं परित्यजेत् ॥२३॥
 त्यक्तधर्मो जने भूते धनं यस्य न तस्य तत् ।
 यस्य स्त्री तस्य न स्त्री च गृहं यस्य न तद्गृहम् ॥२४॥
 अधर्मराजको देशोऽराजकस्योभयः समः ।
 विष्णुर्न पूज्यते यत्र न हि देशो ह्यराजकः^३ ।

१ A C D कुलोचिते ।

२ A C D त्यक्तधर्मस्य ।

३ A ह्यराजकः ।

अराजके^१ परस्त्रीभी रमते तु वशात् परः ॥२५॥

ब्राह्मणः क्षत्रियां गच्छेत् क्षत्रियो ब्राह्मणीमपि ।

एवमादिविरुद्धेन धर्मस्य सङ्करो^२ भवेत् ॥२६॥

सङ्करो^३ नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

एवं धर्मस्य वैषम्यं^४ दुष्टराज्ये भवत्युत ॥२७॥

येन उवाच ।

श्रुतं वो नरकायो हि सङ्करो भवति ध्रुवम् ।

तस्मादहं^५ करिष्यामि सङ्करानेव सर्वथा ॥२८॥

कौटुम्भो वृश्चते धर्मो भवत्येव हि सङ्करात् ।

इत्युक्त्वान्तःपुरं राजा प्रविवेच्य त्वरान्वितः ॥२९॥

विप्रा विमनसो भूत्वा जग्मुस्तो हि यथागतम् ।

वशात्कारेण ब्राह्मणां सङ्गमय्य तु क्षत्रियम् ॥३०॥

पुत्रमुत्पादयामास वेणो नास्तिक उत्तमः ।

द्विजं क्षत्रियपत्न्याञ्च वैश्यपत्न्याञ्च क्षत्रियम् ॥३१॥

द्विजं वैश्यस्त्रियाश्चापि^६ ब्राह्मणां वैश्यमप्युत ।

एवमन्यं तथान्यस्त्रां सङ्गमय्य स भूपतिः^७ ॥३२॥

पुत्रान् वै जनयामास वर्षसङ्करकारकः ।

सङ्कीर्णयाञ्च सङ्कीर्णं सङ्गमय्य ततो मृपः ॥३३॥

चकार सङ्करानन्वान् दौराज्येन स भूपतिः ।

१ A सराजके ।

२ C सङ्करो ।

३ B एवं हि धर्मवैषम्यं ।

४ C तस्मादहं ।

५ D = स्त्रियमपि ।

६ B तु क्षत्रियम् ।

शूद्राणां वैश्यतो जज्ञे करणो नाम सङ्करः ॥२४॥
 वैश्याणां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बष्ठो गान्धिको वणिक् ।
 कंसकारः शङ्खकारौ ब्राह्मणात् संवभूवतुः ॥२५॥
 उपस्य राजपुत्रस्य तस्यां क्षत्राद्भवतुः ।
 कुम्भकारतन्त्रवाद्यौ क्षत्रपत्न्यां वभूवतुः ॥२६॥
 कर्मकारश्च दासश्च शूद्रात्तस्यां वभूवतुः ।
 वैश्याद्भवतु राक्ष्यां मामधो गोप एव च ॥२७॥
 क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां जातौ नापितमोदकौ ।
 ब्राह्मणात् शूद्रकन्यायां वारजीवी वभूव च ॥२८॥
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो मास्त्राकारस्तथा मुने ।
 वैश्यास्तु द्विजकन्यायां जातौ ताम्बूलितौलिकौ ॥२९॥
 विंशतिः सङ्करा एते जावाले कथिता स्तव ।
 क्षत्रमाः सङ्करा एते मध्यमानय मे शृणु ॥३०॥
 वैश्याणां करणाज्जातौ तथा रजक एव च ।
 क्षर्षकारः क्षर्षवणिक् तस्यामम्बष्ठसम्भवौ ॥३१॥
 वैश्याणां गोपतो जातावाभौरतैलकारकौ ।
 गोपात् शूद्रागर्भजातौ तथा धीवरशौण्डिकौ ॥३२॥
 मास्त्राकारास्तु सञ्जातौ गटः श्रावाक एव च ।

१ B कंश० । २ C क्षत्रादेव वभूवतुः । ३ B D शङ्खकन्यायां ।
 ४ B D गोपतेः । ५ C धीवरः शौण्डिकस्तथा ।
 ६ C श्रावकः, ■ श्रावार ।

मागधादपि शूद्राणां जातौ श्रेष्ठरजासिकौ ॥४२॥
 एते वै मध्यमाः प्रोक्ता अन्धजानपि मे शृणु ।
 वैद्यपत्यां स्पर्शकाराण्यलेपहिरजायत ॥४३॥
 कुडवः स्पर्शवणिजो वैद्यपत्यां बभूव ह ।
 शूद्राश्च ब्राह्मणौगर्भाश्चाष्टासष्टश्च सम्भवः ॥४५॥
 आभौराद्रोपकन्यायां वरुडः समजायत ।
 तप्तोऽभ्रद्वैशकन्यायां चर्यकारश्च शिष्यवित् ॥४६॥
 चण्डजीवी^१ तु रजकाद्वैश्यायां संवभूव ह ।
 वैश्यायाश्च तैलकाराहोसावाही बभूव ह ॥४७॥
 धीवरादपि शूद्राणां मलजातिर्बभूव ह ।
 इत्यादयोऽन्धजाः प्रोक्ता वर्णाश्रमवद्विष्कृताः ॥४८॥
 षट्त्रिंशज्जातकर्माणि^२ साधिकाः कथितास्तव ।
 एतेषु विंशतीनास्तु पुरोधाः श्रोत्रियो द्विजः ॥४९॥
 चतुर्ध्व एव वर्षेभ्यो ये जातास्तै किलोत्तमाः ।
 तत्र येऽभ्यासक्रमेण सङ्करान्तरकारकाः ॥५०॥
 ते प्रोक्ता मध्यमा विप्र अधमाः सङ्करान्तराः ।
 सङ्करान्तरसम्भूताः सप्तष्टासप्तमसादयः ॥५१॥
^३शाकदीपात् सुपर्णेन चानीतो यः स देवस्य ।
 शाकदीपी द्विजः सोऽभ्रद्विभुतो धरणीतले ।
 देवसाद्रणको जातो वैश्यायां वादकोऽपि च ॥५२॥

१ B C D धट्टजीवी ।

२ B C D °जातवस्त्वेते ।

३ A III omits this line.

वेणुस्य स्त्राज्ञात् सम्भूतो खेच्छो नाम सुतो वरः ।
 पुलिन्दः पुष्कशस्यैव^१ स्वग्रो वै यवनस्तथा^२ ॥५२॥
 सुघ्नकम्बोजश्वराः खरस्येत्यादयः सुताः ।
 खेच्छस्य संवभृदुश्च खेच्छभेदास्त एव हि ॥५३॥
 एतान् वृद्धा मुनिगणा धर्मव्यतिक्रियोद्भवान्^३ ।
 तन्तु दन्तुं कुरात्मानं सर्व्वं ते खषयो ययुः ॥५४॥
 ते गत्वा तत्र वृद्धा च क्रोधाविष्टा मुनीश्वराः ।
 आधावन्तं वाक्यवज्राद्भूद्द्वारेणाहनस्य तम् ॥५५॥
 तस्य कृत्वारणदृष्ट्य मयित्वा पाणियुग्मकम् ।
 पृथुमाद्यं क्षितीशानां सपत्नीकमभावयन् ॥५६॥
 जगत् स्त्रास्यं ततः प्राप आते नारायणात्मनि^४ ।
 धर्माः पुनः प्रवृत्तास्त देवगोत्राद्याणा अपि ॥५७॥
 प्रातिकूलविहीने हि मरुतीव मदीगणाः ।
 सर्व्वं विविचिषु^५र्भूयं तमेव पृथुनामकम् ॥५८॥
 ततो जग्मुर्मुनिश्रेष्ठाः पृथुना विहितार्हणाः ॥५९॥
 इति श्रीवृहद्बर्मपुराणे उत्तरखण्डे चयोदशोऽध्यायः ॥६॥

१ C पुष्कशस्यैव ।   २ B जवनः ।   ३ B •क्रमोद्भवान् ।
 ४ C नारायणात्मके ।   ५ C सर्व्वे वै विविचिषुः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

आवाप्तिरुवाच ।

ततः किमकरोद्भ्राजा दृधुर्नारायणात्मकः ।

सङ्कराणाञ्च^१ जातीनां किं बभूव दृषौ नृपे ॥१॥

आस उवाच ।

अभिषिक्तः दृधू राज्ये धर्मैश्च पाक्षयन् प्रजाः ।

मनःस्नास्थं न च प्राप पप्रच्छाह्वय भूसुरान् ॥२॥

दृधुर्वाच ।

कथं मे मनसोऽस्नास्थं राज्ये पाक्षयतः प्रजाः ।

^२[निरन्ना वा प्रजाः] कस्माद्विर्हृतिं^३ यान्ति भूसुराः ॥३॥

माधवा ऊचुः ।

राजंस्तव पिता वेषः प्रक्षिप्तधर्मसञ्चयः ।

वर्णानां सङ्करांस्रक्ते वसादेव निवारितः^४ ॥४॥

अधर्मसम्प्रवाप्ते वै सङ्कराः पृथिवीतले ।

वर्णम इति दुःखेन आत्मा ते कसुवीकृतः ॥५॥

१ B सङ्कराणाञ्च ।

२ B omits the portion bracketed.

३ O D निर्हृतिं ।

४ A B D वसादेवानिवारितः ।

पृथ्वी तद्धारणायामा प्रजाभ्यो नाशदायिनी ।
एतन्ने कथितं सर्व्वं यत् पृष्टा भवता वयम्^१ ॥६॥

पृथुर्वाच ।

सङ्हराणां विधेयं किं केवलाधर्मजन्मनाम् ।
हन्तव्या रक्षणीया वा केन भद्रं भवेद्विद्व ॥७॥
किमर्थं विधिदृष्टास्ते हन्तव्याः स्युः कथं नु ते ।
स्थितेषु तेषु सर्व्वेषु पृथ्वी नाशप्रदा मम^२ ॥८॥
किं कर्त्तव्यं किं नु पर्य्य वेष्टकल्याणसम्भवे ।
केन शान्तिर्भवेन्मृणां ब्रूत मे विप्रसत्तमाः ॥९॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तास्ते मुनिगणाः पृथोर्वचनमुत्तमम् ।
परमानन्दसन्मनाः पृथुं वचनमनुवन् ॥१०॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

राजंस्त्वं प्रभुरेकोऽद्य तवाग्नावश्रवाः समे^३ ।
अतःपरन्तु साङ्ख्यं निवर्त्तय न चान्यथा ॥११॥
यथान्यजातिः पुरुषो नान्यजाति^४मुतागताः ।
अन्याश्च सङ्हरान् कुर्यु^५स्तन्निवर्त्तय सर्व्वथा ॥१२॥
ये तु जाता हि सङ्कीर्णसोषां वृत्तीश्च कल्पय ।
तानाह्वय कुरुत च निर्णयं धर्मसंग्रहम् ॥१३॥

१ A D यत् पृष्टोऽहं भवान् हि नः, C यद्भवान् पृष्टवान् हि नः ।

२ B ०प्रदायि नः, ॥ नानुप्रदामि नः । ३ B सुभाः ।

४ D नान्यजातिः । ५ B D चक्रः ।

तवाज्ञाननुयास्यन्ति धर्माज्ञस्य महात्मनः ।

ये त्वत्कृतान्तु मर्यादां सङ्गच्छिष्यन्ति भूपते ॥१४॥

ते तु^१ दण्ड्या भवन्त्येव वध्या अपि न संग्रथः ।

एष एव विधिर्द्योग्यो न तु तेषां वधो मतः ॥१५॥

विधाया सर्जितास्ते तु वध्या नैवोचिता हि ते ।

एतन्नो रोचते^२ राजन् यथोचितमद्यो कुद ॥१६॥

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा^३ वचस्तेषां प्रथुः प्रथुपराक्रमः ।

सर्व्यास्तु सङ्हरगणानाङ्गयेदं तदाजवीत् ॥१७॥

प्रथुदवाच ।

कथं वै विकृताकाराः कुचेला मस्त्रिनामनाः ।

ग्रीष्मा सुदुर्मन्त्रा धूयं कथं वेदं दृष्टोमि वः ॥१८॥

सङ्हरा जघुः ।

वयं सर्व्वे शुभाकाराः सुचेला विमलानमनाः ।

शुभाङ्गाः सुवलाः सर्व्वे दृष्टिहीनः कथं भवान् ॥१९॥

वयं वेणुसमाः सर्व्वे वेणेन प्रतिपालिताः ।

वेणेन जनिताश्चापि स चासीद्राजसत्तमः ॥२०॥

ब्रह्मविष्णवादयो देवा नास्मन्नो ह्यधिकाः कश्चिन् ॥२१॥

व्यास उवाच ।

श्रुत्वेवं वचनं सर्व्वे जहसुर्नाङ्गाणादयः ।

राजा तु क्रोधमाविष्टः^१ स्नानं ववन् कृतागसः ॥ २२ ॥

तदा ते पीडिता बद्धा स्नानवक्त्राः कुचेष्टकाः ।

रक्ष रक्ष महाबाहो इति भाषाकुलाननाः ॥ २३ ॥

सङ्हरा ऊचुः ।

राजंस्तवाज्ञावधृगाः वयं सर्वे यथायथम् ।

सर्वान् विरुताकारान् शुभाकारान् कुरुष्व च ॥ २४ ॥

धर्मात्मन्^२ कल्पयास्त्राकं वर्षं वृत्तिश्च नाम च ।

मूर्खाणां वेषबुद्धीनामपराधं समस्त नः ॥ २५ ॥

पृथुहवा च ।

अहो विप्रा महाभागा यूथं धर्मनिरूपकाः ।

अमीषां वर्षवृत्त्यादि कल्पयध्वं यथोचितम् ॥ २६ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्ता चक्षयः सर्वे पृथो राज्ञो^३ महात्मनः ।

तेषां वृत्त्यादिकल्पार्थं तामूचु^४र्विजयाश्रितान् ॥ २७ ॥

॥ ब्राह्मणा ऊचुः ।

षड्विंशज्जातयः शूद्रा यूथं भृतास्तु सङ्हरा ॥ २८ ॥

कः किं करिष्यते कर्म च तद्भूतां स्तत्रकृतः ।

कर्मानुरूपनामानो यूथं सर्वे भविष्यथ ॥ २९ ॥

१ B D राजा क्रुद्धा समाविष्टः, C राजा क्रुधा समाविष्टः ।

२ B धर्मात्मन् ..... वर्षवृत्तिश्च नामतः । ३ A राज्ञा ।

४ B तामूचुः । ५ B omits the portion bracketted.

व्यास उवाच ।

इत्युक्तास्ते तदा सर्वे ब्राह्मणैः प्रास्तादर्शवैः ।
वक्तुमारेभिरे विप्रास्तत्रादौ करणोऽभवौत् ॥२०॥

करण उवाच ।

वधं मूर्खा जातिहीनाः प्रज्ञाशून्या विप्रेषतः ।
भवद्विधास्तु सर्वज्ञाः कुरुध्वं नो^१ वक्ष्येति तान् ॥२१॥

व्यास उवाच ।

एवं जुत्वा तु वचनं तेषां ते मुनिसत्तमाः ।
प्रहृष्टवदना भूत्वा राजानमिदमब्रुवन् ॥२२॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अथन्तु करणो नाम श्रीयुक्तो वर्त्ततां सदा ।
विभयाचारसम्पन्नो वचनं सुष्ठु बोक्तवान् ॥२३॥
राजकार्यं करोलेष नीतिज्ञो दृश्यते ह्ययम् ।
ब्राह्मणे भक्तिमांसेव देवेष्वपि भवत्वपि ॥२४॥
एष एव हि सत्शूद्रो भवत्येव न संशयः ॥२५॥
ब्राह्मणे भक्तिमत्त्वन्तु देवताराधने मतिः ।
अमात्यर्थं^२ सुश्रीसत्त्वमेतत् सत्शूद्रसंशयम् ॥२६॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तवस्तु विप्रेषु करणो नाम बह्वरः ।
प्रणमाम ह विप्राणां चरणान् भक्तिसज्जतः ॥२७॥

ब्राह्मणासु तमूर्ध्वे वसु तिष्ठेह भूतले ।

राजकार्येषु कुशलो लिपिकर्मविशारदः ॥३८॥

कर्त्तव्या ब्राह्मणे भक्तिस्त्याज्यं मातृव्यमेव च ।

सर्वदा स्रक्चित्तलं कृत्वा त्वं कुशलो भवेः ॥

भव त्वं वंशवान् भूयान् त्वदंशास्त्वत्समा इह ॥३९॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्तः स वै विप्रैसादरूपोऽभवत्तदा ।

विप्रा राजानमाभाष्य इदं वचनमब्रुवन् ॥४०॥]

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अयमन्यः सङ्करो हि^१ वेणस्य वंशगः पुरा ।

वैश्यां समुपसङ्गम्य चक्रेऽन्यमपि सङ्करम् ॥४१॥

तस्मादन्मठनामास्तु सङ्करोऽयं धरापते ।

पादमेव^२ महश्चक्रे निन्द्यत्वं गतमव्ययम् ॥४२॥

अस्माभिरस्य संस्कारः कर्त्तव्यो विप्रजन्मनः ।

वेणासौ संस्कृतो भूत्वा पुनर्जात इवास्तु च^३ ॥४३॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्त्वा ते दिवजनाः स्मत्वा^४ नासत्यदस्तकौ ।

तथोरनुपहासिप्र दयावन्तो दिजातयः ॥४४॥

आयुर्वेदं ददुस्तस्मै वैद्यनाम च पुष्कलम् ।

१ B प्रथमः सङ्करो यो हि ।

२ B D पापमेव .....

C मतवानपि । ३ B सः ।

४ D श्रुत्वा ।

तेनासौ पापशून्योऽभूदम्वष्टव्यातिसंयुतः ॥४५॥
 चारुरूपधरो भूत्वा विप्राज्ञां शिरसाकरोत् ।
 प्रणम्य भक्तितो विप्रान् सोऽम्वष्टो विप्रसत्तम ।
 कृताञ्जलिपुटस्तस्थौ ब्राह्मणास्त^१ तदाब्रुवन् ॥४६॥

ब्राह्मणा उवाच ।

अस्माभिर्यानि शास्त्राणि कृतानि सङ्करोत्तम ।
 तानि तुभ्यञ्च दत्तानि न प्रमाद्येः कदाचन ॥४७॥
 चिकित्साकुशलो भूत्वा कुशलो तिष्ठ भूतले ।
 शूद्रधर्मान् समाश्रित्य वैदिकानि करिष्यसि ॥४८॥
 आयुर्वेदस्तु यो दत्तस्तुभ्यमम्वष्ट भूधुरैः ।
 तेन प्रमत्तो नैवान्यत् पुराणादि वदिष्यसि ॥४९॥
 आयुर्वेदात् परं नान्यदयुष्माकं वाच्यमर्हति ।
 वैश्ववृत्त्या भेषजानि कृत्वा दास्यथ सर्व्वतः ॥५०॥
 तज्जातिवृत्तिरेषैव^२ वंशे वंशे भविष्यति ॥५१॥
 शूकन्तु पुरुषः साक्षाज्जातिभेदविवर्जितम् ।
 जायते धोनिसम्बन्धात् सङ्करा मादृजातयः^३ ॥५२॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्तस्तैस्तदाम्वष्टस्तथेति कृतिमानभूत् ।
 अश्विनौ च गतौ राज्ञा पूजितौ स्नानमुत्तमम् ॥५३॥

१. A C D ब्राह्मणार्थः ।

C तज्जातिवृत्तिरेषैव ।

२. A तज्जातिवृत्तिरेषैव B एषैव,

३. D °जायतः ।

राजानं पृथुनामानं ब्राह्मणास्ते तमब्रुवन् ॥५४॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अयमुशाभिधोऽप्यस्तु वलवान् साहसान्वितः ।

युद्धे कुशलताऽस्मास्तु चचवृत्तेर्महामतेः ।

अथञ्च मागधो नाम तथा भवितुमर्हति ॥५५॥

मागध उवाच ।

नमोऽस्तु विप्रपादेभ्यो युद्धवृत्तिं न मां कुरु ।

न च हिंसा साधुधर्मस्ततोऽन्यराजकर्मसु ॥५६॥

नियोजयत मां देवा भूपासस्य पुरोऽधुना^१ ।

युद्धान्यचचधर्मैण मम जातिस्तु जीवतु ॥५७॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

ब्रह्मवचवर्णयोस्तं वन्दीभव महामते ।

स्तुतिपाठौ चासवक्ता सर्वमनुष्यवर्णकः ॥५८॥

क्षिपिपचस्य वोढा च भविष्यसि तयोरपि ।

चचवेदाधिकारी च भव त्वं सङ्करोत्तम ॥५९॥

एषा ते विहिता वृत्तिर्ब्राह्मणैर्धर्मदर्शिभिः ।

पालयिष्यन्ति राजानो भवज्जातिं सुशीलिनीम् ॥६०॥

अनतिक्रम्य वचनमिदमस्माकमुत्तमम् ।

सुखी त्वं भूतले तिष्ठ त्वदंशोऽस्त्वेवमेव हि ॥६१॥

व्यास उवाच ।

एवमुक्त्वा मागधो हि तथेत्युक्त्वा सुखं स्थितः ।

कल्पयामास चान्येषां वृत्तौः स विप्रसञ्चयः ॥६९॥
 तन्त्रवाये वस्त्रसृष्टिं वणिजां गन्धविक्रयम् ।
 नापिते चौरकर्मादाहोपे लिखनमेव च ॥६९॥
 लौहकर्म कर्मकारे आजीव्यं समकल्पयत् ।
 तैलिके^१ ह्यकरोदाज्ञां गुवाकविक्रये खलु ॥६४॥
 कुम्भकारे मृदां शिल्पं ताम्रकांक्षादिकर्माणि ।
 अयोजयत् कंसकारं शङ्खभूषाञ्च शास्त्रिके ॥६५॥
 दाघे तु ह्यधिकर्माणि सुते तदुपयोगिताम् ।
 मोदके गुडकर्माणि भास्त्राकारे ततः परम् ॥६६॥
 सर्वेषां देवपूजार्थं पुष्पाहरणकर्माणि ।
 स्पर्णकारे स्पर्णरूपभूषणादिनिरूपणम् ॥६७॥
 तेषां तत्त्वपरीक्षाये कल्पितः कानको वणिक् ।
 इत्यादिजातिभेदेन वृत्तिभेदानकल्पयत् ॥६८॥
 तेनेवेते बभूवुर्हि चारूपाः सुबुद्धयः ।
 ब्राह्मणानां शुभाज्ञाभिर्यथा वृत्तिमुपस्थिताः ॥६९॥
 पृथोराज्ञामुपाश्रित्य धर्माध्वनिं सुनिष्ठिताः ।
 पुनः सङ्करधर्मेषु निवृत्ता अभवन् किल ॥७०॥
 गणकाय ददुस्तेषु ज्योतिःशास्त्राणि सर्वशः ।
 ग्रहविप्रमकुर्वन्ते सर्वे ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥७१॥
 एवं वृत्ते सङ्कराणां वृत्त्यादि^२परिकल्पने ।
 क्षताञ्जलिपुटा भूत्वा सङ्करा वाक्यमब्रुवन् ॥७२॥

सङ्करा ऊचुः ।

अस्माकं वैदिकं स्मार्त्तं तथागमिकमेव च ।

कारयिष्यति को विप्रः कथं नो निर्द्वेतिर्भवेत् ॥३३॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

विंशतीनान्तु जातीनां पुरोधाः श्रोत्रिया वयम् ॥३४॥

अन्येषां षोडशानान्तु पुरोधाः पतितो द्विजः ।

तज्जातितुल्यतां धायाद्ब्रह्मवन्मुर्भवेदपि ॥३५॥

व्यास उवाच ।

इत्येवं स्थापयामासुरसङ्गुशासना द्विजाः ।

समाचरन् सङ्कराश्च ब्राह्मणैरुदितं यथा ॥३६॥

राजा स्वस्यमना भूत्वा ब्राह्मणान् समपूजयत् ।

पूजितास्तु गता विप्रा यथास्थानं सुदान्विताः ॥३७॥

राजा च पृथुनामा स हीनशस्त्रां धरां तदा ।

दुदोह येन शस्त्रादि वत्सदोहकभेदतः ॥३८॥

सर्वं प्रलेभिरे सर्वं त्रीदिकन्दोविषादिकम् ।

एतत्ते कथितं विप्र यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥३९॥

सङ्कराणामुपाख्यानं पृथुकौर्त्तिः सुपुष्कला ।

एतच्छ्रवणपाठश्च फलं पुण्यकरं मतम् ॥४०॥

इति श्रीबृहद्भूमिपुराणे उत्तरखण्डे जातिमाहृत्य नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥०॥ समाप्तश्चेदं पुराणम् ॥०॥